

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση
τεύχος 94, Σεπτέμβριος 1988
τιμή τεύχους 250 δρχ.

Γιά τήν Περεστρόϊκα

**Νά καταργηθοῦν οἱ Γενικές Ἐξετάσεις, Ἰδιωτικά πανεπιστήμια.
Καπιταλισμός καί ἐργατική οἰκογένεια. Καπιταλισμός καί ἀνθρώ-
πινη ἀπελευθέρωση.**

“Όταν ὁ Ἄρχηγός δέν μπορεῖ

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΤΡΙΤΗ 20 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1988
τεύχ. 94, Σεπτέμβριος 1988, δρχ. 250
Κέκροπος 2, 105 58 ΑΘΗΝΑ
τηλ. 32.28.791, 32.39.645

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Διονύσης Καψάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντή, Παύλος Κρέμος, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταύρος Λιβαδάς, Γρηγόρης Μανιαδάκης, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Άριστείδης Μπαλτάς, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, Γιώργος Μπράμος, Άνδρέας Πανταζόπουλος, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Γιώργος Πάσχος, Νίκος Πολίτης, Έλενη Πορτάλιου, Χρύσα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη.

Έκδοτης, Άγγελος Έλεφάντης, Κέκροπος 2, Άθήνα 105 58, τηλ. 32.28.791.

Διαχείριση: Σπύρος Δελέγκας.
Έκτύπωση-Βιβλιοδεσία, «ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ» Μπουμπουλίνας 16 Μεταμόρφωση, τηλ. 27.94.550 και 36.23.877.

ΠΡΟΣΦΟΡΑ

Όλα τὰ τεύχη τοῦ ΠΟΛΙΤΗ
ἀπὸ τὸ 1 ἕως τὸ 72
(Μάιος 1976-Όκτ. 1986

ΜΟΝΟ ΜΕ 6.000

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΘΕ ΜΗΝΑ	5
Γιώργου Καρρά, Ἡ πολιτική τοῦ μποντουάρ	7
Μάκη Καβουριάρη, Πόλη, θάλαμος ἀερίων	8
Γιώργου Μαργαρίτη, Περὶ σωτηρίων δράματων	9
Γιώργου Μαργαρίτη, Οἱ διαστάσεις τῶν πραγμάτων	10
Άγγελου Έλεφάντη, Ἀρχίζει ἡ μετὰ ΠΑΣΟΚ ἐποχή	16
Δημήτρη Κυρτάτα, Πανεπιστήμια ἰδιωτικά καὶ κρατικά	16
Άγγελου Έλεφάντη, Οἱ ἐξετάσεις γιὰ τὰ ΑΕΙ νὰ καταργηθοῦν	21
Λάκη Δεδουσόπουλου, Γιὰ τὸν ἐνιαῖο εὐρωπαϊκὸ χῶρο	26
ΣΤΙΓΜΙΑΙΑ ΚΑΙ ΑΥΤΟΦΩΡΑ	30
Μπόρις Καγκαρλίτσκι, Περεστρόϊκα, ἡ διαλεκτική τῆς Ἀλλαγῆς	32
Έλεν Γούντ, Καπιταλισμὸς καὶ ἀνθρώπινη ἀπελευθέρωση	42
Ντανιέλ Μπερτώ, Ἡ ἐργατική οἰκογένεια στὸν καπιταλισμὸ	50
Βάσως Κιντή, Φεμινισμὸς καὶ ἐπιστήμη	56
Άριστείδη Μπαλτά, Φυσική καὶ «ἱστορικός ὕλισμὸς»	59
Άγγελικῆς Κωσταντακοπούλου, Γιὰ τὴν «Εἰσαγωγή στίς ἱστορικές σπουδές»	71
Παντελῆ Μπουκάλα, Κέρματα	78

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: Ἐτήσια (12 τεύχη) 2.500 δρχ.
ἑξάμηνη (6 τεύχη) 1.300 δρχ.
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εὐρώπη ἑτήσια 3.000 δρχ.
Άλλες χῶρες, ἑτήσια 3.300, ἑξάμηνη 1.800
ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ: Ἐτήσια 1.500, ἑξάμηνη 800

Ίδιοκτησία: Σπ. Δελέγκας καὶ Σία Ο.Ε. Ἐκδοτής Άγγελος Έλεφάντης,
Κέκροπος 2, 105 58 Ἀθήνα τηλ. 32.28.791. Ἐκτύπωση «ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣ-
ΣΟΣ» Μπουμπουλίνας 16, Μεταμόρφωση, τηλ. 27.94.550

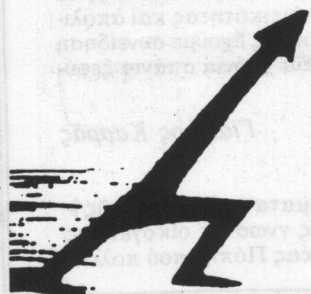
Ἐξουσία ἠθικά νεκρή

Ὄταν ἡ προσωπική ζωή τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐξουσίας γίνεται τό δράμα καί ἡ κωμωδία τοῦ δημόσιου χώρου, τῶν θεσμῶν καί τῆς πολιτικῆς τότε ἡ ἐξουσία εἶναι ἠθικά νεκρή. Εὐτελίζει ὅλα τά βάθρα καί ἐκείνους τούς περιλάλητους «ἀκρογωνιαίους λίθους» πάνω στους ὁποίους ἡ ἴδια διατεινόταν ὅτι στηρίζεται· γίνεται ἀπλῶς κυνική, χάνοντας ὅλα τά στολίδια μέ τά ὁποῖα εἶχε ντυθεῖ. Τότε προσβάλλει τό προσωπικό δράμα τῆς ζωῆς ὅλων μας.

Τό Λονδίνο δέν εἶναι πρωτεύουσα τῆς Ἑλλάδας, οἱ προθάλαμοι τῶν νοσοκομείων του δέν εἶναι ἔδρα τῆς κυβέρνησης τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, οἱ διαβουλεύσεις γιά τά διαζύγια τῶν προκαθημένων δέν εἶναι οἱ συνεδριάσεις τῆς Βουλῆς, ὁ δόκτωρ Γιακούμπ δέν εἶναι ρυθμιστής τοῦ πολιτεύματος. Ἄλλο πολίτευμα εἶχαμε στό νοῦ μας ὅλοι οἱ Ἕλληνες καί ὁπωσδήποτε οἱ Ἕλληνες δημοκράτες. Πόσο μακριά μπορεῖ νά πάει ἀκόμη ὁ ἐξευτελισμός;

Φαίνεται ὅτι μπορεῖ νά πάει ἀκόμη πολύ μακριά ἀφοῦ μέσα σ' αὐτή τή νέα καμαρίλα παίζονται τά πιό σκληρά καί ἀδυσώπητα παιχνίδια ἐξουσίας ἐπιγόνων, δελφίνων, «ἀριστερῶν», «κεντρῶν» καί στά μουλωχτά πέφτον χτυπήματα κάτω ἀπό τή ζώνη γιά τό χρίσμα, γιά τή συνέχεια. Ὅποια καί νά 'ναι ἡ συνέχεια μᾶς ἀφήνει παγερά ἀδιάφορος κι ὄχι μόνο ἀπό τή σκοπιὰ τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Πρέπει λοιπόν νά προασπίσουμε τή στοιχειώδη ἀξιοπρέπεια: οὔτε Ταῦρος οὔτε Λονδίνο, οὔτε νεκραναστημένος ὁ ἀρχηγός οὔτε νέοι Μεσσίες καί συνεχιστές. Ἐχομε πραγματικά ὑγιέστερους τρόπους νά ξαναὑπάρξουμε ὡς πολίτες.

Ἡ πολιτική τοῦ μπουντουάρ

Πολιτικό ὄν ὁ ἄνθρωπος, ἀνθρώπινο ὄν καί ἡ πολιτική, ἔχουν συμπέσει καί τὰ δύο τίς τελευταῖες βδομάδες καί φάγαν τὰ μάτια ψάρια καί οἱ ἐφημερίδες — σήμερα πού ἔχουν πιά κατακτήσει τό χρῶμα, τό ταμπλόιντ καί τό ἄλμα εἰς βάθος — σκέφτονται ὅτι τώρα εἶναι ἡ κατάλληλη στιγμή νά βγαίνουν πλέον τρισδιάστατες. Γιατί παράπονο δέν ἔχουμε: σέξ καί πολιτική, πριβέ καί κλειδαρότρυπες, πράσινες πιτζάμες καί λευκά καλσόν, εὐαισθησίες, εὐθιξίες καί ἱστιοπλοῖες, ἔγκυρες πληροφορίες ἀπό κύκλους καί ἀπό τρίγωνα, πληροφορίες ἀπό προσκείμενους, παρακείμενους καί ὑποκείμενους, ἀπό τό περιβάλλον, ἀπό τό στενό περιβάλλον, ἀπό τό πολύ στενό περιβάλλον, ἀπό συγγενικά πρόσωπα καί κοντινές φυσιογνωμίες, ἀπό ἄγνωστους γνῶστες καί γνωστούς ἀγνώστους, διαγκωνισμοί, παραγκωνισμοί, ἀγκωνίες, μάν τοῦ μάν, γαυγίσματα καί προβαδίσματα, τό δικαίωμα τῆς συζύγου μέ τούς τόσους γιούς καί μέ τή μιά τή θυγατέρα καί οἱ ἀπαιτήσεις τοῦ νέου προσώπου, Βισμπάντεν, Μπάντεν Μπάντεν, Μάουντμπάντεν, Χυτήρης, Παραρᾶς καί Γ.Γ. ὁ ἀδερφός, Λιάνη, Κοκόλα, Κατσανέβα καί Πόπη Τουρλομούση - Κοτοπούλη, ἄνθρωποι - μῦθος καί ἄνθρωποι - λάστιχο, Τόμπρες, Ναζωραῖοι, κοριοί καί ψείρες, στενώσεις, ἴκτεροι καί δυσκοιλιότητες, Μασσ. καί μπάι πᾶς, ἕνα χέρι πού βρίσκεται μιά βδομάδα μετά στά 500 μέτρα ἀπό τό πλοῖο στό Πέραμα — λάθος, αὐτό δέν εἶναι πολιτικό, παρασύρθηκα ἐπὶ φούρια μου —, ἄλλοι πού ἀπλῶς ἀντιπροεδρεύουν καί ἄλλοι πού ἀπλῶς νοσοῦν κι ἐπιδαψιλεύουν, συνταγματολόγοι καί καρδιολόγοι, ὁ Α' τό ΚΥΣΥΜ, ὁ Β' τό ΚΥΣΕΑ, ὁ Γ. τό ΚΕΜΠΑΠ καί τό ψητό, ἀνθηκότητες ἀπό ἐκεῖνες καί ἀπό ἐκεῖνους, λιγότερη καί περισσότερη ἀνάνδρεια, χαμένοι γάμοι κι ἐνδεχόμενοι, γιατί τόση ἀχαριστία, ξεσπάσματα, βόμβες, βολές, κατηγορῶ καί ἱστορικοί τοῦ μέλλοντος, οἰκογενειακά συμβούλια περί πολιτικῆς καί πολιτικές διαβουλεύσεις περί οἰκογένειας, Λιβάνηδες καί λιβανωτοί, τρυφερά ἐνσταντανέ, λατρείες καί προσωπολατρίες, πᾶζλ, τηλέφωνα, τέλεξ, βρεκεκέξ, τηλεφᾶξ, κουᾶξ κουᾶξ, ἀκριβοδικαίες τηλεοπτικές μοιρασιές καί διαδελφινικές ἐπιτροπές, ΕΣΥ καί Σέν Τόμας, στοργή κι ἀδιαφορία, ἡ γραφομηχανή τοῦ Λιβάνη καί τοῦ Χέρφιλιτ τό ντιβάνι, πρῶτα σέ πλαϊνά δωμάτια, μετά στά δύο μέτρα, ὕστερα πλάι πλάι, ἔπειτα χέρι χέρι καί ὁ θεός νά βάλει τό χέρι του τί θά μᾶς δείξουν γιά ἐπόμενο, σιαμαῖοι, ἐπίγονοι κι ἀπόγονοι, χτυπήματα κάτω ἀπ' τή ζώνη καί ἀνταποκρίσεις ἀπό τήν ἐνλόγω περιοχῆ, ὁ πατέρας, ἡ μάνα, τό παιδί καί οἱ δελφίνοι.

Τέρψη καί ἀηδία. Ἀλλά καί δύο κίνδυνοι. Ὁ πρῶτος: νά νομίσουμε ὅτι ὅλα αὐτά εἶναι πολιτική. Ὁ δεύτερος: νά νομίσουμε ὅτι ὅλα αὐτά δέν εἶναι πολιτική. Γιατί δέν πρόκειται βέβαια γιά πολιτική. Ἀφοῦ εἶναι μιά πολιτική πού σκεπάζει τήν πολιτική, πού μεταμφιέζει τίς δυνάμεις καί διακωμωδεῖ τίς συγκρούσεις, πού τραγικοποιεῖ τό γελοῖο καί γελοιοποιεῖ τό τραγικό, πού κρύβει τό μικρό στό μεγαλόστομο καί τό μεγάλο στό μικροπολιτικό, μιά πολιτική ἀντίληψη τῆς μὴ πολιτικῆς καί μιά μὴ πολιτική ἀντίληψη τῆς πολιτικῆς, μιά πολιτική πού μεταθέτει, παρασιωπᾶ, ἐρεθίζει καί ἐθίζει. Πρόκειται δηλαδή περί πολιτικῆς. Γιατί ἀκριβῶς ὅλα τοῦτα συμμετέχουν καθοριστικά στήν ἰδέα τοῦ κόσμου γιά τήν πολιτική, αὐτά παράγουν ἠθικολογία, ἡδονοβλεπτισμό, ζαμανφουτισμό, πολιτικό ἀντριλίκι καί ἰδεολογικό καταναλωτισμό, διασυρμό τῶν θεσμῶν καί — ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ νομίσματος — θεοποίηση τῶν θεσμῶν. Καί, ταυτόχρονα, αὐτά καί αὐτοὶ βάζουν τό χεράκι τους στό νέφος, στίς τιμές, στήν τηλεόραση, στή τιμιότητα, στά μπλακάουτ, στήν τσέπη μας καί τή ζωῆ μας, τήν ἄλλη, τήν «ἐκτός» πολιτικῆς. Αὐτά, μέ δύο λόγια, καί αὐτοὶ μᾶς κυβερνοῦν. Καί εἶναι στό κάτω κάτω πολιτική γιατί ἡ κατάρρευσή της θά θέσει ἐκ τῶν πραγμάτων νέους ὁρους γιά τήν ἀσκηση τῆς πολιτικῆς.

Δυὸ κίνδυνοι λοιπόν: νά τὰ φτύσουμε, νά τὰ μουντζώσουμε, νά τὰ ἀγνοήσουμε· ἢ πάλι νά τὰ καταβροχθίσουμε, νά τὰ συνηθίσουμε, νά τὰ λεπτολογήσουμε. Καί στίς δύο περιπτώσεις οἱ ἰθύνουσες δυνάμεις θά 'ναι εὐχαριστημένες. Στή μιά γιατί θά εἶναι μόνοι· στήν ἄλλη γιατί θά 'χουν καί παρέα. Λύση γιά νά γλιτώσουμε ἀπό τή διεγκυστίνδα δέν ὑπάρχει, ἐξόν ἀπό μία. Τόν δικό μας πολιτικό δρίζοντα. Ὁχι πρόγραμμα, θέσεις, ἀποφάσεις ἀλλά κάτι πολύ πῖο ἀπλό ἢ πάλι σύνθετο: τή δική μας πολιτική ὀπτική πάνω στήν κοινωνία. Μόνο ἔτσι θά εἴμαστε ἄλλωστε σέ θέση νά δοῦμε καί νά πείσουμε γι' αὐτές τίς πολιτικές ἐκφάνσεις τῆς ἀπολιτικότητας καί ἀπολιτικές ἐκφάνσεις τῆς πολιτικῆς. Γιά ὅσο δέν εἴμαστε σέ θέση γιά κάτι τέτοιο ἄς ἔχουμε συνείδηση τουλάχιστον — εἶναι κι αὐτό ἕνα βῆμα — ὅτι ὅλοι οἱ ἀριστεροὶ τὰ τελευταῖα χρόνια σπάνια ξεφύγαμε ἀπό τήν τραυματική ταλάντευση ἀνάμεσα στά δύο ἄκρα...

Γιῶργος Καρρᾶς

Ἵστερόγραφο Ἐπί τοῦ πιεστηρίου πληροφορηθήκαμε γιά νέα βήματα στόν τομέα τῆς ἰσότητας ἰδιωτικοῦ-δημόσιου. Ὁ ἀρχιτέκτων κ. Νάκος Κοτοπούλης, τῆς γνωστῆς οἰκογενείας τῶν Τουρλομούση-Κοτοπούλη, δηλαδή πολιτικά μιλώντας αἰζύγος τῆς κας Πόπης πού πολιτι-

κά είναι φίλη τής, γνωστής πολιτικής τοποθετήσεως, κας Λιάνη, και μέχρι πρότινος υπάλληλος με σύμβαση αορίστου χρόνου στο ΥΠΕΧΩΔΕ, διορίζεται πλέον α) 'Αντιπρόεδρος του 'Οργανισμού 'Αθήνας του ΥΠΕΧΩΔΕ, β) Συντονιστής τής 'Επιτροπής 'Υπουργών για τὰ προβλήματα πόλεων και γ) Σύμβουλος του πρωθυπουργού σέ θέματα αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας. Μέ μόρια έγινε αυτή η πρόσληψη;

Περί σωτηρίων δραμάτων και προσδοκιῶν

Τήν ὥρα πού γράφονται αὐτές οἱ γραμμές, δέν ἔχει ἀκόμα τελειώσει τὸ θέρος τῶν παθῶν γιά τούς δύσμοιρους νεοέλληνες. Οἱ πυρκαϊές στήν ἐξοχή και ὁ καύσωνας στίς πόλεις ὀλοκληρῶνουν τὸ ψήσιμο τῶν συμπατριωτῶν μας, ἡ ἀναρχία μέ τίς πολύμορφες ὑστερικές τῆς ἐκφράσεις σέ λιμάνια, ἀεροδρόμια ἢ δρόμους καταρρακώνει τήν ὅποια τους ψυχική γαλήνη, ἡ βρωμιά τῶν τουριστικῶν θερέτρων και ἡ ὑπερεκμετάλλευση ἐκ μέρους τῶν τοπικῶν «ἐπιχειρηματιῶν» τῆς ζεστής ἐποχῆς ὀδηγοῦν ὀρισμένους ἀκόμα και στήν νοσταλγική ἀναπόληση τοῦ νέφους. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ ζωὴ συνεχίζεται ἔτσι, χωρίς πρόγραμμα, καθὼς ἡ μεγάλη προσδοκία ἐμποδίζει τήν ἐκδήλωση τῆς ἀγανάκτησης. Σέ μιά φάση ἀποσάρθρωσης τῶν κοινωνικῶν λειτουργιῶν και τῶν κοινωνικῶν ἰσθῶν, ὁ καθένας δικαιούται νά ἐλπίζει ὅτι θά παρουσιαστεῖ και σ' αὐτόν ἡ εὐκαιρία νά πλουτίσει σέ βάρος τῶν ἄλλων. Εἶναι αὐτό πού τὰ ἰδεολογικά βαρόμετρα καταγράφουν ὡς ἀνοδο τῶν προτάσεων τοῦ φιλελεύθερου καπιταλισμοῦ. Τελικά, πάντα οἱ ἴδιοι, οἱ πῖο ἀδίστακτοι πλουτίζουν, ταιλαιπαρώντας μάλιστα ὀλοένα και πῖο πολύ τούς ὑπόλοιπους, πράγμα πού δέν θολώνει καθόλου τὰ ὀράματα τῶν πολλῶν καθὼς οἱ τελευταῖοι τὰ διατηροῦν εὐλαβικά πιστεύοντας ὅτι εἶναι τὸ μόνο πού τούς ἔχει ἀπομείνει.

Μέσα σέ ὅλα αὐτά, ἡ 'Αριστερά, ἀπό συνήθεια ἀγρυπνᾷ. Καί μέσα στό κατακαλόκαιρο, ἀπτόητη σκέπτεται και συσκέπτεται γιά τήν ἀξία τῆς συμπαράταξης, τῆς ἐνότητος στήν κορυφή ἢ στήν βάση, γιά τήν ἀπλή ἀναλογική, τήν ἀνοικτή ραδιοφωνία, μέ κοινό παρονομαστή τίς ἐκλογές. 'Εκεῖ πού ἡ Νέα Δημοκρατία γίνεται ὀλοένα και πῖο διακριτική ἐλπίζοντας νά φτάσει ἀπαράτηρη στήν ἐξουσία μέσα ἀπό τὰ ἀπίθανα τοῦ ΠΑΣΟΚ και τήν πρωθυπουργική ἀσθένεια, ἡ ἀριστερά, —ἀναλογικά— χαλάει κόσμο.

Αὐτή ἡ δραστήρια ἀγρύπνια —ἄς μοῦ συγχωρεθεῖ ἡ βλασφημία— θυμίζει σέ πολλά τήν ἐπιμονή δοκιμασία τῶν παλιῶν καλόγερων πού βασανίζοντας τὸ κορμί ἀπέβλεπαν στήν ἀνάταση τῆς ψυχῆς, στό λυτρωτικό δράμα, στήν ἀποκάλυψη τῆς θέλησης τοῦ Θεοῦ. Καί, δόξα στόν τελευταῖο, ὀλο και κάποια ὀράματα ἐπισκέπτονται τὰ ἀνήσυχια κελιά τῶν ἀριστερῶν. Στούς περισσότερους ἀποκαλύπτεται ἐτοῦτες τίς μέρες ἡ ἀλήθεια γύρω ἀπό τόν ὑπαρκτό σοσιαλισμό. Φροντίζουν γι' αὐτό και ἡ Κοσκῶτειος «Καθημερινή» και τὰ Λαμπράκεια «Βῆμα» και «Νέα» και οἱ ἐλάσσονες ἐκδότες «'Ελευθεροτυπίας» και ἄλλων συναφῶν. 'Η ἐκθεση τοῦ Χρουτσῶφ, ἡ χῆρα τοῦ Μπουχάριν, τὸ ἡμερολόγιο τοῦ Τρότσκι, παρελαύνουν ἀκατάσχετα πρὸς δόξα τῆς περестρόικα, τοῦ Γκορμπατσῶφ, τοῦ Μπερλουσκόνι και τῶν ἡμέτερων συντακτῶν τοῦ «Οἰκονομικοῦ Ταχυδρόμου» πού κλείνουν πλέον κάθε σχετικό ἄρθρο τους μέ τήν ἐπωδὸ «ἔτσι εἶναι ὀπως τὰ λέγαμε», «δικαιώνεται τώρα ὁ Ο.Τ.» και πολλά ἀνάλογα.

'Οπως ἔχει μέχρι τώρα συμβεῖ σέ κάθε τυπικό καλόγερο, ἡ παράδοση στὰ ὀράματα προκαλεῖ σύγχυση στό ἐπίπεδο τοῦ πραγματικοῦ. Πολύ δέ περισσότερο ὀταν στό τελευταῖο, ἡ γκορμπατσῶφική «διαφάνεια» και «ἐλευθερία», παρουσιάζονται ἀρκετὰ διάτρητες. Δέν μιλῶ μόνο γιά τὰ κενοφανή «τάγματα προστασίας τῆς περестρόικα», γιά τήν τύχη τοῦ αἰτήματος αὐτοδιάθεσης τῶν 'Αρμενίων ἢ τῶν 'Εσθονῶν. Οἱ «ἐλευθερίες» ἀφοροῦν τήν διαφήμιση, τήν διακίνηση κεφαλαίων, τήν διαχείριση ἐπιχειρήσεων, τήν κίνηση πλουσιῶν και ἐπωνύμων. 'Αφοροῦν τήν καπιταλιστική λειτουργία τῆς «ἐλευθερῆς» ἀγορᾶς. Γιά τούς πολλούς «ἐλευθερία» τύπου Γκορμπατσῶφ σημαίνει ὀ,τι και στὰ καθ' ἡμᾶς (ἴσως και χειρότερα γιὰτί ἐκεῖ οἱ πολλοί εἶναι ἐλάχιστα χειραφετημένοι ἀπό τὰ κρατικά συνδικάτα και ἄλλα σχήματα): δικαίωμα στήν ἀπόλυση, στήν ἀνεργία, δικαίωμα στόν καθορισμό ἀπό ἄλλους τῶν ρυθμῶν τῆς δουλειᾶς, δικαίωμα στήν ποινολόγηση τῆς μή προσαρμογῆς στίς θεότητες τοῦ ἀνταγωνισμοῦ και τῆς «παραγωγικότητος». Στόν «Οἰκονομικό Ταχυδρόμο» πού θριαμβολογεῖ γιά ὀλα αὐτά μπορεῖ ὀ ὀποιος ἀριστερός νά μάθει περισσότερα.

'Οπως κάθε δράμα, ἔτσι και ἐτοῦτο ἐδῶ ἔχει τήν προἰστορία του. Ταραγμένοι καιροὶ ὀδήγησαν στή σύγχυση τῶν πραγμάτων. Γιά πολλούς ἀριστερούς τοῦ τόπου μας ἐλευθερία ὑπάρχει ἐκεῖ ὀπου δέν κυβερνᾷ χούντα, στρατιωτική κατὰ προτίμηση. Θά ἦταν μᾶλλον ἀνιάρὸ νά ἀναπτύξουμε ἐδῶ τὸ νόημα τῆς «ἐλευθερίας» τῶν πολιτῶν ὑπό τόν ἀστερισμό τοῦ καπιταλισμοῦ. 'Εξᾶλλου διατηρῶ τὸ δράμα μιᾶς 'Αριστερᾶς πού ἐμπνέεται ἀπό τόν μαρξισμό και πού μπορεῖ ἀ-

Δια χειρὸς ἀδελφῶν

κόμα νά ἀντιμετωπίσει μέ αὐτόν τὰ πλουσίως παρεχόμενα καλογερίστικα δράματα. Οἱ ἀστικές «ἐλευθερίες» εἶναι καλὸ πράγμα γιὰ τοὺς ἀριστεροὺς κυρίως γιατί ἐπιτρέπουν τὴν καλλιέργεια ἰδεῶν καὶ κινήματων πού θά ἀνατρέψουν τὸ καθεστῶς τῆς ἐκμετάλλευσης ἀνθρώπου ἀπὸ ἀνθρώπο.

Γιὰ νά τὸ κάνω πῶς ξεκάθαρο, δέν εἶμαι ὁ μόνος πού ἐνοχλοῦμαι ἀφάνταστα ὅταν ὁ βιοτέχνης τῆς συνοικίας μου ἐπικαλεῖται τὴν «ἐλευθερία τῆς ἐπιχείρησης» γιὰ νά κερδίσει ἀφορολόγητα ποσὰ σέ βάρος τῶν περιοίκων πού ὑφίστανται τοὺς θορύβους, τίς ἀναθυμιάσεις καὶ τὰ ἀπόβλητα τῆς «ἐλευθερίας» του καὶ σέ βάρος τῶν παιδιῶν πού χρησιμοποιοῦν γιὰ «μαστόρους». Καὶ ἄς εἶναι καὶ παραγωγικές πού θά ἴλεγε ὁ κ. Μαρίνος τοῦ *Οικονομικοῦ Ταχυδρόμου*, μιά πού, ἀπὸ τρία τρακαρισμένα ἐρσίπια, δημιουργεῖ ἓνα «καινούργιο» αὐτοκίνητο - μαίμου, σέ ὄφελος τοῦ ἔθνικοῦ ἰσοζυγίου πληρωμῶν.

Θά ἔλεγα ὅτι κομίζω γλαῦκα εἰς Ἀθήνας ἐάν δέν εἶχα ἀκούσει τόσα καὶ τόσα σ' αὐτὸ τὸ καλοκαίρι τῆς ἀριστερῆς ἀγρύπνιας. Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ καπιταλισμοῦ στὴν μεγάλη χώρα τοῦ «ὑπαρκτοῦ» (κάποτε), ἂν καὶ ἐμπεριέχει σίγουρα κάποια ἀνανέωση, πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὴν ἐπιδιωκόμενη «ἀριστερή ἀνανέωση». Τὴν ἐχθρεύεται μᾶλλον, πράγμα πού ὅλοι δείχνουν νά τὸ καταλαβαίνουν ἐκτός ἀπὸ τοὺς ὀραματιζόμενους τὴν μακρινὴ σωτήρια ἀλλαγὴ ἀριστεροῦς.

Εἶναι βέβαια πολὺ εὐχάριστο νά προσδοκᾶς τὴν ἄνωθεν ἀπλοποίηση τῶν πραγμάτων μέ τὴν προσαρμογὴ τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως στὶς προδιαγραφές τοῦ δημοκρατικοῦ σοσιαλισμοῦ. Καὶ εἶναι λιγώτερο αἰσιόδοξο τὸ νά ἴχης ν' ἀντιμετωπίσεις τὴν νεοελληνικὴ κοινωνικὴ πραγματικότητα μέ τίς δικές σου δυνάμεις, μέ τὸν δικό σου λόγο. Γι' αὐτὸ καὶ ἔχουν τόση πέραση τὰ ὄραματα.

Γιῶργος Μαργαρίτης

Οἱ διαστάσεις τῶν πραγμάτων

Ἀκούγεται συχνά — καὶ ἡ κοινὴ ἐμπειρία τὸ ἐπιβεβαιώνει — ὅτι ἡ τρομοκρατία εἶναι ἄμεσο παράγωγο τῆς ἀπελπισίας. Στόν τομέα τοῦ ἑλληνικοῦ τουρισμοῦ ὁ κανόνας φαίνεται ἰσχυρὸς γιὰ μιά ἀκόμα φορά. Ὁχι! Δέν ἐννοῶ τὴν θλιβερὴ περιπέτεια τοῦ Σίτυ οφ Πόρος, παράγωγο ἄλλων ἄγνωστων καὶ μυστήριων «ἀπελπισιῶν» (;). Ἀναφέρομαι στὴν ὀλοένα καὶ ὀγκούμενη διάθεση τῶν τουριστόβιων συμπατριωτῶν μας, νά προσφύγουν σέ δυναμικές λύσεις προκειμένου νά ἐξασφαλίσουν ἱκανοποιητικὸ μερίδιο ἀπὸ τὰ σέ συνάλλαγμα λάφυρα πού ἀφήνουν στὴν χώρα οἱ σταθεροὶ πλέον σέ ἀριθμὸ καὶ ὀλοένα καὶ πῶς ἄθλιοι περιουσιακὰ τουρίστες.

Τὸν Ἰούλιο ξεσπάθωσε ἡ γραφικὴ καὶ εἰρηνικὴ Σαντορίνη. Τὰ κρουαζιερόπλοια ἔπρεπε — σύμφωνα μέ τίς λαϊκὲς ἐπιθυμίες — νά ἐγκαταλείπουν ὡς ναυαγούς τοὺς τουρίστες στό νησί γιὰ τόσο χρονικὸ διάστημα ὅσο χρειάζεται γιὰ νά λειτουργήσουν οἱ μηχανισμοὶ τῆς πείνας πού θά ὀδηγήσουν σταθερά στὴν κατανάλωση. Ἡ ὑπόθεση ἀγρίεψε μέ ἀπειλές καὶ κινητοποιήσεις μέχρι νά βρεθεῖ κάποιος προσωρινὸς συμβιβασμός. Σέ μικρότερη κλίμακα παρόμοια φαινόμενα τουριστικῆς «ὀδηρίας» παρουσιάστηκαν λίγο-πολύ παντοῦ. Ἐχω ὑπόψη μου τίς ἀπειλές τῶν κατοίκων - διαχειριστῶν μιᾶς πάλαι ποτὲ διάσημης ἀκτῆς τῆς νότιας Κρήτης, ἡ ὁποία φθίνει τουριστικά γιὰ τὸν ἀπλούστατο λόγο ὅτι στὴν ξακουστὴ παραλία τῆς οἱ γόπες τῶν τσιγάρων εἶναι πλέον πολυπληθέστερες ἀπὸ τοὺς κόκκους τῆς ἄμμου. Ὅπωςδήποτε οἱ ἀπειλές καὶ οἱ τρομοκρατικὲς πιέσεις εἶναι πῶς εὐκολες ἀπὸ τὸ καθάρισμα τῆς παραλίας.

Ἡ περίπτωση ὁμως πού δίνει ἀνάγλυφα τὴ διάσταση τῶν πραγμάτων, εἶναι ἐκεῖνη τῆς νεόπλουτης ἀρχαιολογικῆς Βεργίνας. Naί μὲν τὰ εὐρήματα θεωροῦνται ἀριστη ἀπόδειξη γιὰ τὴν φύση τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας καὶ σοβαρὴ ἀπάντηση στοὺς ἰσχυρισμούς τῶν ἀλλοφύλων — ὅπως θά ἔλεγε καὶ ὁ Κύριος Πρόεδρος. Naί μὲν, στοὺς πονηροὺς καιροὺς πού ζοῦμε, ἀφοροῦν πλέον, ἔθνικες προπαγάνδες, διπλωματικὰ ἐπιχειρήματα, στηρίγματα τῶν διεθνῶν σχέσεων καὶ παρεμβάσεων τῆς χώρας. Naί μὲν, ἡ ἀρχαιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ τους ἀξία ξεπερνᾶ κατὰ πολὺ τὰ τοπικὰ μικροσυμφέροντα. Ἄς εἶναι... Ἡ τοπικὴ «Ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν Ἀνάπτυξη τῆς Βεργίνας» ἐκτίμησε ὅτι ὅλα τούτα τὰ ἀρχαία ἀποτελοῦν πρῶτης τάξης ὀμήρους στὰ χέρια τῆς, αἰχμαλώτους πολυτίμους μέ τὴν κατοχὴ τῶν ὁποίων εὐκολα μποροῦν νά ἐκβιάσουν τὴν ἐξουσία.

Σιδερένιος αβακός

Ἐπαγόρευσαν λοιπόν τή συνέχιση τῶν ἀνασκαφῶν καί ἄρχισαν νά ὑπαγορεύουν ὄρους. Ἡ δέ Πολιτεία καί οἱ σεβάσμιοι θεσμοί της — π.χ. τό Κεντρικό Ἀρχαιολογικό Συμβούλιο— προσυπέγραψαν βιαστικά σέ τοῦτο τό καινοφανές ἀλισβερίσι. «Θά σᾶς φτιάξουμε Μουσεῖο, θά μᾶς ἀφήσετε νά πάρουμε τό τάδε ἀγαθό». «Θά σᾶς κτίσουμε περίπτερο τοῦ ΕΟΤ, Ξενία ἴσως, θά μᾶς ἀφήσετε νά σκάψουμε καί τοῦτο τόν τάφο»... καί ἄλλα πολλά παρόμοια καί θλιβερά.

Κάποιες ρομαντικές ψυχές ἴσως νοιώσουν ἀποτροπιασμό καί ἀγανάκτηση γιά τήν θλιβερή σύγχρονη τύχη τῶν θησαυρῶν τοῦ Φιλίππου καί τῶν Μακεδόνων Βασιλέων. Ὁμηροί στά χέρια μικρομεσαίων συμφερόντων ὄλα αὐτά τά λαμπρά τά πλασμένα γιά τήν ἀνάδειξη τοῦ βασιλικοῦ μεγαλείου καί τῆς λάμπης τῆς ιστορίας! Ἐμεῖς, πιό πραγματιστές, νοιώθουμε παρόμοια ἀγανάκτηση καί ἀηδία γιά τήν κατάντια μιᾶς κοινωνίας στήν ὁποία οἱ ἄρχοντες πρόσφεραν καί προσφέρουν ὡς μοναδική ἀξία τόν εὐκολό, τόν χωρίς κόπο πλουτισμό, τόν ἄνευ ὀρίων καί ὄρων. Μικρομεσαία δράματα πού ὄλα τά ἐπιτρέπουν, πού μετατρέπουν τήν κάθε ἀξία σέ καταναλωτικό ἀγαθό, πού βλέπουν τόν κόσμο μονάχα μέσα ἀπό τό ἐρώτημα, «καί μεῖς τί θά βγάλουμε»;

Αὐτός ὁ ληστοπειρατικός καπιταλισμός, ἄσχετα ἀπό τό ἐπίθετο πού τόν διακοσμῆ —φιλελεύθερος, νεοφιλελεύθερος, σοσιαλιστικός, σοσιαλδημοκρατικός, κοινοβουλευτικός ἢ χουντικός— αὐτή μόνο τήν εἰκόνα μπορεῖ νά δώσει στήν κορυφή καί πιό ἄθλιες ἀκόμα εἰκόνας στίς ρίζες. Ἀλλά φαίνεται ὅτι πρέπει ὁ λαός νά τό πιεῖ ὡς τό τέλος τό ποτήρι τοῦτο τῆς μιζέριας μέχρι νά τοῦ περάσει ἀπό τό μυαλό ὅτι ὁ κόσμος μέσα στόν ὁποῖο ζεῖ μπορεῖ κάλλιστα νά γίνει πιό φωτεινός, πιό ἀξιοπρεπής τουλάχιστον.

Γιῶργος Μαργαρίτης

Ἀθήνα, θάλαμος ἀερίων

Πρὶν ἀπό πολλά χρόνια σέ κάποιο κινηματογράφο στά Χαυτεῖα ἀπό αὐτοῦ πού προβάλλουνται νιές δράσης κάθε εἶδους παιζόταν ἕνα ἔργο μέ τόν Μασίστα πού σώζει ἕνα λαό σηκώνοντας ἕνα βουνό πού ἔστεκε ἐμπόδιο στήν εὐτυχία του. Ἀφοῦ τελείωσε τό ἀνδραγάθημά του σηκώθηκε νά φύγει παρά τά παρακάλια τῶν κατοίκων νά μείνει μαζί τους. Στή δήλωση τοῦ Μασίστα ὅτι πρέπει νά φύγει γιατί καί ἄλλοι λαοί περιμένουν νά τοῦ σώσει τό κοινό πού παρακολουθοῦσε τήν παράσταση ἄρχισε νά φωνάζει ρυθμικά. «Σῶσε τήν Ἑλλάδα, σῶσε τήν Ἑλλάδα».

Θυμᾶμαι αὐτή τήν ἱστορία κάθε φορά πού μᾶς πνίγει τό νέφος. Καί νά ἐρχόταν λέει ὁ Μασίστας νά σήκωνε τήν Πάρνηθα καί ὄλα τά σύννεφα νά τά ἐδιωχνε ὁ ἀέρας. Νά μᾶς γλίτωνε μιά γιά πάντα ἀπ' αὐτόν τόν βραχνά. Τί εἶναι στό κάτω κάτω, 1.400 μ. ὑπόθεση. Πιό ρεαλιστικό φαντάζει ἀπό τά μέτρα πού ἐπιβάλλει ἡ κυβέρνησις. Ὁταν Αὐγούστο μήνα λείπει ἡ μισή Ἀθήνα φτάνουμε σέ τέτοιες καταστάσεις πανικοῦ τί νά σοῦ κάνουν οἱ δακτύλιοι, τό ὥραριο λειτουργίας τῶν καταστημάτων, τά φίλτρα καί ὄλα τ' ἄλλα.

Θά πρέπει κάποτε νά παραδεχθῶμε ὅτι ἡ πόλη αὐτή ἐξάντλησε τά ὀριά της. Κοντά 4.000.000 ἄνθρωποι ἔχουν στριμωχτεῖ σέ μιά λουρίδα γῆς ἀνάμεσα στόν Σαρωνικό πού πεθαίνει καί τά βουνά πού καίγονται. Τά Γεράνια, τόν Πατέρα, τήν Πάρνηθα, τήν Παντέλη, τόν Ὑμηττό. Ὁ τόπος γέμισε ταμμένο, αὐτοκίνητα, ἐργοστάσια καί αὐτό ἦταν φυσικό γιατί τόσοι ἄνθρωποι χρειάζονται στέγη, μέσα μεταφορᾶς, τόπο ἐργασίας. Τό ἀφύσικο βέβαια εἶναι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ὄλα αὐτά ἔγιναν γιά νά φτάσουμε σ' αὐτή τήν ἀβίωτη πόλη. Αὐτό ὁμως εἶναι μιά ἄλλη ἱστορία.

Σέ ἕνα χῶρο μέ βάση τίς ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων καί τήν τεχνολογία πού διαθέτουν μποροῦν νά ζήσουν ὀρισμένοι ἄνθρωποι. Χωρίς τό πρόβλημα νά εἶναι ἀπόλυτα δημογραφικό ἢ νά συνδέεται μέ τίς δυνατότητες τοῦ τόπου νά θρέψει τοῦς ἀνθρώπους πού τόν κατοικοῦν, τό μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ σέ ἕνα χῶρο περιορισμένο ἀπό τό φυσικό περιβάλλον δέν μπορεῖ νά ξεπεράσει ὀρισμένα ὄρια. Καί ἀπ' ὅτι φαίνεται ἡ Ἀθήνα τά ξεπέρασε ἀπό καιρό.

Πού νά φανταστεῖ ὁ δόλιος ὁ Κέκρωσ δταν ἔκανε τήν πρώτη ἀπογραφή μέ τό λιθάρι πού κουβάλησαν ὄλοι οἱ κάτοικοι στήν πρώτη συνέλευσή τους ὅτι ἡ πόλη αὐτή θά σκαρφάλωνε στόν Ὑμηττό καί στήν Πεντέλη καί ὅτι θά ἔφτανε μέχρι τήν Πάρνηθα. Ὅτι οἱ μισοί περίπου Ἑλληνας θά μαζεῦντοσαν σ' αὐτή καί ὅτι οἱ Πελοποννήσιοι καί οἱ Μακεδόνες ἀντί νά δηλώνουν τήν Ἀττική γῆ θά γινόντουσαν μόνιμοι κάτοικοί της.

Στα χερσινού εδάφους

Πού νά 'ξερε ή Παλλάδα ότι τά λιόδεντρά της θά κόβονταν γιά νά γίνουν στίς θέσεις τους δρόμοι, έργαστάσια και πολυκατοικίες και ότι αυτά πού θά μένανε δέν θά κάρπιζαν πιά.

Πού νά 'ξερε ό Ποσειδάνας ότι τό άλμυρό νερό θά γινόταν υπόξινο από τά λύματα. "Αν τό 'ξεραν και οι δύο τους δέν θά τήν ήθελαν αυτή τήν πόλη και δέν θά γινότουσαν μαλλιά κουβάρια στόν Όλυμπο φέρνοντας σέ δύσκολη θέση και τόν Δία.

Πού νά φανταζόταν ό Πλάτων ότι ό πληθυσμός τής 'Αθήνας θά πέρναγε κατά χίλιες φορές τόν ιδανικό πληθυσμό του και πού νά φανταζόταν ό 'Αριστοτέλης ότι τό έδαφος και τό πληθυσμό τής 'Αθήνας θά ήταν αδύνατον νά τόν αγκαλιάσει τό μάτι άφοϋ τό νέφος καλύπτουν και τό έδαφος και τούς ανθρώπους.

'Η 'Αθήνα λοιπόν γιά νά γίνει άρεστή στους θεούς και βιώσιμη στους ανθρώπους πρέπει νά μιν κρύνει. Νά χωρέσει στό φυσικό της περιβάλλον.

Και μιά και δέν μπορούμε νά φανταστούμε κάποια μαζική έξοδο τών 'Αθηναίων τουλάχιστον άς σταματήσουμε τό ρεύμα πρós τήν 'Αθήνα και άς δημιουργήσουμε τίς πόλεις εκείνες πού θά μπορέσουν νά τίς ανταγωνιστούν σέ διοικητικές, οικονομικές και πολιτιστικές δραστηριότητες.

Μόνο μιά πολιτική περιορισμού τών ρυθμών ανάπτυξης τής 'Αθήνας και αύξηση στόν αντίστοιχο ρυθμό άλλων, έπαρχιακών, πόλεων μπορεί νά ανατρέψει τήν κατάσταση και νά έξισοροπήσει τό χάσμα πού υπάρχει ανάμεσα στην 'Αθήνα και τήν υπόλοιπη 'Ελλάδα.

Αυτό σημαίνει δημιουργία λιγότερο πολύ λιγότερο θέσεων εργασίας στην 'Αθήνα και περισσότερο πολύ περισσότερο στίς άλλες πόλεις.

Δέν άρκει όμως αυτό. Συγχρόνως πρέπει νά ικανοποιηθούν οι άνάγκες γιά υγεία, εκπαίδευση, κατοικία και πολιτιστικές δραστηριότητες στην υπόλοιπη 'Ελλάδα.

Και άκόμα όσες διοικητικές ύπηρεσίες δέν λειτουργούν γιά τίς άνάγκες του λεκανοπεδίου θά μπορούσαν νά μεταφερθούν σέ κάποια άλλη πόλη. 'Αναφέρομαι στην κεντρική διοίκηση και γιάτί όχι στην κυβέρνηση. "Όταν ή 'Ελλάδα μπορεί νά κυβερνηθεί από τό Λονδίνο μέσω τέλεφαξ γιάτί δέν θά μπορούσε νά κυβερνηθεί από τό Ναύπλιο ή τήν Λάρισα;

Στά πλαίσια ενός τέτοιου φυσικού και οικονομικού προγραμματισμού θά μπει κάποτε και ή δύστροπη ιδιωτική πρωτοβουλία. Γιάτί θά υπάρχουν και άλλοϋ εργατικά χέρια και άγορές γιά τά προϊόντα και τίς ύπηρεσίες της. 'Ιδιωτική πρωτοβουλία χρειάζεται κοινωνικό χώρο γιά νά λειτουργήσει και όσο αυτός ό χώρος σέ πλήρη ανάπτυξη υπάρχει μόνο στην 'Αθήνα καμιά πολιτική δέν μπορεί νά πείσει τούς επιχειρηματίες νά μεταφέρουν τήν επιχειρηματική τους δραστηριότητα.

'Η βάση βέβαια γιά τήν ύλοποίηση μιās τέτοιας πολιτικής βρίσκεται στόν δημόσιο και τόν κοινωνικοποιημένο τομέα τής οικονομίας. "Όταν βέβαια αυτός ό τελευταίος ύπάρξει.

"Όλα αυτά κατά καιρούς έχουν προταθεί και αναλυθεί από πολύ πίο ειδικούς από έμένα. Και στόν *Πολίτη* και άλλοϋ. Νιώθω σάν νά μπαίνω σέ χωράφια ανθρώπων πού τούς έχουν βασανίσει πολύ αυτά τά προβλήματα. 'Αλλά ή πόλη και τό κατάντημά της μις άφορα όλους.

Κάποτε μερικά άπ' αυτά πήγαν νά γίνουν και κυβερνητική πολιτική. "Όμως ποτέ δέν προχώρησαν.

Γιάτί άπαιτούν χρόνο. Και στην 'Ελλάδα ξυπνάμε πάντα όταν άγγίξουμε τά όρια του πανικού και έγκαταλείπουμε τήν προσπάθεια μόλις περάσει ό πρώτος πανικός.

Γιάτί άπαιτούν χρήματα. Και στην 'Ελλάδα τά χρήματα τά διαχειριζόμαστε, αυτοί βέβαια πού τά διαχειρίζονται, κάπως περιέργα.

Γιάτί θίγουν ποικίλα συμφέροντα. Και στην 'Ελλάδα τά κεκτημένα ποτέ δέν θίγονται. Κανείς δέν άναλαμβάνει τό κόστος μιās πολιτικής πού τά άποτέλεσμά της ξερπανάνε τήν τετραετία. Μιλάνε όλοι γιά τήν 'Ελλάδα του 2000 και αυτό πού τούς καίει είναι τί θά γίνει στίς έπόμενες έκλογές.

"Όμως αν δέν πάρουμε πρωτοβουλίες τέτοιου τύπου θά συνεχίσουμε νά ζοϋμε μέσα στόν όθρυβο, τό διοξειδίο του άζώτου και του θείου, τήν καπνιστή και όλα τ' άλλα σωματίδια πού έχουν μεταβάλει τήν 'Αθήνα σέ θάλαμο άερίων. Και θά περιμένουμε κάποιες διακοπές γιά νά άποικήσουμε μέ ό,τι μέσο διαθέτουμε μέ τήν υπόλοιπη 'Ελλάδα.

Θά διευρύνουμε και θά στενεύουμε τόν δακτύλιο χωρίς νά μπορούμε νά τόν πάμε στά πραγματικά του όρια. Τά βουνά όπου περιβάλλουν τήν 'Αθήνα.

Θά περιμένουμε τό μετρό, τά νέα καύσιμα, τόν νέο τύπου αυτοκινήτου αλλά έγώ θά συνεχίσω νά πιστεύω ότι μόνο ό Μασίστας θά μις σώσει.

Και αν αυτός άργήσει νά 'ρθει γιάτί κατά πώς φαίνεται πολλοί λαοί τόν περιμένουν άς ξεκινήσουμε τό μεγάλο ταξίδι γιά τίς 'Ικαρίες μιά και στην πόλη μας οϋ τόπος γιά νά ζήσεις.

Μάκης Καβουριάρης

“Οταν δέν μπορεῖ ὁ Ἄρχηγός

ΑΡΧΙΖΕΙ Η ΜΕΤΑ-ΠΑΣΟΚ ΕΠΟΧΗ

τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη

Αρχίζει ἡ μετὰ ΠΑΣΟΚ ἐποχή. Ἡ ξαφνική ἀσθένεια τοῦ πρωθυπουργοῦ καί ἡ ἀπουσία του ἀπὸ τὴν ἐνεργό πολιτική ἐδῶ κι ἓνα μῆνα σχεδὸν ὑποχρέωσε τὸ σύνολο τῶν σχολιαστῶν καὶ ἀναλυτῶν τῆς πολιτικῆς ἐπικαιρότητας νὰ ἀμφωνήσουν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἀλλάζει ριζικά τὸ πολιτικὸ σκηνικὸ τοῦ τόπου, ὅτι εἰσερχόμαστε στὴν μετὰ ΠΑΣΟΚ ἐποχή.

Ἄλλος ἓνας ἑτεροχρονισμὸς κι αὐτός γιατί, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀσθένεια τοῦ κ. Α. Παπανδρέου, ὑπῆρχαν ὄχι μόνον κάποια πρόδρομα σημάδια καὶ ἐνδείξεις ἀλλὰ ἀδιαμφισβήτητα στοιχεῖα πού καταδείκνυαν ὅτι, ἤδη ἀπὸ τὸ 1985, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ δηλαδὴ πού τὸ ΠΑΣΟΚ ἐγκαθίσταται ἀπροκάλυπτα στὴν συντηρητικὴ πολιτικὴ, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού τὰ προγράμματα λιτότητας διαλύουν τὰ σοσιαλαϊκιστικὰ νεφελώματα, εἶχαν ἀρχίσει σοβαρὲς μεταστροφές στὶς διαθέσεις κοινωνικῶν στρωμάτων ἀνάμεσα στὰ ὅποια τὸ κυβερνῶν κόμμα διέθετε σοβαρὰ ἐρείσματα.

Ἄς ἀναφέρουμε δύο μόνον ἀπ’ αὐτές τὶς διαφοροποιήσεις πού συντελοῦνται στὸν κοινωνικὸ χῶρο καὶ στὶς πολιτικὲς διαθέσεις τοῦ κόσμου. Τὸ πρῶτο: ἀλλεπάλληλες ἐπίσημες δημοσκοπήσεις, ὄχι ἐκείνες πού πραγματοποιοῦν οἱ ἐταιρεῖες δημοσκοπήσεων, ἀλλὰ, ἐκείνες πού ἐρχονται στὸ φῶς διὰ τῆς λαϊκῆς ἐτυμηγορίας. Σύμφωνα μ’ αὐτές τὸ ΠΑΣΟΚ χάνει σημαντικὲς δυνάμεις στὶς δημοτικὲς ἐκλογές τοῦ 1986 σὲ ὄλους σχεδὸν τοὺς μεγάλους δήμους τῆς χώρας, χάνει ἐπίσης σημαντικὲς δυνάμεις σὲ ὄλες τὶς ἐκλογές τῶν ἀντιπροσωπευτικῶν σωμάτων ἀκόμη καὶ στοὺς ἀγροτικούς συλλό-

γους, ὅπου παλιότερα ἡ συντριπτικὴ ἡγεμονία του ἦταν ἀδιαμφισβήτητη. Τὸ δεύτερο στοιχεῖο: αὐτὰ τὰ τελευταῖα τρία χρόνια καὶ ἰδιαίτερα τὸν τελευταῖο παρατηρεῖται μιά χωρίς προηγούμενο κοινωνικὴ ἀναστάτωση. Δέν ὑπάρχει ἐπαγγελματικὸς κλάδος τοῦ δημόσιου ἢ τοῦ ἰδιωτικοῦ τομέα πού νὰ μὴν κινητοποιήθηκε. Ὑπῆρξαν μάλιστα ἀπεργίες πού κυριολεκτικὰ συντάραξαν τὸ πανελλήνιο. Ἄν στὰ ἀντικειμενικὰ αὐτὰ στοιχεῖα προσθέσει κανεὶς μίαν ἐπίσης ἀναμφισβήτητη ρευστότητα στὴν κυβερνητικὴ παράταξη μὲ ἀποχωρήσεις στελεχῶν καὶ κυβερνητικῶν παραγόντων ἀπὸ τὸ ΠΑΣΟΚ, πού ὅσο κι ἂν ἀποδίδονται σὲ ἐσωτερικὸ ξεκαθάρισμα λογαριασμῶν, ὥστόσο δέν παύουν ἀπὸ τὴ μεριά τους νὰ ὑπενθυμίζουν ὅτι ἡ κυβερνητικὴ παράταξη ἔχει χάσει τὴ συνοχὴ πού διέθετε παλιότερα καὶ ἐσωτερικεὺς κάποια θραύσματα τῆς κοινωνικῆς κριτικῆς.

ΟΙ ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΕΙΣ

Ὅλες αὐτές οἱ διαφοροποιήσεις ἐδειχναν μὲ σαφήνεια ὅτι ἡ περίοδος τῆς αὐτοδύναμης παντοδυναμίας τοῦ ΠΑΣΟΚ ἔβαινε πρὸς τὸ τέλος τῆς. Μόνον πού λίγοι ἤθελαν νὰ παραδεχθοῦν ὅτι ἡ φορὰ τῶν μετατοπίσεων δέν ἦταν πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἀλλὰ πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἡ γιὰ νὰ τὸ ποῦμε σαφέστερα, οἱ διαφοροποιήσεις ἐμφανίζονταν κυρίως ἀνάμεσα σὲ μικροαστικὰ καὶ μεσοαστικὰ στρώματα, πού δυσπιστοῦσαν πλέον γιὰ τὴν πολιτικὴ ἐκπροσώπηση τοῦ ΠΑΣΟΚ, μιά δυσπιστία πού θὰ μεταφραστεῖ ἐν μέρει σὲ προσχώρηση στὴ Ν.Δ. καὶ ἐν μέρει σὲ μιά ἀβέβαια γιὰ τὴν ὥρα πολιτικὴ στάση.

Ἡ ἀριστερά, βέβαια, σχεδὸν στὸ σύνολό της, ἐρμήνευσε αὐτές τὶς μετατοπίσεις μὲ τὸ γνωστὸ αισιόδοξο τρόπο καθὼς τὴν διακατεῖχε ἡ πεποίθηση ὅτι τὰ ἀπογοητευμένα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τοῦ ΠΑΣΟΚ στρώματα δέν μπορούσε παρά νὰ στραφοῦν πρὸς τὰ ἀριστερὰ, γι’ αὐτὸ ἄλλωστε προσανατολίστηκε ἀνάλογα. Ἀφενὸς προέβαλε ὡς κύριο στόχο τὴν πάλιν ἐναντίον τοῦ δικομματισμοῦ πιστεύοντας ὅτι εἶναι τὸ πολιτικὸ σύστημα πού ἐγκλωβίζει τὶς λαϊκὲς - μικροαστικὲς δυνάμεις στὴν τροχιά τῶν δύο μεγάλων κομμάτων κι ὄχι ἀντίθετα ὅτι τὰ κοινωνικὰ συμφέροντα καὶ οἱ ἰδεολογίες πού διαπερνοῦν αὐτὰ τὰ στρώματα τὰ κατευθύνουν σὲ μίαν αἰώρηση ἀπὸ τὴ δεξιὰ στὸ κέντρο παλιότερα, ἀπὸ τὸ κέντρο στὴ δεξιὰ τώρα, τροφοδοτώντας τὸν δικομματισμὸ. Παράλληλα ἡ ἀριστερά γιὰ νὰ διευκολύνει τὴν περισυλλογὴ τῶν διαρροῶν τοῦ ΠΑΣΟΚ στὴν μὲν ἀνανεωτικὴ τῆς ἐκδοχῆ θεώρησε ὅτι ὁ ἰδεολογικὸς καὶ κομματικὸς ἀποχρωματισμὸς τῆς ἦταν ἀναγκαῖος γιατί ἔτσι θὰ τὴν πλησίαζαν εὐκολότερα οἱ μάζες γι’ αὐτὸ καὶ ἐγκατέλεψε τὸ ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ μετεξελισσόμενη σὲ Ἐλληνικὴ Ἀριστερά», στὴν δὲ ΚΚΕ ἐκδοχῆ της, πάλι γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, προέβαλε τὴ στρατηγικὴ τῆς «συμπάρταξης ὅλων τῶν ἀριστερῶν καὶ προοδευτικῶν δυνάμεων», ἓνα σχῆμα δηλαδὴ ἀρκοῦντως ἀποκομμουνιστικοποιημένο καὶ εὐρὺ πού νὰ παρέχει στὶς ἴδιες πάλι διαρροές τοῦ ΠΑΣΟΚ τὴν ἐγγύηση ὅτι προσχωροῦν ὄχι σὲ ἓνα κομμουνιστικὸ κόμμα ἀλλὰ σὲ μιά εὐρεία ἀριστερῆ - προοδευτικὴ παράταξη, κάτι σάν τὸ ΠΑΣΟΚ, ὄχι ὅμως μὲ τὴν δεξιὰ πολιτικὴ τοῦ ΠΑΣΟΚ. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις οἱ ἐπιθυμίες ἐ-

κλήφθηκαν για πραγματικότητα οι μάζες δέν συγκινήθηκαν παρά τούς αποχρωματισμούς και δείχνουν νά προτιμούν τόν άλλο πόλο τής άστικής εκπροσώπησης.

Οί μετατοπίσεις αυτές, πού προδιέγραφαν μέ άρκετή σαφήνεια τήν έναρξη τής μετά ΠΑΣΟΚ εποχής και ταυτόχρονα πυροδοτούσαν σενάρια επί σεναρίων είτε για νά τς συγκαλύψουν είτε για νά έπωφεληθούν οι έμπνευστές τους άπ' αυτά, παρόλο πού δέν ήταν άντιστρέψιμες, δέν προσήμαιναν ώστόσο μέ σαφήνεια τούς όριστικούς συσχετισμούς δυνάμεων ανάμεσα στις τάξεις και τά κόμματα. Γι' αυτούς θά άποφάσιζε ή δυναμική τών εκλογών, ή ίδια ή εκλογική μάχη πού είτε θά περιόριζε τς άπώλειες τού ΠΑΣΟΚ ή θά μεγιστοποιούσε τά πολιτικά και εκλογικά ώφέλη τής Ν.Δ. Αυτή άκριβώς ή άβεβαιότητα άπαγόρευε στό ΠΑΣΟΚ νά προχωρήσει σέ πρόωρες εκλογές γιατί βάσιμα προσδοκούσε μιάν εύνοϊκότερη γι' αυτό εξέλιξη μετά τή λήξη τής έλληνικής προεδρίας τής ΕΟΚ άλλα και μιά όργανικότερη σύνδεση μέ τό μικρό και μεγάλο κεφάλαιο χάρη στις συνθήκες κερδοληψίας πού ή «σταθεροποιητική» πολιτική τής κυβέρνησης είχε δημιουργήσει. Η άναβλητικότητα και ή αντίστοιχη άβεβαιότητα έδειχναν ότι νά μέν τό ΠΑΣΟΚ είχε ύποστεί φθορά δέν βρισκόταν όμως στά πρόθυρα κατάρρευσης, ότι διατηρούσε άκόμη τήν πλατιά του κοινωνική βάση.

ΟΤΑΝ ΟΛΕΣ ΟΙ ΕΞΟΥΣΙΕΣ ΠΗΓΑΖΟΥΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΡΧΗΓΟ...

Η αίφνίδια όμως άσθένεια τού κ. Α. Παπανδρέου, ανεξάρτητα από τήν πορεία τής, δημιούργησε ένα νέο στοιχείο πού αλλοίωσε τά χαρακτηριστικά τής πολιτικής συγκυρίας τών τελευταίων μηνών. Τό νέο στοιχείο είναι άκριβώς ή αδυναμία τού άρχηγού τού ΠΑΣΟΚ νά συμμετέχει ενεργά στήν πολιτική ζωή. Διότι δέν είναι δυνατό σέ ένα τόσο προσωποπαγές κόμμα όπως τό ΠΑΣΟΚ ή πολιτική νά άσκείται μέ μηνύματα και άκριτομύθους από τό Σαιν Τόμας ούτε μέ ώχρά πεντάλεπτα περάσματα από τήν τηλεόραση ανάμεσα σέ δύο ιατρικές εξετάσεις.

Όποιαδήποτε άλλη προσωρινή άναγκαστική άπουσία κάποιου πολιτικού άρχηγού από τήν ενεργό πολιτική δέν θά είχε τς άπόλυτες και δραματικές διαστάσεις για τό κόμμα του πού παρατηρούνται στήν περίπτωση τού ΠΑΣΟΚ. Γιατί τά κόμματα δέν ακολουθούν τούς ίδιους βιολογικούς ρυθμούς μέ τούς ρυθμούς πού εμφάνίζονται στήν προσωπική ζωή και τήν ύγεια τών ήγετών τους όσο και άν τά έπηρεά-

ζει ή προσωπικότητά τους. Αυτή ή σχετική άυτονομία ύπάρχει σέ όποιαδήποτε περίπτωση κόμματος πού στηρίζεται σέ μιά συνεκτική ιδεολογία ή όποία, ανεξάρτητα από έσωτερικές άντιφάσεις, συγκρούσεις και άντιθέσεις, μπορεί και άρθρώνει τό συνολικό κομματικό οικοδόμημα και τς σχέσεις τού κόμματος μέ τά εκπροσωπούμενα κοινωνικά στρώματα. Υπάρχει επίσης αυτή ή σχετική άυτονομία στά κόμματα πού είναι όργανωμένα μέ βάση άντικειμενικές άρχές, στηρίζονται σέ δομές και λειτουργίες πού δέν άποτελούν ύποκειμενική εκφραση τού όποιου προκαθημένου. Κι αυτό γιατί οι κομματικές κορυφές διαθέτουν μιά σχετικά άυτοδύναμη έξουσία πού προέρχεται από τό γεγονός ότι κάθε μία άπ' αυτές εκπροσωπεί συγκεκριμένα συμφέροντα τά όποια και διαχειρίζεται σέ μιά σχέση οιοει έντολης.

Όταν όμως ή έξουσία τών έπιτελών ενός κόμματος είναι *δοτή*, όταν ή θέση πού κατέχει ό καθέννας τους δέν εκφράζει μιά σχέση εκπροσώπησης συμπερόντων και κοινωνικών δυνάμεων άλλα είναι διορισμός άπερίοριστα άνακλητός, όταν *δες οι έξουσίες προέρχονται από τόν άρχηγό και άσκοούνται έπ' όνόματί του διότι σ' αυτόν και μόνο σ' αυτόν έχει δοθεί ή λαϊκή έντολή τής εκπροσώπησης*, όταν δηλαδή ό προκαθημένος είναι πραγματικός άρχηγός και τύχει νά συναχωθεί τότε όλος ό κομματικός μηχανισμός πού τόν περιβάλλει συναχώνεται. Άν άρρωστήσει βαριά άσθενεί τό σύνολο, άν αυτός άργεί και τό σύνολο άδρανεϊ. Αυτή ή άδράνεια, ή καθίζηση πού είναι σύμφυτη στήν άρχηγική δομή, διαρκεί όλο τό διάστημα πού θά διαρρέψει μέχρι ότου κάποια στοιχεία άυτονομηθούν, καταφέρουν δηλαδή νά άποκτήσουν δική τους έξουσία. Άλλά αυτή ή άυτονομήση έρχεται άφου πρώτα καταστραφεί ή άρχηγική δομή. Τό πέραςμα από τή μιά κατάσταση στήν άλλη δέν είναι άπλή ύπόθεση κι ούτε γίνεται χωρίς άπώλειες γιατί τέτοιου τύπου άρχηγοί, περιβεβλημένοι μέ σωτηριολογικές ιδιότητες, δέν φτιάχνονται από τή μιά μέρα στήν άλλη και δέν είναι θέμα προσωπικών σαηνευτικών ίκανοτήτων. Πρέπει νά συντρέχουν όλοι οι ιστορικοί, οι ιδεολογικοί και οι κοινωνικοί όροι για νά αναγνωρισθεί ό νέος άρχηγός, για νά εμφανισθεί ό νέος Μεσσίας.

Είναι σαφές ότι τό ΠΑΣΟΚ και ό άρχηγός του έμπίπτουν σ' αυτή τή δεύτερη κατηγορία. Και είναι σαφές στόν καθένα. Τρεις εβδομάδες άπουσίας τού άρχηγού άρκεσαν για νά φτιαχτούν σενάρια «μεσοβασιλείας», ιστορίες για δελφίνους, νά εμφανιστούν και νά ενεργοποιηθούν δμαδοποιήσεις και μικρότητες για τό προβάδισμα ενώ οι λατρευτικές άναφορές στόν πάσχοντα άρχηγό δύσκολα κρύβουν τήν

άγωνία τών επιγόνων. Σέ ποιόν θά δοθεί τό χρίσμα πού θά έγγυάται τή συνέχεια;

Νομίζουμε ότι τά δεκατέσσερα χρόνια ζωής τού ΠΑΣΟΚ, ό τρόπος μέ τόν όποιο ύπήρξε ως κόμμα άντιπολίτευσης άρχικά και κυβερνητικό στή συνέχεια, ό τρόπος μέ τόν όποιο κατέκτησε τή λαϊκή έντολή, οι ιδεολογίες πάνω στις όποιες στηρίχθηκε και οι μέθοδοι πού χρησιμοποίησε, ή άπόλυτη μυστικοπάθεια πού περιέβαλλε τς βουλές τού άρχηγού, οι αίφνίδιες εκκλάμψεις του πού τότε έπαυαν τόν Φωτύλα και πότε εκπαρθύρωναν τόν Άρσένη, πού πότε άναδομοούσε τούς ύπουργούς του και πότε άφηνε τόν κόσμο έμβρόντητο μέ τς ιστορικές πιά για τήν άσημαντότητά τους ρήξεις, ή άβυσσαλέα περιφρόνηση τής κομματικής βάσης, ή περιχαράκωση τής πραγματικής έξουσίας στό Καστρί τού νεποτικού κύκλου και τών πρωθυπουργικών συμβούλων, ή άδιαμαρτύρητη παραδοχή εκ μέρους τών άφανών και τών επιφανών έπιτελών τού «Κινήματος» όλων τών έπιλογών τού άρχηγού και τών άκριβώς αντίθετων τους λίγο καιρό άργότερα, ή παραδοχή τής πολιτικής εξαπάτησης ως δείγμα ύψιστης πολιτικής άρετής και άριστοτεχνικής δεξιότητας, όλη αυτή ή δεκατετράχρονη πορεία μέ τήν άπόλυτη του ένός άνδρός άρχή και τή σιγή όλων τών άλλων, άνδρών και γυναικών, μπορούν νά δείξουν, άλλα μέ δραματικό πλέον τρόπο τί σημαίνει για τό ΠΑΣΟΚ ή, έστω και προσωρινή, άπομάκρυνση τού κ. Α. Παπανδρέου από τήν πολιτική ζωή, τί σημαίνει δηλαδή ή άχρήστευση τού μοναδικού άυτόνομου πολιτικού κέντρου στό κυβερνητικό κόμμα.

Αυτό τό άυτονόητο τό καταλαβαίνουν οι πάντες και γι' αυτό οι πάντες πλέον μιλούν για τήν μετά ΠΑΣΟΚ εποχή. Τά πράγματα όμως, έχουν τή δική τους λογική από τήν όποια κανείς δέν μπορεί νά άποδράσει. Ούτε οι χαρισματικοί άρχηγοί. Όταν μάλιστα οι άρχηγοί δέν άφήνουν πίσω τους έργο θετικό, όταν πίσω δέν μένει ή έρημος χώρα τής κρατικής και τής πολιτικοϊδεολογικής άσυναρτησίας πού ζούμε καθημερινά τότε ή άναγκαστική άπουσία τού άρχηγού δέν έχει πού νά βασισθεί, τί νά επικαλεσθεί εκτός από τή συναισθηματική φόρτιση για τό προσωπικό δράμα τού πάσχοντος.

Είναι σίγουρα ότι ό πρωθυπουργός θά λείψει για καιρό από τά καθήκοντά του, τή στιγμή μάλιστα πού ή χώρα μπαίνει μέ γοργούς ρυθμούς στήν προεκλογική περίοδο. Ουτε ό ίδιος είναι έδω για νά καλύψει τό κενό ούτε έργο θετικό ύπάρχει πού νά μιλά για λογαριασμό του. Έκείνες λοιπόν οι μετατοπίσεις για τς όποιες μιλάγαμε στήν άρχή αυτού τού κειμένου όχι μόνο οριστικοποιούνται άλλα και θά πολλα-

πλασιασθῶν ἐπισφραγίζοντας τὴ φθορὰ τοῦ ΠΑΣΟΚ. Μὲ τὴ σειρά τῆς ἡ φθορὰ τοῦ ΠΑΣΟΚ ἐπισφραγίζει τὴ σημερινὴ πολιτικὴ συγκυρία καὶ ἀλλάζει τὸ πολιτικὸ τοπίο ριζικά.

ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΣΥΓΚΥΡΙΑΣ

Πῶς διαμορφώνεται, λοιπόν τὸ πολιτικὸ τοπίο μετὰ τὴν αἰφνίδια ἀσθένεια τοῦ κ. Α. Παπανδρέου;

Α. Ἔνα πρῶτο σημεῖο: Τάξεις καὶ στρώματα πού κυρίως στήριζαν τὸ ΠΑΣΟΚ καὶ τὸ ἀνέβασαν στὴν ἐξουσία, ὄλος αὐτός ὁ μικροαστικός - μεσοαστικός κόσμος πού οἱ φοβερές ἀναλυτικές κατηγορίες τοῦ Α. Παπανδρέου βάπτισαν «μὴ προνομιούχους Ἑλληνες», ἐξακολουθοῦν νὰ αἰσθάνονται μὴ προνομιούχοι. Κυρίως αἰσθάνονται νὰ τοὺς λείπει τὸ προνόμιο τῆς ἐξασφάλισης. Κανεὶς δὲν ἐγγυάται γιὰ τὴν μακροβιότητα τῶν σημερινῶν τοὺς ὑψηλῶν καταναλωτικῶν δυνατοτήτων, τῆς σημερινῆς τοὺς εὐμάρειας. Κοινωνικά στρώματα πού ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διαμορφώνονται μέσα στὶς διαδικασίες ἀνακατανομῆς τοῦ κοινωνικοῦ πλοῦτου ἀναζητήσαν στὸ ΠΑΣΟΚ τὴν ἐξασφάλιση, τὴν κατοχύρωση ἀλλὰ καὶ τὴν ἐγγύηση γιὰ τὴ διεγερμένη ἀναπαραγωγή τοὺς. Κάποιες μερίδες τοὺς συνδέθηκαν μὲ τὴν ἐκπαιδευμένη κρατικὴ γραφειοκρατία συναποτελώντας μαζί τῆς τὸ σκληρὸ πυρῆνα τῶν ἀνερχόμενων νεοαστῶν ἐνῶ λαίμαργοι ἐπιχειρηματικοὶ κύκλοι κοσμοπολίτικου τύπου ἔχουν συνδέσει στενά τὰ συμφέροντά τοὺς μὲ τὴν πασοκικὴ ἐξουσία νεμόμενοι προμήθειες, κρατικές παραγγελίες καὶ δημόσιες ἐπενδύσεις. Τὸ μεγαλύτερο ὅμως μέρος αὐτῶν τῶν στρωμάτων μὲ τὴν ἀσαφὴ ταξικὴ ὕψη, μέσα στὶς ἀβεβαιότητες πού δημιουργεῖ ἡ εὐρωπαϊκὴ ὀλοκλήρωση καὶ οἱ γενικότερες κοινωνικὲς ἀνακατατάξεις, μέσα στὶς πρόσθετες δυσκολίες πού δημιουργεῖ ἡ ἀντιφατικὴ καὶ ἡ ἀσυναρτησία τῆς πασοκικῆς διαχείρισης, μέσα στὸ στένεμα τῶν δυνατοτήτων ἀνάπτυξης ἐξαιτίας τῆς οικονομικῆς ὑφους, αἰσθάνονται νὰ ρευστοποιεῖται τὸ ἔδαφος κάτω ἀπὸ τὰ πόδια τοὺς. Πρέπει νὰ τρῶνε ἀπὸ τὰ ἔτοιμα. Γι' αὐτὸ οἱ μετατοπίσεις, γιὰ τὰ νεοφιλελεύθερα καὶ ψευδοαξιοκρατικὰ κηρύγματα τῆς Ν.Δ. ταιριάζουν καλύτερα στὶς κοινωνικὲς τοὺς προσδοκίες.

Β. Ἔνα δεύτερο στοιχεῖο τῆς σημερινῆς συγκυρίας εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ μεγάλα θέματα ἀπὸ τὴ λύση τῶν ὀπιῶν ἐξαρτῶνται οἱ γενικοὶ προσανατολισμοὶ τοῦ τόπου ὅπως ἡ εὐρωπαϊκὴ ὀλοκλήρωση, ὁ τεχνολογικο-διοικητικὸς ἐκσυγχρονισμὸς, τὸ κυ-

πριακό, οἱ ἑλληνοτουρκικὲς σχέσεις δημιουργοῦν ἰσάριθμες ἐστίες ἐντάσεων καὶ ἀβεβαιότητων καθὼς γιὰ κανένα ἀπ' αὐτὰ δὲν ἔχει δεῖξει τὸ ΠΑΣΟΚ ὅτι εἶναι σὲ θέση νὰ διαμορφώσει καὶ νὰ ἐφαρμόσει μὲ συνέπεια μιά συνεκτικὴ πολιτικὴ. Ἡ ἐντονη δυσἀρέσκεια ὄλων τῶν τάξεων καὶ στρωμάτων τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας γιὰ τὴν ἐπιδείνωση τῶν συνθηκῶν ζωῆς, τὰ ἀδιέξοδα τῆς ἐκπαίδευσης, ἡ νοσηρότητα τοῦ περιβάλλοντος, ἡ οἰκολογικὴ καταστροφή, ἡ προβληματικὴ τῶν συστημάτων ὑγείας, ἐπικοινωνιῶν καὶ συγκοινωνιῶν, οἱ ἀβίωτες πόλεις καὶ ἡ ἀφασικὴ ὑπαιθρος μαζί μὲ τὴν μείωση ἢ τὴ στασιμότητα τῶν πραγματικῶν εἰσοδημάτων ἐξαιτίας τῶν προγραμμάτων λιτότητας πού ἐπληξάν κυρίως τὶς ἐργαζόμενες - μισθωτὲς τάξεις ἔχουν δημιουργήσει ἕνα κλίμα πολιτικῆς ἀφεργεγυότητας πού χαρακτηρίζει ὄχι μόνον τὴν κυβερνητικὴ παράταξη ἀλλὰ τὸ σύνολο τῶν πολιτικῶν δυνάμεων τῆς χώρας.

Βρισκόμαστε, λοιπόν, μπροστὰ σὲ ἕνα καθεστῶς καταστατικῆς ἀκυβερνησίας μὲ τὴν ἐννοια ὅτι τόσο ἡ σημερινὴ κυβέρνηση ὅσο καὶ οἱ διεκδικητὲς τῆς δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἀπαντήσουν στὰ μεγάλα προβλήματα τοῦ τόπου παρὰ μόνον ἀναπαράγοντας τὸ κοινωνικὸ ἀδιέξοδο σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο. Διότι οὔτε τὰ κοινωνικὰ προγράμματα τῆς Ν.Δ. οὔτε οἱ πολιτικοὶ τῆς προσανατολισμοί, καθὼς ὁ κόσμος τῆς ταξικῆς τῆς βάσης εἶναι βαθιὰ διαποτισμένος ἀπὸ τὴ λογικὴ τοῦ κέρδους καὶ τὴ λαίμαργη ἰδιωτικῆ - ἀτομικῆ ἐπικράτησης, ἔχουν νὰ προσφέρουν ἐναλλακτικὲς λύσεις. Ἡ Ν.Δ. δοκιμάστηκε καὶ ἀπέτυχε δημιουργώντας μάλιστα τοὺς ὄρους γιὰ κάθε νέα ἀποτυχία. Τὸ ΠΑΣΟΚ δοκιμάστηκε ἀπέτυχε κι αὐτὸ ἐπιδεινώνοντας τὰ ἀδιέξοδα καὶ ὑποθηκεύοντας σοβαρὰ τὸ μέλλον. Καὶ τώρα ἡ Ν.Δ. ἐτοιμάζεται νὰ ξαναεφαρμόσει τὴν ἴδια συνταγή.

Γ. Παρὰ τὴν ἐντονη δυσἀρέσκεια ὄλων τῶν τμημάτων τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, μιά δυσἀρέσκεια πού ἐκφράστηκε μὲ ἔνταση σὲ ἕνα χωρὶς προηγούμενο ἀπεργιακὸ κύμα τὰ τελευταῖα χρόνια τόσο στὸν ἰδιωτικὸ ὅσο καὶ στὸν δημόσιο τομέα, δὲν μπορούμε νὰ μιλάμε γιὰ κάποιο σοβαρὸ κοινωνικὸ κίνημα ἐργαζομένων, πολιτικοποιημένο καὶ μαζικὸ, πού οἱ ἀγῶνες τοῦ θά ἄνοιγαν μιά νέα ἀνορθωτικὴ προοπτικὴ. Συνδικαλιστικὰ κινήματα καὶ διεκδικήσεις, ἀκόμη κι ὅταν προσέλαβαν ἐκρηκτικὲς διαστάσεις δὲν ἐξέφυγαν ἀπὸ τὰ πλαίσια τοῦ τυφλοῦ συντεχνιακοῦ πνεύματος. Νέα κινήματα, παρὰ τὶς προσδοκίες, δὲν ἀναπτύχθηκαν στὸ ἔδαφος τῶν νέων κοινωνικῶν προβλημάτων. Βασιλεύει ἡ ἀποστράτευση, ἡ ἰδιώτευση, ἡ ἀναζήτηση τῶν ἀτομικῶν λύσεων, ἡ δυσπιστία πρὸς τοὺς συνδικαλιστικὸς φορεῖς καὶ τὴν ὀ-

γανωμένη πολιτικὴ δράση, ἡ λατρεία τοῦ ἀτομικοῦ εὐδαιμονισμοῦ καὶ τῆς προσωπικῆς τελείωσης. Μπαίνουμε ἐστὶ μετὰ ΠΑΣΟΚ ἐποχὴ μὲ τοὺς χειρότερους δυνατοὺς ὄρους γιὰ τὰ ὄραματα πού προσέφερε στὸν κόσμο αὐτὸ τὸ λαϊκιστικὸ κίνημα ὄχι μόνον δὲν εὐδοκίμησαν, ἀλλὰ στὸ ὄνομα τοῦ σοσιαλισμοῦ κατέστρεψαν ἀξίες καὶ ἰδεολογίες, ψυχικὲς εὐαισθησίες καὶ συμπεριφορές, ἐννοιες καὶ νοήματα ἐστὶ πού ἀκόμη καὶ τὸ ὄνομα τοῦ σοσιαλισμοῦ νὰ καταστῆ ἀφερέγγυο κι εὐκολὴ βορρὰ στὰ νεοφιλελεύθερα ἰδεολογήματα. Αὐτὴ ἦταν ἡ μεγάλη προσφορά τοῦ ΠΑΣΟΚ, πού σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν κρίση τῆς ἀριστερᾶς, ἀφώπλισαν τὸ λαϊκὸν κόσμο.

Δ. Ὁ συσχετισμὸς δυνάμεων μετὰ τῶν δύο μεγάλων κομμάτων ἔχει γεῖρει ἀποφασιστικὰ ὑπὲρ τῆς Ν. Δημοκρατίας. Καὶ ἐξηγήσαμε γιὰ τὴν. Πρέπει ὅσο νὰ προστεθεῖ ὅτι ἡ ἀνοδος τῆς δεξιᾶς πραγματοποιεῖται μέσα σ' ἕνα κλίμα ἀποδιοργάνωσης τῆς ἀριστερᾶς καὶ ἀπνοίας τοῦ λαϊκοῦ κινήματος. Ὅσο οἱ τάξεις πού ἀναδεικνύουν τὴ δεξιά ὡς πρώτη πολιτικὴ δύναμη στὴ μετὰ ΠΑΣΟΚ ἐποχὴ δὲν ἀρκοῦν ἀπὸ μόνες τοὺς γιὰ νὰ τὴν φέρουν στὴν ἐξουσία. Τὸ θέμα θὰ κριθεῖ στὶς ἐκλογές. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ τακτικὴ τῆς Ν.Δ. συνίσταται στὴ συγκέντρωση πυρῶν κατὰ τοῦ κυβερνητικοῦ κόμματος ὅστε νὰ τὸ ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν ἐξουσία. Αὐτὴ εἶναι ἡ πρωταρχικὴ τῆς προτεραιότητα πράγμα πού ἀκυρώνει τὶς ὀποιεσδήποτε ἐπιδιώξεις γιὰ κυβερνήσεις εὐρύτερου φάσματος, γιὰ λύσεις κεντροδεξιᾶς κ.λπ. πού ὑποδεικνύουν ὀρισμένα σενάρια. Ἀλλὰ καὶ τίποτε δὲν ἐγγυάται μιά πλημμυρίδα ὑπὲρ τῆς Ν.Δ. Ἡδὴ τὸ «λευκὸ» καὶ ἡ ἀποχή, ὡς ἀδιέξοδη πολιτικὴ στάση ἐνὸς κόσμου πού δὲν εἶναι διατεθειμένος νὰ ἐπιλέξει τὴ Σκύλα ἀντὶ γιὰ τὴ Χάρυβδη, ἀποκτᾶ ὀλοένα καὶ περισσότερους θιασῶτες.

Ε. Ἡ ἀριστερὰ, ὅπως ὅταν ἀρχίζει ἡ μετὰ ΠΑΣΟΚ περίοδος ἔτσι καὶ τώρα πού τελειώνει, δὲν προσφέρει ἐναλλακτικὴν διέξοδο. Ἡ μεγάλη ἀδυναμία τῆς δὲν βρίσκεται στὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι πολυδιασπασμένη, διότι σὲ τελευταῖα ἀνάλυση ἡ ὑπαρξὴ περισσότερων ἀριστερῶν ρευμάτων καὶ κομμάτων δὲν εἶναι καθεαυτὴ ἀρνητικὴ. Ἡ μεγάλη τῆς ἀδυναμία βρίσκεται στὸ γεγονὸς ὅτι ἀκολουθεῖ τὴν τακτικὴ τῆς ἀναπαλαίωσης ξεπερασμένων πολιτικῶν ἀντιλήψεων. Πάνω στὴ μήτρα τοῦ λαϊκομεταπισμοῦ, τοῦ ἀντιφασισμού, τῆς θεωρίας τῶν σταδίων προσθέτει ὀλίγον ἐκσυγχρονισμὸν, ὀλίγον περεστρόικα, ὀλίγον ἀντικαπιταλισμὸν, ὀλίγον δημοκρατικὸν δρόμον, πολὺ πίστη στὴν ἐνότητα τῶν δημοκρατικῶν δυνάμεων καὶ περισσότερη στὴν προσδοκία συμμετοχῆς σὲ κυβερνήσεις, ἄμεσα ἢ

έμμεσα, «εὐρῶς δημοκρατικοῦ φάσματος». Κι ἀπὸ κοντὰ ὄλοι οἱ κομματικοὶ βροντόσαυροι πού ἰσοπέδωσαν τὶς πολιτικές εὐαισθησίες καὶ προσπάθειες τοῦ κόσμου τῆς ἀριστερᾶς τὰ τελευταῖα χρόνια, κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωση τῶν προηγούμενων κομματικῶν ἱστορικῶν δεινοσαύρων μετὰ τὶς ἱστορικές ἀποτυχίες.

Ἀπέναντι σὲ αὐτὴ τὴν κατάσταση προβάλλει τὸ αἴτημα μεγάλου μέρους τοῦ κόσμου τῆς ἀριστερᾶς γιὰ ἐνότητα —«βρεῖτε τα ἐπιτέλους»— πού τὸ τροφοδοτεῖ περισσότερο ἢ ἀντιπασοκική ἀποστραφὴ παρὰ μιά νέα ἀριστερή-σοσιαλιστικὴ συνείδηση. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀπολιτικὴ ὕλη τροφοδοτεῖται τόσο ἡ ἐνδοκομματικὴ ὅσο καὶ ἡ δημοσιογραφικὴ ἐνοτολογία καὶ οἱ ἀκτιβισμοὶ τοῦ πολιτικοῦ προσκηνίου πού ἐπιδιώκουν νὰ καταστήσουν τὴν «συμπαρατάξη» ὡς λύση ἱστορικῆς σημασίας (ΚΚΕ) ἢ πού προβάλλουν τὸ ὄραμα τῆς Μεγάλης Ἀριστερᾶς (ΕΑΡ) ἀλλὰ μὲ πολὺ μικρὴς ἰδέες καὶ πιὸ τετριμμένες μεθόδους.

ΑΚΥΒΕΡΝΗΣΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ

Μπαίνουμε λοιπὸν σὲ μιά νέα φάση, μὲ χαρακτηριστικὰ πολὺ διαφορετικὰ σὲ σχέση μετὰ τὴν προηγούμενη, σὲ μιά φάση πολιτικῆς ἀστάθειας καὶ κοινωνικῆς ἀσάφειας, μὲ ἀπροσδιόριστους ἀκόμη τοὺς συσχετισμοὺς δυνάμεων μετὰ τῶν τάξεων καὶ κομμάτων πράγμα πού θὰ ὑπαγορεύσει νέες ἀνακατατάξεις ὡς τὶς ἐκλογές καὶ νέες, ἀπρόβλεπτες, μετατοπίσεις μετὰ τὶς ἐκλογές. Γιὰ τὴν ὥρα μποροῦμε νὰ διαγνώσουμε μιά μετατόπιση πρὸς τὰ δεξιὰ, παράλληλη ὑποχώρηση τῆς ἐπιρροῆς τοῦ ΠΑΣΟΚ καὶ σοβαρὸ κλονισμὸ τῆς ἀρχηγικῆς δομῆς τοῦ κυβερνητικοῦ κόμματος, ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἡ κατάσταση τῆς ἀριστερᾶς εἶναι τέτοια πού δὲν μπορεῖ νὰ ἐκμεταλλευτεῖ τὶς συντελούμενες ρευστοποιήσεις καὶ τὶς νέες διαθεσιμότητες. Ἄν ἡ γενικὴ αἰώρηση πρὸς τὰ δεξιὰ προδιαγράφει τὸ εἶδος τῶν νέων κυβερνητικῶν σχημάτων τοῦ ἄμεσου μέλλοντος, ὥστόσο, ἡ καταστατικὴ ἀκυβερνησία εἶναι τὸ μενιμότερο χαρακτηριστικὸ τῆς συγκυρίας.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ ὄρος ἀκυβερνησία βρέθηκε ξαφνικὰ στὰ χεῖλη ὄλων τῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν καὶ παρατάξεων τὶς τελευταῖες μέρες. Ἡ ἀσθένεια τοῦ πρωθυπουργοῦ, εἶπαν ὄλοι πλὴν ΠΑΣΟΚ, συνεπάγεται ἀδυναμία τῆς κυβέρνησης νὰ ἐκπληρώσει τὸ ἔργο τῆς καὶ χρειάζεται ἐπομένως νὰ ὀρισθεῖ ἀναπληρωτὴς πρωθυπουργός. Καὶ ἔχουν δίκιο, ὄχι μόνο γιὰ τὴ συν-

ταγματικὴ τάξη τὸ ἐπιβάλλει ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀνάγκη αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀσάφεια πού ὑπάρχει ὡς πρὸς τὴ διάρκεια τῆς ἀσθένειας τοῦ πρωθυπουργοῦ. Ὡστόσο ἡ υἱοθέτηση τοῦ ὄρου τῆς ἀκυβερνησίας ἔρχεται νὰ καλύψει τὴν πραγματικὴ ἀκυβερνησία, νὰ καλύψει δηλαδὴ τὸ γεγονός ὅτι ὁποιαδήποτε κυβέρνηση κι ἂν διαδεχθεῖ τὴ σημερινή, τώρα ἢ μετὰ τὶς ἐκλογές, τὰ προβλήματα πού σήμερον συνθέτουν τὴν κρίση τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας θὰ ἐξακολουθήσουν νὰ εἶναι προβλήματα καὶ ἡ ζωὴ προβληματικὴ. Τὸ νέφος θὰ εἶναι νέφος, οἱ πόλεις θὰ εἶναι θάλαμοι ἀερίων, τὸ δημόσιο χρέος θὰ εἶναι χρέος, ἡ ἐκπαίδευση θὰ συνεχίζει νὰ νοσεῖ, τὸ ΕΣΥ καὶ ἡ περιθαλψὴ τοῦ κόσμου θὰ εἶναι στὸ ἴδιο ἐπίπεδο, ἡ πολεοδομικὴ ἀναρχία θὰ παρατείνεται, τὸ μοντέλο ἀνάπτυξης θὰ βασιζέται στὶς ἴδιες ἀντικοινωνικὲς ἀρχές τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ κέρδους πού ἀποτελοῦν τὶς ὀργανώτριες ἀρχές τῶν ἀστικῶν κοινωνιῶν καὶ τῆς δικῆς μας.

Γιὰ τοὺς ἀριστεροὺς καὶ ἰδιαιτέρως γιὰ τοὺς κομμουνιστὲς τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι ἂν θὰ προτείνουν ἐτούτῃ ἡ ἐκείνῃ τὴ λύση, ἂν θὰ συμπεριληφθοῦν σὲ τούτῃ ἡ ἐκείνῃ τὴν προοπτικὴ ἀλλὰ ἂν θὰ βρεθοῦν ἀπὸ τὴ σωστὴ μεριά ἐτούτῃ τῇ στιγμῇ πού ἀπὸ παντοῦ ἀναδεικνύεται ἡ ἀκυβερνησία καὶ ἡ νεοσυντηρητικὴ προοπτικὴ τῆς Ν.Δ. Καὶ ποιά εἶναι ἡ σωστὴ μεριά τοῦ χαρακώματος σὲ μιά κοινωνία τόσο βαθιὰ τάλαιπωρημένη, τόσο κατακερματισμένη τόσο ἐτεροκαθοριζόμενη καὶ ἀντιφατικὴ; Πῶς μποροῦμε νὰ τὴ διαγνώσουμε ὅταν ὁ τρόπος πού μᾶς δίνεται γιὰ νὰ σκεφτοῦμε τὴν πολιτικὴ εἶναι κενός, ρηχός, παρωχημένος, νωθρός;

Τὸ πεδίο τῆς πολιτικῆς δὲν κατοικεῖται οὔτε ἀπὸ θεοὺς οὔτε ἀπὸ δαίμονες ἀλλὰ ἀπὸ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς δυνάμεις. Ὁ καθένας διαλέγει τὶς δικές του. Οἱ κομμουνιστὲς προσπαθοῦσαν πάντοτε νὰ συμπορευοῦναι μετὰ τὴν ἐργατικὴ τάξη. Μερικὲς φορές ἡ συμπόρευση αὐτὴ στάθηκε ἰδιαιτέρως ἀρμονικὴ. Ἄλλες φορές ὄχι. Ἀλλὰ ἡ ὑπαρξὴ τους καὶ ἡ δράση τους εἶναι ἀκατανόητες, ἀνυπόστατες τελικὰ, ἂν ἔχουν πᾶρει διαζύγιο μετὰ τὸν κόσμο τῆς ἐργασίας. Τώρα μποροῦμε νὰ ξέρουμε ὅτι μιά ἀπὸ τὶς αἰτίες, ὄχι ἡ λιγότερο σημαντικὴ, τῆς καχεξίας τῆς κομμουνιστικῆς ἀνανέωσης ἦταν ἡ ἰδεολογικὴ καὶ πρακτικὴ ὑποτίμηση ἐκ μέρους τῆς τοῦ κοινωνικοῦ βάρους τῆς μισθωτῆς ἐργασίας διότι πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις ἔστρεφε τὶς προσπάθειές της. Μύθος βέβαια καθάρως ἡ ὑποτιθέμενη κοινωνιὴ καχεξία τῆς ἐργατικῆς τάξης γιὰ τὴν οἱ παραγωγικὰ ἐργαζόμενοι καθὼς καὶ οἱ μισθωτοὶ τοῦ τρίτογενούς τομέα στὸν τόπο μας, ὅπως καὶ σὲ ὄλες τὶς χώρες μετὰ σύγχρονη καπι-

ταλιστικὴ δομὴ, εἶναι οἱ πολυαριθμότερες καὶ οἱ κοινωνικὰ σημαντικότερες τάξεις. Καὶ οἱ περισσότερο ὁμοιογενεῖς μέσα στοῦ γενικό κοινωνικό κατακερματισμὸ.

Μὲ τὰ προηγούμενα παραμονεύει ἡ ὑποψία ὅτι ἡ συνηγορία ὑπὲρ τῆς κομμουνιστικῆς τάξης καὶ τῆς ἐργατικῆς τάξης πού τὴν ἐκτρέφει ἔχει παράφωνα καθὼς μοιάζει νὰ κινεῖται σὲ ἓνα ἐπίπεδο ἀπομακρυσμένο, φαινομενικὰ, ἀπὸ τὰ ρεάλια καὶ τοὺς ρεαλισμοὺς τῆς τρέχουσας πολιτικῆς, καὶ ὡς ἐκ τούτου εἶναι «ἀλγεβρική». Ἡ ὑποψία αὐτὴ δὲν εἶναι ὀλοσδιόλου ἀβάσιμη. Διότι ἡ κομμουνιστικὴ τάξη φανερωμένη μόνο ὡς ἐκρηξὴ τῆς ὑποκειμενικότητας τῆς ἐργατικῆς τάξης, μόνο ὡς πάλη γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ νόμου τῆς ἀξίας, δὲν ἔχει δηλαδὴ ἄλλο τρόπο νὰ ἐκδηλωθεῖ παρὰ μόνο πολιτικά. Καὶ ἐπειδὴ οἱ θεσμοὶ ἐνσωμάτωσης τῶν ἐργατικῶν μαζῶν ἀποδείχθηκαν ἀνθεκτικοὶ χάρις στὸν στέρεα λεπτοεργημένο συνδυασμὸ αὐταπάτης, συναίνεσης καὶ βίας πού ὄρθωσε ἡ πολύχρονη ἀστικὴ κυριαρχία, γι' αὐτὸ ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ κοινωνικὴ ἀμφισβήτηση συνήθως δὲν ξεπερνᾷ τὸ φαῦλο κύκλο τῆς ρεφορμιστικῆς αὐταπάτης. Βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ ἓνα ἀδιέξοδο τὸ βαθύτερο νόημα τοῦ ὁποίου εἶναι ἡ ἀνονέκρωση καὶ ἡ νωθρότητα τοῦ πολιτικοῦ λόγου τῆς ἀριστερᾶς ὡς λόγου ἐπαναστατικοῦ καὶ ἀπελευθερωτικοῦ γιὰ ὀλόκληρη τὴν κοινωνία. Γι' αὐτὸ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ἐπιστρατεύσουμε ὅλη τὴν εἰλικρίνεια καὶ ὅλη τὴ «σοφία» μετὰ τὴν ὁποία ἡ πολύχρονη ἀνακύκλωση τῶν ἀδιεξόδων μπορεῖ νὰ μᾶς ἐφοδιάσει, ἰδιαιτέρως ὅταν τὰ ἀδιέξοδα καὶ ἡ ἀνακύκλωσή τους, ὅπως τώρα στὴν μετὰ ΠΑΣΟΚ ἐποχὴ γίνονται ὀρατὰ διὰ γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ.

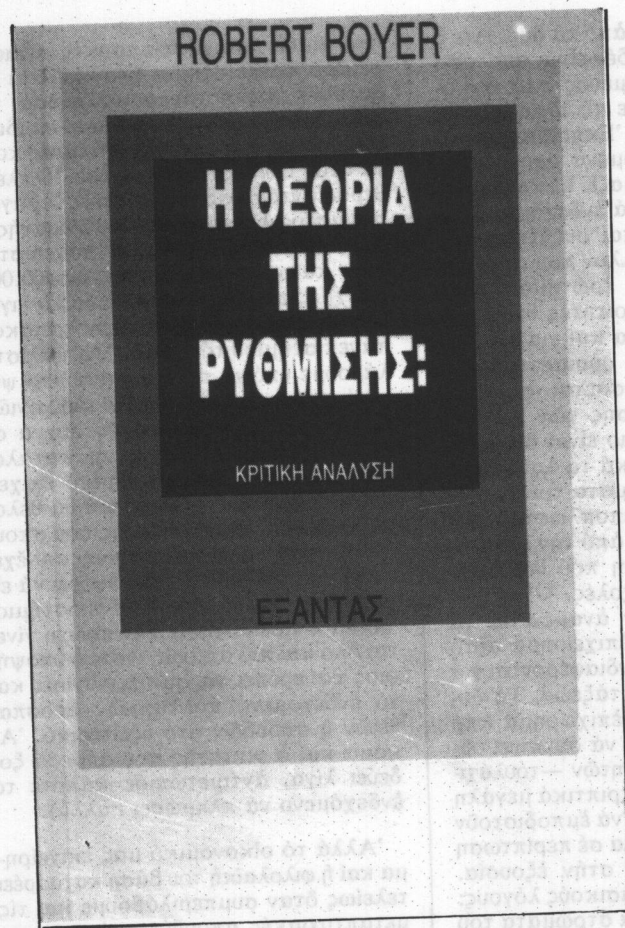
Οἱ κινήσεις τοῦ πολιτικοῦ προσκηνίου καὶ τῆς ἐφημεριδογραφίας ὑπαγορεύουν ἄλλες κατευθύνσεις. Δικὴ μας δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν ἀντικαπιταλιστικὴ, τὴν ἐπικαιρότητα τοῦ σοσιαλισμοῦ. Δὲν ὑπάρχουν ἄλλοι κρυμμένοι θησαυροὶ. Οἱ θησαυροὶ βρίσκονται στὰ χέρια τῶν πνευματικῶν καὶ χειρωνακικῶν ἐργαζομένων μισθωτῶν, τῶν «αὐτοαπασχολούμενων» καὶ «συμβοηθούτων» μελῶν, δηλαδὴ στὰ χέρια ἐκείνων πού παράγουν τὴν ὕλη καὶ τὴ μὴ ὕλη καὶ τὴ ζωὴ. Οἱ θησαυροὶ βρίσκονται στὰ χέρια τῶν ἀνέργων, νέων κατὰ κανόνα, πού ἡ οικονομικὴ κρίση καὶ ἡ νέα τεχνολογία πετοῦν στὸ περιθώριο ὄχι μόνο τῆς ἐργασίας ἀλλὰ καὶ τῆς συνολικῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Οἱ κρυμμένοι θησαυροὶ βρίσκονται στὰ χέρια τοῦ τεράστιου πιά καὶ τῆ χώρα μας δυναμικοῦ ἐπιστημόνων, τεχνικῶν, δημιουργικῶν στελεχῶν πού νοιάζονται γιὰ τὴ δουλειά τους καὶ ὄχι γιὰ τὰ προνόμιά τους, βρίσκονται στὰ χέρια τῶν ἐργατῶν

τῆς γῆς, ἰδιοκτητῶν ἢ μὴ, πού μετέ-
 τρεψαν τὴν ἑλληνικὴ γεωργία σὲ μιά
 ἀπὸ τὶς παραγωγικότερες τοῦ κό-
 σμου. Στὰ χέρια αὐτοῦ τοῦ κόσμου
 βρίσκονται οἱ μόνες δυνατές συμμα-
 χίες ἐνάντια στὸν κόσμο τῆς συντήρη-
 σης, πασοκικῆς ἢ νεοδημοκρατικῆς,
 δηλαδή τοῦ κεφαλαίου, γιατί μιά πολι-
 τικὴ συμμαχία εἶναι βιώσιμη μόνο ἀν
 στηρίζεται σὲ ζωντανές μορφές κοινω-
 νικῆς ἀλληλεγγύης καὶ συνεργασίας.
 Ἐκεῖ ἡ πολιτικὴ βρίσκεται τὶς πραγματι-
 κές πηγές τῆς ἐμπνευσῆς τῆς, ἐκεῖ δη-
 μιουργεῖ συμπαρατάξεις καὶ συνασπι-
 σμούς, ἐκεῖ παίρνει πρωτοβουλίες, ἐ-

κεῖ δοκιμάζεται καὶ φτιάχνεται ἡ Με-
 γάλῃ Ἀριστερά. Ὅχι στὸν Περισσό.
 Ὑπάρχει βέβαια καὶ ἡ γνωστὴ νεο-
 ρωτικὴ κινητικότητα τῶν «πέρα ἀπὸ
 τὸ σοσιαλισμό» ἐναλλακτικῶν ρευμά-
 τῶν πού ἀνὰ τριετία ἢ πενταετία, κα-
 τασκευάζουν ἓνα «νέο ἐπαναστατικὸ
 ὑποκείμενο», τὸ ἴδιο ἀκριβῶς πού σὲ
 κάποια προηγούμενη φάση ἦταν τὸ
 «μεγάλο ψεῦδος». Ὑπάρχει καὶ ἡ ἀνυ-
 ποψία στη ἀφῆση στὴν ἐξελικτικὴ δια-
 δικασία ἐνσωμάτωσης στὴν καπιταλι-
 στικὴ ἀναπαραγωγὴ καὶ στὴν ἀνακύ-
 κλωση τῶν ἀδιεξόδων. Νά διαλέξου-
 με ἀνάμεσα σὲ δύο θεολογίες ἐκ δια-

μέτρου ἀντίθετες ὅπου ὁ παράδεισος
 τῆς καθεμιάς εἶναι ἡ κόλαση τῆς ἄλ-
 λης.

Ἡ μετὰ ΠΑΣΟΚ ἐποχὴ θά εἶναι ἐπο-
 χὴ μεγάλων ρευστοποιήσεων. Ἄς
 ρευστοποιήσουμε καὶ μεῖς τὶς ἀντιλή-
 ψεις πού γιὰ χρόνια μᾶς κρατοῦσαν
 στὸ περιθώριο. Τότε θά μιλάμε γιὰ ἓνα
 ἄλλο συσχετισμὸ δυνάμεων μεταξύ ἄ-
 ριστερᾶς καὶ τῶν ἄλλων. Τότε καὶ οἱ
 σοσιαλιστές θά ξέρουν ὅτι ἡ ὑποχρέω-
 σή τους εἶναι νά ὑπηρετήσουν τὸ σο-
 σιαλισμὸ.

ΜΑΝΩΛΗ ΠΑΠΑΔΟΛΑΜΠΑΚΗ

ΧΩΡΟΙ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ, 1

ΔΟΚΙΜΙΑ ΓΙΑ ΜΙΑ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΗΣ ΧΩΡΟΠΟΙΗΤΙΚΗΣ

ΕΚΔΟΣΗ ΕΞΑΝΤΑΣ

Τόν τελευταίο καιρό, πολιτικοί της δεξιάς καθώς και διάφοροι μόνιμοι έκφραστες της συντήρησης και έχθροί κάθε λαϊκής κατάκτησης επιτίθενται με αυξανόμενο πείσμα έναντι των πύο ευαίσθητων τομέων της δημόσιας ζωής: της υγείας και της παιδείας. Πεμπτουσία της επίθεσης είναι ή απόδοση και των δύο στό ιδιωτικό κεφάλαιο, δηλαδή στή λογική του κέρδους, τή λογική του συμφέροντος μίας μικρής και προνομιούχου μερίδας επιχειρηματιών. Μπροστά σ' αυτή τήν όλομέτωπη επίθεση, όλοι οι δημοκράτες, όλοι οι όπαδοί της πρόοδου και, όπωσδήποτε, όλοι οι άνθρωποι του πνεύματος, των γραμμάτων και των τεχνών πρέπει νά ενώσουν τις δυνάμεις τους γιά τή διαφύλαξη και επέκταση όλων των μέχρι τώρα λαϊκών και δημοκρατικών κατακτήσεων — ιδιαίτερα ίσως στό χώρο της 'Ανώτατης 'Εκπαίδευσης πού μέχρι σήμερα, προστατευμένη ακόμα και από τά αστικά Συντάγματα, έχει κρατηθεί σέ μεγάλο βαθμό έξω από τόν έλεγχο του ιδιωτικού κεφαλαίου.

Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ

Ή πύο πάνω τοποθέτηση, πού μέ διαφορες παραλλαγές τήν άκοδμε πιά συχνά, μοιάζει σέ πολλούς τόσο αυτονόγη πού αναρωτιούνται αν υπάρχει άλλο θέμα γιά συζήτηση εκτός από τόν άποτελεσματικότερο τρόπο προστασίας των κεκτημένων. Ή άπόφαση ώστόσο νά διερευνηθεί και αυτό τό ζήτημα επί της ουσίας του θά μπορούσε νά δικαιολογηθεί μέ τή διαπίστωση ότι, μολονότι ή θέση αυτή μοιάζει αυτονόγη, μεγάλη μερίδα των μαθητών και των φοιτητών, πού θεωρούνται ακόμα ευαίσθητοι δέκτες των προοδευτικών και δημοκρατικών αντιλήψεων τείνει εθήκοον ούς στό «αντιδραστικά

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑ ΙΔΙΩΤΙΚΑ ΚΑΙ ΚΡΑΤΙΚΑ

του Δημήτρη Κυρτάτα

κελεύσματα». "Ενα από τά δύο, είτε ό φοιτητικός κόσμος δέν είναι πιά τόσο δεδομένα προσδεδεμένος στό δημοκρατικά ιδεώδη είτε τό ιδεώδες της κρατικής 'Ανώτατης 'Εκπαίδευσης δέν είναι πιά τόσο δεδομένα δημοκρατικό. Είτε και τά δύο μαζί. Σέ καθένα από τά δυοσίωνα αυτά ένδεχόμενα, τό ζήτημα χρειάζεται και συζήτηση και προσοχή — πόσο μάλλον πού τό πραγματικά ένδιαφέρον έρώτημα είναι, ποιοι μαθητές και φοιτητές θέλουν ιδιωτικά πανεπιστήμια και γιάτί.

Τό πρώτο και πύο ούσιαστικό έπιχείρημα πού άντιτάσσεται συνήθως στό σχέδια παράδοσης των πανεπιστημίων στό κεφάλαιο είναι ότι ή εργατική τάξη και γενικά τά λαϊκότερα και φτωχότερα στρώματα του πληθυσμού της χώρας θά αποκλειστούν γιά οικονομικούς λόγους από τήν καλύτερη άνώτατη μόρφωση πού θά παρέχουν οι ιδιωτικές σχολές. Οι δεξιοί πολιτικοί βέβαια δέν άναμένεται νά συγκινηθούν από τό έπιχείρημα αυτό γιάτί έξ όρισμού δέν ένδιαφέρονται γιά τό καλό των λαϊκών τάξεων. Τό δυστύχημα είναι ότι τό έπιχείρημα από μόνο του δέν φαίνεται νά συγκινεί ούτε τόν κόσμο των φοιτητών — τουλάχιστον όχι μιά τόσο συντριπτικά μεγάλη πλειονότητά του ώστε νά έμποδιστούν τά αντιδραστικά σχέδια σέ περίπτωση επανόδου της δεξιάς στην έξουσία. Γιάτί; Ίσως γιά δύο βασικούς λόγους: πρώτον, τά φτωχότερα στρώματα του πληθυσμού είναι ήδη σέ κάποιο βαθμό αποκλεισμένα από τά πανεπιστήμια ώστε νά εκπροσωπούνται σέ σχετικά μικρό βαθμό στό φοιτητικό κόσμο και δεύτερον, γεγονός πού φροντίζουν νά τονίζουν οι ύποστηρικτές του ιδιωτικού πανεπιστημίου, ό φοιτητής πού ύποχρεώνεται νά πάει σ' ένα κακά σχεδιασμένο, κακά έξοπλισμένο και

από κάθε άποψη άνεπαρκές περιφερειακό πανεπιστήμιο άναγκάζεται νά ξεοδέψει περισσότερο από όσα θά χρειαζόταν γιά νά σπουδάσει σέ ιδιωτικό πανεπιστήμιο, και μάλιστα κοντά στον τόπο καταγωγής του. 'Ο έλεύθερος άνταγωνισμός — αυτός ό μάγος της αστικής ιδεολογίας — θά κρατήσει τά έξοδα των ιδιωτικών πανεπιστημίων κάτω από τις 300.000 μέ 400.000 δραχμές πού δαπανά σήμερα τό λιγότερο ό μέσος φοιτητής περιφερειακού πανεπιστημίου τό χρόνο. "Αν μάλιστα λάβουμε ύπόψη τή σωματική και ψυχική ταλαιπωρία φοιτητών και γονιών πού άναγκάζονται νά ζούν συχνά σέ πολύ μεγάλες άποστάσεις, καταλαβαίνουμε γιάτί τό οικονομικό έπιχείρημα δέν είναι όσο πειστικό θά θέλαμε. (Φυσικά, ένας φοιτητής πού σπουδάσει στην πόλη καταγωγής του έχει πολύ μικρά έξοδα αν καταφέρει νά εισαχθεί σ' ένα κρατικό πανεπιστήμιο. 'Αλλά ή εισαγωγή μέ τήν πρώτη γίνεται όλο και πύο σπάνια, ώστε ό ύποψήφιος θά πρέπει νά συνυπολογίσει και τό ένδεχόμενο πολλαπλών προσπαθειών ή σπουδών στό έξωτερικό. 'Ακόμα και ό φοιτητής πού σήμερα ξεοδεύει λίγα, άντιμετώπισε κάποτε τό ένδεχόμενο νά πληρώσει πολλά).

'Αλλά τό οικονομικό μας έπιχείρημα και ή φιλολαϊκή του βάση καταρρέει τελείως όταν συμπεριλάβουμε και τις μεταπτυχιακές σπουδές πού πραγματοποιούνται και θά πραγματοποιούνται γιά πολλά χρόνια, σχεδόν αποκλειστικά στό έξωτερικό. Τά έξοδα μετάβασης, διαμονής και σπουδών σέ μιά εύρωπαϊκή χώρα, γιά νά μήν άναφέρουμε τήν 'Αμερική, ξεπερνούν κατά πολύ τά αντίστοιχα έξοδα σπουδών πού θά απαιτούσε ένα ιδιωτικό πανεπιστήμιο στην 'Ελλάδα. "Αν τό

ρα συμφωνήσουμε ότι πραγματικές δυνατότητες επιτυχούς επαγγελματικής αποκατάστασης παρέχονται κυρίως με μεταπτυχιακές σπουδές, θά αντίληφθουμε γιατί τό αίτημα γιά ιδιωτικά πανεπιστήμια γίνεται έλκυστικό άκόμα και σέ χαμηλά εισοδηματικά στρώματα —τολμώ νά πώ, ιδιαίτερα σέ χαμηλά εισοδηματικά στρώματα. Έκείνος πού μειονεκτεί από τήν άπουσία καλών μεταπτυχιακών σπουδών στήν Έλλάδα δέν είναι ό εϋπορος φοιτητής μέ τίς πολλές διεξόδους άλλα αυτός μέ τίς λιγότερες.

Είναι γνωστό ότι εκπρόσωποι τής δημοκρατικής παράταξης, μέ πρωτοπόρα τήν ΚΝΕ, έχουν έτοιμη τήν άπάντηση στίς τελευταίες αυτές σκέψεις πού διατύπωσε: όχι μόνο δέν θέλουν ιδιωτικές πανεπιστημιακές και μεταπτυχιακές σπουδές, άλλα άπαιτούν γρήγορα και άποφασιστικά νά προωρήσει τό έλληνικό πανεπιστήμιο στήν προσφορά κρατικής μεταπτυχιακής εκπαίδευσης —και μάλιστα μιάς μόνο ταχύτητας, ώστε νά τήν προλαβαίνουν όλοι. "Η κανένας νά μήν έχει μεταπτυχιακό τίτλο ή όλοι —τουλάχιστον όλοι όσοι θέλουν. "Αν γινόταν αυτό, θά κατέρρεε βέβαια τό έπιχείρημα τού υπερβολικά δαπανηρού κόστους των μεταπτυχιακών στό έξωτερικό, θά παρέμενε ώστόσο ή πρώτη ένσταση γιά τή σύγκριση δαπανών σέ ένα περιφερειακό πανεπιστήμιο, όπου αναγκάζεται νά καταφύγει ένας διαρκώς όγκούμενος αριθμός φοιτητών, και σέ ένα ιδιωτικό κολλέγιο, ως πούμε στήν Άθήνα. ("Αφήνω κατά μέρος τή δυνατότητα πού θά έχουν τά ιδιωτικά πανεπιστήμια νά προσφέρουν ύποτροφίες στους καλούς και φτωχούς φοιτητές —ύποτροφίες πού τό παράδειγμα τού έξωτερικού μäs βεβαιώνει ότι και σημαντικές θά είναι, και κίνητρο γιά άμιλλα θά παρέχουν και πολύ πιό δίκαια άπ' ό,τι οί σημερινές, κρατικές θά κατανέμονται). Στή συνέχεια θά προσπαθήσω πάντως νά δείξω ότι οί μεταπτυχιακές σπουδές μιάς ταχύτητας στήν Έλλάδα θά κάνουν τό ύπάρχον πρόβλημα έντονότερο.

Η ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ

"Αν παρακολουθήσει κανείς μέ κάποια προσοχή τίς συζητήσεις στους μαθητικούς και φοιτητικούς κύκλους γιά τό μέλλον και τίς προοπτικές τής "Ανώτατης Έκπαίδευσης στήν Έλλάδα, θά διαπιστώσει ότι τό οικονομικό έπιχείρημα πού έχω μέχρι τώρα παρουσιάσει δέν κεντρίζει ιδιαίτερα τό ενδιαφέρον. Νομίζω μάλιστα ότι ή μεγάλη πλειονότητα των σημερινών ή των αύριανών φοιτητών δέν θεωρεί τά έξοδα σπουδών ως τό σημαντικότερο ζήτημα. "Αν τό φοιτητικό κίνημα ζη-

τάει επέκταση των παροχών του κράτους πρós τούς σπουδαστές, αυτό τό κάνει περισσότερο γιά λόγους άρχών παρά γιά λόγους πραγματικών αναγκών. "Αν και όλοι άπαιτούν δωρεάν συγγράμματα, έλάχιστοι είναι εκείνοι πού αντίστέκονται στήν άγορά σημειώσεων, όταν οί περιστάσεις τό άπαιτούν. Τό δωρεάν σύγγραμμα είναι δικαίωμα, ή άγορά σημειώσεων ή βοηθητικών βιβλίων είναι έπιλογή τού φοιτητή γιά τή διευκόλυνσή του. "Η οικονομική διάσταση είναι ύποταγμένη στήν πολιτική. Οί φοιτητές όμως συζητούν πολύ γιά κάτι άλλο, και σέ σχέση μ' αυτό κυρίως κερδίζονται, αν δέν κάνω λάθος, όλο και περισσότεροι από τήν ιδέα τού ιδιωτικού πανεπιστήμιου: αυτό τό άλλο είναι ή «ποιότητα» των παρεχόμενων σπουδών.

Τό ότι ή ποιότητα των πανεπιστημιακών σπουδών στήν Έλλάδα είναι πολύ χαμηλή σέ σχέση μ' αυτήν πού μπορεί νά βρει κανείς στό έξωτερικό —και κυρίως σέ σχέση μ' αυτήν πού μπορεί νά φανταστεί κανείς χωρίς πολύ φαντασία στήν Έλλάδα— γίνεται νομίζω παραδεκτό από όλους. Τό προοδευτικό κίνημα —πάντα μέ πρωτοπόρα τήν ΚΝΕ— παραδέχεται τό άπογοητευτικό επίπεδο των σπουδών και ζητάει γιά γιαιρεία μεγαλύτερες πιστώσεις. Δέν χωράει άμφιβολία ότι τά σημερινά κονδύλια γιά τήν παιδεία είναι τόσο θλιβερά όσο θλιβερά είναι ή ίδια ή παιδεία! άλλα οί δύο θλίψεις δέν είναι εϋθές άνάλογες. Οί οικονομολόγοι είναι σίγουρα σέ θέση νά μäs παρουσιάσουν πολύ καλύτερα τό ζήτημα αυτό, άλλα άρκοίμαι στά όσα μπορεί νά ύποθέσει ό κοινός νους —ό νους δηλαδή πού συνήθως συμμετέχει σέ παρόμοιες συζητήσεις: ό,τι και νά ζητάει τό προοδευτικό κίνημα στήν Έλλάδα, και όσο καλή διάθεση κι αν έχει μιά ελληνική κυβέρνηση —και όλες οί ελληνικές κυβερνήσεις έχουν δείξει ότι γενικά δέν έχουν στό θέμα αυτό καλή διάθεση— τά κρατικά κονδύλια δέν μπορούν νά έπαρκέσουν ώστε τά ελληνικά πανεπιστήμια νά συναγωνιστούν τά καλύτερα τού έξωτερικού. Τό ελληνικό κράτος —όλοι τό ξέρουμε αυτό— δέν έχει όσα χρήματα χρειάζονται και βέβαια δέν έχει τή διάθεση πού χρειάζεται. "Ετσι, γιά νά τό πώ μέ κάποια υπερβολή, κανένας δέν μπορεί νά φανταστεί στή σημερινή Έλλάδα τίς μεταπτυχιακές σπουδές στήν πανεπιστημιακή οικονομική σχολή τού Άγρινίου νά φτάνουν στό επίπεδο των αντίστοιχων τού London School of Economics (όπου παρεμπιπτόντως ό αριθμός των Έλλήνων φοιτητών είναι πάντα έντυπωσιακός) —άκόμα και μετά από τίς περικοπές τής Θάτσερ. Οί σημερινοί και οί αύριανοί φοιτητές, ως μήν τό ξεχνάμε αυτό, βρίσκονται πολύ κοντά στήν πραγματικότητα.

Τό κοινό αίτημα όσων ενδιαφέρονται γιά τήν παιδεία στήν Έλλάδα, δέν είναι φθηνότερες ή έπιδοτούμενες σπουδές άλλα καλύτερες σπουδές: εκεί πού κερδίζουν έδαφος οί διακρίσεις των όπαδών τού ιδιωτικού τομέα είναι στό πώς μπορούν νά προσφερθούν οί καλύτερες σπουδές: ζητώντας περισσότερα από ένα κράτος πού ούτε έχει ούτε θέλει νά δώσει, ή έπιτρέποντας στόν ιδιωτικό τομέα νά έπεκταθεί στήν ανώτατη παιδεία; Χωρίς νά μporώ έδώ νά μπώ σέ πολλές λεπτομέρειες θά ήθελα νά θυμίσω ότι έκτός από τήν πρακτική τού διάστασης, τό ζήτημα αυτό έχει και μιά ιδεολογική, πού είναι ίσως σήμερα ή σημαντικότερη.

Τό «ιδιωτικό» θεωρείται γενικά καλύτερο από τό «κρατικό», άκόμα και, γιά νά μήν πώ κυρίως, σέ χώρες πού μέχρι τώρα ύπηρεξαν προπύργια τού κρατισμού —χαρκτηριστικά παραδείγματα, μέ τόν τρόπο τους καθεμιά, ή Άγγλία και ή ΕΣΣΔ. Κρατικό, λέει ή τρέχουσα ιδεολογία, ίσον γραφειοκρατικό, δυσκίνητο, δύσκαμπτο, άδιάφορο στίς πραγματικές ανάγκες, άνίκανο και άπρόθυμο νά προσαρμοστεί στίς περιστάσεις. "Ιδιωτικό, ίσον ευέλικτο, δυναμικό, φιλόδοξο, ανταγωνιστικό, άποτελεσματικό. Νά ή τρέχουσα ιδεολογία, ελληνική και διεθνής, στήν όποία στηρίζεται μέ όλο και μεγαλύτερη άπήχηση ή νεοφιλελεύθερη προπαγάνδα —όποιος φορέας κι αν τήν προωθεί. "Η προπαγάνδα αυτή άπροκρύπτει ή άποσιωπά τίς άποτυχίες τού ιδιωτικού τομέα, άλλα αυτό δέν έχει τόση σημασία: σημασία έχει ότι ό ιδιωτικός τομέας έχει τόσες επιτυχίες ώστε νά μπορεί νά φαντάζει ως πρότυπο, και ό κρατικός τόσες άποτυχίες ώστε νά έκμηδενίζονται οί επιτυχίες του. "Ενα μικρό, γραφικό παράδειγμα: είναι γνωστό τό φαινόμενο των φοιτητών πού δέν παρακολουθούν τό ύποχρεωτικό μάθημα των άγγλικών και περνάνε τίς εξετάσεις μέ τίς γνώσεις πού αποκτούν στό γειτονικό ίνστιτούτο έναντι άμοιβής. «Τό ιδιωτικό είναι καλύτερο από τό κρατικό» ή, γιά νά μάθει κανείς γράμματα πρέπει νά πληρώσει.

"Η νεοφιλελεύθερη προπαγάνδα, όταν είναι ύψηλού επιπέδου, δέν σταματά έδώ. "Ο ιδιωτικός τομέας, μäs λέει, δέν ταυτίζεται μέ τό κέρδος —τουλάχιστον όχι μέ τό άτομικό κέρδος. "Αντί γιά τό μονολιθικό και συνθλιπτικό κράτος, τήν "Ανώτατη Έκπαίδευση, ή καλύτερα μέρος της, θά μπορούσαν νά αναλάβουν φορείς ιδιωτικού δικαίου, όχι κατ' ανάγκη κερδοσκοπικοί. Στόχος δέν είναι ή δημιουργία ενός πλήρους «άντι-πανεπιστημίου» (ποιός αναλαμβάνει μιά τέτοια εϋθύνη τίς μέρες μας;) άλλα ή έπίσημη αναγνώριση μεμονωμένων σχολών ή τμημάτων. Προτεραιότητα θά δοθεί

βέβαια σε γνωστικούς κλάδους που είτε δέν διδάσκονται σήμερα στα πανεπιστήμια είτε διδάσκονται πλημμελώς. 'Επιδίωξη δέν είναι λοιπόν τό άτομικό κέρδος, αλλά ή προσφορά στό κοινωνικό σύνολο, εκεί που δέν μπορεί νά φτάσει τό κράτος. "Ας τό προσέξουμε αυτό. Μπορεί τό προοδευτικό κίνημα νά ξέρει ότι ή πρόταση αυτή δέν είναι παρα τό πρώτο βήμα γιά νά αποδοθεί ή παιδεία στό άτομικό συμφέρον τών καπιταλιστών, αλλά τό πρώτο βήμα απέχει κάποτε πολύ από τό τελευταίο και έχει τή δύναμη νά κινεί φαντασία και πραγματικότητα. "Ας μή σκεφτούμε λοιπόν μεγαλοκαρχαρίες αλλά μή κερδοσκοπικές εταιρείες, έλεγχομένες άκόμα και από τούς δήμους, μέ συμμετοχή άν θέλουμε τής ΓΣΕΕ, τής ΠΑΣΕΓΕΣ, τής ΑΔΕΔΥ, του ΤΕΕ και τών άλλων δημοκρατικών φορέων που λέει ότι θέλει νά συμβουλευτεί αλλά που ποτέ δέν συμβουλευτεί τό κράτος. "Ας σκεφτούμε τό παράδειγμα τής ραδιοφωνίας. Ποιός δημοκράτης, ποιός άριστέρος, ποιός άπλός πολίτης θέλει νά έπιστρέψουμε στό κρατικό, δηλαδή στό κυβερνητικό μονοπώλιο τής ραδιοφωνίας; 'Αλλά ούτε και ανεξέλεγκτη θά είναι ή ιδιωτική 'Ανώτατη 'Εκπαίδευση. Είναι ανεξέλεγκτη ή μέση και κατώτερη εκπαίδευση εκείνη που έλέγχεται σήμερα από τό ιδιωτικό κεφάλαιο; 'Αμφισβητεί κανείς ότι πολλά ιδιωτικά Γυμνάσια είναι καλύτερα από όλα τά δημόσια, ότι προσαρμόζονται χωρίς δυσκολία στις απαιτήσεις και προδιαγραφές του κράτους; Γιατί όχι και στα πανεπιστήμια, και μάλιστα μέ μικρότερη συμμετοχή ατομικού κεφαλαίου;

ΤΑ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΑ ΠΙΣΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΟΙΟΤΗΤΑ

Δέν θά ήθελα ώστόσο νά επεκταθώ πολύ στην καθαρά ιδεολογική διάσταση του ζητήματος, χωρίς αυτό νά σημαίνει ότι υποτιμώ τό κοινωνικό της βάρος; όπως σε όλα τά ιδεολογικά ζητήματα, σε τελευταία άνάλυση, λανθάνει και κάτι τό μή ιδεολογικό και αυτό γιά τή συζήτησή μας ίσως έχει μεγαλύτερη σημασία. Δέν θά αναρωτηθώ λοιπόν γιατί σήμερα τό ιδιωτικό ως έννοια θεωρείται από πολύ κόσμο καλύτερο από τό κρατικό, αλλά γιατί τό καλό είναι σήμερα ιδιαίτερα επιθυμητό στην παιδεία από όλον σχεδόν τόν κόσμο. Μέ άλλα λόγια θά αναρωτηθώ που οφείλεται τό αίτημα γιά καλύτερη παιδεία σήμερα έτσι ώστε μία σημαντική μερίδα τής κοινής γνώμης, τών φοιτητών και ιδιαίτερα τών υποψηφίων φοιτητών —γιά νά μήν άναφέρω και όρισμένους καθηγητές— νά παρακολουθεί μέ συμπάθεια τά προ-

παγανδιστικά γυμνασιατά τών θανατωτών τής ιδιωτικής πρωτοβουλίας. 'Αλλά έπειδή δέν υπάρχει ποτέ μία προπαγάνδα μόνη τής, αλλά πάντα τουλάχιστον δύο, έτσι ώστε ή μία νά αντιστρατεύεται τήν άλλη και αντιστρατευόμενη νά διαμορφώνεται και ή ίδια, θά πρέπει νά πώ και δύο λόγια γιά τήν προπαγάνδα που ή προοδευτική παράταξη αντιπροτείνει στα κελεύσματα γιά λιγότερο κράτος, λιγότερη γραφειοκρατία, περισσότερη ιδιωτική πρωτοβουλία και τελικά, καλύτερη παιδεία γιά τό λαό.

Είπα ήδη ότι κατ' άρχήν ή προοδευτική παράταξη ζητάει —και πολύ σωστά— περισσότερα λεφτά. Τί άλλο; Σχεδόν τίποτα άλλο. Σχεδόν, γιατί μή ζητώντας τίποτα άλλο παρά λεφτά αποδέχεται τά άλλα ως έχουν. "Οχι μόνο τά αποδέχεται αλλά τά επικαλείται άνοιχτά ως μέγιστα ιδανικά τής. Σε μία εποχή που, όπως είπα, τό κρατικό περνάει παντού κρίση ως ιδεολογία, ή προοδευτική και άριστερή παράταξη, τό επικαλείται ως ιδανικό τής. Τά πράγματα όμως είναι άκόμα πιό σοβαρά. Οι δυσκολίες τής προοδευτικής προπαγάνδας υπέρ του κρατικού θά ήταν μεγάλες, αλλά όχι άνυπέρβλητες, άν τό κρατικό πανεπιστήμιο ήταν ιστορικά μία κατάκτηση κάποιου κινήματος που στόχευε σε κάποιες μορφής κοινωνικοποίηση. Δέν είναι. Τό κρατικό πανεπιστήμιο είναι μία έπιβολή του κυρίαρχου κοινωνικού συστήματος του περασμένου, γιά τήν 'Ελλάδα, και του προπερασμένου γιά άλλες χώρες, αιώνα.

Μία σοβαρή συζήτηση γιά τήν κατανόηση του αιτήματος γιά ιδιωτικά πανεπιστήμια θά έπρεπε νά ξεκινήσει από τήν κατανόηση τής άρχικής έπιβολής του κρατικού πανεπιστημίου. Χωρίς νά μπορώ εδώ νά ασχοληθώ συστηματικά, όπως θά έπρεπε, μέ τό ζήτημα αυτό, θυμίζω ότι και οι δύο εκδοχές, ως ιδέες και ως εφαρμογή, προήλθαν από τήν άστική τάξη. Γιά τήν άκρίβεια, και αυτή ή άκρίβεια έχει εδώ τή μεγαλύτερη δυνατή σημασία, και οι δύο εκδοχές, προήλθαν από μερίδες τής άστικής τάξης, και μάλιστα σε διαφορετικές φάσεις ανάπτυξης τους. "Αν τά πρώτα Συντάγματα που καταρτίστηκαν κατά τήν 'Επανάσταση του '21 αποτελούν δείκτες τών καιρών, τότε αξίζει νά προσέξουμε ότι στους "Ελληνες αναγνωριζόταν τό δικαίωμα «νά συσταίνονται καταστήματα παντός είδους, παιδείας, φιλανθρωπίας, βιομηχανίας και τεχνών, και νά εκλέγονται διδασκάλους διά τήν εκπαίδευσίν των»². Αίτημα του επαναστατημένου λαού, που έμπνεόταν βέβαια από άστικά ιδανικά, ήταν νά υπάρχει ιδιωτική πρωτοβουλία και στην παιδεία, γενικά. 'Η πρόβλεψη ότι ειδικά ή «άνωτέρα (δηλαδή ή άνώτατη) εκπαίδευσις ενεργείται δαπάνη του κρά-

τους» έγινε τό 1844 σε έναν άλλο επαναστατικό άναβρασμό, που και πάλι άπηχούσε άστικά ιδανικά³. "Ας τό προσέξουμε άλλωστε: δέν άπαγορευόταν σε ιδιώτες ή ίδρυση πανεπιστημίων' αλλά επειδή κανείς ιδιώτης δέν ενδιαφερόταν νά ιδρύσει ένα παθητικό εκπαιδευτικό κατάστημα, τό κράτος ανάλαμβανε τά έξοδα.

"Αν μάλιστα θέλουμε νά είμαστε και λίγο σχολαστικοί, θά διαπιστώσουμε ότι τό σημερινό αίτημα γιά ιδιωτικά πανεπιστήμια δέν είναι συλλογικό αίτημα τής δεξιάς και συντηρητικής παράταξης, αλλά εκφράζει τις άπόψεις μίας ειδικής μερίδας τής παράταξης αυτής, που αυτοαποκαλείται συχνά «φωτισμένη δεξιά», «νεοφιλελεύθερη πτέρυγα» ή πάντως «ριζοσπαστική». Αυτό βέβαια δέν σημαίνει ότι ή πτέρυγα αυτή βρίσκεται σε άνοιχτή σύγκρουση μέ τις πιό παραδοσιακές πτέρυγες τής δεξιάς, αλλά έχει σημασία ότι αυτή πρωτοσκέφτηκε νά προπαγανδίσει τό αίτημα αυτό.

Στήν 'Ελλάδα, ό συσχετισμός τών κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων δέν επιτρέπει στις πτέρυγες τής δεξιάς νά διαφοροποιηθούν τόσο ώστε νά εκφραστούν μέσα από χωριστούς κομματικούς φορείς, άν και πολλοί είναι εκείνοι που θά τό ήθελαν: ή άριστερή ρητορεία του ΠΑΣΟΚ, άνάμεσα στ' άλλα, χαράζει μία διαχωριστική γραμμή άνάμεσα στα δύο μεγάλα κόμματα μέ τρόπο ώστε νά υποβαθμίζονται οι ουσιαστικές διαφορές του ύπάρχουν στο έσωτερικό τους. Κι ώστόσο, εδώ, όπως και στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, οι νεοφιλελεύθεροι και οι παραδοσιακοί συντηρητικοί εκφράζουν διαφορετικές κοινωνικές δυνάμεις: το μω νά πώ πολύ διαφορετικές. Στο ιδεολογικό επίπεδο δέν είναι δύσκολο νομίζω νά καταλάβουμε γιατί ή νεοφιλελεύθερη σκέψη, μέ τή μικρή συγγένεια που διατηρεί προς τή φιλελεύθερη, οδηγείται στο αίτημα τής ιδιωτικής εκπαίδευσης. 'Ελευθερία, τό ξέρουμε αυτό, σε μία φάση άνάπτυξης τής κοινωνίας, σημαίνει έλευθερία τής ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

'Υποσχεθήκαμε όμως νά πάμε πέρα από τό ιδεολογικό και έτσι πρέπει νά αναρωτηθούμε ποιός προσδοκά ύλικό συμφέρον σήμερα από τήν ιδιωτική παιδεία. "Οχι τό μεγάλο κεφάλαιο. Τό μεγάλο κεφάλαιο, που δέν θά χάσει τήν ευκαιρία νά εκμεταλλευθεί όποια δυνατότητα του δοθεί, μπορεί νά ζητάει σήμερα ιδιωτική τηλεόραση, που αφήνει τεράστια περιθώρια κέρδους, αλλά δέν έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιά τήν παιδεία' τουλάχιστον δέν είναι αυτό που έθεσε τό ζήτημα. Τό ζήτημα τό έθεσαν κάποιοι ιδεολόγοι τής δεξιάς και τό άκολουθούν κάποια τμήματα του άπλοού κόσμου. 'Αλλά άκόμα κι άν δεχτούμε δάκτυλο του μεγάλου κεφαλαίου, σίγουρα δέν μπορούμε νά σταθούμε εκεί. ('Αφήνω κατά μέρος

τό ότι στην Ελλάδα τό μεγάλο κεφάλαιο δέν δείχνει γενικά ένδιαφέρον γιά επενδύσεις, γιατί ξέρω ότι άμέσως θά σκεφτεί κανείς τό διεθνές κεφάλαιο. Ούτε αυτό όμως έθεσε τό θέμα στην Ελλάδα). Ποιός λοιπόν έχει ύλικό συμφέρον γιά ιδιωτικά πανεπιστήμια; Γιά νά άπαντήσω στό έρώτημα αυτό θά τό θέσω πρώτα μέ τόν τρόπο πού έχω ήδη ύποδειξει: ποιός έχει συμφέρον γιά καλύτερη παιδεία;

"Όλοι. Καταρχήν, συμφωνούμε νομίζω, όλοι έχουμε συμφέρον γιά καλύτερη παιδεία. "Απ' όσα γράφονται στις έφημερίδες, από τις δηλώσεις τών πολιτικών κομμάτων, από τις συζητήσεις μέσα κι έξω από τά σχολεία, μέσα κι έξω από τά πανεπιστήμια γίνεται φανερό ότι όλοι ζητούν μέ τόν τρόπο τους βελτίωση τών παρεχόμενων σπουδών. "Αλλά ποιός περισσότερο, ποιός, σέ τέτοιο βαθμό ώστε νά προτείνει ή νά αποδέχεται μιά τόσο ριζοσπαστική άλλαγή πού μόνο γιά νά ξεκινήσει χρειάζεται άναθεώρηση του Συντάγματος; Ποιός προσδοκώ περισσότερο από κάθε άλλον νά άποκομίσει όφέλη άποκτώντας καλύτερη μόρφωση; Σέ τελευταία άνάλυση, ποιός έχει τήν έλπίδα και τή δυνατότητα νά άνέβει κοινωνικά μέσα από τό εκπαιδευτικό σύστημα; Γιατί ή καλύτερη μόρφωση δέν είναι βέβαια αίτημα τής ελληνικής παραγωγής πού μετά βίας κάνει χρήση τής μόρφωσης πού τής προσφέρεται ήδη. Καλύτερες σπουδές δέν σημαίνει σπουδές «έκσυγχρονισμένες», συγχρονισμένες μέ τήν παραγωγή. Είναι γνωστό ότι ή μεγάλη πλειονότητα τών άποφοίτων άξιοποιεί επαγγελματικά τό πτυχίο ως τίτλο, όχι τό περιεχόμενό του πού καλείται νά τό ξεχάσει μόλις μπει στην «παραγωγή». Καλύτερες σπουδές σημαίνει μεγαλύτερες ευκαιρίες καλής επαγγελματικής έπιλογής. Μεγαλύτερες ευκαιρίες κοινωνικής άνοδου. "Αλλά μεγαλύτερες ευκαιρίες γιά ποιόν;

Τά άνώτερα στρώματα τής αστικής τάξης, οι "Ελληνες «άριστοκράτες», άν μπορούμε νά χρησιμοποιήσουμε αυτό τόν όρο, δέν προσδοκούν σημαντικά όφέλη. Οι μεγάλες περιουσίες σήμερα, όπως και στό παρελθόν, δέν διατηρούνται και δέν αυξάνονται μέ ύψηλή μόρφωση· και άν σέ κάποιες περιπτώσεις ή ύψηλή μόρφωση είναι άναγκαία, υπάρχουν πηγές γιά νά τήν προμηθεύσουν έξω από τό ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Ούτε τό ελληνικό προλεταριάτο, ή ελληνική εργατική τάξη, προσδοκώ σημαντικά όφέλη από καλύτερη παιδεία. Παιδιά εργατικής προέλευσης θά μπορούσαν νά εκμεταλλευτούν κάποιες ευκαιρίες και νά καταλάβουν κάποια θέση πού σήμερα τούς είναι κλειστή. "Αλλά συνολικά ως τάξη τό ελληνικό προλεταριάτο δέν έχει τή δυνατότητα νά αξιοποιήσει άποτελεσματικά ούτε τήν ήδη

παρεχόμενη παιδεία γιά κοινωνική άνοδο — και σίγουρα ή πτέρυγα τής δεξιάς πού έθεσε αυτό τό ζήτημα δέν ένδιαφέρεται ιδιαίτερα γιά τό προλεταριάτο.

"Από ποιά στρώματα προέρχεται σήμερα ή μεγάλη πλειονότητα τών φοιτητών, ποιοί επιδιώκουν νά σπουδάσουν, ποιοί προσδοκούν νά άποζημιωθούν γιά τά χαμένα χρόνια, τις σημαντικές δαπάνες, τήν ψυχική ταλαιπωρία; Δέν έχω στατιστικά στοιχεία αλλά νομίζω ότι ή ύπεροχή τών λεγόμενων μεσαίων στρωμάτων είναι σαφής. «Μεσαία στρώματα» δέν είναι ύσως μιά πολύ καλή έννοια. Οι κοινωνικές τάξεις πού έχω στό νού μου είναι στή συντριπτική τους πλειονότητα μισθωτές — όπως και τό προλεταριάτο· αλλά μέ πολύ μεγαλύτερα εισοδήματα από τό προλεταριάτο. Οι τάξεις αυτές έχουν όρους διαβίωσης «άστικούς». "Από τήν άλλη όμως δέν είναι όμοιες μέ τήν παραδοσιακή αστική τάξη. Μπορεί οι μισθοί τους νά προέρχονται και από άνακατανομή του πλεονήσματος πού παράγει ή εργατική τάξη, όπως τά εισοδήματα τών βιομηχάνων, αλλά οι μισθοί δέν είναι επιχειρηματικό κέρδος. Μέ δύο λόγια οι κοινωνικές τάξεις αυτές, πού δέν είναι ή παραδοσιακή μικροαστική τάξη (δηλαδή, κυρίως, μικρέμποροι και βιοτέχνες), έχουν τόσα εισοδήματα ώστε νά ζουν άνετα και νά ξεδεύουν άνετα, και έτσι νά ξεχωρίζουν από τήν εργατική τάξη, αλλά όχι τόσα, ούτε τόσο του είδους ώστε νά μπορούν νά προεξοφλήσουν, όπως ή παραδοσιακή αστική τάξη, μιά καλή κοινωνική θέση γιά τά παιδιά τους. Τά παιδιά αυτών τών κοινωνικών τάξεων θά εξασφαλίσουν βέβαια σ' ένα βαθμό τήν κοινωνική τους θέση μέσω τών οικογενειακών επαφών αλλά κυρίως θά τήν εξασφαλίσουν μέσω τής διάκρισής τους στό εκπαιδευτικό σύστημα.

Αυτές οι κοινωνικές τάξεις είναι πολυάριθμες αλλά δέν είναι όμοιογενείς. Μισθολογικά, όπως ξέρουμε, υπάρχουν τεράστιες διαφορές άνάμεσα στό μέλη τους. "Ο άνταγωνισμός, όχι γιά νά ξεφύγει κανείς προς τά πάνω, αλλά γιά μιά καλή θέση μέσα σ' αυτές, είναι μεγάλο. Τό παρόν κρατικό, γραφειοκρατικό, τελικά ίσοπεδωτικό εκπαιδευτικό σύστημα, είναι όλο και πιά άπαράδεκτο όχι τόσο επειδή δέν παρέχει ύψηλή παιδεία, αλλά επειδή μηδενίζει τις διαφορές τών πτυχιούχων· επειδή δέν είναι άρκετά άνταγωνιστικό· επειδή δέν δίνει μεγάλες ευκαιρίες διάκρισης σέ λίγους. Οι πολλοί θέλουν άνταγωνιστικά πανεπιστήμια γιατί μέσα από τήν προσωπική τους προσπάθεια, τό ταλέντο και τήν εργατικότητα τους, θά διακριθούν οι λίγοι. Οι κοινωνικές τάξεις πού έχω στό νού μου δέν έχουν τόσες γνωριμίες ώστε νά εξασφαλίσουν στό παιδιά τους τις καλύ-

τερες μισθωτές θέσεις, αλλά έχουν τόσα χρήματα ώστε νά προσφέρουν στό παιδιά τους τις καλύτερες δυνατές σπουδές ώστε νά διεκδικήσουν τις καλύτερες θέσεις — μέ τό σπαθί τους. Τό αίτημα γιά καλύτερες σπουδές είναι αίτημα γιά σπουδές πού θά παρέχουν ευκαιρίες γιά διάκριση στό ταλέντο, στους ίκανούς και στους εργατικούς. Νά γιατί ή δημιουργία μεταπτυχιακών σπουδών στην Ελλάδα από τά υπάρχοντα πανεπιστήμια, και μέ τις υπάρχουσες πιέσεις νά είναι άνοικτές σέ όλους, δέν άπαντούν στό πραγματικό πρόβλημα.

ΟΙ ΔΙΕΞΟΔΟΙ

"Αποποιώντας και σχηματοποιώντας, προσπάθησα νά περιγράψω τήν κοινωνική διάσταση του αίτήματος γιά «καλύτερη» παιδεία. Σέ σχέση μέ τήν κοινωνική αυτή πραγματικότητα νομίζω ότι άναδεικνύεται και τό αίτημα γιά ιδιωτικά πανεπιστήμια. "Αλλά εδώ χρειάζεται κάποια προσοχή. "Αν άπλουστεύσουμε τήν περιγραφή μας πέρα από ένα όρισμένο σημείο κινδυνεύουμε νά χάσουμε τήν ουσία και νά συζητούμε στό κενό. "Η κοινωνική πραγματικότητα δημιουργεί προβλήματα πού απαιτούν πολιτικές λύσεις, αλλά οι πολιτικές λύσεις πού θά δοθούν δέν προκύπτουν νομοτελειακά από τά προβλήματα. Θά ήθελα λοιπόν νά πώ και δύο λόγια γιά τις πολιτικές δυνάμεις πού κλήθηκαν και καλούνται νά δώσουν άπάντηση στό συγκεκριμένο κοινωνικό πρόβλημα, αλλά πριν άπ' αυτό νομίζω ότι πρέπει νά σταθώ και στις αυθόρμητες πολιτικές έπιλογές πού παράγονται μέσα από τήν ίδια τήν κοινωνία. Γιατί άν τά πολιτικά κόμματα προτείνουν λύσεις· σύμφωνες μέ τά γενικά τους προγράμματα και τή γενική τους ιδεολογία, οι κοινωνικές δυνάμεις προτείνουν λύσεις σύμφωνες μέ τις άνάγκες τους και σύμφωνες μ' αυτό πού θεωρούν έφικτό.

"Η παιδεία, πριν φτάσει στις άνώτατες βαθμίδες της, ξεκινά από τις κατώτερες. Οι κατώτερες και μέσες, από τήν εποχή πού οργανώθηκε τό ελληνικό κράτος, έλέγχονται τόσο από τό δημόσιο όσο και από ιδιώτες. "Ετσι όριζαν οι συνταγματικές έπιταγές. Μέσω τών δήμων ή άπευθείας από τό κράτος ή δυνατότητα στοιχειώδους εκπαίδευσης έπρεπε νά παρέχεται σέ όλους. "Όσοι όμως προτιμούσαν τις ιδιωτικές σχολές δικαιούντο νά τις επιλέξουν. "Η κρατική μέριμνα, άκόμα και σ' έναν ευάισθητο τομέα όπως αυτός, δέν έπρεπε νά δημιουργεί έμπόδια στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Αυτό ήταν ένα από τά νοήματα πού έπαιρνε τό σύνθημα «έλευθερία» στό χρόνια

του Άγωνα. Για λόγους που σχετίζονται κυρίως με την έλλειψη ενδιαφέροντος από πλευράς ιδιωτών, το πανεπιστήμιο έμεινε αποκλειστικά κρατικό. Για πολλές δεκαετίες ο αριθμός των φοιτητών ήταν υπερβολικά μικρός ώστε να μην τίθεται θέμα δεύτερου ή ιδιωτικού πανεπιστημίου⁴. Μέχρι σχετικά πρόσφατα πολλοί λίγοι φαίνεται να είχαν προσέξει αυτή τη δυσαρμονία: τά σχολεία στοιχειώδους, μέσης και τεχνικής εκπαίδευσης μπορούσαν να είναι και κρατικά και ιδιωτικά αλλά τά πανεπιστήμια μόνο κρατικά. Καθώς όμως προέκυψε τό κοινωνικό πρόβλημα που αναφέραμε, όλο και περισσότεροι ενδιαφερόμενοι διαπιστώνουν ότι τό πράγμα είναι παράλογο και ότι ή λύση βρίσκεται στην έναρμόνιση των πανεπιστημίων με τά όσα συμβαίνουν στα σχολεία. Όπως τά καλύτερα σχολεία συμβαίνει να είναι όρισμένα ιδιωτικά, έτσι και τά ιδιωτικά πανεπιστήμια θά μπορούσαν να είναι πολύ καλύτερα από τά κρατικά. Η συγκεκριμένη αυτή πολιτική λύση μοιάζει να παράγεται αθόρμητα από ή λογική των πραγμάτων.

Τίς τελευταίες όμως δεκαετίες, για λόγους που σχετίζονται με τίς ανάγκες κοινωνικών συμμαχιών της προδικτατορικής δεξιάς (άλλά και της δικτατορίας) καθώς και των πιο πρόσφατων κυβερνήσεων, ό αριθμός των φοιτητών αύξηθηκε τρομακτικά. Εύρωτατα στρώματα του πληθυσμού επιζητούσαν κοινωνική διεξόδο μέσα από την παιδεία και διαδοχικές κυβερνήσεις πρόθυμα άνοιξαν τά πανεπιστήμια στίς μάζες. Άλλά τό αίτημα δέν ήταν σπουδές για τίς σπουδές, ήταν σπουδές για καλό έπάγγελμα, και τό άνοιγμα των πανεπιστημίων στίς μάζες δέν αύξησε τά καλά έπαγγέλματα αλλά τόν αριθμό αυτών που τά διεκδικούν. Άν δέν είχαν μαζικοποιηθεί τά πανεπιστήμια ή αν δέν είχαν υποπεδαωθεί θά μπορούσαν να ανταποκριθούν στίς σημερινές ανάγκες κοινωνικών επιλογών πολύ καλύτερα και έτσι δέν θά έμπαινε θέμα ιδιωτικών. Η λογική των πραγμάτων μοιάζει λοιπόν να παράγει και την αντίθετη λύση από την απόδοση των πανεπιστημίων στους ιδιώτες. Τά ίδια τά κρατικά πανεπιστήμια πρέπει να γίνουν ανταγωνιστικά, άποδοτικά, σύγχρονα, εδρωπαϊκά: αλλά με τά δεδομένα κονδύλια που κρατούν τόν αριθμό των διδασκόντων σε σχετικά χαμηλό επίπεδο και ή διδακτική έρευνα λίγο πάνω από τό μηδέν, πώς είναι δυνατόν να αναβαθμιστεί ή παιδεία; Η λογική άπάντηση δέν είναι να ζητήσουμε ή βοήθεια του κεφαλαίου αλλά να μειωθεί δραστικά ό αριθμός των εισακτέων. Λίγοι και καλοί — και όλα θά πάνε καλύτερα. Άν στην πρώτη λύση φαίνεται να οδηγούνται πολλοί από τούς μελλοντικούς φοιτητές, στή δεύτερη

οδηγούνται πολλοί άπόφοιτοι και κυρίως επαγγελματίες που θέλουν πρώτιστα να κατοχυρώσουν τό έπάγγελμα (και για τούς δικούς τους λόγους βέβαια, πολλοί από τούς πανεπιστημιακούς καθηγητές). Οι κοινωνικές δυνάμεις προτείνουν αντίφατικές και συγκρουόμενες διεξόδους. Αυτό είναι άναμενόμενο. Τά πολιτικά κόμματα όμως τί θά έπρεπε να κάνουν; Να υιοθετήσουν ή μία ή την άλλη πρόταση έπιτείνοντας ή σύγχυση και έντεινοντας την τυφλή, δηλαδή μη κοινωνική πόλωση ή να εντάξουν τό ζήτημα σε μία συνολική στρατηγική άνάλογο με τίς κοινωνικές τους προτεραιότητες.

ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ

Οι πολιτικοί έκφραστες του αίτηματος για ιδιωτικά πανεπιστήμια που όνόμασα για εύκολια «νεοφιλελεύθερη παράταξη» είναι πιο αντίδραστικοί ή πιο προοδευτικοί από την παραδοσιακή δεξιά, άνάλογο με την όπτική μας γωνία. Δέν είναι πάντως έκφραστες της παραδοσιακής συντήρησης και του μεγάλου κεφαλαίου. Ο βασικός κοινωνικός χώρος που έκφράζουν είναι οι διογκούμενες και ποικιλόμορφες μισθωτές τάξεις που δέν είναι ούτε τυπικοί άστοί, ούτε τυπικοί προλετάριοι. (Ίσως μάλιστα στή φύση των τάξεων αυτών θά έπρεπε να αναζητηθεί και ή ύλική βάση του διεθνούς «νεοφιλελευθερισμού»). Η πολιτική κινητικότητα που παρατηρείται τά τελευταία χρόνια είναι σε μεγάλο βαθμό προϊόν της ανάπτυξης αυτών των τάξεων με τά δικά τους, ποικίλα σε μεγάλο βαθμό συμφέροντα. Οι άνακατατάξεις στο χώρο της δεξιάς, οι άποπειρες για κεντρικά σχήματα, ή εμφάνιση του ΠΑΣΟΚ, άκόμα και οι άνακατατάξεις στο χώρο της παραδοσιακής Άριστεράς, σχετίζονται σε ένα βαθμό με τό αυξανόμενο κοινωνικό βάρος αυτών των μισθωτών - άστών. Δέν έχει θέση εδώ να συζητήσω τό αν ή Άριστερά θά έπρεπε να προσεταιριστεί ή και να έκφράσει τίς τάξεις αυτές. Σίγουρα πρέπει να τίς λάβει υπόψη. Τά αίτήματά τους είναι σε μεγάλο βαθμό νέα, δέν είναι τά παραδοσιακά αίτήματα της δεξιάς.

Τά ιδιωτικά πανεπιστήμια δέν είναι ή μόνη λύση στο κοινωνικό αίτημα. Είδαμε ότι μία άλλη λύση είναι να γίνουν τά έλληνικά πανεπιστήμια πεδία άμιλλας και εύκαιριών για διάκριση. Έκείνο που θά πρέπει πάντως να περιμένουμε είναι ότι ή κατάσταση θά όξυνθεί. Καί θά όξυνθεί όχι μόνο γιατί ή κοινωνία παράγει αντίφάσεις, όχι μόνο γιατί τά κοινωνικά συμφέροντα είναι συγκρουόμενα αλλά και γιατί ή κυβερνητική πολιτική άναμένεται όπως σε όλα τά θέματα να ένθαρρύνει

ταυτόχρονα όλες τίς διεκδικήσεις —άλλοτε αλλάζοντας ύπουργούς και άλλοτε με τόν ίδιο ύπουργό να υποστηρίζει διαφορικές άπόψεις σε διαφορετικές εύκαιρίες (ή και στίς ίδιες εύκαιρίες). Η κατάσταση στα πανεπιστήμια και γύρω άπ' αυτά δέν θά γίνει βέβαια καθόλου καλύτερη με την τρέχουσα στάση της Άριστεράς. Η άριστερή αντιπολίτευση συνεχίζει πάντα να συγκρούεται με τίς εκάστοτε κυβερνήσεις όα να έπρόκειτο για πρόβλημα μόνο κρατικών δαπανών για την παιδεία: όα να μην έχει κυλήσει καθόλου νερό από την εποχή του άγωνα για 15%. Τό αν οι πολιτικές δυνάμεις θά προτιμήσουν να κρατήσουν τά πανεπιστήμια «εύκολα» ή να τά κάνουν «δύσκολα», τό αν θά προτιμήσουν να τά κρατήσουν κρατικά ή να έπιτρέψουν ή δημιουργία ιδιωτικών έξαρτάται από ή θέση που θά πάρουν άπέναντι στα νέα κοινωνικά αίτήματα. Έκείνο πάντως που δέν δικαιούται να κάνει ή Άριστερά είναι να συρρικνώνει την προπαγάνδα της στή διαφύλαξη των κρατιστικών ιδανικών της πιο παραδοσιακής, παλαιού τύπου άστικής τάξης. Όχι μόνο γιατί δέν έμπνέουν πιά τίς λαϊκές μάζες, όχι μόνο γιατί δέν προάγουν την κοινωνική άλλαγή, όχι μόνο γιατί ό παραδοσιακός, άστικός κρατισμός άποδεικνύεται παντού άναποτελεσματικός, αλλά κυρίως γιατί δέν άπαντούν ούτε καλά ούτε άσχημα στο πραγματικό πρόβλημα: τό άγνοούν. Άν ή προοδευτική παράταξη θέλει να έχει έλπίδες μαζικής άκτινοβολίας, αυτό δέν μπορεί να τό πετύχει ιδιοποιούμενη τίς παραδοσιακές άξίες του άστισμού σε μία εποχή που ό αυτός τίς άποποιείται, αλλά προβάλλοντας ένα συνολικό όραμα, τουλάχιστον τόσο δυναμικό και ριζοσπαστικό όσο οι προσδοκίες των νέων μισθωτών τάξεων που συσπειρώνονται πίσω από τό «νεοφιλελευθερισμό». Καί για να κλείσω θά ήθελα να θυμίσω σε όσους έπιμένουν να τό ξεχνούν ότι τό τελικό όραμα του σοσιαλισμού δέν είναι περισσότερο κράτος αλλά καθόλου κράτος.

1. Λέω ότι οι πιστώσεις για την παιδεία είναι πολύ χαμηλές αν και είναι γνωστό ότι κάποτε γίνεται και σπατάλη χρημάτων. Με τό σύστημα των συγγραμμάτων, αλλά και με άλλα λιγότερο γνωστά συστήματα, διοχετεύτηκαν στους διδάσκοντες — ή καλύτερα σε όρισμένους διδάσκοντες — σεβαστά ποσά. Τά χρήματα αυτά όστόσο έπιδοδοούν καλώς ή κακώς όρισμένους διδάσκοντες όχι την παιδεία.

2. Άρθρο 20 του Συντάγματος της Τροιζήνας, 1827.

3. Άρθρο 11 του Συντάγματος του 1844.

4. «Τό σύνολο των έγγεγραμμένων φοιτητών περνάει έτσι από 52 τό 1837 σε 159 τό 1840, 1.182 τό 1866, 3.358 τό 1912...»: Τσουκαλάς, Έξάρτηση και άναπαράγωγή, Θεμέλιο 1977, σ. 432.

ΟΙ ΓΕΝΙΚΕΣ ΕΞΕΤΑΣΕΙΣ ΝΑ ΚΑΤΑΡΓΗΘΟΥΝ

Θεσμός αντικοινωνικός και αντιμορφωτικός

του Άγγελου Έλεφαντή

Η ΜΑΚΑΒΡΙΑ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ

Υποψήφιοι για τὰ ΤΕΙ και τὰ ΑΕΙ τῆς χώρας 135.000. Εισάγονται 23.020 στὰ ΑΕΙ και 19.151 στὰ ΤΕΙ. Σύνολο ἐπιτυχόντων 42.171. Σύνολον ἀποτυχόντων 92.829. Ἀνάλογα ἦταν και τὰ περυσινὰ ἀποτελέσματα δπου οἱ ὑποψήφιοι ἔφταναν τοὺς 143.000 και οἱ ἐπιτυχόντες δέν ξεπερνοῦσαν τῖς 42.000. Ἐτσι κάθε χρόνο περίπου 100.000 νέα παιδιά, ἄγوريا και κορίτσια, ἐφοδιάζονται μέ ἓνα πιστοποιητικό ἀποτυχίας ὡς εἰσιτήριο γιά τή ζωή. Νέοι ἄνθρωποι πού τάζουν σκοπό τῆς ζωῆς τους, ὅ,τι και νά σημαίνει γιά τοὺς ἴδιους αὐτοὺς ὁ σκοπός, πρέπει νά παραδεχθοῦν ὅτι πῆραν τή ζωή τους λάθος πρὶν ἀκόμη καλά καλά βγοῦν ἀπό τό αὐτό.

Οἱ στατιστικές και ἡ «λογική τῶν πραγμάτων» θά ὑποδείξουν στοὺς ὑποψήφιοιους τῶν ΤΕΙ και τῶν ΑΕΙ ὅτι δέν μπορεῖ ὅλοι νά γίνουν γιατροί, δικηγόροι, ἀρχιτέκτονες, μαθηματικοί, φιλόλογοι κ.λπ., ὅτι τό Πανεπιστήμιο δέν ἔχει τὰ μέσα νά ἀξήσει τόν ἀριθμό τῶν φοιτητῶν, ὅτι ἡ ἑλληνική οἰκονομία δέν ἔχει ἀπεριόριστες δυνατότητες ἀπορρόφησης πτυχιούχων, ὅτι και ἄλλα ἐπαγγέλματα, μή διανοοῦμενα, εἶναι ἐξίσου ἀξιοπρεπή, προσοδοφόρα και κοινωνικῶς χρήσιμα. Καί γιά νά σταματήσει ἡ κουβέντα μέ τρόπο τελειωτικό ἐπιστρατεύεται τό ἐπιχείρημα τῆς ἀξιοκρατίας: στά ἀνώτερα κλιμάκια τῆς μόρφωσης πρέπει νά ἐπιλέγονται οἱ καλύτεροι, οἱ πῖο καταρτισμένοι, ἐκεῖνοι τῶν ὁποίων οἱ δεξιότητες και οἱ γνώσεις ἀντιστοιχοῦν στις ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστημονικῆς ζωῆς. Ἐτσι δικαιολογεῖται τό σύστημα τῶν Γενικῶν Ἐξετάσεων (ἡ ὁποία ἄλλο σύστημα ἐπιλογῆς) πού, ὑποτίθεται, μέ πλήρη ἀμεροληψία δίνει τή δυνατότητα σέ ὅλους νά δοκιμάσουν τήν τύχη τους ἀλλά και νά ξεδιαλεχθοῦν

μέ ἀξιοκρατικά κριτήρια οἱ ἀριστοί, οἱ καλύτεροι, ἐκεῖνοι πού νά ἀξίζουν γιά τήν ἀκαδημαϊκή ζωή.

Ὅμως παρά τήν ἀτράνταχτη αὐτή λογική τό σενάριο ξαναπαίζεται κάθε χρόνο ἴδιο και ἀπαράλλαχτο, ἐλάχιστοι πείθονται προκαταβολικά ἀπό τήν πειστικότητα τῶν ἀριθμῶν και τή λογική τῶν πραγμάτων, τό παραμῦθι και ἡ παραμυθία τῆς ἀξιοκρατίας κάθε ἄλλο παρά δημιουργεῖ τή βεβαιότητα ὅτι οἱ ἀποτυχόντες ἦταν οἱ περισσότεροι ἀνάξιοι και οἱ ἐπιτυχόντες καλύτεροι τους. Ἐτσι ἂν κάποιος εἶναι ὁ πραγματικά ἀποτυχημένος αὐτός δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τό ἴδιο τό σύστημα, τοὺς ἐμπνευστές του και τοὺς ὀργανωτές του.

ΑΕΙ: ΣΥΝΩΣΤΙΣΜΟΣ ΓΙΑ ΤΟ ΠΤΥΧΙΟ

Τό θέμα ὥστόσο δέν εἶναι ἀπλό και κανεῖς δέν μπορεῖ νά ἰσχυρισθεῖ ὅτι ἡ λύση του δέν προσκρούει σέ ἐξαιρετικά περίπλοκες οἰκονομικές, κοινωνικές, ἰδεολογικές καταστάσεις, ἀκόμη και ψυχολογικές. Τή συνθετότητα τοῦ προβλήματος ἔχουν πλέον συνειδητοποιήσει πολλοί, μηδέ τῶν ἀρμοδίων ἐκπαιδευτικῶν παραγόντων ἐξαιρουμένων, ὅσοι τουλάχιστον ἐξ αὐτῶν, ἔχοντας σκοντάψει και ξασκοντάψει στά ἐμπόδια, ἀνακάλυψαν, ἔστω καθυστερημένα, ὅτι γιά τή λύση τῶν ἐκπαιδευτικῶν προβλημάτων δέν ὑπάρχει βασιλική ὁδός. Ἦδη τώρα πού μιλάμε, μετά και τούτη τήν τραγωδία τοῦ φετινοῦ Σεπτεμβρίου, μετά και τήν ἀνεπανάληπτη σέ ἔνταση, διάρκεια, καθολικότητα και νοήματα ἀπεργία τῶν καθηγητῶν τῆς Μέσης Ἐκπαίδευσης, ἀπό κάθε μεριά ἀκούγεται ὅτι τό ἐκπαιδευτικό μας σύστημα νοσεῖ συνολικά. Μόνο κάποια ὑπουργικά και

παραὑπουργικά χεῖλη ἐξακολουθοῦν νά χρησιμοποιοῦν μεγαλόστομες κορώνες γιά τό σωτήριο, τό κοσμογονικό ἔργο τῆς κυβέρνησης στόν τομέα τῆς παιδείας και τῆς ἐκπαίδευσης. Ἄλλά κανεῖς πιά δέν τοὺς παίρνει στα σοβαρά.

Ἐνῶ ὁμως ἀποτελεῖ κοινοτυπία ἡ διαπίστωση γιά τή βαθιά νοσηρότητα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, οἱ προτάσεις φορέων και κομμάτων δέν εἶναι παρά παραλλαγές στό ἴδιο πολυπαιγμένο μοτίβο, δέν εἶναι παρά ψευτοεπιδιορθώσεις στό ὑπάρχον σύστημα. Γι' αὐτό ἄλλωστε τὰ τελευταῖα χρόνια δέν ἀναπτύσσεται κανένα σοβαρό και μέ διάρκεια κίνημα γιά τὰ ἐκπαιδευτικά ζητήματα ἡ τὰ κατά καιροῦς ξεσπάσματα, ὅπως π.χ. οἱ φοιτητομαθητικές κινητοποιήσεις τοῦ περασμένου χρόνου, πολύ γρήγορα ἀφομοιώνονται ἀπό τήν κρατούσα λογική. Καί ἡ λογική αὐτή ὑπαγορεύει στόν καθένα τήν ἐπιδίωξη τῶν ἀτομικῶν λύσεων, τό λαχάνιασμα μέσα στόν τυφλό ἀνταγωνισμό γιά τήν ἐπικράτηση, γιά τήν ἐπιτυχία στίς Γενικές, γιά τήν εἰσοδο στό πανεπιστήμιο, τήν εὐκολή ἐξοδο ἀπ' αὐτό, τήν κατάκτηση τοῦ πτυχίου και δι' αὐτοῦ τήν κατοχή τῆς πολυπόθητης θέσης.

Ἄλλά ἡ διαπίστωση γιά τή βαθιά ἀσθένεια τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μας συστήματος πού προσβάλλει ὅλες τῖς βαθμίδες του ἀπό τήν προσχολική ἐκπαίδευση ὡς τῖς μεταπτυχιακές σπουδές παραγνορίζει συχνά τῖς ἰδιαίτερα κακοκοφορμισμένες τῆς πλευρῆς, τὰ σημεῖα δηλαδή ἐκεῖνα στά ὁποῖα συμπυκνώνονται οἱ ἀντιφάσεις και δημιουργοῦνται τὰ ἀδιέξοδα. Ἦ σφαγή κάθε Σεπτέμβρη και τὰ 100.000 παιδιά ἐκτός νυμφῶνος εἶναι μιά τέτοια κακοκοφορμισμένη πληγή πού δέν μπόρεσαν νά τήν γιατρέψουν οἱ Πανελλήνιες ἐξετάσεις, οἱ Πανελλαδικές, οἱ Γενικές Ἐξετάσεις, οἱ «δέσμες», τὰ ἀξιοκρα-

τικά κριτήρια, ουτε η φιλολογία περι επαγγελματικού προσανατολισμού. Κι αυτό γιατί υπάρχει —δέν τή δημιουργεί τό εκπαιδευτικό σύστημα— μία καταπληκτική ιδεολογική και κοινωνική υπεραξίωση του πανεπιστημιακού πτυχίου, υπεραξίωση που δημιουργεί μεγάλη κοινωνική ζήτηση, τό συνωστισμό τελικά εμπρός στις πύλες τών ΤΕΙ και τών ΑΕΙ. Κανένα σύστημα εξετάσεων, δικαιο, αντικειμενικό, αξιοκρατικό, ευέλικτο ή όπωσδήποτε άλλως τό φαντασθούν οι εμπνευστές του δέν πρόκειται να καταργήσει τό συνωστισμό εμπρός στά ΑΕΙ και όλη τή σχετική φιλολογία κάθε Ιούνη και Σεπτέμβρη. Οι έποικοδομητικές προτάσεις, οι «εμπνευσμένες» λύσεις και μεταρρυθμίσεις δέν θά είναι παρά φλυαρία, γκρίνια ή ήθικολογία, όπως ήταν και όλες οι προηγούμενες τών τελευταίων είκοσι ετών. Κάθε Σεπτέμβρη θά καταρρέουν όλοι οι εκσυγχρονισμοί του συστήματος, γιατί θά αποδεικνύεται άλλη τή βασική του αντίφαση.

Δέν θά ασχοληθώ εδώ με τίς αίτιες που, τίς τελευταίες δεκαετίες, προκάλεσαν τή μαζική ζήτηση για ανώτερες σπουδές, ή μάλλον τή προσδοκία κοινωνικής καταξίωσης μέσω της κατάκτησης με όλα τά μέσα του πολυπόθητου πτυχίου ουτε έπίσης με τίς πολιτικές απαντήσεις που οι κατά καιρούς κυβερνήσεις τών τελευταίων ετών έδωσαν με τά διάφορα και συνεχώς αναιρούμενα συστήματα αποκλεισμού και έπιλογής. Ο άναγώστης που θά έπιθυμούσε να ψάξει τό θέμα έχει πιά πλούσιο υλικό στή διάθεσή του τόσο στή ξένη (και μεταφρασμένη στα ελληνικά) όσο και στή ντόπια βιβλιογραφία.¹ Ένα πράγμα είναι πάντως σίγουρο: τίποτε δέν δείχνει ότι μέσα σε κάποιο προβλεπτό μέλλον είναι δυνατό να υπάρξει αντιστροφή αυτής της τάσης. Με δεδομένο λοιπόν τό γεγονός μίας τεράστιας κοινωνικής πίεσης μπροστά στις πύλες τών ΑΕΙ ή θά πρέπει να συνυπάρξουμε μοιρολατρικά με τή σημερινή κατάσταση της σφαγής και της καταστροφής, τελικά, του νέου έμψυχου υλικού, λύση που όπως φαίνεται, μέσα στή γενική αδράνεια επιλέγουν τά πράγματα για μας, ή θά υπάρξει ένας γενικός αναπροσανατολισμός, μία ριζική και γενναία τομή. Λύση που απαιτεί κοινωνική ανιδιοτέλεια, χρήμα —πολύ χρήμα, αλλά όχι τόν προϋπολογισμό τών ΗΠΑ, αρκει και ό ελληνικός προϋπολογισμός— εμπνευση και εμπνευσμένους εφαρμοστές. Και ή λύση βασίζεται στήν εξής πολύ απλή αρχή: κανενός ή έπιθυμία να μάθει μαθηματικά, Ιατρική ή φιλολογία, δηλαδή να μορφωθεί, δέν είναι μικρότερη από τήν έπιθυμία του όποιουδήποτε άλλου, άλλωστε δέν είναι δυνατό να μετρηθεί. Και επειδή ή έπιθυμία τών νέων ανθρώπων να σπουδά-

σουν, σε μία σύγχρονη κοινωνία όπως και ή δική μας πρέπει να αποτελεί δικαίωμα τό όποιο μόνο ό δικαιούχος μπορεί, για δικούς του λόγους, να τό περιορίσει ή να μή τό άσκήσει, κανένα εξεταστικό ή άλλο σύστημα δέν μπορεί να περιορίσει τήν άσκηση αυτού του σύγχρονου κοινωνικού δικαιώματος. Οι εξετάσεις, λοιπόν, για τήν εισοδο στα ΑΕΙ πρέπει να καταργηθούν.² Κάθε άλλη λύση είναι αντικοινωνική γιατί στηρίζεται στήν αρχή του αποκλεισμού της μεγάλης μάζας τών νέων από τό δικαίωμά τους για ανώτερη μόρφωση.

Τό αντικοινωνικό τών σημερινών λύσεων ή όσων άλλων προτείνονται στο βαθμό που βασίζονται στήν αρχή του αποκλεισμού και της έπιλογής φαίνεται όχι μόνο από τά προβλήματα που δημιουργεί ή «σφαγή του Σεπτέμβρη» με τίς δεκάδες χιλιάδες αποτυχόντες αλλά και με τίς όλέθριες και αποδιοργανωτικές καταστάσεις που δημιουργεί ή αντίφαση ανάμεσα στήν αυξημένη κοινωνική ζήτηση για πρόσβαση στα ΑΕΙ και στα συστήματα αποκλεισμού της μεγάλης μάζας τών υποψηφίων. Αποδιοργανωτικές καταστάσεις και πρós τήν κατεύθυνση τών πανεπιστημιακών σπουδών και πρós στήν κατεύθυνση της Μέσης εκπαίδευσης.

ΣΥΣΤΗΜΑ ΕΞΕΤΑΣΕΩΝ: ΚΑΤΑΡΓΗΣΗ ΤΟΥ ΠΤΥΧΙΟΥ

Τό Λύκειο κατ' αρχήν καταργείται ως αυτόνομη παιδευτική-μορφωτική βαθμίδα από τή στιγμή που σκοπός του αποβαίνει ή προετοιμασία του υποψηφίου για τίς Γενικές Έξετάσεις, από τή στιγμή που ή ανώτερη άρετή ενός Λυκείου αποβαίνει ό αριθμός τών επιτυχόντων που μπορεί να καταγράψει στους οικείους καταλόγους. Η β' βαθμίδα γίνεται ένας υποχρεωτικός και βαρετός διάδρομος απ' όπου πρέπει να περάσει ό μελλοντικός υποψήφιος τών ΑΕΙ, ένας διάδρομος όπου είναι άδιάφορο τί συντελείται ή θά έπρεπε να συντελείται σ' αυτόν. Έκείνο που ενδιαφέρει, καθώς πλησιάζει τό τέρμα, είναι ή βαθμοθηρία και ή απόκτηση τών τυποποιημένων γνώσεων που είναι αναγκαίες για τήν έπιτυχία στις Γενικές Έξετάσεις.

Βέβαια ή μέση βαθμίδα ποτέ δέν αναγνώρισε ότι ή χρησιμότητά της σταματά μπροστά στα εξεταστικά κέντρα και ότι ή αξία της επικυρώνεται από τους καταλόγους τών επιτυχόντων. Διακηρυγμένοι σκοποί της, προγράμματα, βιβλία, εγκύκλιοι, μαθήματα και εκπαιδευτικοί υποτίθεται ότι υπάρχουν και δρουν σωρευτικά σε όλη τήν εξαετή διάρκεια της μαθητείας για τή συνολική συγκρότηση του νέου

αθρώπου, για τή γενική του μόρφωση: να μάθει και μαθηματικά και λογοτεχνία και μουσική και οικονομία, και ιστορία και αρχαία και ξένες γλώσσες κι όλα τά σπουδαία πράγματα του κόσμου. Άλλά όλες αυτές οι καλές προθέσεις καταποντίζονται στο κενό που δημιουργεί στον έσωτερικό χώρο της β' βαθμίδας ό τελικός στόχος τών εξετάσεων. Ηδη ή φθορά αρχίζει από τό τέλος του Γυμνασίου όπου τό δεκαπεντάχρονο παιδί πρέπει να προσανατολιστεί στον έσωτερικό θά ένταχθεί πράγμα που πρέπει να αποφασίσει στή δευτέρα Λυκείου. Η κυνική όμολογία που έμπεριέχεται στον όρο «δέσμη» αποδεικνύει καλύτερα από κάθε άλλο πόσο οι ψυχικές και πνευματικές ενέργειες του μαθητή πρέπει να δεσμευθούν, να δεθούν πισθάγκωνα στο παλουκι τών Γενικών Έξετάσεων, να προκαθορισθούν δηλαδή ώστε όταν έλθει τό πλήρωμα του χρόνου να μπορεί να ανταποκριθεί στα προκαθορισμένα καθήκοντα. Οι «δέσμες» και ή δουλειά που γίνεται σ' αυτές, ανεξάρτητα από τίς άρετές τών μαθητών, ανεξάρτητα από τίς άρετές ή τίς πιθανές ανεπάρκειες τών εκπαιδευτικών είναι τό γιγαντιαίο και άνομολόγητο ντόπινγκ, είναι ό χώρος που ό μαθητής πρέπει να καταπιεί με τή φουχτά τά αναβολικά για να ανταπεξέλθει στον εξεταστικό πρωταθλητισμό. Σε μία κοινωνία κυριολεκτικά τρομοκρατημένη —και δικαίως— από τό φόβο τών ναρκωτικών τό έπίσημο και έξ απαλών όνυχων ντοπάρισμα όχι μόνο δέν τρομοκρατεί αλλά αντίθετα έχει τίς εύλογίες όλων τών παραγόντων της: ύπουργείων, εκπαιδευτικών, γονιών. Θα όρθωθούν έτσι όλόκληροι θεσμοί ντοπαρίσματος, τιμημένοι και ακριβοπληρωμένοι, που θα φροντίσουν για τίς δόσεις και τίς κατευθύνσεις της ενέργειας του σχετικού αναβολισμού. Η Α' «δέσμη» λοιπόν, για να περάσεις στο Πολυτεχνείο θέλει τόσα και τέτοια μαθηματικά και φυσική, ή Γ' τόσα αρχαία και ιστορία κ.ο.κ. κι αυτό όχι γιατί τόσα και τέτοια μαθηματικά απαιτεί ή μαθηματική παιδεία αλλά γιατί αυτά απαιτούνται για τήν έπιτυχία, τήν πρόκριση. Για να ξεπερασθούν άλλωστε οι αντιφάσεις της β' βαθμίδας — αντιφάσεις που δημιουργεί τό ιδεολόγημα της «γενικής παιδείας», διότι στο Λύκειο, με βάση τήν ύποκρισία που έμπεριέχεται στους στόχους της γενικής και δη άνθρωπιστικής ή «έλληνοχριστιανικής» παιδείας, «διδάσκει» και ιστορία σε όσους προορίζονται για τό Πολυτεχνείο και μαθηματικά σε όσους προορίζονται για τή Φιλοσοφική σχολή, δηλαδή είναι ύποχρεωμένο να άφαιρεί χρήσιμο και κρίσιμο χρόνο από τόν υποψήφιο—, για να γιατρευτούν οι πιθανές ανεπάρκειές της και για να ενισχυθούν όσο γίνεται πιο άποτελε-

σματικά οι μηχανισμοί του ανταγωνισμού υπάρχει ή ονομαζόμενη «παραπαιδεία» των φροντιστηρίων που έχουν εξειδικευθεί στις τεχνικές της αποστήθισης και την καλλιέργεια εκείνων των ανακλαστικών που θα καταστήσουν ανταγωνιστικό τον υποψήφιο.

Από κει και πέρα αρχίζει ή εξ απαλών ονύχων ταξινόμηση των πάντων σε χρήσιμα (για τις εξετάσεις) και άχρηστα (για τις εξετάσεις), οι αποκλεισμοί, οι επιλογές που ούτε αντιστοιχούν στις εδαισθησίες του μαθητή ούτε απορρέουν από τον έλεγχο των γνωστικών αντικειμένων, αλλά υπαγορεύονται από τις επιταγές των εξετάσεων. Διότι ο χρόνος λίγος και υπερχρησιμοποιούμενος. Μόνο μαθηματικά και φυσική, μόνο ιστορία και αρχαία, μόνο τουτο κι όχι τό άλλο, ποτέ όλα. Όλα δσα είναι απαραίτητα για τη συνολική μόρφωση του νέου ανθρώπου, για την οικειότητα των άποθησαυρισμένων γνώσεων και ευαισθησιών που αντιστοιχούν στο επίπεδο και την ηλικία, για τη διάπλαση του μορφωτικού ύποβάθρου, για τη διεύρυνση του ορίζοντά του μέσα στον οποίο θα διαλέξει κι αυτός τη δική του τροχιά. Άλήθεια πόσο μπορεί να ξέρει ένα παιδί δεκαέξι χρονών τί πάει να πει αρχαιολογία ως επιστήμη και επάγγελμα, τί πάει να πει γιατρος, οικονομολόγος ή ηλεκτρονικός, δασολόγος ή κτηνίατρος ώστε ή απόφασή του να έχει κάποιο νόημα; Κι όμως πρέπει να τό αποφασίσει στα δεκάξι του χρόνια. Αυτές οι προκαθορισμένες και βεβαιωμένες επιλογές δημιουργούν πραγματικές ψυχολογικές καταστροφές που την πραγματικότητα τους θα διαπιστώσει ο καθένας πολύ άργά, όταν θα είναι αδύνατο να αλλάξει, όταν θα έχει νοιώσει στο πετσί του ότι αυτό που διάλεξε στα δεκάξι του, καθώς τον έχωναν στην τάδε «δέσμη», δέν του πάει. Δέν θα 'ταν άλλωστε υπερβολή να σκεφτεί κανείς ότι, αν σήμερα στον τόπο μας ελάχιστοι άνθρωποι είναι συμπιλωμένοι με τη δουλειά τους, ότι ελάχιστους τους ενδιαφέρει πραγματικά ή διαδικασία μέσα στην οποία θα περάσουν τριάντα δλόκληρα χρόνια και πολλές ώρες την ημέρα, τό γεγονός αυτό έχει να κάνει με την πρόωγη και βεβαιωμένη επιλογή.

Η β' βαθμίδα της εκπαίδευσης εκτός του ότι καταργείται μορφωτικά και πνευματικά δέν παρέχει στον απόφοιτό της κανένα εφόδιο. Ο άπλος απόφοιτος Λυκείου δέν μπορεί να χρησιμοποιήσει τό χαρτί αυτό για καμιά απολύτως κοινωνική διεξοδό, διότι ο τίτλος δέν εμπεριέχει την πιστοποίηση της κατοχής κάποιων γνώσεων και δεξιοτήτων που να ενδιαφέρουν την αγορά εργασίας. Έξωφρενική διάσταση αυτού του προβλήματος είναι ή περιβόητη Ε' δέσμη, δέσμη κατάλληλη

για τό τίποτε, στην οποία στριμωχονται οι τριτοκλασάτοι μαθητές — κοινωνικά δράματα. Και δέν είναι βέβαια τυχαίο ότι στη δέσμη αυτή θα συναντήσει κανείς παιδιά που ήδη δουλεύουν στις δουλειές του πατέρα τους, κορίτσια που ήδη «έχουν άρραβωνιαστεί» κι άπλως περιμένουν να περάσει κάπως ο καιρός, παιδιά «άπροσάρμοστα» στις άτεγκτες νόρμες του σχολείου, παιδιά που ο οικογενειακός τους περίγυρος δέν είναι σέ θέση να τους προσφέρει, είτε με φροντιστήρια και ειδικά μαθήματα είτε μέσα από τις διαδικασίες της δσμοτικής μόρφωσης, οποιοδήποτε εφόδιο που θα ήταν ανταλλάξιμο με κάποια πιθανότητα επιτυχίας στις εξετάσεις. Κι ωστόσο είναι και ή Ε' δέσμη τμήμα του Λυκείου, ισότιμη υποτίθεται με τις υπόλοιπες.

ΕΞΕΤΑΣΕΙΣ = ΥΠΟΝΟΜΕΥΣΗ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

Η άλλη του καταστροφική παρενέργεια του θεσμού των εξετάσεων εκδηλώνεται πρδς τά πάνω: πρδς τό πανεπιστήμιο. Ηδη τό ντοπάρισμα που έχει υποστεί ο μαθητής επί τρία τέσσερα χρόνια του έχει καταστρέψει ή δέν του έχει καλλιεργήσει την κριτική σκέψη. Αυτό φαίνεται καλύτερα στο εξαιρετικά μεγάλο ποσοστό άποτυχίας στην Έκθεση. Στη συνέχεια όταν ο φοιτητής καλείται να σκεφτεί με τό δικό του μυαλό, να κατατάξει τά στοιχεία που διαθέτει, να τά αναλύσει, να τά οργανώσει, να εξαγάγει κάποια συμπεράσματα δέν έχει παρά τά υποδείγματα εκθέσεων, στις τυποποιημένες «εκθέσεις ιδεών» με την άπέραντη ρηχότητα, τό μελοδραματισμό τους και την συμβατικότητα τους. Κανένας δέν τον έχει μυήσει στην περίπλοκη διαδικασία παραγωγής και έλέγχου των γνώσεων. Έχοντας μάθει στο Λύκειο και στα φροντιστήρια μόνο να άποστηθίζει εξακολουθεί να άντιμετωπίζει με την ίδια τεχνική και τά μαθήματα στο πανεπιστήμιο. Επιπλέον, δεδομένου ότι οι γνώσεις που επέκτησε μέχρι να περάσει στις εξετάσεις ήταν αυστηρά προσανατολισμένες στο σκοπό αυτό, άγνοεί πολύ βασικά στοιχεία που θα ήταν προϋπόθεση για την έναρξη των πανεπιστημιακών σπουδών. Τό πανεπιστήμιο επομένως ή υποχρεώνεται για ένα άρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα να αναπληρώσει τά κενά που έχει κάθε νέα φουρνιά φοιτητών ή, τό συνήθεστορο, τά άγνοεί και συνεχίζει εν κενώ, χωρίς ενεργό άκροατήριο. Και επειδή άκόμη, τά άγωνα χρόνια που πέρασε ο νέος σπουδαστής στο Λύκειο και τό Γυμνάσιο, βαυκαλιζόμενος και με τό δνειρο της επιτυχίας, μιας επιτυχίας που για πολύ λίγους ήταν όπως την ήθελαν, ερχόμε-

νος στο πανεπιστήμιο, δέν αναζητά ούτε τη μόρφωση, ούτε τη γνώση ούτε την επιστήμη αλλά μία νέα επιτυχία: την ταχύτερη δυνατή έξοδο άπ' αυτό με τό χαρτί στο χέρι. Για τό χαρτί αυτό ήταν κοινωνικά προορισμένοι, αυτό τό χαρτί επεδίωξε ή οικογένεια και τό άκριβοπλήρωσε, αυτό αναδεικνύουν οι κοινωνικές άξίες, τό δίπλωμα είναι που παρέχει κοινωνικό γόητρο, τό δίπλωμα είναι ή ανταλλάξιμη άξία στην αγορά εργασίας. Όχι ή γνώση και ή μόρφωση. Από κει και πέρα δλη ή γνωσιακή - επιστημονική διαδικασία στα ΑΕΙ είναι ύπονομευμένη.

Αν σ' αυτές τις βαθιά ριζωμένες ιδεολογίες και συμπεριφορές, που άπό μόνες τους είναι άρκετά ίκανές να καταστρέψουν τις προϋποθέσεις για μία γόνιμη μαθητεία στο πανεπιστήμιο, προσθέσει κανείς τις έγγενείς ανεπάρκειες των ΑΕΙ — για τά ΤΕΙ άς μή γίνεται καλύτερα λόγος —, ανεπάρκειες οικονομικές, ανεπάρκειες διδακτικού προσωπικού, έγκαταστάσεων, έσωτερικών θεσμών, αν προσθέσει κανείς ότι τό έλληνικό πανεπιστήμιο έχει πάρει τό δρόμο μιας τυφλής έντατικοποίησης, τότε έχει μπροστά του μία συνολική χρεωκοπία. Τά ΑΕΙ έχουν κι αυτά τις δικές τους κακοφομισμένες πληγές για τις οποίες δέν σταμάτησε να γίνεται λόγος εδώ και χρόνια και εξαιτίας των όποιων σέ κάποιοι στιγμές αναπτύχθηκαν σκληροί άγώνες φοιτητών και πανεπιστημιακών. Δέν θα έπεκταθούμε όμως σ' αυτές γιατί εδώ μäs ενδιαφέρει εκείνος ο θεσμός που συνδέει την άνώτερη με τη μέση βαθμίδα της εκπαίδευσης, δηλαδή τό σύστημα επιλογής.

ΕΞΕΤΑΣΕΙΣ = ΔΙΑΙΩΝΙΣΗ ΤΩΝ ΤΑΞΙΚΩΝ ΦΡΑΓΜΩΝ

Οι επιλογές των ανθρώπων δέν υπακούουν μόνο στις επιθυμίες τους και στις δεξιότητές τους. Οι ταξικοί προσδιορισμοί «άποφασίζουν» πρίν άπ' αυτούς. Σωρεία μελετών έχουν δείξει ότι ο σχολικός μηχανισμός παρεμβαίνει άποφασιστικά για την αξιόθτηση των νέων ανθρώπων στους μελλοντικούς κοινωνικούς τους ρόλους περιφρουρώντας ένα σύστημα άναπαραγωγής εξαιτίας του όποιου δύσκολα μπορεί να ξεφύγει κανείς από την άρχική του κοινωνική συνθήκη, παρά τις μυθολογίες περί κοινωνικής κινητικότητας που δήτην ανατρέψει και τελικά καταργεί τά φράγματα των τάξεων. Παρά τη σημαντική άδηση του αριθμού των φοιτητών τις τελευταίες δύο δεκαετίες οι γόνιοι των μεσοαστικών και μεγαλοαστικών τάξεων έχουν πολύ περισσότερες πιθανότητες — και δυνατότητες — πρόσβασης στην άνώτερη παιδεία, και στις πιο έπιξη-

λες θέσεις της, από τους γόνους των λαϊκών τάξεων. Η φαινομενική δημοκρατικότητα του ενιαίου σχολείου, με την ενιαία τυπική ιεράρχηση αποκρύπτει τά πολλαπλά δίκτυα που ενοπάρχουν σ' αυτό, δίκτυα τά όποια είναι ταξικά προσδιορισμένα ενώ ή κατανομή σ' αυτά δέν γίνεται μέ βάση τίς άρχές του τυπικά ενιαίου σχολείου. Για παράδειγμα δέν αποφασίζουν ποιός θά φοιτήσει στά καλά ιδιωτικά σχολεία οί κανόνες του εκπαιδευτικού μηχανισμού αλλά τό μορφωτικό επίπεδο τής οικογένειας και κυρίως τά οικονομικά της. Πράγματα γνωστά άπό τήν κοινωνιολογία τής εκπαίδευσης. Και είναι άναμφισβήτητο ότι σέ μιά ταξική κοινωνία όπως ή δική μας, άφου είναι οί κυρίαρχες τάξεις εκείνες που οργανώνουν και τόν σχολικό μηχανισμό, αυτές φροντίζουν και για τούς όρους τής προνομιακής άναπαγωγής τους.

Τά πάντα όμως υπάρχουν μέσα στίς αντιφάσεις τους. Τό τυπικά δημοκρατικό σχολείο στίς σύγχρονες κοινωνίες άνέδειξε τή μόρφωση ως άυταξία, ως καθολικό κοινωνικό δικαίωμα άπέναντι στό όποιο δέν είμαστε όλοι ίσοι, όπως δέν είμαστε όλοι ίσοι άπέναντι στήν άρρώστια ή τό θάνατο. Άλλά αυτή ή άυταξία τής μόρφωσης ως άξια χρήσης του κάθε άτομου άνεξαρτήτως κοινωνικής προέλευσης, ή πίο σωστά ή συνειδητοποίηση αυτής τής άυταξίας, ή έγγραφή της στό προσωπικό σύστημα άξιών όλων των ανθρώπων ύπαγορεύει σήμερα μιά γενικότερη κοινωνική στάση σύμφωνα μέ τήν όποια γίνεται όλοένα και πίο άνυπόφορη ή διάκριση των ανθρώπων σέ περισσότερο και λιγότερο μορφωμένους. Μέ τήν ήλιγιώδη μάλιστα άνάπτυξη των γνώσεων και των γνωστικών πεδίων ένας νέος άνθρώπος μέ λιγότερη μόρφωση, του Γυμνασίου ή του Λυκείου ή μόνο μιάς τεχνικής σχολής, είναι άπλώς άμόρφωτος, όμοιος, τηρουμένων των άναλογιών, μέ τόν άναυμάβητο του παλιότερου καιρού. Γι' αυτό και ό λόγος περί άξιοκρατίας δέν είναι ιδεολογικά ούδέτερος: όπως θέλει νά δικαιώσει τήν έπιτυχία άλλο τόσο θέλει νά δικαιώσει και τήν άποτυχία, νά πείσει δηλαδή ότι οί άποτυχημένοι βρίσκονται καλά εκεί που βρίσκονται, μέσα στό μάγμα των κατώτερων τάξεων και των χειρωνακτικών επαγγελμάτων. Έτσι, οί ύποκείμενες τήν εκμετάλλευση και τήν καταπίεση λαϊκές τάξεις δέν έχουν καμιά δυνατότητα νά άνατρέψουν τό καθεστώς τής ύποταγής στό βαθμό που διατηρούνται μέσα στον σύγχρονο άναυμαβητισμό. Οί άγώνες τους για τή μόρφωσή τους είναι ή άλλη πλευρά των άγώνων τους εναντίον τής εκμετάλλευσης. Και οί δυό μαζί είναι άγώνες για τή δημοκρατική κοινωνία, όχι μόνο άναγκαίοι αλλά και ώρμιοι.

ΓΙΑ ΜΙΑ ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ

Άς ξανάρθουμε όμως στό ζήτημα των εξετάσεων, διότι δέν ύπαινίσσομαι βέβαια ότι μέσα άπό τήν άλλαγή, έστω ριζική και έπαναστατική, του θεσμού των εξετάσεων θά έπέλθει ό σοσιαλιστικός κοινωνικός μετασχηματισμός. Στέκομαι μόνο στό σημείο εκείνο που άναδεικνύει όμά και γλαφυρά κάθε Σεπτέμβρης: ότι μιά κοινωνία είναι άδύνατο νά άπαγορεύει κάθε χρόνο σέ 100.000 νέους άνθρώπους νά όλοκληρώσουν τή μόρφωσή τους. Είναι ήθικά άπαράδεκτο, κοινωνικά επιζήμιο και παιδευτικά καταστροφικό και για τό Λύκειο και για τό Πανεπιστήμιο. Και βαθύτατα άντιδημοκρατικό, άν τουλάχιστο δημοκρατία δέν θά θεωρήσουμε μόνο τήν ύποχρέωσή μας κάθε τέσσερα χρόνια νά ψηφίζουμε κάποιον άρχηγό. Οί εξετάσεις λοιπόν πρέπει νά καταργηθούν. Οί όποιες εξετάσεις.

Άλλά τί θά γίνει; Μέ ποιά οικονομικά; Τί θά γίνουν όλοι αυτοί που θά μπαινουν στό πανεπιστήμιο και θά θέλουν όλοι νά γίνονται γιατροί, δικηγόροι και πολιτικοί μηχανικοί; Γιατί ή πρόταση για τήν κατάργηση των εξετάσεων θά μπορούσε νά έχει πολλούς όπαδούς: παρά πολλοί τή θεωρούν σωστή μέν άνεφάρμοστη όμως μέ βάση τά σημερινά δεδομένα. Κάτω άπό τό βάρος αυτών των «δεδομένων» που θεωρούνται περίπου νομοτελειακά ως μη άνατρέψιμα και οί πίο προοδευτικοί καταλήγουν σέ διάφορες εκσυγχρονιστικές λύσεις που πολύ γρήγορα άποδεικνύονται τό ίδιο άτελέσφορες μέ τίς προηγουμένους τους.³ Έν όνόματι του ρεαλισμού καταλήγουμε στή χειρότερη ούτοπία πιστεύοντας ότι τά πράγματα μπορούν νά γίνουν καλύτερα μέ έπιδιρθώσεις θεσμών εκ γενετής ύπονομευμένων και ύπονομευτικών.

Όστόσο ή πρόταση για τήν κατάργηση των εξετάσεων θά ήταν σκέτος βερμπαλισμός και άνόητη συνθηματολογία άν δέν άποτελεί στοιχείο μιάς γενικότερης πολιτικής. Τέσσερα είναι τά σκληρά στοιχεία αυτής τής πρότασης που άν τά άποδεχθούμε μπορούμε νά έπιλύσουμε τά έπιμέρους προβλήματα που τίθενται.

Α. Άνεξαρτητοποίηση του Λυκείου άπό τό πανεπιστήμιο. Τό Λύκειο νά άποκτήσει τίς αυτόνομες εκπαιδευτικές - παιδευτικές του λειτουργίες που στόχο έχουν, πρέπει νά έχουν, τή συνολική συγκρότηση του νέου άνθρώπου, χωρίς δέσμες και δεσμεύσεις, χωρίς βεβιασμένες έπιλογές, τό Λύκειο νά γίνει ό χώρος άνοίγματος των όριζόντων, άνευ όρων και άνευ όρίων.

Β. Όσοι έπιθυμούν μετά τό Λύκειο σπουδές πανεπιστημιακού επιπέδου

νά περνούν άπό ένα προπαρασκευαστικό στάδιο, άπό ειδικά προπαρασκευαστικά πανεπιστημιακά τμήματα κατά κλάδους έπιστημών. Νά άντικατασταθούν δηλαδή οί σημερινές δέσμες άπό τά προπαρασκευαστικά κέντρα στά όποια θά γίνεται προετοιμασία όχι για τήν έπιτυχία σέ κάποιες εξετάσεις αλλά για τήν καλύτερη εισαγωγή στίς πανεπιστημιακές σπουδές. Σύνδεση έπομένως έτούτου του κύκλου σπουδών μέ τίς καθεαυτο πανεπιστημιακές ύστερα άπό μιά εκπαιδευτική διαδικασία και σέ μιά ήλικία που έγγυώνται άσφαλέστερες και έγκυρότερες εκ μέρους του σπουδαστή έπιλογές, χωρίς τό άγχος και τό άγος τής άποτυχίας.

Γ. Έλεύθερη είσοδος όλων των έπιθυμούντων στά άνώτερα ιδρύματα, πράγμα που προϋποθέτει και συνεπάγεται ριζική άναμόρφωση τους ώστε νά δεχθούν τό μεγάλο αριθμό. Αυτό σημαίνει πάνω άπ' όλα και πρώτα άπ' όλα μιά συστηματική πολιτική παραγωγής έπιστημών που σήμερα δέν ύπάρχουν ούτε ποσοτικά ούτε ποιοτικά για νά καλυφθούν οί αύξημένες διδακτικές άνάγκες των ΑΕΙ. Δέν είναι κάτι που μπορεί νά γίνει μέσα σέ ένα χρόνο αλλά μπορεί νά γίνει σέ πέντε άν άπό σήμερα δίδονται οί λύσεις που προετοιμάζονται για τό άμεσο μέλλον και δέν προκρίνονται έπιλογές που άκυρώνουν τό μέλλον.

Δ. Άποδέσμευση του πτυχιού άπό τήν ύποχρέωση του κράτους νά προσλαμβάνει τούς πτυχιούχους μέ βάση τήν έπετηρίδα. Η κατοχή του πτυχιού σέ κανένα δέν πρέπει νά δίνει τό δικαίωμα για αυτοδίκαιο διορισμό. Τό δημόσιο και οί όργανισμοί θά καλύψουν τίς άνάγκες τους μέ βάση κριτήρια και διαδικασίες που θά θεωρούν σκοπιμότερες και άποδοτικότερες. Τό αίτημα για τήν κατάργηση των εξετάσεων δέν άσκοποιεί στή εύκολία, τό εύκολο πέραςμα, τό βόλεμα, τήν εύκολη άποκατάσταση. Τή δυσκολία προσπαθεί νά άντιμετωπίσει. Και ή μεγάλη δυσκολία είναι νά άποκτήσουν οί νέοι τήν άγάπη για τή μόρφωση, τήν άπόλαυση τής γνώσης και τήν προσωπική καταξίωση μέσα άπό μιά σύνθετη και πολυπρισματική συγκρότηση.

Είναι βέβαιο ότι και μέ τήν κατάργηση των εξετάσεων οί γενικότεροι ταξικοί προσδιορισμοί θά λειτουργήσουν και πάλι έτσι ώστε οί κοινωνικά έννοημένοι στή μεγάλη μάχη τής άναπαγωγής θά κατακτήσουν τίς άνώτερες θέσεις στον κρατικό μηχανισμό, στά έπιστημονικά ιδρύματα, στήν έρευνα, στή διοίκηση, στήν άνώτερη στελέχωση του ιδιωτικού τομέα. Ο κοινωνικός (ταξικός) καταμερισμός εργασίας δέν θά καταργηθεί, δέν πρόκειται νά καταργηθούν οί ταξικές διακρίσεις, άκόμη και μέσα στό ίδιο τό έ-

λεύθερο θεσμικά πανεπιστήμιο και μετά απ' αυτό. Είναι βέβαιο ότι ο σκληρός ανταγωνισμός για την πρόκριση, για την επιλογή, θα εξακολουθήσει να είναι σκληρός και θα μετατεθεί στο μετά τις πανεπιστημιακές σπουδές διάστημα. Είναι επίσης βέβαιο ότι οι πιο ευπορές οικογένειες θα μπορούν να αντέξουν τό βάρος των πολύχρων σπουδών κι ότι σ' αυτές υπάρχει περισσότερο ή ιδεολογική υπεραξίωση των πανεπιστημιακών τίτλων άρα μεγαλύτερη έφεση τά παιδιά τους να πάνε στο πανεπιστήμιο. Είναι επίσης βέβαιο ότι για ένα τέτοιο σύστημα απαιτούνται δυό και τρεις φορές περισσότερα χρήματα απ' όσα διατίθενται σήμερα, πράγμα που σημαίνει ότι χρειάζεται επίσης μιά ριζική αναμόρφωση των δημόσιων δαπανών. 'Επιτέλους πρέπει να γίνει σαφές ότι ή συνολική αναπαραγωγή μιās κοινωνίας σέ ανώτερο επίπεδο είναι πράγμα άκριβό αλλά και πιο πολύτιμο από τά αντικείμενα του καταναλωτισμού, τής δημοσίας και ιδιωτικής σπατάλης και στίς ιεραρχήσεις πιο μπροστά από τις φρεγάδες, τις όλυμπιάδες και την αναθέρμανση τής οικονομίας διά τής οικοδομής.

"Όλα τούτα είναι βέβαια. "Άλλο τόσο όμως είναι βέβαια και τά έξής: Πρώτο ότι μόνο έτσι δέν θά υπάρχουν φραγμοί στή μόρφωση. Δεύτερο δέν θά υπάρχουν τά κοινωνικά και τά ψυ-

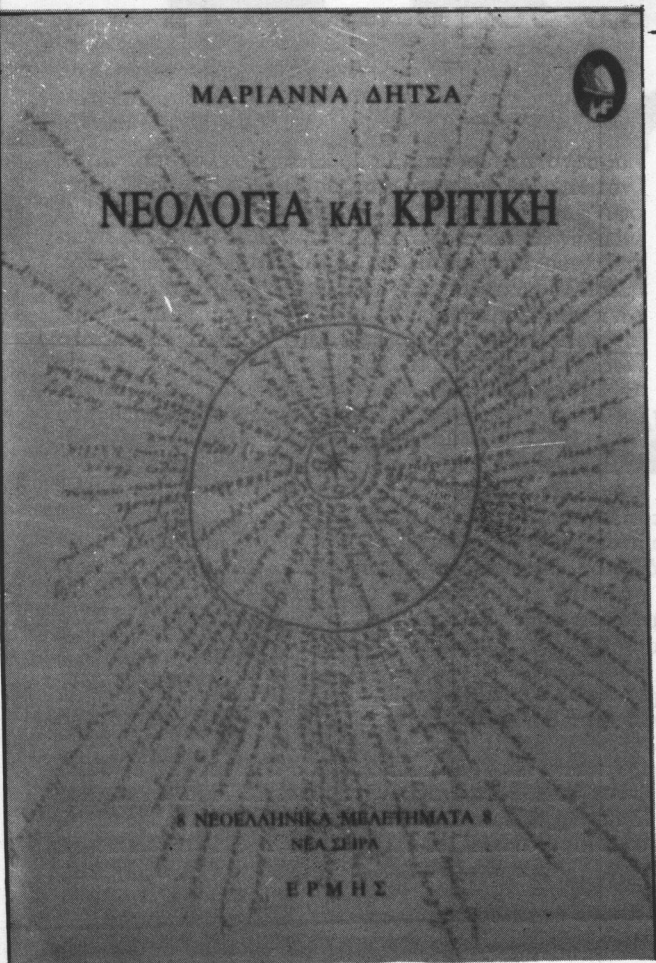
χολογικά δράματα που σήμερα άκυρώνουν επιθυμίες, καταστρέφουν όράματα, κονιορτοποιούν δεξιότητες, άναστέλλουν ψυχικές και πνευματικές ενέργειες. Τρίτο ή πλατιά καλλιέργεια των νέων και ή αύξηση των επιστημόνων άποτελεί κοινωνικό πλοΰτο. Τέταρτο θά υπάρξει αποδραματοποίηση του πτυχίου άφου στους πάντες θά είναι σαφές ότι πτυχίο δέν σημαίνει άναγκαστικά έπάγγελμα και διορισμός. "Όσοι λοιπόν σκέφτονται μόνο την έπαγγελματική άποκατάσταση πολύ πιο έγκαιρα θά προσανατολισθούν σέ έπαγγέλματα που δέν απαιτούν την πανεπιστημιακή ταιλιωρία. 'Άλλά θά είναι πολύ σημαντικό ό φούρναρης τής γειτονιάς να έχει σπουδάσει μαθηματικά, ένας άγρότης να έχει σπουδάσει κτηνίατρος, ένας τεχνίτης του ΟΤΕ να «περάσει» από τή φιλοσοφική. Αυτόι οι άγρότες, οι τεχνίτες, οι έμποροι, οι ύπάλλοι, οι έργάτες θά είναι άλλου είδους άνθρωποι, πολύ μακριά και πολύ πέρα από τόν σημερινό φοβικό, άποχωνωμένο, άδιάφορο Νεοέλληνα.

1. 'Επί τή εύκαιρία τό άρθρο του Δημ. Κυράτα σέ τούτο τό τεύχος του Πολίτη για την ιδιωτική εκπαίδευση δείχνει μέ ένάργεια από ποιά κοινωνικά στρώματα και μέσα από ποιές κοινωνικές ανάγκες τους δημιουργείται ή κοινωνική υπεραξίωση του πανεπιστημιακού πτυχίου. Βλέπε επίσης

'Αρ. Μπαλτά, Τόνιας Μωροπούλου και Μαρίας Γέραλη «Γιά τό Πανεπιστήμιο, για τή 'Αριστερά, σήμερα», Πολίτης τεύχος 39, Δεκ. 1980.

2. Την άποψη για την κατάργηση των εξετάσεων και την ελεύθερη πρόσβαση στα ΑΕΙ, απ' όσο γνωρίζω πρωτοδιατύπωσε ό Κώστας Γαβρόγλου σέ άρθρο του στο ΒΗΜΑ, τό Νοέμβριο του 1986. Σήμερα, από τις υπάρχουσες πολιτικές δυνάμεις και κομματικές νεολαίες ύποστηρίζεται μόνο από τό ΚΚΕ έσωτ. - 'Ανανεωτική 'Αριστερά και την ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίος.

3. 'Η ΕΑΡ πρόσφατα ύποστήριξε την αντικατάσταση του σημερινού συστήματος των Γενικών 'Εξετάσεων μέ την καθιέρωση φοίτησης των ύποψηφίων σέ προπαρασκευαστικά κέντρα (άνάλογα μέ παλαιότερο γαλλικό σύστημα) και εξετάσεις για την είσαγωγή στα ΑΕΙ μετά την φοίτηση στα κέντρα αυτά. Παρόμοια είναι και ή πρόταση του καθηγητή Γ. Μπαμπινιώτη (Βλέπε Βήμα 4.9.1988). Οι προτάσεις αυτές έχουν άναμφισβήτητα τό προσόν ότι απαλλάσσουν τό Λύκειο από τις δέσμες και τό άποκαθιστούν μερικά στίς παιδευτικές του λειτουργίες, ώστόσο, άπλως μεταθέτουν στα προπαρασκευαστικά κέντρα τό πρόβλημα χωρίς να τό αντιμετώπιζουν στην ουσία του διότι ούτως ή άλλως διατηρείται ή άρχή του άποκλεισμού και τής επιλογής.

ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ

ΕΠΕΑ ΠΤΕΡΟΕΝΤΑ

Γράφουν οι: Θανάσης Βαλτινός, Σοφιάνος Χρυσοστομίδης, Χρήστος Ροζάκης, Βύρων Θεοδωρόπουλος, Αγγελική Κωνσταντακοπούλου

ΓΙΑ ΤΟΝ ΤΟΥΡΙΣΜΟ

Προλογικό
 ΡΕΑ ΚΑΛΟΚΑΡΔΟΥ-ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΗ: Τουρισμός: Πολιτική και εφαρμογή
 ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Α. ΖΑΧΑΡΑΤΟΣ: Ο απλοϊκός εμπειρισμός, η τουρκική πολιτική και ή ώρα της κρίσης (1992)
 ΠΑΡΙΣ ΤΣΑΡΤΑΣ: Κοινωνικές επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης σε δύο ομάδες πληθυσμού
 Κ. ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ - Γ. ΠΕΠΟΝΗΣ - Δ. ΦΑΤΟΥΡΟΣ - Ε. ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ: Η χωρική αφομοίωση του ξένου
 ΑΛΕΞΗΣ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ: Μερικά σχόλια για την αρχιτεκτονική του τουρισμού στη μεταπολεμική Ελλάδα

ΝΙΚΟΣ ΜΟΥΖΕΛΗΣ: Σκέψεις γύρω από την κρίση τής κοινωνιολογίας της ανάπτυξης
 WILHELM SIEGLER: Η μεταστροφή του Τόμας Μαν από «απολιτικό» σε προασπιστή της δημοκρατίας
 ΘΑΝΟΣ ΛΙΠΟΒΑΤΣ: Αυταρχικό και ολοκληρωτικό κράτος στον Carl Schmitt
 Γ.Θ. ΜΑΥΡΟΓΩΡΔΑΤΟΣ: Ο Καραβίδας, θεωρητικός και ιδεολόγος του μικροαστισμού
 ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ-ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΥΡΤΣΗΣ: Το μεσοπολεμικό στίγμα του κοινοτιστή Κ.Δ. Καραβίδα

Ο ΕΥΡΩΠΑ·Ι·ΚΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ Η ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ

του Λάκη Δεδουσόπουλου

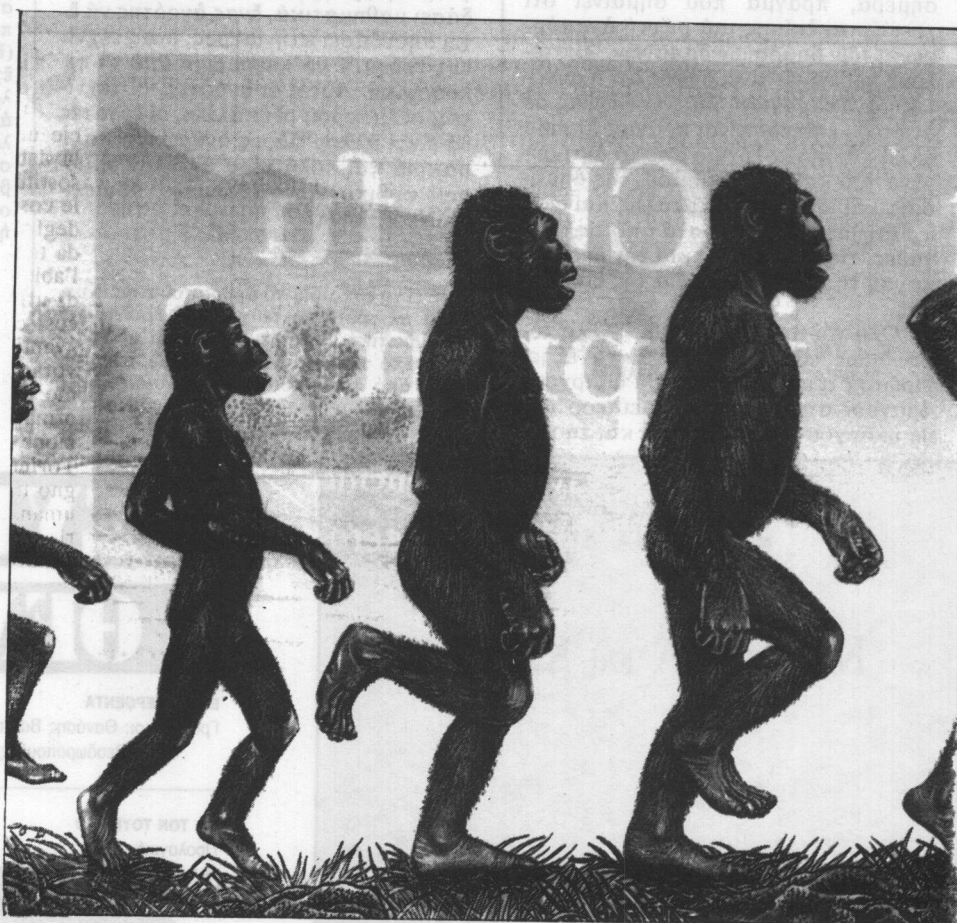
Η άναθεώρηση των συνθηκών που δημιούργησαν τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες με την Έναια Πράξη προβλέπει, πλέον της ενοποίησης της εσωτερικής αγοράς, την επίτευξη της «οικονομικής και κοινωνικής συνοχής» του ευρωπαϊκού χώρου.

Είναι γνωστό ότι, ενώ η πολιτική σύλληψη της ενοποίησης της εσωτερικής αγοράς είναι σαφής και δεδομένη, η έννοια της οικονομικής και κοινωνικής συνοχής είναι τελείως άσπης, γεγονός που επιτρέπει τη διαμόρφωση άσπασματικών και ως εκ τούτου άναποτελεσματικών πολιτικών.

Μιά πρώτη άσάφεια, η όποια έντοπίζεται στην έννοια της συνοχής, είναι η παραθετική σύζευξη του οικονομικού και του κοινωνικού. Αυτή η σύζευξη επιτρέπει την ταυτοποίηση της οικονομικής συνοχής με την κοινωνική συνοχή: την αντίληψη, δηλαδή, ότι πολιτικές που προωθούν την πρώτη επλύνουν ταυτόχρονα και τά προβλήματα που εμπíπτουν στό χώρο της δεύτερης.

Βεβαίως η πραγματοποίηση της οικονομικής συνοχής, ή σύγκλιση δηλαδή των παραγωγικών δομών και των εισοδημάτων των περιφερειών, άποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την επίτευξη της κοινωνικής συνοχής. Αυτό όμως δέν σημαίνει ότι οι δύο στόχοι είναι άπολύτως έναρμονισμένοι. Άντίθετα, σε βραχυχρόνια περίοδο, μπορούν νά έντοπισθούν σημαντικές αντιφάσεις μεταξύ τους.

Γεγονός παραμένει ότι τόσο η οικονομική όσο και η κοινωνική συνοχή

άντιμετωπίζονται μέσα από τό πρίσμα και τίς διαδικασίες της πολιτικής ενοποίησης της εσωτερικής αγοράς. Και άποτελεί κοινό τόπο ότι οι διαδικασίες αυτές διαπερνώνται από ένα πνεύμα άκρατου, σχεδόν οικονομικού φιλελευθερισμού, πνεύμα που ουσιαστικά δέν έχει άμφισβητηθεί από κανένα κοινοτικό όργανο ή πολιτική δύναμη. Πρόκειται για ένα κορυφαίο παράδειγμα άπόλυτης ήγεμονίας της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας, μιάς κοινωνικής και πολιτικής συναίνεσης στόν κυρίαρχο ρόλο του μονοπωλιακού κεφαλαίου κατά τη διαδικασία ά-

ναδιάρθρωσης των παραγωγικών συστημάτων.

Τό άνοιγμα της συζήτησης γύρω από τόν Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χώρο και τίς προοπτικές ενοποίησής του επιτρέπει στην Ευρωπαϊκή Άριστερά νά βρεί μιά κοινή πλατφόρμα αγωνιστικής παρουσίας σε ευρωπαϊκό επίπεδο, νά καθορίσει, για πρώτη φορά έδώ και άρκετά χρόνια, μιά αυτόνομη θέση που νά συνδέεται άμεσα με την ευρωπαϊκή προοπτική. Όχι για μιά άόριστη Ένωμένη Εύρώπη, αλλά για τη συγκεκριμένη Εύρώπη των εργαζόμενων.

II

Τά κρίσιμα ερωτήματα στά όποία όφειλούμε νά άπαντήσουμε είναι τά έξής:

α. Ποιό είναι τό περιεχόμενο του έυρωπαϊκού κοινωνικού χώρου. Τί πρέπει νά καλύπτεται από τίς κοινοτικές ρυθμίσεις και τί νά μένει στή διακριτική εϋχέρεια τών κρατών-μελών.

β. Ποιά θά πρέπει νά είναι ή κατεύθυνση τών ρυθμίσεων. Θά άφορούν τή δημιουργία ένός πλαισίου αναφοράς για τήν κρατική δράση ή θά ρυθμίζουν λεπτομερώς οι ίδιες. Και άν ναι, σε τί επίπεδο θά πρέπει νά γίνει ή ένοποίηση τών ρυθμίσεων.

γ. Μέ ποιόν τρόπο θά έπιτευχθεί ό ένιαίος κοινωνικός χώρος. Τό έρώτημα αυτό δέν άφορά τόσο τή «διπλωματική» ή άλλη πολιτική τακτική, αλλά άναφέρεται στις άναγκαίες προϋποθέσεις τής ένοποίησης.

Σ' ό,τι άκολουθεί γίνεται μιά πρώτη προσπάθεια νά περιγραφούν έστω τά προβλήματα και οι δυνατότητες.

III.

*Αν έχει σημασία νά περιγράψουμε τό περιεχόμενο του κοινωνικού χώρου σε κοινοτικό επίπεδο είναι γιατί τό περιεχόμενο αυτό καθαυτό άποτελεί σημείο διχγνωμιών και συγκρούσεων που άναμένονται νά κλιμακωθούν στο άμεσο μέλλον.

Οι προτάσεις του έπιτροπου Μαρίν λ.χ. συνίστανται στο νά όρίσουν τόν ένιαίο κοινωνικό χώρο σαν τό θεσμικό πλαίσιο που έπιτρέπει τή δημιουργία «μιάς μεγάλης άγοράς εργασίας», αντίστοιχης μέ τή μεγάλη έσωτερική άγορά. Τά μέτρα συνεπώς που προτείνει τείνουν νά εϋνοούν τή γεωγραφική και διεπαγγελματική κινητικότητα τής εργασίας: έλευθερία έγκατάστασης, τεχνική εκπαίδευση, αναγνώριση πτυχίων και ειδικοτήτων. *Ο κ. Μαρίν λ.χ. προβλέπει και ένδοεί τήν ανάπτυξη ένός νέου μεταναστευτικού φαινομένου εργατικού δυναμικού ύψηλης ειδίκευσης. Γι' αυτόν ό ένιαίος κοινωνικός χώρος όρίζεται συνεπώς ως ένιαία άγορά εργασίας και οι ρυθμίσεις που προβλέπονται δέν είναι παρά ρυθμίσεις τής ροής του εργατικού δυναμικού και μάλιστα περιορισμένου εύρους, έφ' όσον ή σιωπηλή παραδοχή είναι ότι ή ροή θά είναι από τίς «περιφερειακές» οικονομίες προς τίς οικονομίες μέ ισχυρή τεχνολογική προαγωγή. *Έτσι θεωρείται αυτονόητο ότι παρεμβάσεις σε θέματα κοινωνικών παροχών, συντάξεων, επιδομάτων άνεργίας κ.λπ. δέν χρειάζεται νά γίνουν, παρά μόνον για τούς διακινούμενους εργαζόμενους.

Οι όροι εργασίας (χρόνος, ώράριο, συνθήκες, άδειες κ.λπ.) θεωρείται ότι

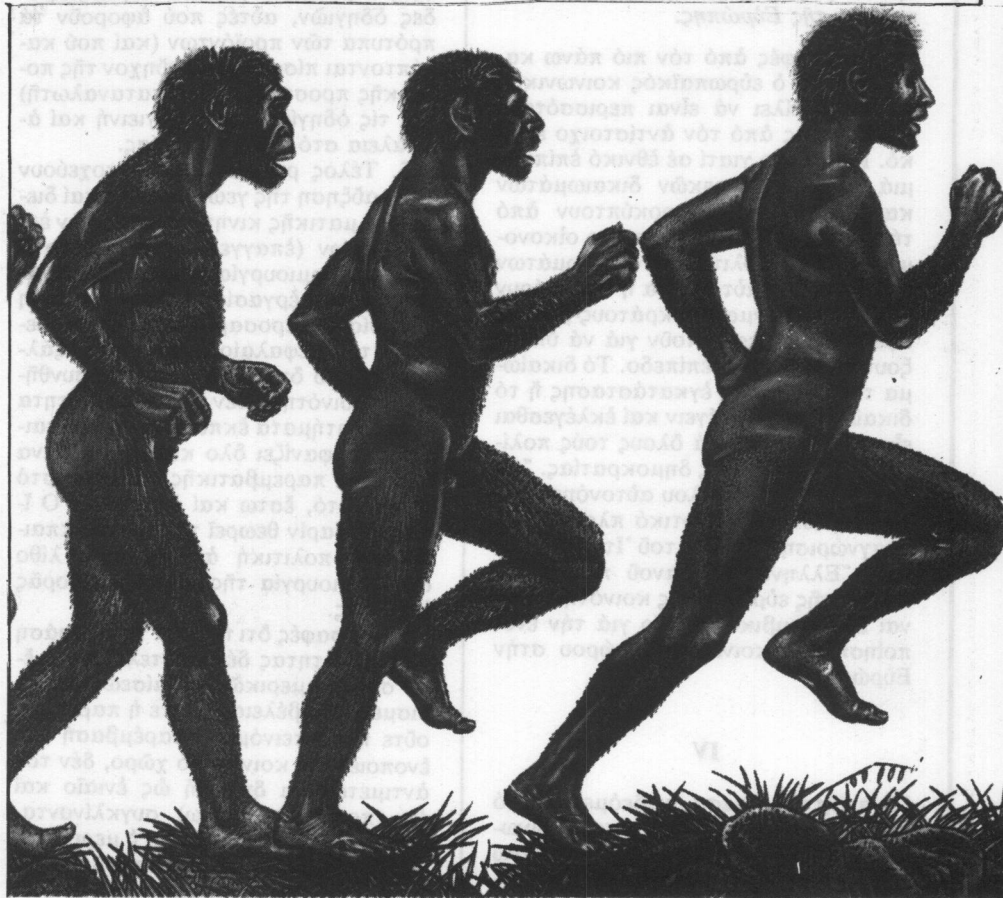
θά καθορισθούν μέσα από συλλογικές διαπραγματεύσεις μεταξύ συνδικάτων εργαζόμενων και εργοδοτών. Συνεπώς δέν προβλέπεται κοινοτική ρύθμιση. Προβλέπεται όμως ή καθιέρωση μιάς ευρωπαϊκής σύμβασης εργασίας, ένας κοινός τύπος ιδιωτικού συμφωνητικού μεταξύ εργοδότη και εργαζόμενου που στοχεύει, μεταξύ άλλων, και στην άσφαλιστική κάλυψη του εργαζόμενου άνεξαρτήτως τής διάρκειας τής άπασχόλησης και του είδους τής εργασίας.

*Εκκρεμούν άκόμη οι όδηγίες για τή διαβούλευση μεταξύ εργοδοτών - εργαζόμενων σε θέματα σημαντικών με-

πού μόνον ως παράδοξολογία μπορεί νά χαρακτηριστεί άφου ως ένιαίος όφείλει νά περιλαμβάνει όλες τίς πτυχές τής κοινωνικής ζωής άφ' ένός, και άφ' έτέρου νά όδηγεί στή σύγκλιση τών επιπέδων κρατικής παρέμβασης στον τομέα αυτό. *Ο ένιαίος κοινωνικός χώρος που προτείνεται είναι συνεπώς μερικός και άνομοιόμορφος.

Νομίζω ότι ό ένιαίος κοινωνικός χώρος πρέπει νά περιλαμβάνει ρυθμίσεις σε τρία διαφορετικά, αλλά όχι άνεξάρτητα, επίπεδα.

Πρώτο, πρέπει νά περιλαμβάνει ρυθμίσεις που νά άφορούν τίς συνθήκες εργασίας. Δηλαδή νομικές διατά-

ταβολών στο χαρακτήρα τής έπιχειρήσης (είσαγωγή τεχνολογίας, άλλαγή ιδιοκτησίας κ.λπ.).

Τέλος, ή εικόνα συμπληρώνεται από μιά έπίκλιση στην άπό τριετίας προταθείσα και οδδέποτε έφαρμοσθείσα πρόταση *Έπιτροπής για τόνωση τής έσωτερικής ένεργουδς ζήτησης ως μέτρο για τήν καταπολέμηση τής άνεργίας, μιά αναφορά στα θέματα ισότητας άνδρών - γυναικών, οι όδηγίες για τήν ύγιεινή και άσφάλεια στο χώρο εργασίας. Τό σύνολο βαφτίζεται *Ένιαίος Κοινωνικός Χώρος, γεγονός

ξεις που νά όρίζουν τίς σχέσεις εργασίας, τό χρόνο εργασίας, τό περιεχόμενο τής άπασχόλησης, τή διάρκεια τών άδειών, τίς συνθήκες ύγιεινής και άσφάλειας στο χώρο εργασίας.

Δεύτερο, πρέπει νά περιλαμβάνει ρυθμίσεις που νά άφορούν τίς συνθήκες αναπαραγωγής τής εργατικής δύναμης εκτός του χώρου εργασίας. Στην κατηγορία αυτή άνήκουν οι ρυθμίσεις που συνδέονται μέ τίς κοινωνικές παροχές (επιδόματα άνεργίας, οικογενειακά επιδόματα, συντάξεις, επιδόματα άσθενείας και έλάχιστος

κοινωνικός μισθός), μέ την παιδεία και την επαγγελματική κατάρτιση, και γενικώς μέ τή δράση τών μηχανισμών του κράτους εθιμικής (πολιτική γιά τούς ηλικιωμένους γιά τή νεολαία, προγράμματα υγείας και υγιεινής, περιθαλψη, οικογενειακή πολιτική, λαϊκή στέγη, προγράμματα γιά τίς κοινωνικές μειονότητες κ.λπ.).

Τρίτο, πρέπει νά περιλαμβάνει ρυθμίσεις πού νά άφορούν τά πολιτικά και οικονομικά δικαιώματα τών κατοίκων τών κρατών-μελών. Έδώ εντάσσονται τά συνδικαλιστικά δικαιώματα, τό δικαίωμα τής ελεύθερης εγκατάστασης, τό δικαίωμα εκλέγειν και εκλέγεσθαι, τό δικαίωμα στήν πολιτιστική πολυμορφία. Τό δικαίωμα, δηλαδή, ό κάθε κάτοικος κάθε κράτους-μέλους νά αναγνωρίζεται ως πολίτης τής Εύρώπης.

Είναι σαφές άπό τόν πίο πάνω κατάλογο ότι ό εϋρωπαϊκός κοινωνικός χώρος όφείλει νά είναι περισσότερο διεστυρωμένος άπό τόν αντίστοιχο εθνικό. Καί τούτο γιατί σέ εθνικό επίπεδο μιά σειρά κοινωνικών δικαιωμάτων και ύποχρεώσεων προκύπτουν άπό τήν κατοχύρωση μιάς σειράς οικονομικών και πολιτικών δικαιωμάτων πού ενδύ είναι άυτονόητα ή άπορρέουν άπό τό σύνταγμα του κράτους-μέλους όφείλουν νά θεσπιστούν γιά νά ύπάρξουν σέ κοινοτικό επίπεδο. Τό δικαίωμα τής ελεύθερης εγκατάστασης ή τό δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι είναι άυτονόητα γιά όλους τούς πολίτες μιάς σύγχρονης δημοκρατίας. Όμως δέν είναι καθόλου άυτονόητα γιά τό ύπερεθνικό κοινοτικό πλαίσιο. Η άναγνώριση συνεπώς του Ίταλου, Δανου, Έλληνα, Γερμανου πολίτη ως πολίτη τής εϋρωπαϊκής κοινότητας είναι ένα κομβικό σημείο γιά τήν ένοποίηση του κοινωνικού χώρου στήν Εύρώπη.

IV

Ένα ζήτημα άμεσα συνδεόμενο μέ τό περιεχόμενο του Εϋρωπαϊκού Κοινωνικού Χώρου πού άνέπτυξα πίο πάνω είναι οι τομείς τής μέχρι σήμερα κοινοτικής παρέμβασης.

Σέ άδρές γραμμές, ή κοινοτική παρέμβαση στά κοινωνικά ζητήματα συνοψίζεται στίς έξής κατηγορίες:

α. Ρυθμίσεις πού άφορούν τήν εγκατάσταση τών ενδο-κοινοτικών μεταναστών και τή μεταφορά τών ασφαλίστικων τούς δικαιωμάτων. Οι ρυθμίσεις αυτές ήταν και χρονικά οι πρώτες κοινοτικές παρεμβάσεις στόν κοινωνικό χώρο. Τό επίπεδο τής ρύθμισης αυτών τών θεμάτων κρίνεται γενικώς ίκανοποιητικό, μέ τήν εξαίρεση ορισμένων κρίσιμων ζητημάτων, όπως τό πρόβλημα τής κοινωνικής ένταξης τών μετάναστών δεύτερης γενιάς, τής

διαφύλαξης τής γλωσσικής και πολιτιστικής ιδιομορφίας τών μεταναστευτικών κοινοτήτων, ή πλήρης εξασφάλιση τών επιδομάτων κ.λπ.

β. Ρυθμίσεις πού άφορούν τήν ισότητα τών δύο φύλων, κυρίως στίς κοινωνικές παροχές. Άντίθετα, μιά ένεργή πολιτική θετικής διακριτικής μεταχείρισης τών γυναικών σέ θέματα άπασχόλησης έχει ουσιαστικά εγκαταληφθεί και μάλλον διαμορφώνεται ένα κλίμα πού θά εϋνοεί τήν επιστροφή τής γυναίκας στό σπίτι, ύπό τήν κάλυψη μιάς πολιτικής γιά τήν οικογένεια και τήν αντιμετώπιση του δημογραφικού προβλήματος.

γ. Ρυθμίσεις πού στοχεύουν στή διαμόρφωση ενιαίων συνθηκών ανταγωνισμού γιά τίς κοινοτικές επιχειρήσεις. Πρόκειται γιά δύο κυρίως όμάδες οδηγίων, αυτές πού άφορούν τά πρότυπα τών προϊόντων (και πού καλύπτονται πίσω άπό τό εδηχον τής πολιτικής προστασίας του καταναλωτή) και τίς οδηγίες γιά τήν υγιεινή και άσφάλεια στό χώρο εργασίας.

δ. Τέλος ρυθμίσεις πού στοχεύουν στήν αύξηση τής γεωγραφικής και διαπαινεματικής κινητικότητας τών εργαζόμενων (επαγγελματική κατάρτιση), στή δημιουργία δηλαδή τής μεγάλης αγοράς εργασίας μέ τήν εϋελκτική εργασία νά προσαρμόζεται στήν ευελιξία του κεφαλαίου. Δέν είναι εξαίρεση τού τυχαίο ότι άν και άπό τίς συνθήκες ή Κοινότητα δέν έχει άρμοδιότητα γιά τά ζητήματα εκπαίδευσης και παιδείας, εμφανίζει όλο και αύξανόμενα δείγματα παρεμβατικής ρύθμισης στό χώρο αυτό, έστω και έμμέσως. Ό ίδιος ό Μαριν θεωρεί τήν κοινή εκπαιδευτική πολιτική άκρογωνιαίο λίθο στή δημιουργία τής μεγάλης αγοράς εργασίας.

Είναι σαφές ότι ή μέχρι τώρα δράση τής Κοινότητας δέν άποτελεί παρά ένα σύνολο μερικών ρυθμίσεων περιορισμένης έμβέλειας. Ούτε ή παρούσα, ούτε ή προτεινόμενη παρέμβαση τής ένοποιεί τόν κοινωνικό χώρο, δέν τόν αντιμετώπιζει δηλαδή ως ενιαίο και ως (προοπτικά έστω) συγκλίνοντα. Καί είναι εξίσου σαφές ότι ή μερικότητα τής δράσης και ή διατήρηση τών διαφορών δέν εντάσσεται σέ μιά διαδικασία κοινωνικής, οικονομικής, πολιτικής ολοκλήρωσης, αλλά μόνον σέ μιά πορεία δξυνσης τών κοινωνικών άνισοτήτων τόσο μεταξύ τών τάξεων, όσο και στό έσωτερικό τών τάξεων.

V

Η ένοποίηση του εϋρωπαϊκού κοινωνικού χώρου μπορεί νά επιτευχθεί σέ τρία έναλλακτικά επίπεδα:

α. Θεσπιση γενικών πλαισίων άναφορής σέ σχέση μέ τόν κοινωνικό χώρο.

β. Έναρμόνιση σέ κάποιο μέσο κοινοτικό επίπεδο.

γ. Έναρμόνιση, κατά κατηγορία, στό ύψηλότερο κοινοτικό επίπεδο.

Σέ σχέση μέ τά τρία αυτά έναλλακτικά επίπεδα ένοποίησης πρέπει νά έπισημανθούν τά έξής:

α. Η θεσπιση γενικών πλαισίων έχει επιτευχθεί σέ σημαντικό βαθμό άπό διεθνείς οργανισμούς ανεξάρτητους άπό τήν ΕΟΚ. Σημαντικό ρόλο έχει παίξει τό Διεθνές Γραφείο Έργασίας και οι Διεθνείς Συμβάσεις Έργασίας πού προωθεί, ενδύ πρίν άπό λίγα μόλις χρόνια τό Συμβούλιο τής Εϋρώπης ψήφισε τόν Εϋρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη. Η κοινοτική παρέμβαση, συνεπώς, θά περιοριζόταν, σέ μιά τέτοια περίπτωση, σέ όριακά θέματα έφαρμογής κυρίως τών διεθνών συμβάσεων άπό τά κράτη-μέλη και σέ δευτερεύουσες ρυθμίσεις πού θά σχετίζονται μέ τούς ενδοκοινοτικούς όρους ανταγωνισμού και τή δημιουργία τής μεγάλης αγοράς εργασίας.

β. Η έναρμόνιση σέ κάποιο μέσο κοινοτικό επίπεδο θά οδηγούσε άναπόφευκτα στήν εξαίρεση τών τομέων κρατών-μελών πού ήδη έχουν πετύχει ύψηλότερα επίπεδα κοινωνικής προστασίας. Μιά τέτοια αντιμετώπιση του προβλήματος θά άκολουθούσε τήν ήδη έφαρμοζόμενη κοινοτική πολιτική στόν τομέα λ.χ. του περιβάλλοντος γιά τή Δανία. Γιατί είναι άδιαλόγητη κάθε προσπάθεια περιστολής τών κοινωνικών δικαιωμάτων μέσω τής κοινοτικής παρέμβασης, πού θά συναντούσε εκτός άπό τήν αντίδραση τών θιγόμενων όμάδων και τήν αντίδραση τής Έπιτροπής και του Εϋρωπαϊκού Κοινοβουλίου.

Όπως όμως ήδη έχει έπισημάνει ή Εϋρωπαϊκή Συνομοσπονδία Συνδικάτων, ή έναρμόνιση σέ μέσο κοινοτικό επίπεδο μέ τή διατήρηση κατά κατηγορία τών ύψηλότερων επιπέδων προστασίας θά σήμαινε τή θεσμοθέτηση εντός του κοινοτικού χώρου ενός καθεστώτος κοινωνικού ντάμπινγκ.

Όμως μιά τέτοια έναρμόνιση δέν θά εϋνοούσε καν τίς λιγότερο άναπτυγμένες οικονομίες. Μέ δεδομένη τήν ύστέρηση τους σέ θεσμούς κοινωνικής προστασίας και τή μειωμένη σημασία τών μηχανισμών του κράτους εθιμικής ή έναρμόνισή τους έστω στό μέσο κοινοτικό επίπεδο θά συνεπάγεται ύψηλότερο δημοσιονομικό κόστος.

γ. Η μόνη λύση πού θά ήταν λειτουργική μακροχρονίως είναι ή έναρμόνιση στό ύψηλότερο κοινοτικό επίπεδο κατά περίπτωση. Ουσιαστικά είναι ό μόνος τρόπος γιά τή δημιουργία του ενιαίου κοινωνικού χώρου σέ κοινοτικό επίπεδο.

Γιά νά επιτευχθεί αυτός ό στόχος άπαιτούνται οι έξής προϋποθέσεις:

α) Ένα μακροχρόνιο πρόγραμμα σταδιακών συγκλίσεων, τό οποίο πρόγραμμα θά έναρμονίζεται καί μέ τό στόχο τής οικονομικής συνοχής τής κοινότητας.

β) Η δημιουργία ενός κοινοτικού πόρου άλληλεγγύης ό όποιος θά ενίσχυε τή χρηματοδότηση τής διαδικασίας σύγκλισης. Ο πόρος αυτός θά μπορούσε νά όρισθεϊ ώς ποσοστό του ΦΠΑ, λύση πού έτσι ή άλλιώς φαίνεται αναπόφευκτη εξαιτίας τής κρίσης των συστημάτων κοινωνικής προστασίας. Στην περίπτωση αυτή ό πόρος αυτός εκτός από ένα ρόλο αναδιανομής μεταξύ κοινωνικών ομάδων, θά έπαιζε καί ένα ρόλο αναδιανομής σέ περιφερειακό επίπεδο.

Η διαδικασία σύγκλισης στό ύψηλότερο κοινοτικό επίπεδο πρέπει νά συνοδεύεται από δύο ενισχυτικές πολιτικές:

α. Μιά πολιτική για τήν πλήρη απασχόληση, πού θά περιλαμβάνει τήν ενίσχυση τής έσωτερικής ζήτησης στην κοινότητα (πού συνεπάγεται αύξηση του πραγματικού εισοδήματος των εργαζόμενων) καί τή δραστική μείωση του χρόνου εργασίας σέ κοινοτικό επίπεδο.

β. Τήν κοινοτική ρύθμιση τής άμεσης φορολογίας μέ τόν κοινοτικό όρισμό τόσο τής φορολογικής βάσης, όσο καί του ύψους των φορολογικών συντελεστών.

VI

Βασική προϋπόθεση τής δημιουργίας του ενιαίου κοινωνικού χώρου είναι ή αναγνώριση των βασικών πολιτικών καί οικονομικών δικαιωμάτων σέ κοινοτικό επίπεδο. Η αναγνώριση αυτών των δικαιωμάτων, μέ τήν παράλληλη ευρωπαϊκή διάσταση τής όργάνωσης του συνδικαλιστικού κινήματος πρέπει νά άποτελέσει τήν άφετηρία για τήν ένοποίηση του κοινωνικού χώρου στην Ευρώπη — προϋπόθεση για τή δημιουργία μιās ένωμένης Ευρώπης, οικονομικά, πολιτικά καί κοινωνικά συνεκτικής.

VII

Η ανάληψη τής προεδρίας τής ΕΟΚ από τήν Ελλάδα συνδυάστηκε μέ τήν πρόθεση τής ελληνικής κυβέρνησης νά προχωρήσει στην ένοποίηση του κοινωνικού χώρου σέ ευρωπαϊκό επίπεδο. Πρόθεση, πού παρ' όλες τς τυμπανοκρουσίες πού μονίμως πλέον συνοδεύουν κάθε ένέργεια ή σκέψη για ένέργεια του ΠΑΣΟΚ, είναι κατ' άρχήν έπαινετή καί ένδεχομένως νά άποδειχθεϊ καί χρήσιμη.

Μόνο πού, όπως είναι καί ό κανόνας, οι τυμπανοκρουσίες δέν μπορούν

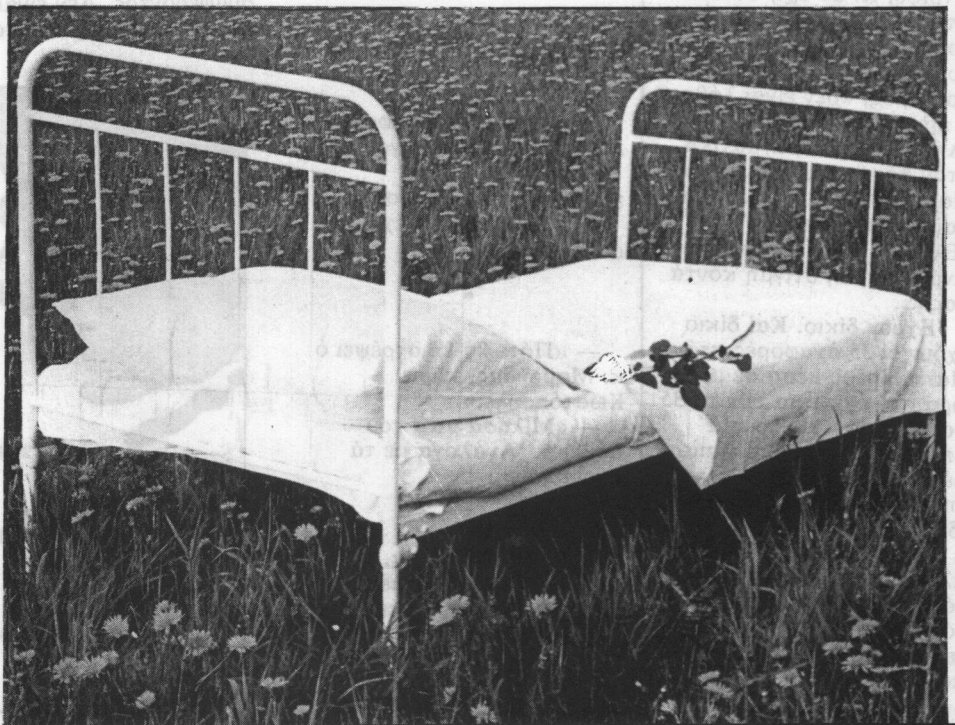
νά καλύψουν τά πραγματικά κενά στή στρατηγική, τόσο στή σύλληψη της όσο καί στή μεθόδευσή της. Τό αίτημα για τήν ένοποίηση του κοινωνικού χώρου όπως μορφοποιείται από τήν ελληνική κυβέρνηση (καί πρέπει νά έπισημανθεϊ ότι υπάρχουν άρκετές διαφορές στή σύλληψη αυτού του αίτήματος από τά «συναρμόδια» ύπουργεία) δείχνει ότι αυτή τή στιγμή τουλάχιστον ή ελληνική πλευρά άδυνατεί νά προσδιορίσει όχι μόνο τήν κατεύθυνση τής έπιζητούμενης ένοποίησης, άλλα ούτε καν τό τί επιδιώκεται νά «ένοποιηθεϊ». Πολύ δέ περισσότερο δέν ύπάρχει ούτε έν σπέρματι άποψη για τή μέθοδο, μέ τήν όποία τό αίτημα αυτό θά προωθηθεϊ στα κοινοτικά όργανα καί βεβαίως κάποια εκτίμηση για τή βραχυχρόνια καί μακροχρόνια συμβατότητα ανάμεσα στην ένοποίηση του κοινωνικού χώρου καί στό στόχο για τήν οικονομική συνοχή των ευρωπαϊκών περιφερειών. Άνεξαρτήτως, λοιπόν, προθέσαν τό ελληνικό αίτημα καταλήγει νά έξαντλείται σέ έσωτερική κατανάλωση καί σέ άμφίβολη βελτίωση του διεθνούς image των κυβερνόντων. Χωρίς νά παραβλέπουμε τό γεγονός ότι οι τυμπανοκρουσίες πού συνόδεσαν τή διατύπωση του αίτήματος επί τής ουσίας ύπονόμευσαν κάθε πιθανότητα υιοθέτησής του από τά κοινοτικά όργανα πού μέ δυσκολία κρύβουν τή δυσαρέσκειά τους «για τήν εικόνα πού διαμορφώνουν οι Έλληνες ότι ξαναανακαλύπτουν τόν τροχό».

Μιά σύντομη αναφορά του Προέδρου τής Έπιτροπής, Ντελόρ, τήν περασμένη εβδομάδα, ξαφνικά άποκάλυψε ότι τό θέμα είναι άντικείμενο μελέτης καί έντονης διαμάχης στους

κόλπους τής Έπιτροπής, ενώ ή ελληνική κυβέρνηση άγνοούσε έντελώς αυτές τς διεργασίες.

Τό δεύτερο στοιχείο πού έπιβεβαιώνεται μέσα από όλη αυτή τήν ιστορία είναι ή τραγική άδυναμία του συνόλου τής αντιπολίτευσης νά παρέμβει θετικά στις κυβερνητικές κακοτεχνίες. Καί ή μέν άξιωματική αντιπολίτευση του κ. Μητσοτάκη έχει πρό πολλού άποδεσχεϊ τή σοφία τής άπραξίας μέ τήν προσδοκία νά εκμεταλλευθεϊ τήν όρατή καί πανθομολογούμενη κυβερνητική άνικανότητα καί μέ τή βεβαιότητα ότι ό,τι καί νά κάνει, στραβά θά τής βγει. Καί τό δέ ΚΚΕ μπορεί νά παραδέρνει ανάμεσα στό δογματισμό του «Έξω από τήν ΕΟΚ» καί τά εκσυγχρονιστικά πονήματα του σ. Άνδρουλάκη. Καί ή ΕΑΡ έπίσης δύναται νά σιγά, αυτή ή λαλίστατη, μέχρις ότου ό «άρχηγός» (κατά τήν τρεις ή τετράκις επαναληφθεϊσα έκφραση συνεντευξιαζόμενου στην τηλεόραση νεολαίου της) βρει τς χρυσές ίσορροπίες ανάμεσα στον εκσυγχρονισμό του κεφαλαίου, τήν οικολογία καί τήν άβο(υ)λη άριστεροσύνη.

Όπως έξελίσσεται όλη αυτή ή ιστορία κινδυνεύουμε νά έχουμε άλλο ένα δείγμα από τς τόσο επικίνδυνες μυθοποιήσεις πού αναδεικνύονται από όλες τς πολιτικές δυνάμεις σέ κάθε σχεδόν συζήτηση για τήν ΕΟΚ, τήν Ένιαία Πράξη καί τό όρόσημο του 1992. Άπαιτείται λοιπόν μιιά ψύχραιμη συζήτηση στην όποία καλούνται τά κόμματα νά άποσαφηνίσουν τς άπόψεις τους τόσο για τό εύρος του χώρου τόν όποιο θεωρούν έπιθυμητό νά ένοποιηθεϊ όσο καί για τήν κατεύθυνση αυτής τής ένοποίησης.

ΣΤΥΜΙΑΔΙΑ

Πού λέει ο λόγος

Μιάς νόσου μύριες
έπονται

Θά θυμάστε βέβαια εκείνο τό διήγημα του 'Αζίζ Νεσίν για κείνον τόν φουκαρά που διορίστηκε κάπου, έπεσε σέ μιά εκδήλωση τής υπηρεσίας όπου αποχαιρετούσαν κάποιον επίσημο, τόν κ. νομάρχη απ' ό,τι κατάλαβε, όποτε πήρε κι αυτός τόν λόγο κι άρχισε τά φλογερά «που μās άφήνετε σάν τήν καλαμιά στόν κάμπο, κ. νομάρχα» και τά τέτοια και οί άλλοι, ενώ βαστούσαν τίσ κοιλιές τους από τά γέλια, τόν πέταξαν έξω μέ τίσ κλωτσιές διότι, του εξήγησαν, άλλος φεύγει πλύν όλοι άναφέρονται στόν νομάρχη λόγω ίεραρχίας. Κάπως έτσι και στά έγκαίνια τής Έκθεσης τής Θεσσαλονίκης. Τόν λόγο πήρε πρώτος πρώτος ό πρόεδρος τής Έκθεσης: «Κύριε πρωθυπουργέ», άρχισε. Παγωμάρα. Του 'στριψε; Κι αν όχι, σέ ποιόν από τούς δελφίνους είναι τό προβάδισμα; «Όχι», συνέχισε εύθαρσώς ό κ. πρόεδρος, «δέν είναι λάθος ή προσφώνηση. 'Απευθύνομαι πραγματικά στόν πρωθυπουργό 'Ανδρέα Παπανδρέου γιατί γνωρίζω και γνωρίζουμε όλοι οί Έλληνες ότι ή σκέψη του είναι αυτή τή στιγμή κοντά μας»...

Έχουν δίκιο. Και δίκιο έχουν οί 35 άναφορές στόν Παπανδρέου μέσα σέ μιά ώρα στα έγκαίνια σύν τά 35 παλαμάκια. 'Η έξουσία μπορεί — για λίγο βέβαια μέ τή ροπή άδρανείας τής— νά λειτουργεί και ως ιδέα, ή δύναμή τής νά είναι ή άπουσία τής. Τά 'δαμε σ' άλλες εποχές και χώρες για τόν Στάλιν, τόν Μπρέζνιεφ, τόν Χόντζα. 'Αλλά έτοϋτος ζεί άκόμα, ό άνθρωπος, ρέ παιδί μου...

Κατηγορηματικός ό κύριος Κουτσόγιωργας για τό ΕΣΥ: λειτουργούν 150 από τά 170 κέντρα ύγείας, νέες τεράστιες πτέρυγες έχουν προστεθεί, τό σύστημα προχωρεί και λοιπά. Και πρόσθεσε: «Και έδώ στην 'Αθήνα έχουν γίνει τρία μεγαθήρια νοσοκομεία, τά πιό σύγχρονα σέ όλα τά Βαλκάνια και στην Εϋρώπη. Είναι από τά πλέον σύγχρονα, μέ τόν καλύτερο εξοπλισμό».

Ό καλύτερος εξοπλισμός, τά πιό σύγχρονα στην Εϋρώπη. Μά ή 'Αγγλία στην Εϋρώπη δέν πέφτει;

Αϋθεντικοί διάλογοι
από τό δελφινάριο

— «Τί συζητήσατε μέ τόν Πρόεδρο, κύριε Μαρούδα;»
— «Τί θά πεί τί συζητήσαμε; Κυβέρνηση είμαστε».

— «Δηλαδή τώρα τό ύπουργικό συμβούλιο είναι άκέφαλο, κύριε Κουτσόγιωργα;»

— «Γιατί είναι άκέφαλο; Δέν έχει πρωθυπουργό;»

— «Μά ό κ. πρωθυπουργός άπουσιάζει.»

— «Και τί σχέση έχει αυτό;»

— «Πότε θά επιστρέψει ό κ. Μαρούδας, κύριε Κωστόπουλε;»

— «Μίλησα μαζί του σήμερα. 'Ανάλογα μέ τά κέφια του».

Κουτσόγιωργας: «...Και σέ μιά χώρα προηγμένη που γίνονται τέτοιες έγχειρήσεις —όπως ό κ. Γιακούμπ που έχει κάνει 600 έγχειρήσεις, ενώ έδώ έχουν κάνει

πέντε— υπάρχει μεγάλη έμπειρία».

— «'Εδώ δέν υπάρχει έμπειρία;»

— «'Ασφαλώς και υπάρχει κι έδώ έμπειρία...».

Πολεμάει και ή
'Ελλάδα στη Νότια
'Αφρική;

Ό έφοδιασμός του καθεστώτος τής Νότιας 'Αφρικής μέ πετρέλαιο συνεχίζεται, παρά τίσ αποφάσεις του ΟΗΕ για έμπάργκο πετρελαίου. Περίοπτη θέση άνάμεσα στους άνεφοδιαστές κατέχουν εταιρίες που φέρουν όνόματα διακεκριμένων συμπατριωτών μας, Λιβανός, Καρράς, 'Ωνάσης, Νομικός, Χατζηπατέρας, Λεμός, Λάτσης κ.λπ. Σαράντα περιπτώσεις άνεφοδιασμού τά τελευταία όχτώ χρόνια καταγγέλλθηκαν πρόσφατα, και τά κρούσματα αϋξάνουν όλοένα σέ αριθμό τήν τελευταία διετία. Τό

πετρέλαιο είναι κρισιμότατο ύλικό για τό καθεστώς τής Νότιας 'Αφρικής (τό μοναδικό στρατηγικής σημασίας προϊόν που δέν έχει σέ εκμεταλλεύσιμες ποσότητες), εισάγει έτσι κάπου τά δύο τρίτα των ύγρων καυσίμων για νά διατηρεί όχι μόνο τή βιομηχανία τής αλλά και τό στρατό και τήν άστυνομία τής. Ό στρατός τής χρειάζεται, μεταξύ άλλων, για τήν 'Αγκόλα, τή Μοζαμβίκη και τή Νανίμπια, ή δέ άστυνομία τής χρειάζεται για λόγους για τούς όποίους άκόμα και τό μέσο άνενημέρωτο έφοπλιστικό κεφάλαιο θά έχει κάτι άκουστά.

Φιλειρηνική βέβαια ή χώρα μας. 'Ας γνωρίζουμε όμως ότι, μέσω των κοσμοπολιτικών εκπροσώπων μας, συμμετέχουμε σήμερα σέ άρκετούς πολέμους, μερικούς έξωτερικούς και έναν τουλάχιστον έσωτερικό...

Καλαμιάς

Πολλά άκούμε περί μειωμένων άντιστάσεων του λαού, περί άκινήσιας, άσυνειδησίας και κυριαρχίας του άτομικού συμφέροντος. Δέν είναι φυσικά άκριβώς έτσι τά

πράγματα. Τελευταίο παράδειγμα οί Θεσπρωτοί που υπερασπίζονται σθεναρά τό ποτάμι τους από τούς βόθρους των 'Ιωαννίνων. Παρότι δέν άποτελεί ό Καλαμιάς κτήμα κανενός τους. 'Η πάλι άκριβώς γι' αυτό.

Γιατί χάσαμε τη Ρούλα;

Πολύ καλαμπούρι έπεσε μέ την «οικειοθελή υποχρέωση» της κυρίας Ρούλας Κακλαμανάκη να τά βροντήξει ένεκα τό άνηψίδι και ή σανίδα του. Έδω λιμοί και καταποντισμοί και κανείς δέν παραιτείται και ή Ρούλα βρήκε να τό παίξει εύθικτη στά της παιδιάς; Λάθος.

Πρώτον, γιατί οι παραιτήσεις στή χώρα μας γίνονται για προσωπικούς λόγους (του παραιτουμένου ή του παραιτούντος), ποτέ για άλλους, π.χ. πολιτικούς. Δεύτερον, γιατί ή οικογένεια στίς μέρες μας αποτελεί κρίσιμο πολιτικό μέγεθος και, καθότι τό ιδιωτικό, πού λένε, είναι πολιτικό, σκεφτείτε πόσο πολιτικό είναι ή οικογένεια πού είναι πολλά μικρότερα ιδιωτικά μαζί και ένα μεγάλο ιδιωτικό. Τρίτον, όμως και κυριότερον. Μπορεί ό κ. Κωφίδης να διαχειρίζεται μόνος τά εκατομμύριά του, τά εκατομμύρια όμως του κ. Γαλακτερού, έτών 19, δέν ξέρω ποιός τά διαχειρίζεται, και ξέρω ποιός διαχειρίζεται τά εκατομμύρια πού σκάει επαρχιακό σωματείο του μπάσκει στον πατέρα δεκαεξαετούς λέλεκα (για να τά εισπράξει στά εκατοναπλάσιο άργότερα). Ξέρω ακόμα, ότι την τάδε τενίστρια την προπονή παιδιόθεν ό μπαμπάς της, γνωρίζω τά σκέρτσα της μητέρας του κολυμβητού τάδε, τον πατέρα της δεινα κολυμβήτριας πού παίρνει την κόρη του και φεύγει άμα αισθανθεί θιγόμενος ή έρχεται στά χέρια μέ τον προπονητή της, φαντάζομαι ακόμα τή μαμά της δωδεκάχρονης συλφίδας της ρυθμικής γυμναστικής πού την πηγαινοφέρνει στην προπόνηση. Καθώς όλοένα νέα άθλήματα και πρωταθλήματα εξαπλώνονται και καθώς όλοένα και έφτει ή ηλικία έναρξης του μαζικού πρωταθλητισμού, ό ένλόγω άθλητισμός είναι πλέον καθαρά οικογενειακή υπόθεση — για πολλούς

λόγους, έσχατος έκ των οποίων δέν είναι ή διά του ντρεσαρίσματος εισοδος στά ΑΕΙ. Ό φέρελπις νέος και νέα αποτελούν οικογενειακή πλέον άπασχόληση και επένδυση, μέ δλες τίς έννοιες της λέξης. Τί να σου κάνει, κατόπιν τούτου, ή Ρούλα όταν ή οικογένειά της δέχεται τέτοια πλήγματα; Μήπως άλλωστε στή Ρούλα ό παππούς εκείνου πού πήρε τή θέση του άνηψιού της δέν ήταν πού άπάντησε διά των έφημεριδων;

Υπουργείο Υγείας και Θεΐας Πρόνοιας

Ρώτησαν τον ύφυπουργό Υγείας και Πρόνοιας για τή μεταφορά των άσθενών από τό άσυλο της Λέρου προκειμένου να εφαρμοστεί τό πρόγραμμα επιδότησης από την ΕΟΚ. Και είπε αυτός, χασκογελώντας υποθέτουμε: «Οι άσθενείς αυτοί έχουν μικρό προσδοκώμενο χρόνο επιβίωσης. Μας τους παίρνει ό καλός Θεούλης». Όγδόντα πεθαίνουν τον χρόνο, τό 1995 θα ολοκληρωθεί τό πρόγραμμα άποασυλοποίησης. Η Αύγή έκανε ήδη τους ύπολογισμούς.

Όμορφη όρολογία:

προσδοκώμενος. Η Λέρου δέν είναι δά και Σέν Τόμας...

...τά ύπουργεία σας

Μόλις έμαθε την είδηση για την έκρηξη στο Πέραμα και ξεκινώντας για να βρεί διαμελισμένους εργάτες, ό ύπουργός Ναυτιλίας Γιαννόπουλος κατακλύστηκε, όπως είναι φυσικό, από αισθήματα οδύνης και ανθρώπινης συγκίνησης. Τά περιέγραψε ό ίδιος στή συνέντευξη τύπου: «Μόλις έφυγα για να πάω στο σημείο σκέφτηκα άμέσως τώρα ποιός άκούει τό ΚΚΕ πού θα τά βάλει μέ την κυβέρνηση και τον Γιαννόπουλο».

Πραγματικά τραγικό αυτό πού συνέβη στο Πέραμα. Στον κύριο ύπουργό έννοούμε...

Αυτομαστιγώματα

Χαιρετίζοντας μέ τον γνωστό εύχημο τρόπο του τό νέο σχολικό έτος, ό πρώτος πολίτης της χώρας καταδίκασε άπερίφραστα «τίς προκατασκευασμένες δογματικές ιδεολογικές ύπαγορεύσεις». Χαιρετίζουμε την αυτοκριτική του κυρίου Σαρτζετάκη.

Ίστορική ανάγκη ή συμπαράταξη;

Η Έπιτροπή Ίστορίας του ΚΚΕ, μετά από εργασία έτών και έγκριση του Πολιτικού Γραφείου, έδωσε στή δημοσιότητα τον πρώτο τόμο του σχεδίου της Σύντομης Ίστορίας του ΚΚΕ πού άρχισε να δημοσιεύεται στον Ριζοσπάστη. Διαγώνια κοιτάσαμε την πρώτη συνέχεια και διαπιστώσαμε ότι είναι όντως σύντομη, αλλά μιλάμε για πολύ σύντομη. Λέει αίφνης: «Τήν 1η Σεπτέμβρη του 1939 ή Γερμανία επιτέθηκε κατά της Πολωνίας». Τελεία. "Αν δέν ήταν τόσο σύντομη και άντι για τελεία είχε βάλει κόμμα, θα 'πρεπε να μάς πεί ότι ναί μέν ό Χίτλερ κατέλαβε τή μισή Πολωνία αλλά και ότι ή ΕΣΣΔ κατέλαβε την άλλη μισή.

Όσο γι' αυτό να χρειάζεται λοιπόν τελικά ή συμπαράταξη. Βάζουν οι του ΚΚΕ την εισβολή του Χίτλερ, τσοντάρουν οι άλλοι, οι πίο άνανεωτικοί τελοσπάντων, την εισβολή του Στάλιν κι έτσι άποκαθίσταται όχι μόνο ή ένότητα αλλά και ή ιστορική άλήθεια...

Κορεάτικα βέβαια δέν γνωρίζουμε. Ύποψιαζόμαστε όμως ότι τά πανώ γράφουν: «Έμεις έχουμε τον δικό μας Μαραθώνιο»

Περεστρόϊκα: ή διαλεκτική τής αλλαγής

Μπόρις Καγκαρλίτσκι

Στους δυτικούς παρατηρητές, ή σοβιετική κοινωνία στά τέλη τής δεκαετίας του '70 φαινόταν άπελπιστικά συντηρητική και τά επιχειρήματα γιά τήν «άδυναμία ανανέωσης του κομμουνισμού» ήταν κοινός τόπος ανάμεσα στους διαφωνούντες και τους φιλελεύθερους διανοούμενους. Ή άπαισιοδοξία βασίλευε άκόμη και ανάμεσα στους κρατικούς λειτουργούς, πολλοί από τους οποίους παραδέχονταν ότι «είχαν πέσει σε άπελπισία». ¹ Καμιά προοπτική γιά τό μέλλον δέν φαινόταν — μόνο ή άναμνη μιάς άργης παρακμής. Όμως μέ τήν άνοδο στην έξουσία του Μιχαήλ Γκορμπατσώφ, ή γενική διάθεση γρήγορα άλλαξε. Πολλοί, πού μέχρι πρόσφατα δέν πίστευαν ούτε στην πιθανότητα ανανέωσης, άρχισαν νά μιλοϋν μέ πεποίθηση γιά τήν αντιστρεψιμότητα της. Οί ειδικοί καταλήφθηκαν από άνανεωτική εϋφορία και ό δυτικός τύπος, άριστερός και δεξιός, άρχισε νά γράφει γιά τήν επιτυχία των αλλαγών στην ΕΣΣΔ μέ άνεπανάληπτο ένθουσιασμό. Παρ' όλο πού κανείς δέν άρνήθηκε τίς δυσκολίες πού αντιμετώπιζει ή περεστρόϊκα — κυρίως τήν αντίδραση του γραφειοκρατικού μηχανισμού και τή σύνθετη οικονομική κατάσταση τής χώρας — τίποτε δέν ήταν δυνατόν νά αλλάξει τή γενική θριαμβευτική διάθεση. Ή άπελπιστική άπαισιοδοξία μετατράπηκε σε άπεριόριστη αισιοδοξία, παρά τό ό,τι ή πραγματική δυναμική τής κοινωνικής ανάπτυξης ήταν πολύ πιό σύνθετη και άντιφατική από τή γενικά άποδεκτή.

Ή σοβιετική κοινωνία δέν ήταν ποτέ τόσο μονολιθική όπως τήν παρουσίαζε ή σταλινική ιδεολογία ή όί υπεραπλουστευμένες αντίληψεις δυτικών γιά όλοκληρωτισμό. Άρκετές ομάδες μέ ειδικά συμφέροντα, μέσα και έξω από τόν μηχανισμό τής έξουσίας, έξασκοϋσαν πάντα έπιρροή στη λήψη άποφάσεων και προκαλοϋσαν διάφορες συγκρούσεις. Στην εποχή του Στάλιν αυτές οί συγκρούσεις ήταν μία από τίς αιτίες γιά τίς μαζικές «έκκαθαρίσεις» μέσα στο κόμμα όταν οί εκτελέσεις έπιφανών κομματικών και κρατικών στελεχών σηματοδοτοϋσαν αλλαγές στο συσχετισμό των δυνάμεων ανάμεσα στις διάφορες ομάδες στο έσωτερικό του μηχανισμού. Μέ τόν Χρουστώφ ή τρομοκρατία σταμάτησε, αλλά ή συνέχιση τής άνοικτης διαπάλης ανανέωσης στις φράξιες οδήγησε πρώτα στην πτώση του παντοδύναμου ύπουργού Κρατικής Άσφάλειας Λαβρέντι Μπέρια και άργότερα στην άπομάκρυνση των βετεράνων τής εποχής του Στάλιν Μολότωφ, Μαλένκοφ και Καγκάνοβιτς. Τελικά, ό ίδιος ό Χρουστώφ ύπήρξε θύμα αυτής τής διαπάλης.

Δέν ήταν άπλά μία πάλη ανάμεσα σ' αυτούς πού μοιράζονταν τήν έξουσία ή μία σύγκρουση άπόψεων. Καθένας από εκείνους πού πήραν μέρος σ' αυτά τά γεγονότα είχε τήν ύποστήριξη συγκεκριμένων δομών του μηχανισμού και προωθοϋσε μέ έπιμονή τά συμφέροντά τους. Ή έλλειψη, άκριβώς, έμπιστοσύνης τής πλατιάς γραφειοκρατικής «μάζας» στα μεταρρυθμιστικά προγράμματα του Χρουστώφ και ή άπουσία μιάς κοινωνικής βάσης, οδήγησαν στην πτώση του Χρουστώφ τό 1964.

Ή Μπρέζνιεφ και ή έκλειψη τής μεταρρύθμισης

Τή στιγμή τής άνόδου του Μπρέζνιεφ, ή μεταρρυθμιστική ομάδα στους κύκλους τής έξουσίας δέν είχε σοβαρή ύποστήριξη. Ή άποκατάσταση των θυμάτων τής τρομοκρατίας τό 1954-56, ή άπομυθοποίηση τής «προσωπολατρίας» του Στάλιν, ή άμβλυνση του κρατικού έλέγχου στην πολιτιστική ζωή και ή σημαντική έπέκταση των άτομικών δικαιωμάτων ύπήρξαν πολύ μεγάλες ιστορικές κατακτήσεις. Δέν θά πρέπει όμως νά διαφεύγει τό γεγονός ότι όλα αυτά τά ριζοσπαστικά μέτρα έπαιξαν επίσης σημαντικό ρόλο στη διαπάλη συμφερόντων μέσα στο μηχανισμό, μέ τήν άποδυναμωση μιάς ομάδας και δομής και τήν πριμοδότηση άλλων. Ή άρχική επιτυχία του Χρουστώφ είχε νά κάνει μέ τήν καθολική έπιθυμία των κύκλων τής έξουσίας νά βάλουν τέλος στην παντοδυναμία και τήν άνευθυνότητα των όργάνων καταπίεσης τής εποχής, και νά θέσουν τίς άναδιοργανωμένες ύπηρεσίες κρατικής άσφαλείας ύπό τόν έλεγχο του κόμματος. Στο έπόμενο στάδιο ή πίεση γιά συνέχιση των πολιτικών (άλλά όχι των οικονομικών) μεταρρυθμίσεων ήλθε από τή νεότερη γενιά των άπαράτακων πού άγωνίζονταν νά ενισχύσουν τή θέση τους, νά άποδυναμώσουν και δυσφημίσουν τήν «παλιά φρουρά» του Στάλιν. Άπό τή στιγμή πού φάνηκε ότι αυτοί οί στόχοι είχαν κατακτηθεί, τό μεταρρυθμιστικό δυναμικό του Χρουστώφ είχε στερέψει και οί άνθρωποι πού είχαν άναρριχηθεί, χάρη στην άποσταλινοποίηση, ένδιαφέρονταν πιά όχι γιά τή συνέχιση των αλλαγών, αλλά γιά τή διατήρηση τής σταθερότητας. Μιά και ό Χρουστώφ, παρασυρμένος από τίς αλλαγές του, δέν θέλησε νά πάρει ύπόψη αυτή τήν πραγματικότητα, άντικαταστάθηκε από ένα πιό κατάλληλο ήγέτη, τόν Λεονίντ Μπρέζνιεφ.

Ή πιό σημαντική ιδιαιτερότητα τής μπρεζνιεφικής περιόδου

ὕπῆρξε ἡ ἱκανότητα τῆς ἡγεσίας νά διατηρεῖ ἓνα σταθερό συμβιβασμό ἀνάμεσα στίς ὁμάδες τοῦ μηχανισμοῦ καί ταυτόχρονα νά ἀνεβάζει τό βιοτικό ἐπίπεδο. Ἡ ἐπιτυχία σημαντικῆς καί σταθερῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης ἦταν ἀπαραίτητη, ὥστε τό κομμάτι τῆς πίτας κάθε κοινωνικῆς ὁμάδας νά μπορεῖ νά μεγάλωνε χωρὶς νά βλάπτονται τὰ συμφέροντα ἄλλων. Σέ κάποιο βαθμό αὐτός ὁ στόχος ἐπιτεύχθηκε. Στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '70 καί τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '80 τὰ εἰσοδήματα τῶν ἐργατῶν αὐξήθηκαν μέ ταχεῖς ρυθμούς καί ὁ τρόπος ζωῆς τους ἄλλαξε. Ὁ ἀριθμός τῶν ἰδιωτικῶν αὐτοκινήτων αὐξήθηκε σημαντικά, σχεδόν κάθε σπιτικό ἀπέκτησε τηλεόραση καί ψυγεῖο καί ἑκατομμύρια μετακόμισαν ἀπὸ «κοινοβιακά διαμερίσματα», ὅπου κάμποσες οἰκογένειες μοιράζονταν μιά κουζίνα, σέ κανονικά, μοντέρνα διαμερίσματα. Ἡ ποιότητα τῶν κατασκευῶν βελτιώθηκε καί ἡ κατ' ἄτομο ἐπιφάνεια αὐξήθηκε. Εἶναι χαρακτηριστικό τῆς μπρεζνιεφικῆς περιόδου ὅτι δέν ἔγιναν μεγάλες ἀπεργίες καί ἀναταραχές ὅπως τὰ γεγονότα τοῦ Νοβοτσέρκασκ τό 1962, ὅταν ἡ χρουστσωφική ἡγεσία ἀναγκάστηκε νά στείλει τό στρατό γιά νά καταστείλει τήν ἐργατικὴ ἐξέγερση γιά τήν αὐξηση τῶν τιμῶν.

Ὅλοι αὐτοὶ οἱ κοινωνικοὶ στόχοι ἐπιτεύχθηκαν μέ μιά ταυτόχρονη αὐξηση τῶν ἐνόπλων δυνάμεων καί μιά ταχύτατη διόγκωση τοῦ κυβερνητικοῦ μηχανισμοῦ (ἡ ὁποία, γιά τοὺς γραφειοκράτες, ἦταν ὁ πιὸ σημαντικὸς δείκτης προόδου). Ἐπιτεύχθηκε στρατηγικὴ ἰσορροπία μέ τίς ΗΠΑ καί ἡ ἐπιρροή τῆς ΕΣΣΔ, ἰδίως στίς ἀναπτυσσόμενες χώρες, αὐξήθηκε σημαντικά. Ἀντίθετα μέ τήν κυριαρχοῦσα ἄποψη, πού δημιουργήθηκε στά τέλη τῆς μπρεζνιεφικῆς περιόδου, ἡ δεκαετία τοῦ '70 ἦταν ἀναμφίβολα μιά ἀπὸ τίς περιόδους μέ τήν μεγαλύτερη εὐημερία ἀπὸ τίς πιὸ ἐπιτυχημένες στή σοβιετικὴ ἱστορία. Μέ τί μέσα καί ποῖο ἀντίτιμο, εἶναι μιά ἄλλη ἱστορία...

Ἄν ὁ Χρουστσόφ προσπάθησε νά ἀναμείξει τίς πολιτικὲς μεταρρυθμίσεις μέ τὴν διατήρηση τῶν παραδοσιακῶν ἀρχῶν οικονομικῆς διαχείρισης, ὁ Μπρέζνιεφ ἀρχικὰ ἐπέλεξε τό ἀκριβῶς ἀντίθετο. Ἡ πολιτικὴ σταθερότητα ἔπρεπε νά συνδυασθεῖ μέ οἰκονομικὴ μεταρρύθμιση, μέ προοπτικὴ νά διευρύνει τὰ δικαιώματα τοῦ ἐνδιάμεσου κρίκου τοῦ οικονομικοῦ μηχανισμοῦ καί νά φτιάξει ἓνα στῶμα «σοβιετικῶν μάντζερ». Αὐτὴ ἡ μεταρρύθμιση πού ἀρχισε τό 1965, θὰ μπορούσε νά εἶχε ἐπιταχύνει τήν ἀνάπτυξη τῆς χώρας καί παράλληλα νά εἶχε ἱκανοποιήσει τοὺς τεχνοκράτες, τό εἰδικό βάρος τῶν ὁποίων αὐξάνονταν σταθερὰ καί ἀνάλογα μέ τὸν ἐκσυγχρονισμό τῆς κοινωνίας. Ὅμως πολὺ σύντομα ἔγινε καθαρὸ ὅτι στήν πράξη τό μόνο πού ἔκανε ἡ μεταρρύθμιση ἦταν νά προκαλεῖ ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στήν οικονομικὴ καί κομματικὴ γραφειοκρατία μέσα στὸν ἴδιο τὸν οικονομικὸ μηχανισμό. Δέν εἶναι παράξενο λοιπὸν τό ὅτι ἡ μπρεζνιεφικὴ ἡγεσία, πού τόσο πολὺ ἠθέλε τὴ σταθερότητα, γρήγορα σταμάτησε τίς ἀλλαγές. Μέχρι τό 1970 ἡ μεταρρύθμιση εἶχε σταματήσει.

Ἡ μεταρρύθμιση συνοδεύθηκε ἀπὸ ἐλπίδες γιά τὴ βελτίωση τῆς παραγωγικότητας τῆς οικονομίας. Δεδομένου ὅτι αὐτές οἱ ἐλπίδες ἀποδείχθηκαν ἀνενδαφικές, ὁ Μπρέζνιεφ καί οἱ ὑποστηρικτές του ἀναγκάστηκαν νά χρησιμοποιήσουν στὸ μέγιστο βαθμὸ ἄλλους, ἐκτατικούς παράγοντες ἀνάπτυξης. Οἱ ἐπιχειρήσεις δέν εἶχαν κανένα πραγματικὸ κίνητρο γιά τήν ἀνανέωση τοῦ ἐξοπλισμοῦ (ἀρκοῦσε ἡ ἱκανοποίηση τοῦ πλάνου μέ τὸν παλιὸ ἐξοπλισμό, οἱ ἀλλαγές ἦταν ἀπειλή γιά τήν πραγματοποίηση τοῦ πλάνου), μέ ἀποτέλεσμα οἱ μαζικὲς κεντρικὲς ἐπενδύσεις σέ νέες ἐπιχειρήσεις νά γίνον ἀπολύτως ἀπαραίτητες. Ὅλες οἱ ὑλικὲς καί οἰκονομικὲς πηγές καί τὸ ἐργατικὸ δυναμικὸ τῆς χώρας ἔπρεπε νά χρησιμοποιηθοῦν γιά τήν πραγματοποίηση αὐτοῦ τοῦ προγράμματος. Φυσιολογικά λοιπὸν ἡ οἰκονομία ἀρχισε νά «ὑπερθερμαίνεται» πολὺ γρήγορα. Ὁ ὄγκος τοῦ χρήματος σέ κυκλοφορία αὐξανόταν γοργὰ χωρὶς τὴν ἐγγύηση τῆς παροχῆς ἀγαθῶν. Οἱ πόροι πού χρησιμοποιήθηκαν γιά τὴ δημιουργία νέων ἐπιχειρήσεων δέν εἶχαν τὴν ἀναμενόμενη ἀπόδοση: οἱ κατασκευὲς καθυστεροῦσαν ἀπελπιστικὰ ἐξ αἰτίας τῆς ἀντιπαραγωγικῆς ὀργάνωσης τῆς ἐργασίας, τό κόστος κατασκευῆς ἀνέβαινε συνεχῶς καί ἡ ἔλλειψη χρήματος καλύφθηκε μέ τὴ βοήθεια τῶν ἐκτυπωτικῶν μηχανῶν. Γιά νά πάρουν καινούριες πιστώσεις τὰ ὑπουργεῖα ξεκινούσαν νέες κατασκευὲς πρὶν δλοκληρωθοῦν οἱ προηγούμενες. Στὸ πρῶτο μισὸ τῆς δεκαετίας τοῦ '70 ἡ

γραμμὴ τῆς ἐπίσημης προπαγάνδας ἦταν «ὄλη ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωση ἔχει γίνεῖ ἓνα τεράστιο ἐργοτάξιο». Στὸ τέλος τῆς μπρεζνιεφικῆς περιόδου αὐτὴ ἡ εἰκόνα ἦταν μιά ἐπώδυνη ἀνάμνηση. Πολλὰ ἔργα ἔμειναν ἡμιτελῆ γιά κάμποσα πενταετή προγράμματα, τό ἐργατικὸ κόστος αὐξήθηκε δραματικά καί ἐμφανίσθηκε ἔλλειψη ὑλικῶν, ἐργατικοῦ δυναμικοῦ καί ἐνέργειας.

Ἡ διατήρηση σταθερῶν τιμῶν τροφίμων, παρά τὴν ἀπελπιστικὰ χαμηλὴ παραγωγικότητα τῆς ἀγροτικῆς ἐργασίας καί τὴν ἀδιάκοπη αὐξηση τῆς πραγματικῆς ζήτησης, ὀδήγησε τό κράτος νά πληρώνει ἑκατομμύρια σέ ἐπιδοτήσεις ἐνῶ ὁ πληθυσμὸς ἔπρεπε νά περιμένει στίς οὐρές παραπονούμενος γιά τὴν ἔλλειψη ἀγαθῶν.

Γιά ἓνα διάστημα ὅλα αὐτὰ τὰ προβλήματα ἀντιμετωπίστηκαν μέ τὴν βελτίωση τῶν σχέσεων μέ τὴ Δύση. Ἡ ὑφεση ἦταν μιά ζωτικὴ ἀναγκαιότητα γιά τὴ μπρεζνιεφικὴ ἡγεσία καί στὴ δεκαετία τοῦ '70 ἡ σοβιετικὴ οἰκονομία «ἀνοιξε» σημαντικά. Ὅμως ἡ θέση πού κατέλαβε ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωση στὸ διεθνὴ καταμερισμὸ ἐργασίας δέν ἦταν αὐτὴ μιᾶς χώρας πού εἶναι ἰσχυρὴ βιομηχανικὴ δύναμη. «Ἡ βάση τῶν ἐξαγωγῶν μας», ἔγραψε ὁ οἰκονομολόγος Α. Μπύκο στὴ *Λιπερατούργια Γκαζέτα*, «ἦταν καί ἀκόμη εἶναι πρῶτες ὕλες, κυρίως πετρέλαιο καί φυσικὸ ἀέριο, πού ἀποτελοῦν περίπου τό 80% τῶν ἐξαγωγῶν μας σέ σκληρὸ συνάλλαγμα. Ἡ αὐξηση τῶν τιμῶν κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ '70 ὀδήγησε στὸ δωδεκαπλασιασμὸ τῆς τιμῆς τοῦ πετρελαίου καί φάνηκε ὅτι αὐτὴ ἡ κατάσταση θὰ κρατοῦσε τουλάχιστον μέχρι τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα. Γιατί λοιπὸν νά γίνον ἀλλαγές στὴ δομὴ τῶν ἐξαγωγῶν καί νά ἀναζητηθοῦν νέες δυνατότητες»; Μέ τὴ σειρά του ὁ εἰσαγόμενος μηχανολογικὸς ἐξοπλισμὸς, πού ἀγοράστηκε μέ πετροδολάρια, δέν μποροῦσε νά χρησιμοποιηθεῖ ἀποτελεσματικὰ «ἐξ αἰτίας τῆς κακῆς διαχείρισης, τῶν ἡμιτελῶν ἔργων καί τῆς καθυστέρησης τῆς ἀφομοίωσης». Παρὰ τὰ ἔσοδα ἀπὸ τίς ἐξαγωγές πετρελαίου, τὸ ἐξωτερικὸ χρέος τῆς ΕΣΣΔ καί τὸ ἔλλειμα στὸ ἐμπορικὸ ἰσοζύγιο μέ καπιταλιστικὲς χώρες αὐξήθηκαν σημαντικά. Μετὰ τὰ γεγονότα τῆς Πολωνίας τό 1980-81, οἱ ὑποστηρικτές τοῦ Μπρέζνιεφ συνειδητοποίησαν ὅτι ἡ κατάσταση ἔπρεπε νά διορθωθεῖ μέ κάποιο τρόπο. Οἱ ρυθμοὶ αὐξησης τῶν εἰσαγωγῶν μειώθηκαν καί τὰ ἐξωτερικὰ χρέη πληρώθηκαν κανονικά. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ θέση τῆς ΕΣΣΔ στὴ διεθνή ἀγορὰ παρέμεινε ἐξαιρετικὰ ἐπισημική, ὅπως ἀποδείχθηκε ἀπὸ τὴν ἀπότομη πτώση τῆς τιμῆς τοῦ πετρελαίου στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '80.

Ἡ κρίση τοῦ μπρεζνιεφισμού

Τὰ χρόνια 1979-80 ἀποδείχθηκαν μοιραῖα γιά τὸ μπρεζνιεφικὸ μοντέλο. Ἀντιθέσεις καί λάθη πού ἔμειναν ἐπτασφράγιστα γιά πολλὰ χρόνια ἀρχισαν νά βγαίνουν στήν ἐπιφάνεια. Οἱ ρυθμοὶ τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης ἀρχισαν νά μειώνονται αἰσθητὰ, οἱ σχέσεις μέ τὴ Δύση σταθερὰ χειροτέρευαν καί στήν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη, πού ἦταν «ἡρεμ» γιά δώδεκα ὀλόκληρα χρόνια μετὰ τό πνίξιμο τῆς Ἀνοιχτῆς τῆς Πράγας, ἡ κατάσταση ἐφάνηκε ἀποσταθεροποιήθηκε. Στὴν Πολωνία, ἡ κρίση γρήγορα πῆρε πολιτικὸ χαρακτήρα καί ὀδήγησε σέ μετωπικὴ ἀναμέτρηση ἀνάμεσα στήν κυβέρνηση καί τὴν Ἀλληλεγγύη, ἀλλὰ καί ἄλλες χώρες τοῦ ἀνατολικοῦ μπλόκ ἀντιμετώπιζαν σοβαρές δυσκολίες. Ὅταν τό Δεκέμβριο τοῦ 1979 ὁ Μπρέζνιεφ ἀποφάσισε νά στείλει σοβιετικὸ στρατὸ στὸ Ἀφγανιστάν γιά νά σώσει τὸ «ἀδελφὸ καθεστῶς» ἀπὸ τὴν κατάρρευση, κανεὶς δέν φανταζόταν ὅτι ἦταν ἡ ἀρχὴ ἐνός μακροχρόνιου πολέμου. Ἦταν ἀπόλυτα καθαρὸ ὅμως, ὅτι οἱ παλιές πολιτικὲς μέθοδοι δέν ἦταν πιά ἐφαρμοσίμες στὴ νέα πραγματικότητα.

Ἡ κρίση τῆς ὑφεσης, ὁ πόλεμος στὸ Ἀφγανιστάν καί τὰ γεγονότα τῆς Πολωνίας δέν ἦταν βέβαια ἀποκλειστικὰ ἀποτελέσματα τῆς πολιτικῆς Μπρέζνιεφ. Ἡ Δύση εἶχε μπεῖ σέ μιά φάση δομικῶν ἀλλαγῶν καί ἓνα «νεοσυντηρητικὸ κύμα» εἶχε ἐμφανισθεῖ στίς περισσότερες καπιταλιστικὲς χώρες. Ὁ Μπρέζνιεφ καί οἱ ὑποστηρικτές του ἦταν ἀποκλειστικὰ ὑπεύθυνοι γιά τίς πολιτικὲς ἀποτυχίες τῶν συμμάχων τους στήν Πολωνία καί τὸ Ἀφγανιστάν, ἀλλὰ τὰ γεγονότα στὸν ὑπόλοιπο κόσμο ἀποκάλυψαν τὴν πλήρη ἀσυνέπεια τῆς πολιτικῆς σκέψης αὐτῆς τῆς ἡ-

γείας. Μέ τον προσανατολισμό της προς τη σταθερότητα, περιμένα, με ένα έντελως άνορθολογικό τρόπο, ότι ο έξω κόσμος θα διατηρούσε αναλλοίωτη την εμφάνισή του και ότι ποιοτικές αλλαγές δεν ήταν καθόλου πιθανές. Όταν το πετρέλαιο ακρίβηκε δλοι περίμεναν ότι θα παρέμενε ακριβό «μέχρι το τέλος του αιώνα», όταν οι φιλελεύθεροι κυριάρχησαν στην αμερικάνικη πολιτική είχαμε μιά «άμετάκλητη αλλαγή», και ούτω καθ' εξής. Η μπρεζνιεφική έλίτ φάνηκε έντελως άπροετοίμαστη ψυχολογικά για τις εκρήξεις της δεκαετίας του '80. Οι προσπάθειες για τη διατήρηση διά της βίας του status quo, όπως έγινε στο Άφγανιστάν, άπλως περιέπλεξαν την κατάσταση.

Άπό την άρχή της δεκαετίας του '80 στά πίο διαφορετικά στρώματα της σοβιετικής κοινωνίας είχε σχηματισθεί ή άποψη ότι ο μπρεζνιεφισμός είχε αυτοκαταναλωθεί. Η νέα γενιά, μεγαλύτερη στά χρόνια της «σταθερότητας», ήταν πίο μορφωμένη και πίο άπαιτητική. Ο άντιφατικός έκσυγχρονισμός του τρόπου ζωής δημιούργησε νέες άνάγκες και, τελικά, νέα άπογοήτευση. Οι σοβιετικοί αισθάνθηκαν πίο άνεξάρτητοι και άπαιτούσαν σεβασμό στην άξιοπρέπείά τους ως πολίτες και άνθρωποι. Μέ τη σειρά τους οι άντιθέσεις μέσα στη γραφειοκρατία οξύνθηκαν σε σημείο που έγινε καθαρό ότι ή «έποχή των παλιών άγγελάδων» είχε πιά περάσει. Οι έλλειψεις σε πόρους προκάλεσαν συγκρούσεις άνάμεσα στην άξιοπρέπεία τους ως πολίτες και άνθρωποι. Μέ τη σειρά τους οι άντιθέσεις μέσα στη γραφειοκρατία οξύνθηκαν σε σημείο που έγινε καθαρό ότι ή «έποχή των παλιών άγγελάδων» είχε πιά περάσει. Οι έλλειψεις σε πόρους προκάλεσαν συγκρούσεις άνάμεσα σε τμήματα της γραφειοκρατίας και περιέπλεξαν τον σχεδιασμό και τη λήψη άποφάσεων σε όλα τά επίπεδα. Η διαρκώς αυξανόμενη καθυστέρηση στη σύγχρονη τεχνολογία προκάλεσε ένα άισθημα φόβου στους στρατιωτικούς, ειδικά όταν οι ΗΠΑ προώθησαν την ιδέα της «άμυνας από τό διάστημα». Έτσι, ή δυσάρεσκεια κατέλαβε όχι μόνο τις κατώτερες τάξεις, αλλά και ένα σημαντικό κομμάτι στην κορυφή.

Τό παράδοξο χαρακτήριζε τη νέα κατάσταση. Ένώ ή κοινωνία ήταν άπολύτως ώριμη για άλλαγή, δεν ύπήρχε κανένα σοβαρό μεταρρυθμιστικό κίνημα. Οι διαφωνούντες, άκόμη και στις καλύτερες έποχές τους, ποτέ δεν πρότειναν ένα πρόγραμμα κοινωνικού μετασχηματισμού. Καθ' όλη τη διάρκεια της ύπαρξής του, τό κίνημα των διαφωνούντων προωθούσε τά συνθήματα για ανθρώπινα δικαιώματα και σεβασμό της έλευθερίας και άξιοπρέπείας του άτόμου, αλλά ή άδυναμία του να παρουσιάσει ένα θετικό πρόγραμμα έκανε τά συνθήματα άκόμη πίο άφηρημένα και έξοκωμένα από τά πραγματικά προβλήματα ζωής των μαζών. Έτσι, οι διαφωνούντες έστρεψαν τις έλπίδες τους σε όλο και περισσότερη διπλωματική πίεση από τό έξωτερικό. Η στρατηγική τους ζητούσε από τον «έλεύθερο κόσμο» να πιέσει την μπρεζνιεφική ήγεςία προς ύποχωρήσεις στη σφαίρα των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Μιά τέτοια στρατηγική, με όλες τις άμφισβητούμενες προοπτικές, ήταν τουλάχιστον κατανοητή την έποχή της ύφεσης. Άλλά έγινε τελείως άυτοκαταστροφική στις συνθήκες αύξημένης διεθνούς έντασης τό 1979-80.

Σέ σύγκριση με τη δεκαετία του '60, όταν γεννήθηκε τό κίνημα για τά ανθρώπινα δικαιώματα, μιά σημαντική μετεξέλιξη είχε συμβεί μέχρι τό τέλος της μπρεζνιεφικής περιόδου. Μετά την ήττα της Άνοιξης της Πράγας, ή μετατόπιση προς τά δεξιά ήταν άρατή στο κίνημα. Ο άκαδημαϊκός Άντρέι Ζαχάρωφ, πού άρχικά ύποστήριζε τό «σοσιαλισμό με ανθρώπινο πρόσωπο», είχε σιγά - σιγά υιοθετήσει μιά φιλελεύθερη στάση και πολλές άποτίς δηλώσεις του (π.χ. για τό Βιετνάμ και την ύφεση) χρησιμοποιήθηκαν από τά γεράκια των ΗΠΑ ως ήθικό στήριγμα για τις θέσεις τους. Μιά άκόμη πίο σοβαρή μετατόπιση προς τά δεξιά παρατηρήθηκε στους «νέους μετανάστες», οι όποιοι αύξήθηκαν σημαντικά από τά μέσα της δεκαετίας του '70. Τό πίο καταπληκτικό σχετικά με τό κίνημα των διαφωνούντων είναι ότι, παρά τό ότι είχε άπόλυτη άνάγκη την ύφεση, ποτέ δεν άναγνώρισε αυτό τό γεγονός.³ Πολλοί, στους κύκλους των διαφωνούντων, χαιρέτισαν την άνοδο στην έξουσία στη Δύση ήγετών όπως ή Μάργκαρετ Θάτσερ και ή Ρόναλντ Ρέγκαν ως ένδειξη ότι «τελικά ή άποφασιστική στάση είχε θριαμβώσει στον έλεύθερο κόσμο». Στην πράξη, τό άμεσο άποτέλεσμα της κρίσης της ύφεσης ήταν ένας νέος γύρος καταπίεσης των «άντισοσιαλιστικών στοιχείων» και χειροτέρευση της κατάστασης όσον άφορά τά ανθρώπινα δικαιώματα.

Στό τέλος της δεκαετίας του '70 τό κίνημα των διαφωνούντων ήταν σε σοβαρή κρίση. Ένα σημαντικό μέρος των στελεχών εί-

χε έγκαταλείψει τη χώρα, πολλοί είχαν συλληφθεί, μερικοί είχαν άποσυρθεί. Τό πίο σημαντικό αίτιο της κρίσης, όμως, δεν ήταν ή καταπίεση αλλά ή άπουσία πολιτικής προοπτικής. Τό γεγονός ότι όλο και λιγότεροι προσχωρούσαν στο κίνημα ενώ με κανένα τρόπο δεν σήμαινε αυτό ότι ύπήρχαν λιγότεροι δυσανεστήμενοι στη χώρα. Άντίθετα, στις νέες συνθήκες, ή διαμαρτυρία πήρε άλλες μορφές.

Η Νέα Άντιπολίτευση και ή Άναγέννηση της Μεταρρύθμισης

Τά χαρακτηριστικά της περιόδου 1979-82 ήταν, από τη μιά ή ένίσχυση των μεταρρυθμιστικών τάσεων μέσα στο κατεστημένο και από τη άλλη ή εμφάνιση μιάς νέας σοσιαλιστικής άντιπολίτευσης. Άνεπίσημες άριστερές ομάδες ύπήρχαν στη νεολαία τη δεκαετία του '50, αλλά κάτω από τον «ώριμο μπρεζνιεφισμό» ό αριθμός τους ήταν άσήμαντος. Όσοι δεινοπάθησαν για τέτοιες δραστηριότητες τό '50 και τό '60, είτε παράτησαν τον πολιτικό άγώνα, είτε προσχώρησαν στους διαφωνούντες, χάνοντας στην πορεία τη σοσιαλιστική τους ιδεολογία. Η κατάσταση άλλαξε γρήγορα έξ αίτίας της κρίσης του κινήματος των διαφωνούντων. Νέα παράνομα περιοδικά (samizdat) εμφανίστηκαν με τους συγγραφείς να δηλώνουν τό μαρξιστικό τους προσανατολισμό, ομάδες συζητήσεων φύτρωναν και ύπήρξε μιά κατακόρυφη αύξηση στο ένδιαφέρον για τη σοσιαλιστική θεωρία. Τό δυνάμωμα των πολιτιστικών δεσμών άνάμεσα στην ΕΣΣΔ και τον έξω κόσμο την έποχή της ύφεσης είχε επίδραση στην ιδεολογία αυτών των ομάδων. Άντίθετα με τους προπάτορές τους της δεκαετίας του '50, οι «νέοι» σοσιαλιστές κατείχαν πολύ καλά τις ιδέες της δυτικής άριστερας, από τον Γκράμσι και τη Ρόζα Λούξεμπουργκ μέχρι τη Σχολή της Φραγκφούρτης και μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν την έμπειρία των μεταρρυθμιστικών και «άναθεωρητικών» κινήματων των «άδελφών χωρών» της Άνατολικής Ευρώπης.

Κατά κάποιο τρόπο οι ιδέες της άριστερας συναντήθηκαν με τις προσπάθειες μεταρρυθμιστών ειδικών του κράτους, μιά και οι δύο προσπαθούσαν να άναπτύξουν ένα ρεαλιστικό πρόγραμμα άλλαγών με σοσιαλιστική προοπτική. Και οι δύο άναγνώρισαν την άνάγκη του συνδυασμού του προγραμματισμού με τις άρχές της άγοράς στην οικονομία και την άπόλυτη άναγκαιότητα του έκδημοκρατισμού από τά πάνω. Σέ αντίθεση όμως με τό μεταρρυθμιστικό άκαδημαϊκό κατεστημένο, ή άριστερά έδινε προτεραιότητα στην άυτοδιαχείριση της παραγωγής. Όταν οι κρατικοί ειδικοί, με σπάνιες έξαιρέσεις όπως όντος Β.Π. Κουρασβίλι, κήρυσσαν τη σοβιετική «έπανάσταση των μάντζερ», ή άριστερά προωθούσε την έργατική δημοκρατία. Άκόμη, ή πλειοψηφία των νέων σοσιαλιστών ήταν της γνώμης ότι οι ύποστηρικτές της επίσημης μεταρρύθμισης είχαν άναγκασθεί να έπιανεκτιμήσουν τό ρόλο των «σοβιετικών μάντζερ». Έργαζόμενοι στον κρατικό μηχανισμό ένδιαφέρονταν πραγματικά για συγκεκριμένες άλλαγές, αλλά ταυτόχρονα δυσφορούσαν με την κεντρική γραφειοκρατία, αλλά την ίδια στιγμή ήταν δεμένοι μαζί της με άκατάλυτους δεσμούς. Παρόμοιες ήταν οι σχέσεις των ύπεύθυνων των εργοστασίων με τους τοπικούς κομματικούς μηχανισμούς. Η άριστερά θεωρούσε ότι αυτές οι σχέσεις περιόριζαν τις μεταρρυθμιστικές δυνατότητες των τεχνοκρατών, άκόμη και στην έφαρμογή μετριοπαθών «τεχνικών» άλλαγών. Οι έπιτυχημένες άλλαγές έπρεπε να ξεκινήσουν από τά πάνω, αλλά θά μπορούσαν να πραγματοποιηθούν μόνο με ένα μαζικό κίνημα από τά κάτω.⁴ Η έναπόθεση των έλπίδων στά μεσαία στρώματα, όχι μόνο δεν έγγυάται βαθιές άλλαγές στην κοινωνία, αλλά ούτε καν έπιτρέπει τη συνεπή έφαρμογή ενός προγράμματος περιορισμένων μεταρρυθμίσεων όπως στην Ούγγαρία τη δεκαετία τό '70. (Είναι κοινό μυστικό ότι αυτό ακριβώς τό μοντέλο άποτέλεσε την έμπνευση της πλειοψηφίας των φιλελεύθερων ειδικών).

Στις άρχές της δεκαετίας του '80 τέτοιες ιδέες εμφανίζονταν στις σελίδες τριών samizdat: *Varianty* («Έναλλακτικές Δόσεις»), *Poiski* («Άναζητήσεις») και *Levyi Povorot* («Άριστερή Στροφή»). Ριζοσπαστικές ομάδες φτιάχτηκαν κυρίως στη Μό-

σχα και τὸ Λένινγκραντ, ἀλλὰ ἡ ζήτηση γιὰ τέτοιες ἐκδόσεις ἀπλώθηκε γρήγορα καὶ σὲ ἄλλες πόλεις, κυρίως ἀνάμεσα στοὺς νέους. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ ἀριστερά ἦταν ἀκόμη πολὺ ἀδύναμη, χωρὶς καμιά πολιτικὴ ἢ ὀργανωτικὴ ἐμπειρία. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1982 οἱ πιὸ δραστήριοι ἐκπρόσωποι τῆς νέας ἀριστερᾶς συνελήφθησαν. Τὸ *Varianty* καὶ τὸ *Levnyi Povorot* σταμάτησαν τὴν ἐκδόσιν τους, ὅπως εἶχε γίνει νωρίτερα μὲ τὸ *Poiski*.

Ἐξ αἰτίας τῆς κρίσης στὸ κίνημα τῶν διαφωνούντων καὶ τὴν ἀδυναμία τῆς ἀριστερᾶς, ἡ ἐπίσημη μεταρρυθμίση (αὐτὴ πού ἐκπορευόταν ἀπὸ στελέχη τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ) παρέμενε ἡ μόνη πραγματικὴ ἐναλλακτικὴ λύση τοῦ μπρεζνιεφισμοῦ. Καὶ αὐτὸ τὸ ρεῦμα ἀντιμετώπισε ἐπίσης ὀρισμένες δυσκολίες. Οἱ μεταρρυθμιστές - στελέχη ἦταν συγκεντρωμένοι σὲ ἐρευνητικὰ ἰνστιτούτα στὴ Μόσχα, τὸ Νοβοσιμπίρσκ καὶ τὸ Λένινγκραντ. Τὸ περιοδικὸ *EKO* τοῦ Νοβοσιμπίρσκ ἔγινε ἡ φωνὴ τους. Μὲ ὑπεύθυνους τοὺς Ἀμπέλ Ἀγκαμπεγκιάν καὶ Τατιάνα Ζασλάφσκαγια προσπάθησε νὰ συνδυάσει τὴν ἐπιστημονικὴ ἐγκυρότητα μὲ τὴ δημοτικότητα τῶν ἀποκαλύψεων. Αὐτὰ πού δὲν μπορούσαν νὰ εἰπωθοῦν στὰ κείμενα ἐξ αἰτίας τῆς λογοκρισίας, πολὺ συχνὰ λέγονταν μὲ τὰ πονηρὰ σκίτσα πού συνόδευαν σχεδὸν κάθε ἄρθρο. Ἡ δημοτικότητα τοῦ *EKO* αὐξήθηκε σημαντικὰ στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '70 — ἀρχῆς τῆς δεκαετίας τοῦ '80, παρά τὸ ὅτι τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ του παρέμενε ἀρκετὰ ἀνομοιογενές. Οἱ ἐκδότες ἔκαναν μιά ἐιδικὴ ἐρευνα γιὰ νὰ προσδιορίσουν «Ποιοὶ εἶστε σεῖς, οἱ ἀναγνώστες μας;». Στὴν πραγματικότητα τὸ *EKO*, ὅπως καὶ τὸ ἴδιο τὸ μεταρρυθμιστικὸ κίνημα, εἶχε πολλοὺς ὑποστηρικτές στὰ πιὸ διαφορετικὰ κοινωνικὰ στρώματα «ἀπὸ τὸν ἐργάτη μέχρι τὸν ὑπουργό», ἀλλὰ δὲν μπορούσε νὰ ὑπολογίσει στὴν ὑποστήριξη καμίας πλατιάς κοινωνικῆς ὁμάδας. Ὁ μηχανισμὸς οικονομικῆς διαχείρισης ἐμφανιζόταν σχεδὸν ἴσα μοιρασμένος ἀνάμεσα σὲ ὑποστηρικτές καὶ ἐχθροὺς τῆς μεταρρυθμίσης. Στὸ κόμμα, ὁμάδες προσανατολισμένες πρὸς τὴν ἀλλαγὴ ἦταν ὑποχρεωμένες νὰ συνυπάρχουν μὲ τοὺς συντηρητικοὺς. Ἡ διανόηση ὑποστήριξε τὴ μεταρρυθμίση «γιατὶ ἤθελε κάτι καλύτερο».

Ἡ ἔλλειψη κοινωνικῆς κατεύθυνσης τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ προγράμματος εἶχε καὶ τίς θετικὲς τῆς πλευρᾶς. Τὰ στελέχη - μεταρρυθμιστές ἐπικαλοῦντο περισσότερο τὴν κατανόηση τῆς «ἀντικειμενικῆς ἀναγκαιότητας» ἀπὸ τὰ συγκεκριμένα συμφέροντα καὶ αὐτὸ δημιούργησε μιά ἀισθησιμὴ προσαθεϊῶν χωρὶς προκατάληψη καὶ ἐνδιαφέροντος γιὰ τοὺς ὑψηλότερους κρατικούς στόχους. Ἡ ἀναγκαιότητα τῆς ἀλλαγῆς εἶχε πραγματικὰ ἀναγνωρισθεῖ ἀπὸ τίς πιὸ διαφορετικὲς κοινωνικὲς ὁμάδες. Ἀκόμη καὶ συντηρητικοὶ ἔβλεπαν ὅτι ἡ αὐξουσα καθυστέρηση τῆς ΕΣΣΔ στὴν «ὑψηλὴ τεχνολογία» μπορούσε νὰ ὀδηγήσει στὴν ὑπονόμευση τῆς στρατιωτικῆς ἰσχύος καὶ ὅτι ἡ οικονομικὴ ἀδυναμία μπορούσε νὰ ἀποδειχθεῖ ἐξασθενητικὴ γιὰ μιά παγκόσμια δύναμη.⁵

Παραδόξως, αὐτὸ πού ἡ ἀριστερά θεωροῦσε τὴ μεγαλύτερη ἀποτυχία τῶν προσπαθειῶν τῶν φιλελεύθερων στελεχῶν, δηλαδή τὴν ἀσάφειά τους καὶ τὴν ἔλλειψη προοπτικῆς, βοήθησε στὴ δημιουργία μιᾶς πλατιάς συμμαχίας γιὰ τὴν ἀλλαγὴ. Τὰ συγχαρητήρια γι' αὐτὴ τὴν ἐπιτυχία ἀνήκουν στὸ Γιούρι Ἀντρόποφ, πού ὅταν ἦταν ἀρχηγὸς τῆς KGB. Ἐξέκινε τὸ πολὺ δύσκολο πρόγραμμα τῆς ἐνοποίησης διάφορων φατριῶν καὶ ὁμάδων τοῦ μηχανισμοῦ σὲ ἓνα μπλόκ «ὑγειῶν δυνάμεων». Φυσικά, οἱ διάφορες ὁμάδες καὶ ἄτομα περιμέναν διαφορετικὰ πράγματα ἀπὸ τίς ἀλλαγές. Κάποιοι ἀπλῶς ἠλπιζαν νὰ ἐκδιώξουν τὴ μπρεζνιεφικὴ «μαφία» ἀπὸ τὴν ἡγεσία καὶ νὰ καταλάβουν αὐτοὶ τίς κενές θέσεις. Ἄλλοι ἠλπιζαν νὰ ἀξήσουν τὴ στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ ἰσχύ τῆς χώρας. Μιά τρίτη ὁμάδα ὄνειρευόταν μιά ἀνακατανομὴ τῆς ἐξουσίας μέσα στὸν κρατικὸ μηχανισμό. Μιά τέταρτη ἐνδιαφερόταν εἰλικρινά γιὰ τὴ μετατροπὴ τῆς σοβιετικῆς κοινωνίας σὲ πιὸ ἐλεύθερη, πιὸ δίκαιη καὶ πιὸ δυναμικὴ. Ὅπως καὶ νὰ ἔχαν τὰ πράγματα, ἡ ἐκτίμησις ὅτι εἶναι «ἀδύνατον νὰ συνεχιστεῖ ἡ ζωὴ μὲ τὸν ἴδιο παλιὸ τρόπο» ἔβανε ὅλους τοὺς παραπάνω.

Ὅλοι, καὶ ἡ κορυφὴ τῆς κοινωνίας καὶ τὰ κατώτερα στρώματα, αἰσθάνονταν ὅτι πλησίαζε τὸ τέλος μιᾶς ἐποχῆς. Ὅλοι ἤθελαν ἀνανέωση. Τὸ πρόβλημα ἦταν ὅτι τὸ νόημά της δὲν ἦταν κατανοητὸ ἀπὸ ὅλους μὲ τὸ ἴδιο τρόπο.

Τὸ γενικὸ αἶσθημα ἦταν ὅτι ὁ θάνατος τοῦ Μπρέζνιεφ ἦλθε μὲ δύο χρόνια καθυστέρηση. Ἀπὸ τὸ 1980 ἡ χώρα ἤδη ζοῦσε μὲ τὴν ἀναμονὴ αὐτοῦ τοῦ γεγονότος.⁶ Ὅταν τελικὰ συνέβη, ἀκόμη καὶ κρατικοὶ λειτουργοὶ δὲν μπορούσαν πολλές φορές νὰ κρύψουν τὴν ἱκανοποίησίν τους.

Ἡ ἐκλογὴ τοῦ Γιούρι Ἀντρόποφ στὴ θέση τοῦ Γενικοῦ Γραμματέα ἦταν μαρτυρία τῆς κρίσης τοῦ μπρεζνιεφισμοῦ. Μὲ τίς πρῶτες κιόλας ἐξαγγελίες του ὁ νέος ἡγέτης ἔδινε ἔμφαση στὴν πρόθεσίν του νὰ προχωρήσει σὲ μεταρρυθμίσεις ὄχι μόνον στὴν οικονομικὴ ἀλλὰ καὶ στὴν πολιτικὴ σφαῖρα. Τὰ στελέχη ἄρχισαν νὰ δουλεύουν σχέδια μεταρρυθμίσεων καὶ νὰ κατακλύζον τὰ ὄργανα μὲ αὐτὰ. Ἡ λέξη «μεταρρυθμίση», πού εἶχε σχεδὸν ἐξαφανισθεῖ ἀπὸ τὰ ἐπίσημα κείμενα, ἄρχισε νὰ ἐμφανίζεται ὄλο καὶ συχνότερα στὸν τύπο. Μιά ἀποφασιστικὴ μάχη ξεκίνησε κατὰ τῆς διαφθορᾶς, ἡ ὁποία ἦταν τρόπος ζωῆς γιὰ τὴ μπρεζνιεφικὴ ἐλίτ. Στελέχη τῆς ἀριστερᾶς πού εἶχαν συλληφθεῖ τὸ 1982 ἀφέθηκαν ἐλεύθερα καὶ στὴ θέση τους, στίς φυλακὲς Λεφέρτοβο, μπῆκαν καταχραστὲς καὶ δωροληπτες. Ἐν-τῶ μεταξύ, οἱ ὑποστηρικτές τοῦ Μπρέζνιεφ, ἀναλαμβάνοντας ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ σὸκ τοῦ θανάτου του, συνειδητοποίησαν τὸν ἐπικείμενο κίνδυνο καὶ ἄρχισαν ἐνεργητικὴ ἀντίσταση. Ὅυτε ἓνα ἀπὸ μεταρρυθμιστικὰ σχέδια πού ὑποβλήθηκαν στὰ ὑψηλότερα ἐπίπεδα δὲν ἔγινε ἐπίσημο κείμενο. Ἡ ἐκπαιδευτικὴ μεταρρυθμίση πού ἀνακοινώθηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1983, συρρικνώθηκε σὲ ἓνα κατάλογο ἀγαθῶν προθέσεων καὶ τελικὰ στὴν πράξιν θάφτηκε.

Ἡ ἐπίδρασις τοῦ Τσερνομπίλ

Ὁ θάνατος τοῦ Ἀντρόποφ καὶ ἡ ἀναρρίχησις τοῦ Τσερνιένκο στὴν ἐξουσία περιέπλεξαν ἀκόμη περισσότερο τὴν κατάστασις. Στὸ πρόσωπο τοῦ Τσερνιένκο, ἡ χώρα εἶχε κερδίσει ἓναν ἡγέτη πού φιλοδοξοῦσε νὰ ἐφαρμόσει τὴν ἀρχὴ «μπρεζνιεφισμὸς χωρὶς τὸν Μπρέζνιεφ». Ἡ ἔλλειψη προοπτικῆς ὁμοῦς αὐτῆς τῆς πολιτικῆς ἦταν ἐμφανὴς ἀπὸ τοὺς πρῶτους μῆνες. Ἡ ἐπιδεινωσις τῆς οικονομικῆς κατάστασις συνεχιζόταν καὶ οἱ διαμάχες ἀνάμεσα στὰ ὑπουργεῖα γιὰ τὸν καταρτισμὸ ὁποιοῦδήποτε κατευθυντήριου κειμένου εἶχαν δεῦνθεῖ στὸ μέγιστο βαθμὸ. Ἡ χώρα ζοῦσε μὲ τὴν προσμονὴ διαδοχικῶν ἐπίσημων κηδεϊῶν.

Ὁ θάνατος τοῦ Τσερνιένκο καὶ ἡ ἐπιλογὴ τοῦ Μιχαήλ Γκορμπατσῶφ στὴ θέση τοῦ Γενικοῦ Γραμματέα τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1985 ἔφερε τέλος στὴν παρατεταμένη μεσοβασιλεία. Τὸ μεταρρυθμιστικὸ κύμα πῆρε πάλι τὰ ἥνια, ἀλλὰ ὄχι ἓνας ἀπὸ τοὺς στόχους πού εἶχαν τεθεῖ στὴν ἀρχὴ τῆς δεκαετίας δὲν εἶχε ἐπιτευχθεῖ. Σχεδὸν ἓνα δλόκληρο χρόνο χρειάστηκαν οἱ ὑποστηρικτές τοῦ νέου ἡγέτη γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν πλειοψηφία στὸ Πολιτικὸ Γραφεῖο, τὴν Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ καὶ τὸ Ὑπουργικὸ Συμβούλιο. Ὁ τύπος καθημερινὰ ἀναφερόταν στίς μεταθέσεις στὰ ἀνώτατα κλιμάκια. Οἱ «βετεράνοι» τῆς μπρεζνιεφικῆς μαφίας Ρομανῶφ, Τυχόνωφ καὶ Γκρίσιν ἐγκατέλειψαν τὰ πόστα τους, ἀλλὰ ἀποδείχθηκε πολὺ πιὸ δύσκολο τὸ χτύπημα τῶν παραδοσιακῶν γραφειοκρατικῶν «δικαιωμάτων» στίς Δημοκρατίες. Ἐκεῖ οἱ μπρεζνιεφικοὶ διατήρησαν τίς θέσεις τους γιὰ μερὰ ὀλίγο χρονικὸ διάστημα, ἀκόμη καὶ στὰ ἀνώτερα κομματικὰ ὄργανα. Ἡ παρατεταμένη διαμάχη τῆς μεταρρυθμιστικῆς ἡγεσίας στὴ Μόσχα μὲ τὸν κομματικὸ ἡγέτη τοῦ Καζακστάν Κουνάεφ, ἔληξε τὸ Δεκέμβριον τοῦ 1986 μὲ τὴν ἀπομάκρυνσίν του ἀπὸ τὴ θέση τοῦ πρῶτου γραμματέα τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος τῆς Δημοκρατίας, γεγονός πού προκάλεσε ὁμοῦς σοβαρὴ ἀναταραχὴ στὴν Ἄλμα-Ἄτα. Πολλοὶ μπρεζνιεφικοὶ στὸ ἐπίπεδο τῶν Δημοκρατιῶν εἶδαν τὴν ἀναταραχὴ μὲ ἱκανοποίησις. Μετὰ τὰ γεγονότα στὴν Ἄλμα-Ἄτα, ἡ Μόσχα ἔγινε πολὺ πιὸ προσεκτικὴ σὲ παρόμοιες περιπτώσεις, πράγμα πού βοήθησε τίς παραδοσιακὲς ἡγεσίες στὴν Οὐκρανία καὶ μιά σειρά ἄλλες Δημοκρατίες νὰ διατηρήσουν τίς θέσεις τους.

Παρ' ὅλα αὐτὰ, ἡ ὁμάδα τοῦ Γκορμπατσῶφ εἶχε χωρὶς ἀμφιβολία θριαμβεύσει. Τὸ 27ο Συνέδριον ἐπικύρωσε τὴν ἐπιτυχία της μὲ τὴν ἐκλογὴ τῆς νέας Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ οἱ ἰδέες τοῦ οικονομικοῦ μετασχηματισμοῦ καὶ τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ ἐνισχύθηκαν, τουλάχιστον σὲ γενικὴ διατύπωση, στὸ νέο πρόγραμμα τοῦ κόμματος. Ἡ λέξη περestroϊκία ἀκούστηκε ἀπὸ τὸ

ψηλότερο βήμα. Στην πραγματικότητα όμως η κοινωνία αισθάνθηκε τις αλλαγές μόνο μετά την καταστροφή του Τσερνομπίλ το καλοκαίρι του 1986.

Τό άτύχημα στον πυρηνικό αντιδραστήρα του Τσερνομπίλ άποκάλυψε τις πολλές αδυναμίες του παραδοσιακού συστήματος διαχείρισης και πόσο είναι ασύμβατο με τη μοντέρνα τεχνολογία. Πολύ πριν την καταστροφή πολλοί ειδικοί είχαν έπισημάνει τα λάθη στον οικονομικό και οικολογικό σχεδιασμό που όφειλόνταν στην στρατηγική ανάπτυξης της πυρηνικής ενέργειας της δεκαετίας του '70. Οι αντιδραστήρες είχαν κτισθεί πολύ κοντά σε πυκνοκατοικημένα βιομηχανικά κέντρα και η κατασκευή είχε ολοκληρωθεί με παραβάσεις στα σχέδια. Παρ' όλα αυτά η μπρεζνιεφική ήγεςία επέμεινε στην ταχύτατη ολοκλήρωση του προγράμματος «άτομα για την ειρήνη», τό όποιο θεωρούσε ως τό μαγικό μέσο που θά έλυνε τό δξυμένο ενεργειακό πρόβλημα. Όταν συνέβη η καταστροφή έγινε φανερό ότι η διοίκηση του έργοστασίου ήταν άνίκανη, ότι οι πυροσβέστες πήγαν άπροετοίμαστοι να άντιμετωπίσουν την έκλυση ραδιενέργειας (άν και η ύπαρξη τέτοιου κινδύνου άναφερόταν περισσότερο άπό μία φορά στην ειδική βιβλιογραφία) και ότι τά τοπικά άφεντικά άπέκρυψαν την πραγματική κατάσταση άπό τά άνώτερα κλιμάκια της έξουσίας, με άποτέλεσμα την παραπέρα χειροτέρευση της.

Κανείς δέν πίστεψε τις πρώτες άναφορές στον τύπο, οι όποιες άποδεδειγμένα ύποτιμούσαν την έκταση της καταστροφής και συχνά διέψευδαν ή μία την άλλη. Η έμπιστοσύνη των άναγνωστών άποκαταστάθηκε μόνο άφου έπετράπη στον τύπο να έξετάσει τά γεγονότα με λεπτομέρειες και χωρίς λογοκριτικούς περιορισμούς. Η πολιτική της διάφάνειας (glasnost) και της «άνυποχώρητης κριτικής» σε παρωχημένους διακανονισμούς είχε διακηρυχθεί στό 27ο Συνέδριο, αλλά μόνο τις τραγικές ήμέρες της καταστροφής του Τσερνομπίλ ή γκλασνόστ άρχισε να αλλάζει άπό έπίσημο σύνθημα σε καθημερινή πρακτική. Η άλήθεια για τό Τσερνομπίλ, ή όποια τελικά έφτασε στις έφημερίδες, άνοιξε τό δρόμο σε μία πιο ειλικρινή μελέτη άλλων κοινωνικών προβλημάτων. Όλο και περισσότερα άρθρα γράφονταν για τά ναρκωτικά, έγκλήματα, διαφθορά και λάθη της ήγεςίας σε διάφορα επίπεδα. Ένα κύμα άπό «άσχημα νέα» κατέκλυσε τους άναγνώστες τό 1986-87, ταρακουνώντας τη συνείδηση της κοινωνίας. Πολλοί τρομοκρατήθηκαν μαθαίνοντας για διάφορες παρανομίες για τις όποιες δέν είχαν ιδέα. Συχνά φαινόταν ότι γίνονταν πολύ περισσότερα σκάνδαλα την έποχή της περεστρόϊκα άπ' ό,τι πριν. Στην πραγματικότητα, ό κόσμος δέν είχε ποτέ άκούσει για προηγούμενα σκάνδαλα.

Μετά την πληροφόρηση για τά σύγχρονα έγκλήματα και λάθη, νέο ύλικό για τις μοχθηρές πράξεις του Στάλιν άρχισε να βγαίνει στην έπιφάνεια. Συγγραφείς, δημοσιογράφοι και κινηματογραφιστές άντιλαμβανόμενοι τις νέες εύκαιρίες, έσπευσαν να τις εκμεταλλευθούν.

Άν ή πρώτη περίοδος της περεστρόϊκα, που κράτησε άπό την άνοιξη του 1985 μέχρι την άνοιξη του 1986, χαρακτηρίζεται άπό τη μάχη μέσα στους μηχανισμούς, μία σαφώς νέα φάση άρχίζει τό καλοκαίρι του 1986. Η «χρυσή έποχή» της περεστρόϊκα είχε άρχισει.

Γκλασνόστ και έκδημοκρατισμός μπήκαν στην ήμερήσια διάταξη. Μεταρρυθμιστικές, άριστερές και άντισταλινικές ιδέες κυριαρχούσαν καθαρά στα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Ό παλιός μηχανισμός οικονομικής διαχείρισης λειτουργούσε όπως πριν, αλλά ή πολιτική κατάσταση είχε αλλάξει. Η πλειοψηφία των μπρεζνιεφικών είχαν ήδη εκδιωχθεί άπό τό Πολιτικό Γραφείο και ό «ένδιάμεσος κρίκος» στη γραφειοκρατία είχε περάσει σε παθητική άντίσταση, σε άμυνα για τά προνόμια του και μπλοκάρισμα της έφαρμογής των μεταρρυθμίσεων. Σχέδια αλλαγών πέρασαν πολλές φορές άπό άμέτρητες έπιτροπές, και ύπέστησαν άτελείωτες τροποποιήσεις, έπεκτάσεις και έξειδικεύσεις. Η γραφειοκρατία είχε έπιλέξει ως τακτική την κωλυσιεργία τραβώντας τη διαδικασία λήψης αποφάσεων στό όριο της. Πολλές αποφάσεις που πάρθηκαν στό κέντρο, δέν έφαρμόστηκαν στην περιφέρεια και κάθε «όδηγία» και «άποψη» έφευρέθηκαν για να περιορίσουν τό μεταρρυθμιστικό άποτέλεσμα της νέας νομοθεσίας.

Τό έπίσημο πρόγραμμα των αλλαγών, βασισμένο στις ιδέες των Άγκανμπειγιάν, Ζαολάφσκαγια και της «όμάδας του Νοβοστμπίρσκ», ήταν άρχικά άρκετά μετριοπαθές. Πρότεινε την επέκταση της έπιχειρηματικής άυτονομίας διατηρώντας τό σύστημα του κεντρικού σχεδιασμού, την εισαγωγή ενός μικρού ιδιωτικού τομέα, μικτές διεθνείς έπιχειρήσεις σε μερικούς τομείς της οικονομίας και τη συστηματοποίηση του διοικητικού και νομικού συστήματος. Η μετριοπάθεια αυτού του προγράμματος ήταν τό μεγάλο πολιτικό προσόν του, μία και έκπρόσωποι των πιο διαφορετικών ρευμάτων στην κομματική έλίτ και την κοινωνία δέν δίσταζαν να συνταχθούν με τέτοια μικρής έμβλειας αίτήματα. Οι μεικτές έπιχειρήσεις έκαναν την άριστερά να μην αισθάνεται άνετα άπό ιδεολογική άποψη, αλλά αυτό δέν ήταν τό κύριο σημείο. Άλλωστε ή άριστερά συνέχιζε να μην παίζει σημαντικό ρόλο στα γεγονότα.

Η λογική του έκδημοκρατισμού

Άκόμη και αυτό τό μετριοπαθές πρόγραμμα όμως άποδείχθηκε δύσκολο να ολοκληρωθεί μπροστά στην άντίσταση της γραφειοκρατίας και χρειάζονταν κάποιοι μη παραδοσιακοί τρόποι πίεσης του κυβερνητικού μηχανισμού. Ούσιαστικά, ή πραγματοποίηση και του πιο χλιαρού προγράμματος οικονομικής άναδόμησης άπαιτούσε ριζοσπαστικές πολιτικές μεταποιήσεις. Ό έκδημοκρατισμός θά γινόταν εργαλείο μεταρρύθμισης.

Η οικονομία παρέμενε έξαιρετικά άσταθής. Μέ την άνοδο του Γκορμπατσώφ στην έξουσία προωθήθηκε τό σύνθημα «έπιτάχυνση (uskorenie) της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης» και οι έπιχειρήσεις ήταν ύποχρεωμένες να αύξήσουν την άπόδοσή τους με όποιοδήποτε κόστος. Στην πραγματικότητα οι διευθυντές των έπιχειρήσεων έβαλαν στην κυκλοφορία κρυμμένα άποθέματα πρώτων ύλων και άνταλλακτικών που φυλάσσονταν για τις δύσκολες στιγμές.

Πολλοί διευθυντές δούλευαν δεκαέξι ώρες την ήμέρα. Δέν ύπηρχε δυνατότητα άποτυχίας. Οι οικονομικοί δείκτες του 1985 ήταν αισθητά καλύτεροι άπό αυτούς του προηγούμενου χρόνου. Άπό τη μία, οι διευθυντές είχαν δείξει ότι δέν είναι άνάγκη να ύπάρξει καμιά βιασύνη με τις μεταρρυθμίσεις, μία και ίκανοποιητικά άποτελέσματα μπορούν να έπιτευχθούν με τόν παλιό μηχανισμό διαχείρισης — άρκουσε ή πίεση στους διευθυντές. Άπό την άλλη, οι διευθυντές έπρεπε τώρα να διατηρήσουν με κάθε κόστος τό ψηλό επίπεδο άπόδοσης για να άποφύγουν μεπλάδες. Στην πράξη ήταν άδύνατο να ίκανοποιηθούν τά πλάνα ενώ την ίδια στιγμή ξανασχεδιάζεται τό σύστημα διαχείρισης. Κάτι έπρεπε να θυσιασθεί. Άκόμη και άνάμεσα στους έπίσημους τεχνοκράτες όπαδούς της μεταρρύθμισης έπικρατούσε ή άποψη ότι ή πραγματική άναδόμηση θά έπρεπε να άναβληθεί για τη δεκαετία του '90 και τό τρέχον πενταετές πρόγραμμα (1986-90) να ολοκληρωθεί όπως-όπως με βάση τόν παλιό μηχανισμό. Έν τώ μεταξύ ή επέκταση της οικονομίας τό 1985, παρά τις τεράστιες προσπάθειες εργατών, μηχανικών και πολλών διευθυντών παραγωγής, παρέμενε έξαιρετικά άσταθής. Τό Τσερνομπίλ έδειξε πόσο άναξιόπιστο ήταν τό παλιό σύστημα διαχείρισης. Η καταστροφή έδωσε νέα δύναμη στα έπιχειρήματα των όπαδών της έπιτάχυνσης της μεταρρύθμισης. Πολύ περισσότερο που ό καπιταλισμός, έχοντας ξεπεράσει την πιο πρόσφατη φάση της δομικής κρίσης του, περνούσε σε μία περίοδο γοργής άνάπτυξης. Τό νεοσυντηρητικό κύμα έφθανε τό άπόγειό του και ή κυβέρνηση Ρέγκαν δέν έκρυβε τις προθέσεις της να χρησιμοποιήσει την οικονομική ύπεροχή των ΗΠΑ έναντι της ΕΣΣΔ για να αλλάξει την ίσορροπία των στρατηγικών δυνάμεων προς όφελός της. Ό πόλεμος στό Άφγανιστάν συνεχιζόταν χωρίς σοβαρές στρατιωτικές ή πολιτικές έπιτυχίες και ή κατάσταση στις χώρες της Άνατολικής Εύρώπης παρέμενε συγκεχυμένη και ρευστή. Όπως πριν, ή Δύση άντιμετώπιζε τις διακηρύξεις για άναδόμηση με καχυποψία.

Ό πολιτικός έκδημοκρατισμός δημιούργησε τη μοναδική πιθανότητα για τό ξεμπλοκάρισμα της κατάστασης και την έπιτάχυνση των αλλαγών. Ό ύσπος, ό όποιος είχε άποκτήσει άρκετή έλευθερία, έπρεπε να δισσολογεί τόν άνεξάσπτη έλεγχο της

εφαρμογής των αποφάσεων και να βοηθήσει την «πίεση από τα κάτω» προς τη γραφειοκρατία. Η επιστροφή στη Μόσχα του ακαδημαϊκού Αντρέι Ζαχάρωφ και η άπελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων βελτίωσαν την εικόνα της σοβιετικής κυβέρνησης στη διεθνή άρένα και έδωσαν σ' όλο τον κόσμο ένδειξεις για την αποτελεσματικότητα της περestroϊκία. Πολλοί εκπρόσωποι της διανοήσης του '60, που υπό τον Μπρέζνιεφ ήταν στο πολιτικό περιθώριο ή περίμεναν την κατάλληλη ευκαιρία για να εμφανισθούν, επέστρεψαν στην πρώτη γραμμή της επικαιρότητας. Έπίσης ή άριστερά έγινε πολύ πιο δραστήρια.

Η δλομέλεια της Κεντρικής Έπιτροπής τον Ίανουάριο του 1987 έπρεπε να ένισχύσει τις αλλαγές που έγιναν όλο τον προηγούμενο χρόνο. Ο ίδιος δ Γκορμπατσώφ έκτιμā πώς ή δλομέλεια «προώθησε τον έκδημοκρατισμό ως κύρια ώθούσα δύναμη της περestroϊκία». ⁸ Μιά σειρά προτάσεων που προωθήθηκαν στο 27ο Συνέδριο συγκεκριμενοποιήθηκαν. Ο Γκορμπατσώφ άνοικτά διακήρυξε την άνάγκη αλλαγής του έκλογικού συστήματος, ώστε να υπάρχουν περισσότεροι ύποψήφιοι από τις θέσεις των Σοβιέτ. Η δλομέλεια έπίσης συζήτησε την έκλογή των διευθυντών έπιχειρήσεων και τή δημιουργία οργάνων άυτοδιαχείρισης τής παραγωγής. Μιά έκτακτη σύσκεψη του κόμματος για τά προβλήματα της περestroϊκία προγραμματίστηκε για τον Ίούνιο 1989, χωρίς να έχουν προσδιορισθεί έπακριβώς οι στόχοι και ή ισχύς των αποφάσεών τής.

Παρά τό ότι οι μεταρρυθμίσεις που πρότεινε δ Γκορμπατσώφ ήταν άρκετά μετριοπαθείς, οι μεσαίοι κρικοί του γραφειοκρατικού μηχανισμού συνέχιζαν να άντιστέκονται. Η έφαρμογή άκόμη και μέρους των αποφάσεων τής δλομέλειας άποδείχθηκε έξαιρετικά δύσκολη. «Πειραματικές» έκλογές διευθυντών έργοστασίων έγιναν σε μία σειρά έπιχειρήσεων που για διάφορους λόγους είχαν μείνει χωρίς άφεντικά. Κανείς δμως από τους ύπάρχοντες διευθυντές δέν δέχθηκε να ύποσται τή δοκιμασία και οι διευθυντές τμημάτων και τό διοικητικό προσωπικό διορίστηκαν από τον διευθυντή, όπως και πρίν. Παρά τό ότι δ νέος νόμος για τις κρατικές έπιχειρήσεις που προέβλεπε τον έκδημοκρατισμό τής βιομηχανικής ζωής άρχισε να ισχύει από τή 1η Ίανουαρίου 1988, σχεδόν πουθενά ή διέυθυνση δέν έπέτρεψε τή παρέμβαση των έργατών στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Πολλά σημεία του νόμου ήταν άρκετά άσαφή. Έργατικά συμβούλια φτιάχτηκαν στα έργοστασία, δμως στίς περισσότερες περιπτώσεις ή ίδια ή διέυθυνση προσδιόρισε τά πλαίσια λειτουργίας και παρέμβασής τους και τον τρόπο δημιουργίας τους. Πολύ συχνά οι διευθυντές ήγουντο των νέων «οργάνων άυτοδιαχείρισης» και τά έκαναν προεκτάσεις του διοικητικού μηχανισμού.

Οι έκλογές για τά τοπικά Σοβιέτ έγιναν τό καλοκαίρι του 1987 με τό παλιό έκλογικό σύστημα. Σε άρκετές περιοχές μία «πειραματική» λίστα είχε έναν ύποψήφιο περισσότερο από τον αριθμό των αντιπροσώπων, αλλά άκόμη και σ' αυτές τής περιπτώσεις δ τελευταίος ύποψήφιος έπαιρνε τό χρίσμα του «άναπληρωματικού αντιπροσώπου» αν είχε μαζέψει περισσότερο από τά πενήντα τοίς εκατό των ψήφων.

Παρ' όλα αυτά, σχεδόν σε όλες τής «πειραματικές πολυύποψηφιακές περιοχές» οι έκλογείς μπόρεσαν να έπωφεληθούν από τά νέα τους δικαιώματα. Στίς περισσότερες περιπτώσεις ήταν άκριβώς τά τοπικά άφεντικά, άυτοί που παραδοσιακά έπαιρναν τις θέσεις στα Σοβιέτ, που βρέθηκαν «ύπεράριθμοι».

Όπως άναγνώρισε και ή Ίσβέστια, δ κατάλογος των «άναπληρωματικών αντιπροσώπων» περιελάμβανε «μιά σειρά από ήγέτες». Μεταξύ αυτών που άπέτυχαν στίς έκλογές ήταν γραμματείς περιφερειακών έπιτροπών, πρόεδροι Έκτελεστικών Έπιτροπών Σοβιέτ και οι άναπληρωτές τους, και άλλοι. Άρκετοι έξέχοντες ύποψήφιοι βρέθηκαν τή Σοβιέτ με δυσκολία, άφου ή τύχη τους άποφασίστηκε με πλειοψηφία μιάς ή δύο ψήφων». ⁹ Άκόμη και στίς περιοχές όπου τό παλιό σύστημα είχε διατηρηθεί τό έκλογικό σάμα συμπεριφέρθηκε άσυνήθιστα. Οι φοιτητές στο πανεπιστήμιο τής Μόσχας καταψήφισαν μέλος τής διοίκησης του πανεπιστημίου που ήταν ύπεύθυνος για τή φοιτητική καντίνα. Σύμφωνα με τήν *Λιτερνάτουρναγια Γκαζέτα*, οι έπίσημοι ύποψήφιοι άπέτυχαν να έκλεγούν σε 1076 περιοχές τής χώρας. ¹⁰ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι δ τύπος κάλυψε με κάθε λε-

πομέρεια αυτά τά γεγονότα. Σε μερικές περιπτώσεις μάλιστα άναφέρθηκε σε προσπάθειες «διόρθωσης» των έκλογικών αποτελεσμάτων.

Οι έκλογές απέδειξαν τήν αλλαγή του ψυχολογικού κλίματος στη χώρα. Η κοινωνική ζωή άναγεννιόταν. Η πολιτική δέν ήταν πιά άσχολία των προνομιούχων, ούτε ή κριτική τής έξουσίας διαφωνία. Στίς συνθήκες φιλελευθεροποίησης όλα τά ύπάρχοντα πολιτικά και ιδεολογικά ρεύματα ήλθαν στην έπιφάνεια. Οι φιλελεύθεροι δεξιοί διαφωνούντες συσπειρώθηκαν γύρω από τό samizdat Glasnost (Διαφάνεια) και τό σεμινάριο «Δημοκρατία και Άνθρωπισμός» στη Μόσχα. Ρώσοι έθνικιστές και φασιστικές ομάδες ενώθηκαν κάτω από τή σημαία τής έταιρείας Pamyat (Μνήμη). Έθνικές μειονότητες έξέφρασαν τά αίτήματά τους. Στίς έπαρχίες τής Βαλτικής έγιναν διαδηλώσεις για τό σύμφωνο Στάλιν-Χίτλερ του 1939, με τό όποιο αυτές οι περιοχές βρέθηκαν υπό τή σοβιετική έπιρροή. Στο Βίλιους άρκετές εκατοντάδες βγήκαν στους δρόμους και στη Ρίγα οι διαδηλώσεις ήταν πολύ μεγαλύτερες. Οι Τάταροι τής Κριμαίας έκαναν συγκέντρωση στη Μόσχα ζητώντας άποκατάσταση και άκύρωση τής διαταγής του Στάλιν που τούς έδιωχνε από τή γή τους. Οι ομάδες τής άριστεράς αύξήθηκαν με ταχύ ρυθμό.

Τό κίνημα των όμίλων και ή άπομάκρυνση του Γέλτσιν

Η πολιτική κατάσταση, όπως εξέλιχθηκε μετά τήν δλομέλεια του Ίανουαρίου, ήταν έξαιρετικά ευνοϊκή για τήν άριστερά. Από τή μία μεριά, τά αίτήματά τής συνέπιπταν άπολύτως με τά καθημερινά συνθήματα, και από τήν άλλη, ή άριστερά προσείλκυε στίς γραμμές τής δλο και περισσότερους άνθρώπους που τούς ένοχλούσε δ άργός ρυθμός τής πραγματικής αλλαγής. Η γρήγορη επέκταση των «άτυπων συλλόγων» άρχισε στο τέλος του 1986. Ο Όμιλος Κοινωνικής Πρωτοβουλίας (KSI) και δ όμιλος Περestroϊκία στη Μόσχα έγιναν γρήγορα κέντρα έξλης τής σοσιαλιστικής και φιλελεύθερης άριστερής διανοήσης. Όμάδες για τήν «πολιτιστική δημοκρατία» και τό περιβάλλον έμφανίστηκαν ή δυνάμωσαν. Τό κίνημα στο Λένινγκραντ άναπτύχθηκε με ιδιαίτερα ταχείς ρυθμούς. Στίς 16 Μαρτίου, μετά από κάλεσμα τής «πολιτιστικής - οικολογικής» ομάδας Spasenie (Έπιβίωση), εκατοντάδες νέων μαζεύτηκαν στο ύπό κατεδάφιση έξνοδοχείο Anglettere. Στη συγκέντρωση έλαβαν μέρος και άντιπρόσωποι από άλλες οικολογικές και άριστερές ομάδες, σπουδαστές τεχνικών σχολείων, έργάτες και φοιτητές. Τήν περιφρούρηση είχε άναλάβει ή ομάδα Forpost (Φυλάκιο). Οι δημοσιογράφοι που κάλυψαν τό γεγονός άναγνώρισαν ότι τά πάντα ήταν τέλεια όργανωμένα: «δέν ύπήρξαν κανενός είδους άκρότητες». ¹¹ Οι διαδηλωτές δέν κατάφεραν να άποτρέψουν τήν κατεδάφιση του κτιρίου, αλλά έδειξαν κάτι πιο σημαντικό: οι πολίτες έχουν τό δικαίωμα να παρεμβαίνουν στίς άποφάσεις τής έξουσίας. Ο ήγέτης τής Spasenie, Άλεξέι Κοβάλεφ, έγινε άμέσως πασίγνωστος στο Λένινγκραντ και πέρα άπ' αυτό. Άνεξάρτητες άριστερές ομάδες προώθησαν τήν ύποψηφιότητά του για τό Σοβιέτ τής πόλης, αλλά ή έφορευτική έπιτροπή άρνήθηκε να τον συμπεριλάβει στους ύποψηφίους. Με τή σειρά του δ τύπος τής Μόσχας κριτικάρισε τις άρχές του Λένινγκραντ και ύποστήριξε τον Κοβάλεφ και τήν Spasenie.

Άπό τό καλοκαίρι του 1987 ήδη μπορούμε να μιλάμε για μαζικό κίνημα με συμμετοχή χιλιάδων από διάφορα μέρη τής χώρας. Η γραμμή των διαφόρων ομάδων διέφερε σημαντικά, όπως και οι τρόποι δράσης τους. Η έπιθυμία για ένότητα συνδυαζόταν σε πολλούς όμίλους με καχυποψία άπέναντι σε άλλες ομάδες, σεκταρισμό και άναγωνισμό. Παρ' όλα αυτά, τό κίνημα δλο και περισσότερο αισθανόταν τήν άνάγκη έκπόνησης κοινής πλατφόρμας και κοινής πρακτικής δράσης.

Τόν Αύγουστο του 1987 δ KSI όργάνωσε στη Μόσχα συνάντηση των πενήντα δύο κύριων προοδευτικών ομάδων με κατάληξη τήν ίδρυση τής Όμοσπονδίας Σοσιαλιστικών Κοινωνικών Όμίλων (FSOK). Διατηρώντας τις έπί μέρους διαφορές τους, οι ομάδες-μέλη τής Όμοσπονδίας τάχθηκαν με τό σοσιαλιστικό πλουραλισμό, τήν άυτοδιαχείριση τής παραγωγής και τόν έκδη-

μοκρατισμό του σχεδιασμού. Η Διακήρυξη της FSOK προώθησε συγκεκριμένα πολιτικά αιτήματα: κατάργηση της λογοκρισίας και το δικαίωμα των όμιλων να κατεβάζουν ύποψιφους στις εκλογές. Το κεφάλαιο για την οικονομία ήταν το λιγότερο επεξεργασμένο και αποφασίστηκε να ετοιμασθούν αργότερα ειδικά κείμενα που θα θεμελιώνουν τις θέσεις της FSOK στα ζητήματα αυτοδιαχείρισης και σχεδιασμού. Οι όμιλοι διακήρυξαν ότι η μεταρρύθμιση πρέπει να προχωρήσει χωρίς επιπτώσεις στο βιωτικό επίπεδο των εργαζομένων και να εξασφαλίζει φθηνή κατοικία, δωρεάν ιατρική περίθαλψη, πλήρη απασχόληση, κ.λπ. Η αύξηση του ρόλου των παραγόντων της αγοράς στη διαχείριση της οικονομίας χαρακτηρίστηκε φυσική και αναπόφευκτη, τονίσθηκαν όμως οι κίνδυνοι του τεχνοκρατισμού που θριαμβεύει και της αντικατάστασης του φετιχισμού του σχεδιασμού με το φετιχισμό της αγοράς.

Η FSOK πλαισιώθηκε από όμιλους όχι μόνο από τη Μόσχα αλλά και από το Κούμπιτσεφ, Κρασνογιάρσκ, Νοβοροσίτσκ, Ίβάνοβο, Σαράτοφ και άλλοι. Το φθινόπωρο του 1987 ή δημοσπονδία γνώρισε συνεχή ανάπτυξη. Άρχισε η έκδοση του περιοδικού *Svidetel* (Μάρτυρας) — αργότερα, για λόγους παράδοσης, μετονομάστηκε σε *Levii Povorot*. Αντιπρόσωποι της FSOK μίλησαν στους ξένους δημοσιογράφους στα γραφεία του επίσημου πρακτορείου ειδήσεων Νοβόσιτς και ύλικο για τη FSOK εμφανίστηκε σε αρκετές εφημερίδες. Ξαφνικά όμως το Νοέμβριο η κατάσταση άλλαξε.

Στις 31 Οκτωβρίου ο γραμματέας της Κεντρικής Επιτροπής Α. Λουκιάνωφ, μιλώντας σε ξένους και σοβιετικούς δημοσιογράφους σε συνέντευξη τύπου στο Νοβόσιτς, είπε ότι στην ολόκληρη χώρα που μόλις είχε τελειώσει, άκουστηκαν διαφωνίες για την ομιλία του Μπόρις Γέλτσιν ο οποίος και αναγκάστηκε να παραιτηθεί από ηγέτης της οργάνωσης της Μόσχας. Αυτά τα νέα είχαν την επίδραση εμπρηστικής βόμβας, αλλά η κοινή γνώμη ήταν πολύ περισσότερο αγανακτισμένη από τη σιωπή του επίσημου τύπου. Τα λόγια του Λουκιάνωφ μεταφέρθηκαν στη Δυτική Ευρώπη, στην Κίνα, στην Ουγγαρία και την Πολωνία, όμως οι Μοσχοβίτες ήταν αναγκασμένοι, όπως τις πρώτες μέρες της καταστολής στο Τσερνουπίλ, να μάθουν για τα γεγονότα στη χώρα τους από το ξένο ραδιόφωνο. Ο Γέλτσιν ήταν γνωστός ως ένας από τους πιο σταθερούς υποστηρικτές της περεστρόικα και η παραίτησή του ήταν κακός οίονος. Οι άριστεροι όμιλοι με μία φωνή διαμαρτυρήθηκαν για τη σιωπή των μέσων μαζικής ενημέρωσης και στους περισσότερους έγιναν σοβαρές συζητήσεις για τί θα μπορούσε να γίνει σε μία τέτοια κατάσταση. Ακτιβιστές της FSOK άρχισαν να μαζεύουν υπογραφές στους δρόμους της Μόσχας απαιτώντας πλήρη διαφάνεια στην υπόθεση Γέλτσιν. Ο Βλαντιμίρ Κουρμπόλοφ του όμιλου *Obshchina* (Κομμούνια), που είχε έλθει από το Λένινγκραντ, ο Κοβάλεφ και αρκετά ακόμη μέλη της FSOK συνελήφθησαν από την αστυνομία για τη συλλογή των υπογραφών. Η κρίση εντάθηκε ακόμη περισσότερο όταν οι έθνικές και οι μοσχοβίτικες εφημερίδες δημοσίευσαν τα πρακτικά της ολομέλειας της οργάνωσης της Μόσχας στην οποία ο Γέλτσιν είχε απομακρυνθεί από το πόστο του κατηγορούμενος για μία σειρά πολιτικές αμαρτίες. Στο πανεπιστήμιο της Μόσχας έγινε αυθόρμητη συγκέντρωση των φοιτητών και φτιάχθηκε επιτροπή πρωτοβουλίας που ήλθε σε επαφή με τον KSI και την FSOK. Πολλές κομματικές οργανώσεις της Μόσχας αρνήθηκαν να υποστηρίξουν την απόφαση της ολομέλειας.

Αργότερα, τον Ιανουάριο του 1988, ο Γκορμπατσώφ παραδέχθηκε ότι εξ αιτίας της «υπόθεσης Γέλτσιν» η ηγεσία υπέστη δριμύεια κριτική από την άριστερά και ότι η απομάκρυνση του ηγέτη της Μόσχας θεωρήθηκε «από ένα κομμάτι της διάνοησης, ειδικά της νεολαίας, ως πλήγμα κατά της περεστρόικα». ¹² Με τη σειρά τους, οι συντηρητικοί είδαν την αποπομπή του Γέλτσιν ως μήνυμα άντεπίθεσης. Οι όμιλοι δέχθηκαν σοβαρές πιέσεις και αρκετά μέλη τους έχασαν τις δουλειές τους. Οποιαδήποτε δραστηριότητα σε επίσημη βάση ήταν πιά δύσκολη υπόθεση. Οι όμιλοι δεν μπορούσαν πιά να χρησιμοποιούν γραφεία και τα κείμενά τους δεν έβγαιναν στον τύπο, ενώ μέχρι το Σεπτέμβριο δεν είχαν κανένα πρόβλημα. Η Επιτροπή Ενίσχυσης της Περεστρόικα, το τοπικό τμήμα της FSOK στο Κρασνογιάρσκ, βρέθη-

κε σε εξαιρετικά δύσκολη θέση. Μέλη της Επιτροπής είχαν κατηγορηθεί αρκετούς από τους τοπικούς ηγέτες του κόμματος για διαφθορά, ή τοπική κομματική επιτροπή πήρε ειδική απόφαση εναντίον του όμιλου και ένα από τα μέλη του, ο Β.Μ. Τσετβέρτκοφ, διαγράφηκε από το κόμμα. Παρόμοια γεγονότα συνέβησαν και σε άλλες πόλεις.

Η πλειοψηφία των όμιλων συνέχιζε να υπογραμμίζει τη νομιμότητα των δραστηριοτήτων τους και την έτοιμότητα συνεργασίας με προοδευτικές ομάδες μέσα στο κόμμα και τον κρατικό μηχανισμό. Αυτό δέν τους γλίτωσε από κατηγορίες για «μη εποικοδομητικές θέσεις» και «προσπάθειες ύπονόμευσης των θεμελίων». Το χειμώνα ο τύπος ξεκίνησε μία γνήσια σταλινική καμπάνια κατά της άριστερας. Η *Komsomolskaya Pravda*, ή *Vechernyaya Moskva* και η *Moskovskii Komsomolets*, δ-λες βγήκαν με επιθέσεις κατά της FSOK και των όμιλων. Η *Pravda* επιτέθηκε κατά του θεατρικού συγγραφέα Μιχαήλ Σάτρωφ, που προωθούσε μία πιο συνεπή ανάλυση του σταλινικού παρελθόντος και ιστορική δικαίωση των αντιπάλων του Στάλιν, του Τρότσκι συμπεριλαμβανομένου. Κρίνοντας από το ύφος των άρθρων, οι συντηρητικές ομάδες είχαν φοβηθεί αρκετά από την ανάπτυξη της άριστερης δράσης μετά τα γεγονότα του Αυγούστου και του Νοεμβρίου 1987.

Στους φιλελεύθερους μεταρρυθμιστικούς κύκλους γινόταν αναφορά στις χειμερινές διακοπές του Γκορμπατσώφ και στην ασθένεια ενός από τους ηγέτες της προοδευτικής τάσης, του Αλεξάντρ Γιάκοβλεφ. Η σταλινική άντεπιθεση όμως δέν οφειλόταν απλώς στις εθνικές συνθήκες. Η περεστρόικα είχε μπει σε νέα φάση και η πολιτική διαφοροποίηση μεγάλωσε.

Τεχνοκρατισμός και Άγορα

Αν στα πρώτα στάδια της περεστρόικα το σύνθημα της αλλαγής ήταν αρκετό για να ενώσει τα πιο διαφορετικά ρεύματα της κοινωνίας και του κρατικού ή κομματικού μηχανισμού, τώρα πιά δέν έφθανε. Πολλοί από τη «νέα γενιά» των στελεχών του κρατικού μηχανισμού, οι οποίοι κατάφεραν να πάρουν σημαντικές θέσεις κατά τα γεγονότα του 1985-86, θεωρούσαν ότι οι βασικοί στόχοι της περεστρόικα είχαν εκπληρωθεί και έβλεπαν με σκεπτικισμό κάθε «πειραματισμό» που θα έβαζε σε κίνδυνο τη θέση τους που είχαν αγωνισθεί τόσο σκληρά να κατακτήσουν. Η σχετική βελτίωση της διεθνούς πολιτικής κατάστασης και η αμερικανο-σοβιετική συμφωνία για τους πυραύλους μέσου βεληνεκούς — ή οποία σε μεγάλο βαθμό ήταν αποτέλεσμα των αλλαγών στη χώρα μας — κατά κάποιο τρόπο επίσης ενίσχυσαν τις συντηρητικές διαθέσεις στον κρατικό μηχανισμό. Αν, για κάποιους γραφειοκράτες, η έσωτερική πολιτική φιλελευθεροποίηση ήταν το κόστος της εμπιστοσύνης της Δύσης και της αναβίωσης της ύψησης, το ενδιαφέρον τους για την πολιτική αλλαγή εξανεμίστηκε όταν αυτοί οι στόχοι φάνηκαν να επιτυγχάνονται σε σημαντικό βαθμό. Οι διαδηλώσεις των νέων του Νοεμβρίου για την «υπόθεση Γέλτσιν» ενέτειναν τις ανησυχίες ότι ο εκδημοκρατισμός είχε πάει «πολύ μακριά».

Βέβαια η περεστρόικα συνεχιζόταν. Ανακοινώθηκε η αποκατάσταση του Μπουχάριν, του Ρύκωφ και άλλων παλιών μολοσεβίκων που είχαν κατηγορηθεί από το Στάλιν το 1937 για τη δημιουργία του «μετώπου δεξιών και τροτσκιστών». Το περιοδικό *Oktjabr* (Οκτώβρης) δημοσίευσε το επί χρόνια απαγορευμένο μυθιστόρημα του Β. Γκρόσμαν *Ζωή και Πεπρωμένο* και το πρώτο τεύχος του 1988 του *Latinskaya Amerika* (Λατινική Αμερική) είχε ένα σύντομο σημείωμα για τη ζωή του Τρότσκι στο Μεξικό. Ενώ προετοιμαζόταν η αποχώρηση των σοβιετικών δυνάμεων από το Αφγανιστάν, ο τύπος έγραφε καθαρά για την αποτυχία της «Αφγανικής έκστρατείας»: «Οι βασικοί στόχοι απλώς δέν έπετεύχθησαν. Η παρουσία των σοβιετικών δυνάμεων στη χώρα έχει χάσει κάθε έννοια. Η αποχώρηση είναι αναπόφευκτη και λογική». ¹³

Παρ' όλα αυτά, η δυναμική των γεγονότων δέν ήταν αυτή του 1986 και μεταξύ των μεταρρυθμιστών υπήρχε ένα αίσθημα απογοήτευσης. Πολλά ριζοσπαστικά συνθήματα επαναλαμβάνονταν με τελευταίο τρόπο χωρίς καμιά σοβαρή προσπάθεια α-

γώνα για την πραγματοποίησή τους. Τά πειράματα με τις εκλογές των διευθυντών σταμάτησαν (παρά το ότι ο σχετικός νόμος είχε ήδη τεθεί σε ισχύ). Άνικανοποίητοι από τὰ αποτελέσματα, οί ιδεολόγοι τής οικονομικής μεταρρύθμισης προωθούσαν όλων τών ειδών τίσ προτάσεις και, έχοντας χάσει τήν προηγούμενη έντονητά τους, τσακώνονταν έντονα μεταξύ τους. Σύμφωνα με τόν έπιφανή σοβιετικό νομικό Β.Π. Κουρασβίλι, τὰ μέτρα πού πάρθηκαν κατά τήν περίοδο 1985-87 ήταν «τόσο έπιφανειακά και χλιαρά πού υπήρχε κίνδυνος ούτε καν νά πλησιάσει ή περεστρόϊκα τούς θολούς τής στόχους». ¹⁴ Ήταν άπαραίτητη ή χάραξη με πίο συγκεκριμένο τρόπο τών δρόμων τής οικονομικής και πολιτικής μεταρρύθμισης.

Ένώ άρχικά οί τεχνοκρατικές και δημοκρατικές άντιλήψεις για τήν άλλαγή συνυπήρχαν λίγο-πολύ ειρηνικά, τώρα πιά ήταν άπαραίτητος ένας καθαρός διαχωρισμός τους. Οί τεχνοκράτες, πού φαινόταν δλο και πίο καθαρά ότι ύποστήριζαν τὰ συμφέροντα τού βιομηχανικού διοικητικού μηχανισμού, έβλεπαν ως διεξοδο από αυτό τό μέρδεμα τή μερική έξάλειψη τών κοινωνικών μέτρων και τήν εισαγωγή στήν ΕΣΣΔ τών συνταγών τών νεοσυντηρητικών θεωρητικών τής Δύσης. Ό Νικολάι Σμέλεφ, ένας από τούς πίο έπιφανείς ύποστηρικτές αυτής τής τάσης, προσδιόρισε με άρκετή ειλικρίνεια τό πρόγραμμά του με τὰ λόγια: «Ό,τι είναι άποτελεσματικό είναι και ήθικό». ¹⁵ Μέ τούς άλλους θεωρητικούς τής τεχνοκρατικής σχολής (Γ. Λισίσκιν, Γ. Ποπόφ, κ.ά.) θεωρεί ότι τὰ κοινωνικά μέτρα είναι φρένο στήν ανάπτυξη και «κατάλοιπο τού φεουδαλισμού». Οί τεχνοκράτες δέν κρύβουν πιά τόν άντιδημοκρατικό χαρακτήρα τών προτάσεων τους. Μέσα από τίσ σελίδες τής *Λιτενατορνγανα Γκαζέτα*, ο Λισίσκιν διακήρυξε ότι τό σημείο εκκίνησης τής μεταρρύθμισης πρέπει νά είναι τὰ συμφέροντα μιās «προωθημένης» μειοψηφίας, τής οποίας ή ανάπτυξη έμποδίζεται από τήν άργόστροφη, όπισθοδρομική πλειοψηφία. Ό ρόλος τής περεστρόϊκα ήταν τό κτύπημα τής «τυραννίας» τής πλειοψηφίας και ή έπιβεβαίωση τής άνωτερότητας τής έλίτ.

Ή επέκταση τών σχέσεων τής άγοράς είναι τό κύριο σύνθημα τών ιδεολόγων τεχνοκρατών. Στήν πραγματικότητα όμως, ή φρασεολογία τής «άγοράς» αυτής τής ομάδας πρέπει νά άντιμετωπισθεί με ιδιαίτερη προσοχή. Ή δομή τής σοβιετικής οικονομίας, φτιαγμένη από τόν Στάλιν, έγγυάται τήν άπόλυτη μονοπωλιακή θέση στίς κεντρικές έπιχειρήσεις. Για δεκαετίες τό μεγαλύτερο μέρος τών επενδύσεων καταβροχθιζόταν από τούς εργοστασιακούς γίγαντες για τήν παραγωγή μέσων παραγωγής. Τά πάντα είναι όργανωμένα με τέτοιο τρόπο ώστε ο καταναλωτής νά είναι ύποχείριο τού παραγωγού και αυτό εξηγείται όχι μόνο με τήν άπουσία άγοράς αλλά συχνά και με τήν άπουσία πραγματικής έπιλογής. Ή οικονομία δέν είναι προσανατολισμένη προς τήν ικανοποίηση ανθρώπινων άναγκών αλλά προς τήν άυτο-αναπαραγωγή. Αιτή ή «άυτοκαταβροχθιζόμενη οικονομία», για νά χρησιμοποιήσω τήν έκφραση τού γνωστού διανοούμενου Β. Σελιούνιν, δέν μπορεί νά γίνει πίο ανθρώπινη με τόν προτεινόμενο άναπροσανατολισμό από τίσ κεντρικές κατευθύνσεις στό κριτήριο τού κέρδους. Τά μέσα αλλάζουν αλλά όχι ο στόχος.

Ύπ' αυτές τίσ συνθήκες τό προτεινόμενο «παίξιμο τής άγοράς» μπορεί μόνο νά οδηγήσει σε αύξήσεις τιμών, πληθωρισμό και αύξημένη εκμετάλλευση τού καταναλωτή από μονοπωλιακούς οργανισμούς. Είναι χαρακτηριστικό τό ότι οί τεχνοκράτες, οί όποιοι συνεχώς τονίζουν πώς ή άγορά θά λύσει τὰ περισσότερα προβλήματα, περιφρονούν έπιδεικτικά τή δομική μεταρρύθμιση στή σφαίρα τής παραγωγής και τήν άνακατανομή τών επενδύσεων, παρ' όλο ότι είναι περισσότερο από προφανές πώς χωρίς τέτοια μέτρα δέν πρόκειται ποτέ νά υπάρξει «κανονικός» άνταγωνισμός στήν άγορά.

Οί συγκεκριμένες προτάσεις αυτής τής σχολής καταλήγουν, στό όνομα τής οικονομικής ύγείας, στήν άρση τής έπιδότσης τών τροφίμων και στήν αύξηση τιμών. Τήν ίδια στιγμή προπαγανδίζουν τήν «άυτοχρηματοδότηση», πού στήν πράξη καταλήγει στήν έλευθερία τών μονοπωλιστών νά αύξάνουν τίσ τιμές. Άπό τόν Ίανουάριο τού 1987, πού μιá σειρά έπιχειρήσεις στραφικαν στήν άυτοχρηματοδότηση, οί έφημερίδες άρχισαν νά άναφέρουν ταχύτατες αύξήσεις τιμών στά πίο διαφορετικά άγαθά και ύπηρεσίες, από ταξίδια στό έξωτερικό και καθαρισμούς πα-

ραθύρων, μέχρι... κηδείες. Άναλύοντας τίσ τιμές τών νεκροταφείων, ο μοσχοβίτης κοινωνιολόγος Α. Ρουμπινώφ σημείωσε, όχι χωρίς ειρωνεία, ότι «οί οικονομικές προοπτικές αύτου τού τομέα είναι πραγματικά φανταστικές». ¹⁶

Ή ούσία είναι ότι, κάτω από τό μανδύα τής «μεταρρύθμισης», οί εργαζόμενοι πληρώνουν τίσ λανθασμένες οικονομικές εκτιμήσεις τής γραφειοκρατίας, τήν κακή διαχείριση, τίσ δομικές άνισοροπίες και τήν κατάσταση τής οικονομίας πριν από τήν κρίση. Είναι άπόλυτα σαφές ότι τέτοιες προτάσεις δέν μπορεί νά έχουν μαζική ύποστήριξη. Στοιχεία από έρευνες δείχνουν ότι περισσότερο από τό 70% τού πληθυσμού άντιτίθεται σ' αυτές. ¹⁷

Οί άρχές τής νέας τεχνοκρατικής σχολής δέν έχουν γίνει άποδεκτές ως έπίσημη στρατηγική τής περεστρόϊκα και σε άρκετές περιπτώσεις έχουν δεχθεί τήν κριτική τού Γκορμπατσώφ. Ή έπιρροή όμως τών ύποστηρικτών της στους μηχανισμούς αύξάνει σταθερά και συγκεκριμένες θέσεις της βρίσκονται δλο και πίο συχνά σε έπίσημα ντοκουμέντα. Τό γεγονός αυτό δέν πρέπει νά έκπλήσσει κανένα. Οί ιδεολόγοι τεχνοκράτες έχουν προτείνει μεθόδους, οί όποιες με τό λούστρο τής ριζοσπαστικότητας, είναι άπολύτως άποδεκτές από τή γραφειοκρατία. Έχουν έπίσης προτείνει τή διατήρηση τών παραδοσιακών δομών και στό οικονομικό και στό πολιτικό σύστημα τής χώρας. Παρά τήν άντισταλινική ρητορική του, τό τεχνοκρατικό ρεύμα συγκλίνει δλο και περισσότερο προς τούς συντηρητικούς σταλινικούς. Ό βάρβαρος μισητισμός πολιτικού έλέγχου άποδείχθηκε άπαραίτητο στοιχείο μιās στρατηγικής πού βασίζεται στήν άνατροπή τών συμφερόντων τής κοινωνίας και στή μείωση τού βιωτικού έπιπέδου τών κατώτερων στρωμάτων. Είναι έπίσης έντελώς προφανές ότι ή γκλασνόστ και ή άυτοδιαχείριση —οί σημαίες τής προηγούμενης περιόδου τής περεστρόϊκα— δέν έχουν θέση σ' αυτές τίσ άρχές.

Δέν είναι καθόλου τυχαίο ότι ο Γ. Ποπόφ, ένας από τούς κύριους ιδεολόγους τού τεχνοκρατισμού; βγήκε στόν τύπο με άφορισμούς κατά τού Γέλτσιν ενώ δήλωνε όμως ότι, σ' αυτή τή σύνθετη συγκυρία, ή άριστερά μπορεί νά άποδειχθεί πίο επικίνδυνη από τούς συντηρητικούς. Μετά τήν πτώση τού Γέλτσιν οί τεχνοκράτες και οί σταλινικοί άρχισαν νά δρούν πίο συχνά τών έννιαίο μέτωπο, προπαγανδίζοντας αύξήσεις τιμών και τήν άπομάκρυνση αυτών πού, κατά τή γνώμη τους, είναι πολύ άριστεροί και στούς όποιους έχουν καρφισώσει τήν ταμπέλα «άβανγκαρντισμός». Βέβαια και οί δύο πλευρές βλέπουν αυτό τό συμβιβασμό άπλώς ως τακτικό έλιγμό αλλά ή άντικειμενική δυναμική τών γεγονότων έχει σπρώξει τούς μέν στήν άγκαλιά τών δέ.

Σε πολλά εργοστάσια οί εργαζόμενοι άρχισαν νά ζητούν άλλαγές στήν όργάνωση τής εργασίας, γκλασνόστ στό χώρο δουλειάς, άπόλυση άνίκανων και διεφθαρμένων ήγετών, μείωση τού χρόνου δουλειάς και τέλος στίς ύπερωρίες. Ό τύπος άναφέρθηκε σε άπεργίες και άθόρμητες κινητοποιήσεις σε πολλές έπιχειρήσεις περί τό τέλος τού 1987. Τό Δεκέμβριο έμφανίσθηκαν σοβαρές αντίθεσεις ανάμεσα στούς εργαζόμενους και τίσ τοπικές άρχές στό Κρίβοϊ Ρόφκ και στό Βολγκογκράντ, όταν ή έλλειψη χρημάτων στήν τράπεζα και ή πολύ σφικτή οικονομική πολιτική είχαν ως άποτέλεσμα τή μη πληρωμή τών μισθών. Οί εργάτες διαμαρτυρήθηκαν ότι, όπως και νά 'χουν τὰ πράγματα, είχαν κερδίσει τὰ χρήματά τους και δέν μπορεί νά θεωρηθούν ύπεύθυνοι για τή μη έκπλήρωση τού οικονομικού πλάνου. Οί γραφειοκράτες άναπόλησαν τίσ «παλιές καλές μέρες» πού μπορούσαν άπλώς νά χρησιμοποιήσουν κατασταλτικά μέτρα. Σύμφωνα με τούς κλασικούς νόμους τής έπαναστατικής διαδικασίας, μιá πόλωση τών δυνάμεων έμφανιζόταν στή χώρα.

Συμπέρασμα

Τόν Ίανουάριο τού 1988 ο εδρύτατα γνωστός σοβιετικός οικονομολόγος Β. Σελιούνιν έγραφε ότι δυό χρόνια περεστρόϊκα κατέδειξαν τή χρεοκοπία τών βασικών έννοιών τής έπίσημης οικονομικής έπιστήμης. Τό μεταρρυθμιστικό ρεύμα άποδείχθηκε άνίκανο νά φτιάξει και νά προτείνει στήν κοινωνία ένα ριζοσπαστικό πρόγραμμα πού θά μπορούσε νά συνεχίσει τίσ μάζες. Ή κύρια έπιτυχία τής περεστρόϊκα παρέμεινε ή διαφάνεια (γκλασ-

νόςτ) πού δέν μπορεῖ ὅμως νά λύσει αὐτομάτως τά οικονομικά καί κοινωνικά προβλήματα τῆς χώρας. «Τώρα», ἔγραψε ὁ Σελιούνιν, «δομικές ἀλλαγές εἶναι ἀπαραίτητες στήν οἰκονομία — χρειάζεται νά στραφούμε ἀπό τήν ἐργασία γιά τήν ἐργασία πρὸς τοὺς ἀνθρώπους καί τίς ἀνάγκες τους».¹⁸ Μιά τέτοια περестρόϊκα θά ἦταν δυνατή μόνο ἂν διατηροῦσε τό βιωτικό ἐπίπεδο τῶν μαζῶν καί ἀνέπτυξε τήν βιομηχανική, πολιτική καί τοπική δημοκρατία πού δίνει στοὺς ἐργαζόμενους τήν εὐκαιρία πραγματικῆς συμμετοχῆς στή διαδικασία λήψης ἀποφάσεων.

Οἱ χωρίς στόχο προσπάθειες τῶν πρώτων χρόνων ἀποδείχθηκαν ἐκτός πραγματικότητος. Ἡ ἐμπειρία τῆς σοβιετικῆς κοινωνίας, γιά μιὰ ἀκόμη φορά, ἀπέδειξε ὅτι ἡ πιό μετριοπαθῆς ἀπόφαση δέν εἶναι πάντα ἡ πιό συνετή. Τῆ θέση τῶν ἀφηρημένων ἔννοιων τοῦ «κοινοῦ καλοῦ» ἔχει πάρει ἡ συνείδηση τῆς συγκρούσεως συμφερόντων μέσα στήν κοινωνία. «Ἡ πάλι δέν εἶναι ἀπλῶς ἀνάμεσα σέ γραφειοκράτες καί μή γραφειοκράτες», ἔγραψε ἓνας ἀρθρογράφος τοῦ δημοφιλοῦς περιοδικοῦ *Novyi Mir* (Νέος Κόσμος), «ἀλλά ἀνάμεσα στίς κοινωνικές ομάδες πού καί οἱ δύο ἐνδιαφέρονται γιά ὀπιστήριξη. Τό βασικό ἐρώτημα εἶναι: ποιός εἶναι ἰκανός νά ἡγηθεῖ τῶν μαζικῶν δυνάμεων πού ἐνδιαφέρονται πραγματικά γιά τήν περестρόϊκα, τήν ἐπιστημονική, τεχνική καί πολιτιστική πρόοδο, καί πού θά εἶναι τό βασικό του μέσο, ἄρα καί τό μέσο γιά τό γενικό συμφέρον — οἱ πιό εἰδικευμένοι ἐργάτες, πού ἀποτελοῦν τίς πιό προωθημένες παραγωγικές δυνάμεις, καί ἡ ἐπιστημονική, τεχνική καί ἀνθρωπιστική διανόηση».¹⁹ Ἔτσι ἡ ριζοσπαστική πτέρυγα τῆς ἐπίσημης μεταρρυθμισης κατέληξε τελικά στό συμπέρασμα, ὡς ἀποτέλεσμα δύο χρόνων περестρόϊκα, ὅτι οἱ ἀλλαγές δέν μπορεῖ νά ὀλοκληρωθοῦν χωρίς τήν συμπαράσταση συγκεκριμένων κοινωνικῶν συμφερόντων. Ἡ στρατηγική ὅμως πού προτάθηκε ἀπό αὐτό τό ρεύμα — ἡ κινητοποίηση τῶν ἐκσυγχρονιζομένων μεσαίων στρωμάτων — μέ κανένα τρόπο δέν προσφέρει τήν κοινωνική βάση γιά τό μετασχηματισμό. Μόνο ἂν ἐπιτευχθεῖ μιὰ πραγματική συνεργασία τῶν μεσαίων καί κατώτερων στρωμάτων μέσα στά πλαίσια μιᾶς ριζοσπαστικῆς μεταρρυθμιστικῆς πολιτικῆς, θά εἶναι δυνατόν νά φτιαχθεῖ ἓνα δυνατό κοινωνικό μπλόκ ἰκανό νά ἀντιπαρατεθεῖ στή γράφειοκρατία. Αὐτό πού πραγματικά χρειάζεται δέν εἶναι ἡ κολεκτία τοῦ κοινωνικοῦ ἐγωῖσμοῦ τῶν «προχωρημένων» (καί οὐσιαστικά τῶν πιό εὐημεροσυνών) κοινωνικῶν ομάδων ἀλλά ἀντίθετα, ἓνας ἀγώνας γιά νά κερδηθεῖ ἡ πιό βαθιά συμπαράστασή τους στίς εὐρύτερες μάζες. Μιά τέτοια πολιτική πλατφόρμα εἶναι ὀπωσδήποτε δυνατή. Περικλείει πολιτικό ἐκδημοκρατισμό, ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανικῆς καί τοπικῆς αὐτοδιαχείρισης, διατήρηση τῶν κοινωνικῶν μέτρων, μιὰ ἀποκεντρωτική ἀντιγραφειοκρατική πολιτική ὑπό δημοκρατικό ἔλεγχο ἀπό τά κάτω, ὑποστήριξη τῶν συμφερόντων τοῦ καταναλωτῆ καί σταδιακό ἀναπροσανατολισμό τῆς οἰκονομίας πρὸς τήν ἰκανοποίηση τῶν ἀνθρώπινων ἀναγκῶν, παίρνοντας ὑπόψη οἰκολογικούς καί ἀνθρωπιστικούς παράγοντες.

Ἡ σοσιαλιστική δημοκρατία πρέπει ἐπίσης νά παρέχει στό ἄτομο κοινωνικές καί νομικές ἐγγυήσεις. Εἶναι σημαντική ἡ ἀλ-

λαγή τῶν οικονομικῶν προτεραιοτήτων ὥστε ὁ ἀνθρώπος νά εἶναι πραγματικά ὁ κύριος στόχος. Ἡ διαδικασία λήψης ἀποφάσεων πρέπει νά ἀποκεντρωθεῖ καί πρέπει νά δημιουργηθοῦν δημοκρατικές διαδικασίες, ἀσύμβατες καί μέ τό γραφειοκρατικό καί μέ τόν τεχνοκρατικό τρόπο διαχείρισης. Τέλος, τά ἡμίμετρα, τόσο βολικά γιά τή γραφειοκρατία, πρέπει νά ἀντικατασταθοῦν μέ νέα, συνεπή, δημοκρατική νομοθεσία. Δέν εἶναι ζήτημα ἐπιλογῆς ἀνάμεσα στό σχεδιασμό καί τήν ἀγορά (σέ μιὰ σύγχρονη κοινωνία ὑπάρχουν καί τά δύο). Ἡ πραγματική ἐπιλογή σήμερα εἶναι ἀνάμεσα στήν κοινωνία τῶν πολιτῶν καί τῆ γραφειοκρατία. Ἀπό τό ποιές δυνάμεις παίρνουν τό πάνω χέρι ἐξαρτᾶται τό μέλλον τοῦ σοσιαλισμοῦ στή χώρα μας καί, ἴσως, σ' ὅλο τόν κόσμο.

(μετάφραση Γ. Προκοπάκης
ἀπό τό *New Left Review*)

1. Βλέπε τήν πολὺ ἀποκαλυπτική συνέντευξη μέ τόν Νικολαί Σμέλεφ στό *Knizbove Obozrenie*, 1988, No. 1.
2. *Liternaturnaya Gazeta*, 10.2.1988.
3. Αὐτή τήν ἐποχή ἡ μόνη ἐξαιρέση ἦταν οἱ ἀδελφοί Roy καί Zhores Medvedev, πού πάντοτε ἔδιναν ἔμφαση στή σχέση ἀνάμεσα στήν ὕφεση καί τά ἀνθρώπινα δικαιώματα. Θά πρέπει νά λεχθεῖ ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν διαφωνούντων θεωροῦσε πῶς οἱ «Μαρξιστές Μεντβέντεφ» δέν ἀνήκαν στό κίνημα. Βρίσκονταν ὑπό συνεχή ἐπίθεση μέ ὅλων τῶν εἰδῶν τίς κατηγορίες, μέχρι «συνεργάτες τῆς κρατικῆς ἀσφάλειας».
4. Αὐτό τό πρόγραμμα παρουσιάστηκε στό κείμενο «Σοσιαλισμός καί Μέλλον», στό παράνομο περιοδικό *Levyi Porovor*, 1980, No. 3-4.
5. Γιά παράδειγμα, ἡ ἐρευνα τῆς ἀκαδημαϊκοῦ Τατιάνα Ζασλάφσκαγια, πού εἰδείξε ὅτι ἡ δυνατότητα διαχείρισης τῆς σοβιετικῆς οἰκονομίας μειωνόταν σταθερά, ξεσήκωσε σημαντικό θόρυβο.
6. Ἐκεῖνη τήν ἐποχή τό παρακάτω ἀνέκδοτο κυκλοφοροῦσε εὐρύτατα στή Μόσχα: Στό μετρό ἓνας μοσχοβίτης διαβάζει τῆ σελίδα μέ τίς κηδεῖες τῆς ἐφημερίδας καί ὁ διπλανός του τόν ρωτᾶει «Κιόλας;» καί ὁ πρῶτος ἀπαντᾶει «Ὅχι ἀκόμα».
7. Βλέπε τό ἄρθρο μου «Ἡ Διανόηση καί οἱ Ἀλλαγές», *NLR*, Ἰούλιος - Αὐγουστος 1987, σελ. 5-26.
8. M.S. Gorbatshev, *Perestroika i Novoe Myslenie* (Περестρόϊκα καί Νέα Σκέψη), Μόσχα 1987, σ. 60.
9. *Izvestia*, 7.7.87.
10. *Liternaturnaya Gazeta*, 1.7.88.
11. *Izvestia*, 25.3.87.
12. *Liternaturnaya Gazeta*, 13.1.88.
13. *Liternaturnaya Gazeta*, 17.2.88.
14. *Izvestia*, 15.2.88.
15. *Knizbove Obozrenie*, 1988, No. 1, σ. 2.
16. *Liternaturnaya Gazeta*, 17.2.88.
17. Στοιχεῖα ἀπό ἐρευνα πού ἔγινε ἀπό κοινού ἀπό τό Κεντρικό Ἰνστιτούτο Οἰκονομικῶν - Μαθηματικῶν καί τῆ *Liternaturnaya Gazeta*. Μέρος τῆς δημοσιεύθηκε στό περιοδικό τοῦ FSOK *Levyi Porovor*, 1988, No. 1.
18. *Sotsialisticheskaya Industriya*, 5.1.88.
19. *Novyi Mir*, 1987, No. 11, σ. 188.

Ένψει του 1996

Γρηγορότερα, ψηλότερα, βαθύτερα

Η διεκδίκηση των Ολυμπιακών Αγώνων απαιτεί και μία κάποια «ολυμπιακότητα». Και διαθέτουμε μόν την Ολυμπία, διαθέτουμε και τσιμέντο, βούληση επίσης διαθέτουμε, αρχαίο κλέος έχουμε και νέο χρέος διατεθειμένοι είμαστε να υποστούμε, απαιτείται όμως και η επίδειξη έργου μέσα στο στίβο ή έστω η επίδειξη βούλησης για επίδειξη έργου. Πρωταθλητές με δύο λόγια ή —τό κυριότερο— *διαδικασία* ανάδειξης πρωταθλητών.

Ακόμα και η συγκρότηση της ολυμπιακής ομάδας σε αυτό το πνεύμα κινήθηκε, ως βαθμοθηρία κατανοήθηκε όχι ως συμμετοχή. Γι' αυτό άγνοησαν τους παλαιστές, κι ανάμεσά τους (για τυπικούς λόγους) τόν σεμνό Ολυμπιονίκη του '84 Θανάπουλο, έκοψαν την τρίτη πέρι στην Εύρωπη Ρουσάκη για 66 εκατοστά του δευτερολέπτου, έσφαξαν τόν Καλογιάννη, με τή 13η επίδοση φέτος στον κόσμο, γιατί του ζήτησαν τή 10η —«ψυχρή έξόντωση» τό χαρακτήρισε ό άθλητής— και έτσι για πρώτη φορά στά 92 χρόνια δέν θά πάει σε άγώνες ούτε ένας άνδρας άθλητής στο στίβο. Και νά 'χαν σνομπάρι οι άρμόδιοι τή συμμετοχή τής χώρας στή Σεούλ, νά τό κουβεντιάσαμε. 'Αλλ' αυτοί, έντελώς αντίθετα, είναι με τά μπουνία στή λογική τής συμμετοχής, τής συμμετοχής στο βάθρο έννοώ. ('Αλλά ούτε καν αυτό δέν είναι σε θέση νά έξυπηρετήσουν, δέν ξέρουν οτι για βάθρο έλπίζουν οι μεγάλοι άθλητές οχι οι διάττοντες των όριών). 'Ας είναι όμως, γιατί άλλα είναι πολύ πιό σημαντικά. 'Εκείνη ή διαδικασία ανάδειξης πρωταθλητών, πού λέγαμε, Made in Dresden.

Ήδη από τό Μάιο ό άρμόδιος ύπουργός είχε εγκαινιάσει τό «Πρόγραμμα 'Ανίχνευσης 'Αθλητικών Ταλέντων». Τό όποιο περιλαμβάνει διάφορα τέστ. Τό πρώτο τέστ γίνεται για όλα, παρακαλώ, τά έλληνόπουλα τής Γ' Δημοτικού, εκλέγονται οι άριστοι, οι ράστοι και οι ρομπούστοι, και γυμνάζονται τρεις φορές τή βδομάδα. Περνάνε δύο χρόνια —πά, πά, είμαστε ήδη στα 1990— και, δέκα έτών πιά ένήλικοι, τά παιδιά περνάνε νέα τέστ και χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες, ταχυδύναμης, άντοχής και ύψηλόσωμοι (!). 'Επεται γι' αυτούς έλαφρά προπόνηση (μόλις 4-5 φορές τήν έβδομάδα) και στο τέλος του χρόνου, με τή

βοήθεια ψυχοκινητικών, λέει, τέστ, θά αποφασίζεται από τήν κεντρική διοίκηση σε ποιά άκριβώς άθλημα θά κάνουν τή θητεία τους. Και αν υπάρχουν άπορίες περί του τί μπορούν νά προσφέρουν στή γυμναστική και τήν κολύμβηση παιδιά πού μόλις στά όχτώ τους πρωτοαρχίζουν νά μουνται στο άθλημα, τό άρμόδιο ύπουργείο διευκρίνησε οτι ειδικά γι' αυτά τά άγωνίσματα τά τέστ θά γίνουν στήν ηλικία των 4 με 5 έτών.

Ίστορικό σταθμό είχε χαρακτηρίσει τότε ό Βαλυράκης τό πρόγραμμα για τήν άθλητική μας πολιτική. Και είναι, άφου στόχο πλέον συνιστά «*ή επίσημηση ταλέντων και ή έξασφάλιση τής διαδικασίας προώθησης τής άθλητικής τους καριέρας*» — ή διαδικασία πού λέγαμε. 'Ο στόχος για «μαζικό άθλητισμό» βέβαια δέν παραγκωνίζεται, άπλως —άφου αυτά γίνονται για πρώτη φορά σ' αυτόν τόν τόπο— κράτησαν τό πρώτος και τό 'καναν μαζικό πρωταθλητισμό. Λόγω δέ των άπαιτήσεων του τελευταίου «*περνάμε σε άλλη φάση τής επιστημονικής ύποστήριξης του έλληνικού άθλητισμού*». Τό για ποιά επιστήμη πρόκειται τό μαρτυρά ή όρολογία: άνίχνευση, τέστ...

Αυτό τόν Μάιο. Προχτές —τόρα πού ό Γιωργάκης έχει πάρει τίς εργολαβίες του με τή Μελίνα και τόν 'Εβερτ— περάσαμε σε νέο στάδιο άνατολικογερμανοποίησης. 'Ιδρύονται, λέει, «ειδικές άθλητικές τάξεις» στα γυμνάσια. 'Από τούτη τήν περίοδο και σε 23 πόλεις τής επικράτειας. Σέ αυτές θά ύπηρετήσουν επιλεγμένοι μαθητές τής Β' Γυμνασίου, του χρόνου θά κληθούν και οι κλάσεις των άλλων τάξεων. Τό πρωί θά πλάθουν τό κορμί

(πρώτα τό υγιές σώμα) και τό άπόγευμα θά τό ρίχνουν στήν υγεία του νοϋ. Μέσω αυτού του έπαγγελματικού άποπροσανατολισμού θά φτιαχτούν λοιπόν οι νέες έλίτ των μαθητών μας και οι νέοι άποδιοπομπαίοι τράγοι — οι κουμπούρες τής γυμναστικής.

Τό παιδομάζωμα τή φορά αυτή δέν τό σκέφτηκαν οι έαμοβούγαροι αλλά οι από άθλητικής άπόψεως βουλγαρόφιλοι. Παιδομάζωμα, λοιπόν, ντρεσάρισμα, επιστήμη. 'Ο,τι είχε άπομείνει από παιχνίδι και από άγάπη (και δυνατότητα) για τό άθλεισθαι/κρατικοποιείται και καταργείται ακόμα και ή τελευταία διά του άθλητισμού δυνατότητα άπόλαυσης και χαράς, δημιουργικότητας και έκφρασης. Και, κυρίως, άποτυχίας.

Γιατί όλα αυτά, ρέ παιδιά; Νά, ξέρετε, «*ή αναγκαιότητα του θεσμού αυτού γίνεται έντονότερη ένψει τής διεκδίκησης των 'Ολυμπιακών Αγώνων του 1996, ή όποια επιβάλλει μιά άξιοσημείωση άγωνιστική παρουσία τής χώρας μας*».

Τόσο άλλα και τόσο ξεδιάντροπα. Καλά και τό κόστος ποιά θά είναι; «*Η λειτουργία αυτών των τάξεων θά κοστίζει πολύ λίγο*», τόνισε ό ύπουργός. 'Όχι. Για τό κοινωνικό κόστος ρωτούσαμε. 'Αλλά σε τί μπορεί νά τους νοιάζουν αυτούς τέτοια πράγματα; Αυτοί άπλως προεδρεύουν. Τής επιτροπής για τή διεκδίκηση των Ολυμπιακών Αγώνων, για τή διεκδίκηση του τουρισμού, του μεταπρατισμού, του κρατισμού, του ευνουχισμού τής νεολαίας και του γενικευμένου, δομικού πρωταθλητισμού, και για τή διεκδίκηση τής νέας τετραετίας γενικότερα...

Γ.Κ.

Καπιταλισμός καί ανθρώπινη απελευθέρωση

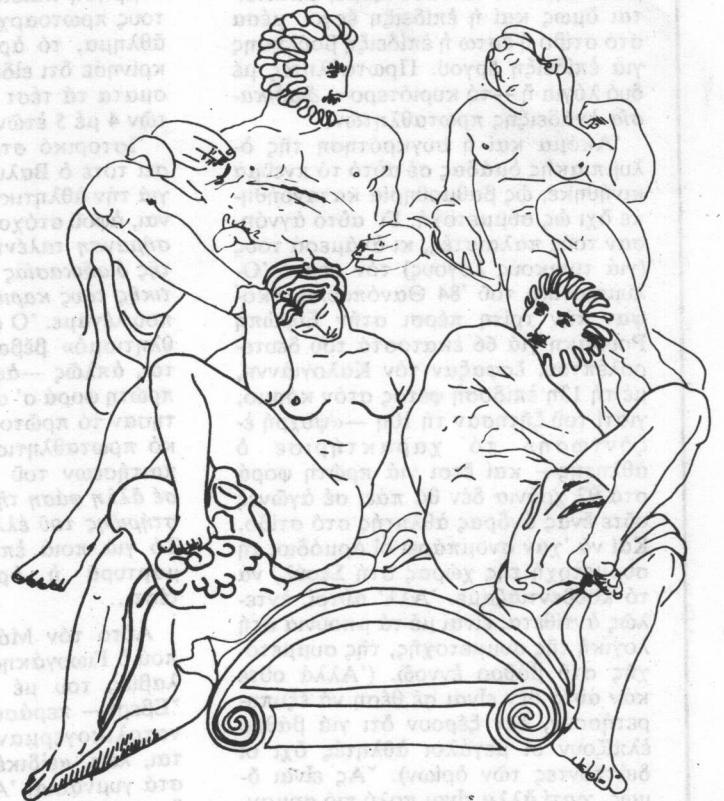
της Ellen Meiksins Wood

Γιά πάρα πολλούς ανθρώπους η Έμφαση έχει στραφεί σε άγωνα που σχετίζονται με τα ονομαζόμενα *έξωοικονομικά αγαθά* — γυναικεία απελευθέρωση, φυλετική ισότητα, ειρήνη, οικολογική υγεία, δημοκρατικά πολιτικά δικαιώματα. Κάθε σοσιαλιστής οφείλει να υιοθετεί αυτούς τους στόχους καθεαυτού — πράγματι, τό σοσιαλιστικό σχέδιο της ταξικής απελευθέρωσης ήταν πάντα, ή οφείλει να είναι ένα μέσο για τόν τελικό στόχο, που είναι η ανθρώπινη απελευθέρωση. Άλλά αυτή η υιοθέτηση δεν απαντά σε κρίσιμα ζητήματα σχετικά με τους φορείς και τους τρόπους άγωνα και σίγουρα δεν δίνει απάντηση στο ζήτημα της ταξικής πολιτικής.

Πολλά χρειάζεται ακόμη να ειπωθούν σχετικά με τις συνθήκες για τήν άποκτηση αυτών των έξωοικονομικών αγαθών. Ειδικότερα, αν άφετηρία μας είναι ο *καπιταλισμός*, τότε χρειάζεται να ξέρουμε ακριβώς τί είδος άφετηρίας είναι αυτή. Τι όρια επιβάλλονται και τί ένδεχομένως δημιουργούνται από τό καπιταλιστικό καθεστώς, από τήν ύλική του τάξη και τή διάρθρωση κοινωνικής ισχύος που του αντίστοιχεί; Τί είδη καταπίεσης άπαιτεί ο καπιταλισμός και τί είδη απελευθέρωσης μπορεί να άνεχθεί; Ειδικότερα, πώς χρησιμοποιεί ο καπιταλισμός τά έξωοικονομικά αγαθά, τί ένίσχυση δίνει και τί αντίσταση προβάλλει στην άποκτησή τους, κ.ο.κ. Θα ήθελα να άρχισω να άπαντώ σε αυτές τίς έρωτήσεις και καθώς τό έπιχείρημα θα αναπτύσσεται θα προσπαθήσω να τίς αναδείξω κάνοντας κάποιες συγκρίσεις με προ-καπιταλιστικές κοινωνίες.

ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΙΣΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ

Άς άρχισω λέγοντας ότι όρισμένα έξωοικονομικά αγαθά είναι άπλώς μη συμβιβαστά με τόν καπιταλισμό, και δεν προτίθεται να μιλήσω γι' αυτά. Είμαι σίγουρη, για παράδειγμα, ότι ο καπιταλισμός δεν γεννάει τήν παγκόσμια ειρήνη. Μοφ φαίνεται άξίωμα ότι η έπεκτατική ανταγωνιστική και έκμεταλλευτική λογική της καπιταλιστικής συσσώρευσης μέσα στο πλαίσιο του συστήματος έθνους-κράτους, είναι μακροπρόθεσμα ή βραχυπρόθεσμα, ύποχρεωτικά άποσταθεροποιητική, και ότι ο καπιταλισμός — και αυτή τή στιγμή ή πιο έπιθετική και τυχοδιωτική οργανώτρια δύναμή του, ή κυβέρνηση των Η.Π.Α. — είναι και θα παραμείνει στο προβλεπτό μέλλον ή μεγαλύτερη άπειλή για τήν παγκόσμια ειρήνη. Ουτε πιστεύω ότι ο καπιταλισμός μπορεί να άποφύγει τήν οικολογική καταστροφή. Μπορεί να είναι ικανός να έπιδεικνύει κάποιο βαθμό οικολογικής φροντίδας, ιδιαιτέρως όταν ή τεχνολογία της προστασίας του περιβάλλοντος είναι καθεαυτή έπικερδώς έμπορεύσιμη. Άλλά ο οδσιαστικός παραλογισμός της τάσης για καπιταλιστική συσσώρευση, ή όποια ύποτάσσει τά πάντα στις άπαιτήσεις της άυτοεπέκτασης του κεφαλαίου, δηλαδή της έπονομαζόμενης άνάπτυξης, είναι άναπό-

φευκτα έχθρική στην οικολογική ίσορροπία. Πρέπει, παρ' όλα αυτά, να προσθέσουμε ότι τά ζητήματα της ειρήνης και της οικολογίας δεν είναι πολύ κατάλληλα για να δημιουργήσουν ισχυρές αντικαπιταλιστικές δυνάμεις. Κατά μία έννοια τό πρόβλημα είναι ακριβώς ή *καθολικότητά* τους. Δεν συνιστούν κοινωνικές δυνάμεις, έπειδή άπλά δεν έχουν καμία ειδική κοινωνική ταυτότητα — ή τουλάχιστον δεν έχουν καμία, εκτός άπο τό σημείο όπου τέμνονται με ταξικές σχέσεις, όπως στην περίπτωση οικολογικών ζητημάτων που τίθενται άπο τή δηλητηρίαση εργατών στο χώρο δουλειάς, ή άπο τήν τάση ή μόλυνση και τά κάθε λογής λύματα και άπορρίματα να συγκεντρώνονται στις εργατικές συνοικίες και όχι στα προνομιούχα προάστια. Άλλά σε τελευταία άνάλυση δεν είναι συμφέρον ούτε για τόν καπιταλιστή ούτε για τόν εργάτη να εξαφανιστεί άπο μία άτομική βόμβα ή να διαλυθεί σε δξιση βροχή. Θα μπορούσε να πει κανείς ακόμη ότι, δεδομένων των κινδύνων του καπιταλισμού κανένας λογικός άνθρωπος δεν θα έπρεπε να τόν ύποστηρίζει, αλλά τά πράγματα, άπλως, δεν λειτουργούν έτσι.

Η κατάσταση σχετικά με τό γυναικείο ζήτημα και με τό φυλετικό είναι σχεδόν ή αντίστροφη. Ο αντίρατισμός και ό αντίσεξισμός έχουν συγκεκριμένες κοινωνικές ταυτότητες και μπορούν νά δημιουργήσουν ισχυρές κοινωνικές δυνάμεις. Άλλά δέν είναι τόσο σαφές ότι ή φυλετική ισότητα και ή ισότητα τών φυλών είναι ανταγωνιστικές στόν καπιταλισμό ή ότι ό καπιταλισμός δέν μπορεί νά τίς άνεχθεί όπως δέν μπορεί νά γεννήσει τήν παγκόσμια ειρήνη ή νά σεβαστεί τό περιβάλλον. Κάθε ένα από αυτά τά έξωοικονομικά αγαθά, λοιπόν, έχει τή δική του ειδική σχέση μέ τόν καπιταλισμό και τό καθένα απαιτεί προσεκτική εξέταση. Έδώ θά θίξω μερικά πολύ γενικά προκαταρκτικά σημεία σχετικά μέ τό γυναικείο ζήτημα και τό φυλετικό, γιά νά διευκρινίσω τή διαφορούμενη στάση του καπιταλισμού άπέναντι σέ αυτά τά ζητήματα, ώστε νά συγκεντρωθώ μετά στό ζήτημα τής δημοκρατίας.

Τό πρώτο σημείο σχετικά μέ τόν καπιταλισμό είναι ότι είναι ένιαία αδιάφορος ως προς τίς κοινωνικές ταυτότητες τών ανθρώπων τούς όποιους έκμεταλλεύεται. Αυτό έχει θετικά και άρνητικά στοιχεία. Πρώτα τά θετικά — ή περίπου. Σέ άντιδιαστολή μέ προηγούμενους τρόπους παραγωγής, ή καπιταλιστική έκμετάλλευση δέν είναι άξεδιάλυτα συνδεδεμένη μέ έξωοικονομικές, νομικές ή πολιτικές ταυτότητες, άνισότητες ή διαφορές. Η έξαγωγή τής υπεραξίας από μισθωτούς πραγματώνεται σέ μία σχέση άνάμεσα σέ τυπικά έλεύθερα και ίσα άτομα και δέν προϋποθέτει διαφορές στό νομικό ή πολιτικό καθεστώς τους. Πράγματι, ύπάρχει στόν καπιταλισμό μία θετική τάση νά ύπονομεύει τέτοιες διαφορές άκόμη και νά διαλύει ταυτότητες όπως ταυτότητες φύλου ή φυλής, καθώς τό κεφάλαιο προσπαθεί νά άφομοιώσει ανθρώπους στήν άγορά εργασίας άνάγοντάς τους σέ έναλλάξιμες μονάδες, τών όποιών τά στοιχεία τής συγκεκριμένης ταυτότητας έχουν διαγραφεί. Άπό τήν άλλη μεριά ό καπιταλισμός είναι πολύ εδέλικτος όσον άφορά τήν ικανότητά του νά χρησιμοποιεί, καθώς και νά άπορρίπτει, συγκεκριμένες μορφές κοινωνικής καταπίεσης. Ένα άρνητικό στοιχείο είναι ότι ό καπιταλισμός μπορεί νά υιοθετεί όποιεσδήποτε μορφές έξωοικονομικής καταπίεσης είναι ιστορικά και πολιτιστικά διαθέσιμες σέ κάθε δοσμένο πλαίσιο. Τέτοιες πολιτιστικές κληρονομίες μπορούν, γιά παράδειγμα, νά προαγάγουν τήν ιδεολογική ήγεμονία του καπιταλισμού συγκαλύπτοντας τήν έγγενή του τάση νά δημιουργεί υπό-τάξεις. "Όταν τά λιγότερο προνομιούχα τμήματα τής εργατικής τάξης συμπίτουν μέ έξωοικονομικές ταυτότητες, όπως ταυτότητες φύλου και φυλής, πράγμα πού συμβαίνει συχνά, μπορεί νά φανεί ότι ή εϋθύνη γιά τήν ύπαρξη αυτών τών τμημάτων άνήκει σέ αιτίες ξένες προς τήν αναγκαία λογική του καπιταλιστικού συστήματος. Δέν πρόκειται, βέβαια, γιά καπιταλιστική συνωμοσία πού έχει σκοπό νά ρίξει στάχτη στά μάτια του λαού. Γιατί, άν ό ρατσισμός και ό σεξισμός λειτουργούν τόσο καλά στήν καπιταλιστική κοινωνία, αυτό όφείλεται, τουλάχιστον έν μέρος, στό ότι αυτοί εργάζονται προς όφελος κάποιων τμημάτων τής εργατικής τάξης, στίς ανταγωνιστικές συνθήκες τής άγοράς εργασίας. Τό ζήτημα, όμως, είναι ότι, άν τό κεφάλαιο άντλεί πλεονεκτήματα από τό ρατσισμό ή τό σεξισμό, αυτό δέν όφείλεται σέ κάποια δομική τάση του καπιταλισμού προς φυλετική άνισότητα ή καταπίεση τής γυναίκας, αλλά αντίθετα, όφείλεται στό γεγονός ότι αυτοί συγκαλύπτουν τίς δομικές πραγματικότητες του καπιταλιστικού συστήματος και στό ότι διαίρουν τήν εργατική τάξη. Έτσι ή άλλιώς όμως, ή καπιταλιστική έκμετάλλευση μπορεί, καταρχήν, νά άσκεϊται, άνεξάρτητα από χρώμα, φυλή, πίστη, φύλο, δηλαδή άνεξάρτητα από όποιαδήποτε έξωοικονομική άνισότητα ή διαφορά· και επιπλέον, ή ανάπτυξη του καπιταλισμού έχει δημιουργήσει ιδεολογικές πιέσεις ενάντια σέ τέτοιες άνισότητες και διαφορές, σέ βαθμό πού δέν έχει προηγούμενο σέ προκαπιταλιστικές κοινωνίες.

Άλλά ήδη άντιμετωπίζουμε κάποιες άντιφάσεις. Άς πάρουμε τό παράδειγμα τής φυλής. Παρ' όλη τή δομική άδιαφορία του καπιταλισμού προς έξωοικονομικές ταυτότητες (ή, κατά μία έννοια εξαιτίας τής), ή ιστορία του έχει σφραγι-

στεί πιθανόν από τούς πίο έμπαθείς ρατσισμούς. Ο πολύ διαδεδομένος και βαθιά ριζωμένος ρατσισμός εναντίον τών μαύρων στή Δύση, γιά παράδειγμα, άποδίδεται συχνά στήν πολιτιστική κληρονομιά τής άποικιοκρατίας και τής δουλοκτησίας, οι όποιες συνόδευσαν τήν επέκταση του καπιταλισμού. Άλλά άν τό καλοσκεφτούμε, ενώ αυτή ή έξήγηση είναι σίγουρα πειστική μέχρις ενός σημείου, δέν είναι ικανοποιητική από μόνη τής. Άς πάρουμε τήν όριακή περίπτωση τής δουλοκτησίας. Μία σύγκριση μέ τά μοναδικά άλλα γνωστά στήν ιστορία παραδείγματα δουλοκτησίας σέ τέτοια κλίμακα, θά δείξει ότι ή σύνδεση τής δουλοκτησίας μέ ένα τέτοιο έμπαθή ρατσισμό δέν είναι άυτόνομη· και μάλιστα αυτή ή σύγκριση μπορεί νά ύποδειξει μία ιδιόζουσα σχέση του καπιταλισμού μέ αυτό τό ιδεολογικό φαινόμενο. Μερικοί μπορεί νά ξαφνιαστούν μαθαίνοντας ότι στήν άρχαία Έλλάδα και τή Ρώμη, παρ' όλη τή σχεδόν καθολική άποδοχή τής δουλείας, ή ιδέα ότι ή δουλοκτησία ήταν δικαιολογημένη, λόγω φυσικών άνισοτήτων άνάμεσα στους ανθρώπους, ποτέ δέν κέρδισε έδαφος. Η μόνη άξιοσημείωτη έξαίρεση, ή άντίληψη περί φυσικής δουλοκτησίας του Άριστοτέλη, ποτέ δέν έγινε δημοφιλής. Κατά τήν πίο διαδεδομένη άποψη φαίνεται ότι ή δουλοκτησία ήταν μία καθολική σύμβαση, ή όποία μπορούσε νά δικαιολογηθεί μόνο στό πλαίσιο τής χρησιμότητάς τής. Πράγματι, ήταν παραδεκτό ότι αυτός ό χρησιμότης ήταν άκόμη και ενάντιος στή φύση. Μία τέτοια άποψη έμφανίζεται όχι μόνο στήν έλληνική φιλοσοφία αλλά και άναγνωρίζεται από τό Ρωμαϊκό Δίκαιο. Έχει άκόμη προταθεί ότι ή δουλοκτησία ήταν ή μόνη περίπτωση στό Ρωμαϊκό Δίκαιο όπου ύπρχε μία όμολογημένη σύγκρουση άνάμεσα στό *jus gentium*, τό κατά συνθήκη δίκαιο τών έθνών, και στό *jus naturale*, τό δίκαιο τής φύσης.

Η ΔΙΚΑΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΔΟΥΛΟΚΤΗΣΙΑΣ

Τά παραπάνω είναι σημαντικά όχι γιατί όδήγησαν στήν κατάργηση τής δουλοκτησίας, πράγμα πού σίγουρα δέν έκαναν. Ούτε άλλωστε άπαλύνουν τή φρίκη τής άρχαίας δουλοκτησίας. Είναι όμως άξιοσημείωτα γιατί δείχνουν ότι, σέ άντιθεση μέ τή σύγχρονη δουλοκτησία, δέν φαίνονταν νά ύπάρχει πιεστική άνάγκη νά βρεθεί μία δικαιολόγηση γιά αυτόν τό θεσμό στή φυσική κατωτερότητα όρισμένων φυλών. Βέβαια οι έθνικές συγκρούσεις είναι ίσως τόσο παλιές όσο και ό πολιτισμός· και ή υπεράσπιση τής δουλοκτησίας, βασισμένη, γιά παράδειγμα, σέ βιβλικές ιστορίες περί βεβαρυνμένης κληρονομικότητας, έχει μακρά ιστορία. Άλλά ό σύγχρονος ρατσισμός είναι διαφορετικός, είναι μία πίο διεφθαρμένη συστηματική άντίληψη περί έγγενοϋς και φυσικής κατωτερότητας, ή όποία ξεκίνησε στό τέλη του 17ου ή στίς άρχές του 18ου αιώνα και κορυφώθηκε τό 19ο αιώνα όταν προσέλαβε ψευδοεπιστημονική ενίσχυση από βιολογικές φυλετικές θεωρίες, και συνέχισε νά ύπηρετεί ως ιδεολογικό τήρηγμα τής άποικιοκρατικής καταπίεσης άκόμη και μετά τήν κατάργηση τής δουλοκτησίας.

Αισθάνεται κανείς τόν πειρασμό νά ρωτήσει, τότε, τί είναι αυτό σχετικά μέ τόν καπιταλισμό πού δημιούργησε αυτή τήν ιδεολογική άνάγκη, αυτή τήν άνάγκη γιά κάτι πού ισοδυναμεί μέ μία θεωρία φυσικής, όχι άπλως συμβατικής, δουλοκτησίας. Και τουλάχιστον μέρος τής άπάντησης πρέπει νά βρísκεται σ' ένα παράδοξο. Ένώσω ή άποικιοκρατική καταπίεση και ή δουλοκτησία άναπτύσσονταν στό άκραία φυλάκια του καπιταλισμού, ή προλεταριοποίηση τής εργατικής δύναμης στό κέντρο του αύξανόταν. Και ή επέκταση τής μισθωτής εργασίας, ή σχέση συμβολαίου άνάμεσα σέ τυπικά έλεύθερα και ίσα άτομα, έφερε μαζί τής μία ιδεολογία τυπικής ισότητας και έλευθερίας. Πράγματι, αυτή ή ιδεολογία, ή όποία στό νομικό και πολιτικό επίπεδο άρνεϊται τή θεμελιώδη άνισότητα και άνελευθερία τής καπιταλιστικής οικονομικής σχέσης, ήταν πάντα ένα ζωτικό στοιχείο γιά τήν ήγεμονία του καπιταλισμού. Έτσι, κατά μία έννοια, αυτή άκριβώς ή

δομική πίεση ἐναντία σέ ἐξωοικονομικές διαφορές κατέστησε ἀναγκαία τή δικαιολόγηση τῆς δουλοκτησίας μέ τόν ἀποκλεισμό τῶν δούλων ἀπό τήν ἀνθρώπινη φυλή, δηλαδή κἀνοντάς τους μή-πρόσωπα πού στέκουν ἔξω ἀπό τόν κανονικό κόσμον τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἰσότητας. Ἀκριβῶς ἐπειδή ὁ καπιταλισμός δέν ἀναγνωρίζει ἐξωοικονομικές διαφορές ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους, ἔπρεπε ἄνθρωποι νά ἀναχθοῦν σέ κάτι λιγότερο ἀπό ἀνθρώπους, ὥστε νά βολευτοῦν ἡ δουλοκτησία καί ἡ ἀποικιοκρατία, πού ἦταν τόσο χρήσιμες γιά τό κεφάλαιο ἐκείνη τήν ἱστορική στιγμή. Στήν Ἑλλάδα καί τή Ρώμη γιά νά θεωρηθοῦν κάποιοι ὡς ξένοι ἀρκοῦσε νά μήν εἶναι πολῖτες. Στόν καπιταλισμό, τό κριτήριο γιά ἀφορισμό φαίνεται νά εἶναι ὁ ἀποκλεισμός ἀπό τό κύριο σῶμα τῆς ἀνθρώπινης φυλῆς.

Ἡ ἄς θεωρήσουμε τήν περίπτωση τῆς γυναικείας καταπίεσης. Οἱ ἀντιφάσεις ἐδῶ δέν εἶναι τόσο ἐφανεῖς. Ἄν θεωρήσουμε δεδομένο ὅτι ὁ καπιταλισμός ἔχει συνδυαστεῖ μέ ἕνα ρατσισμό πῶ ἔμπαθη ἀπό κάθε ἄλλη φορά, ἐγώ, τουλάχιστον, θά διαφωνοῦσα τελείως μέ τόν ἰσχυρισμό ὅτι ὁ καπιταλισμός ἔχει παράξει περισσότερο ὀριακές μορφές γυναικείας καταπίεσης ἀπό αὐτές πού ὑπῆρχαν σέ προκαπιταλιστικές κοινωνίες. Ἀλλά καί ἐδῶ ὑπάρχει δομική ἀδιαφορία πρὸς αὐτή τήν ἐξωοικονομική ἀνισότητα, ἢ μάλλον πίεση ἐναντίον τῆς, καί σέ ἕνα εἶδος συστηματικοῦ καιροσκοπισμοῦ, πού ἐπιτρέπει στόν καπιταλισμό νά τήν χρησιμοποιεῖ. Τυπικά, ὁ καπιταλισμός στίς ἀναπτυγμένες δυτικές καπιταλιστικές χώρες χρησιμοποιεῖ τή γυναικεία καταπίεση μέ δύο τρόπους: πρῶτα, τή χρησιμοποιεῖ ὅπως ἄλλες ἐξωοικονομικές ταυτότητες, ὅπως φυλῆ ἢ ἀκόμη καί ἡλικία, καθιστώντας τήν ἐναλλάξιμη μέ αὐτές ὡς μέσο συγκρότησης ὑπο-τάξεων καί ἰδεολογικῆς κάλυψης. Ἡ δευτέρα χρησιμοποίησις προσιδιάζει στό φύλο: χρησιμεύει ὡς τρόπος ὀργάνωσης, κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς κατὰ τόν τρόπο πού θεωρεῖται (ἴσως ὄχι σωστά) ὁ φηνότερος. Μέ τήν ὑπάρχουσα ὀργάνωση τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στά φύλα, τό κόστος τοῦ κεφαλαίου ὅσον ἀφορᾷ τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δυνάμεις μποροῦν νά κρατηθεῖ χαμηλό — ἢ ἔτσι θεωρεῖται γενικά — μέ τό νά ἀναλαμβάνει ἡ οἰκογένεια τά ἐξόδα τοκετοῦ καί ἀνατροφῆς τῶν παιδιῶν. Ἀλλά πρέπει νά ἀναγνωρίσουμε ὅτι, ἀπό τή σκοπιά τοῦ κεφαλαίου, αὐτό τό συγκεκριμένο κοινωνικό κόστος δέν εἶναι διαφορετικό ἀπό κανένα ἄλλο. Ἀπό τή σκοπιά τοῦ κεφαλαίου, οἱ ἄδειες μητρότητας καί οἱ βρεφονηπιακοὶ σταθμοὶ δέν εἶναι ποιοτικά διαφορετικοὶ ἀπό, ἄς πούμε, τίς συντάξεις γήρατος ἢ τό ταμεῖο ἀνεργίας καθὼς ὅλα αὐτά συνεπάγονται ἕνα ἀνεπιθύμητο κόστος. Τό κεφάλαιο εἶναι γενικά ἐχθρικό πρὸς κάθε τέτοιο κόστος — μολονότι ποτέ δέν κατάφερε νά ἐπιζήσει χωρίς τουλάχιστον κάποια ἀπό αὐτά. Ἀλλά τό ζήτημα εἶναι ὅτι, ἀπό αὐτή τή σκοπιά, τό κεφάλαιο εἶναι ἐξίσου ἱκανό νά ἀνεχθεῖ τήν ἰσότητα τῶν φύλων ὅσο καί ἕνα ἐθνικό σύστημα ὑγείας ἢ τίς κοινωνικές ἀσφαλίσεις.

Μολονότι ὁ καπιταλισμός μπορεῖ — καί τό κάνει — νά χρησιμοποιεῖ ἰδεολογικά καί οἰκονομικά τή γυναικεία καταπίεση, αὐτή ἡ καταπίεση δέν ἔχει προνομιακή θέση μέσα στή δομή τοῦ καπιταλισμοῦ. Ὁ καπιταλισμός θά μπορούσε νά ἐπιζήσει τῆς ἐξάλειψης κάθε καταπίεσης πού προσιδιάζει στίς γυναῖκες ὡς γυναῖκες — ἐνῶ, ἐξ ὀρισμοῦ, δέν θά ἐπιζοῦσε τῆς ἐξάλειψης τῆς ταξικῆς ἐκμετάλλευσης. Αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ὁ καπιταλισμός ἔχει καταστήσει τήν ἀπελευθέρωση τῆς γυναίκας ἀναγκαία ἢ ἀναπόφευκτη. Ἀλλά σημαίνει ὅτι δέν ὑπάρχει *συγκεκριμένη* δομική ἀναγκαιότητα, ἢ ἀκόμη ἰσχυρή συστηματική προδιάθεση γιά γυναικεία καταπίεση.

Ἀνέφερα αὐτά τά παραδείγματα γιά νά διευκρινίσω δύο βασικά σημεία: ὅτι ὁ καπιταλισμός ἔχει μιά δομική τάση ἀπομάκρυνσης ἀπό τίς ἐξωοικονομικές ἀνισότητες, ἀλλά καί ὅτι αὐτό εἶναι δίκοπο μαχαίρι. Οἱ στρατηγικές συνέπειες εἶναι ὅτι ἀγῶνες πού διεξάγονται ὑπό καθαρά ἐξωοικονομικούς ὄρους — ὅπως, γιά παράδειγμα, ἀγῶνες καθαρᾶ ἐναντία στό ρατσισμό ἢ τή γυναικεία καταπίεση — δέν εἶναι καθεαυτοὶ μοιραῖα ἐπικίνδυνον γιά τόν καπιταλισμό, ὅτι θά μπορούσαν νά πετύχουν χωρίς νά διαλύσουν τό καπιταλιστικό σύστημα, ἀλλά ὅτι, ταυτόχρονα, εἶναι πολὺ ἀπιθανόν νά πε-

τύχουν ἂν μείνουν ἀποκομμένοι ἀπό τόν ἀντικαπιταλιστικό ἀγῶνα.

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Θά ἤθελα νά στραφῶ τώρα, ἔκτενέστερα, σέ μιά ἄλλη περίπτωση τῆς διφορούμενης στάσης τοῦ καπιταλισμοῦ, τό ζήτημα τῆς δημοκρατίας στόν καπιταλισμό. Δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει καμία ἀμφιβολία ὅτι ὁ καπιταλισμός ἔχει καταστήσει δυνατή μιά χωρίς προηγούμενο διεύρυνση τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων· καί ἦταν πάντα κεντρικό θέμα γιά τό σοσιαλισμό τί στρατηγική σημασία θά ἔπρεπε νά ἀποδοθεῖ στό γεγονός αὐτό. Σχεδόν ἀπό τήν ἀρχὴ δημιουργήθηκε μιά σοσιαλιστική παράδοση κατὰ τήν ὁποία ἡ τυπικά νομική καί πολιτική ἰσότητα στόν καπιταλισμό, σέ συνδιασμό μέ τήν οἰκονομική του ἀνισότητα καί ἀνελευθερία θά ἔθετε σέ λειτουργία μιά δυναμική ἀντίφαση, κινητήρια δύναμη γιά τό σοσιαλιστικό μετασχηματισμό. Μιά βασική παραδοχή τῆς σοσιαλιστικῆς δημοκρατίας, γιά παράδειγμα εἶναι ὅτι ἡ περιορισμένη ἐλευθερία καί ἰσότητα στόν καπιταλισμό θά παράγει νικηφόρες τάσεις πρὸς ὀλοκληρωτική ἀπελευθέρωση. Καί τώρα ὑπάρχει μιά νέα ἰσχυρή τάση νά σκεφτόμαστε τή μετάβαση στό σοσιαλισμό ὡς ἀπλὰ μιά ἐπέκταση τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων· καί ἡ *δημοκρατία* ἔχει γίνει τό κεντρικό σύνθημα διαφόρων προοδευτικῶν ἀγῶνων, τό μοναδικό ἐνοποιητικό μοτίβο ἀνάμεσα στά διάφορα ἀπελευθερωτικά σχέδια τῆς ἀριστερᾶς. Βέβαια συμφωνῶ μέ τήν ἰδέα νά θεωρεῖται ὁ σοσιαλισμός ἐπέκταση τῆς δημοκρατίας, ὅσο ἀντικείμενό μας εἶναι νά διατηρήσουμε τό σοσιαλιστικό σχέδιο σταθερά σέ δημοκρατικό δρόμο. Ἀλλά δέν ἐντυπωσιάζομαι καθόλου ἀπό τίς νέες θεωρητικές παγίδες τῆς πολὺ παλιᾶς σοσιαλιστικῆς ψευδαίσθησης, ὅτι οἱ ἰδεολογικές ὠθήσεις γιά καπιταλιστική ἐλευθερία καί ἰσότητα ἔχουν δημιουργήσει ἀκαταμάχητες πιέσεις γιά μετασχηματισμό τῆς κοινωνίας σέ ὅλα τά επίπεδα. Τά ἀποτελέσματα τῆς καπιταλιστικῆς δημοκρατίας εἶναι πολὺ πῶ διφορούμενα καί αὐτή ἡ ἀντίληψη περί κοινωνικοῦ μετασχηματισμοῦ εἶναι ἀπλὰ μιά ταχυδακτυλουργία πού μᾶς προσκαλεῖ νά φανταστοῦμε μίαν ὁμαλή μετάβαση ἀπό τήν καπιταλιστική δημοκρατία στή σοσιαλιστική δημοκρατία.

Ἡ πρώτη ἀπαιτήσις ἐδῶ εἶναι νά μήν ἔχουμε καμία ψευδαίσθηση σχετικά μέ τό νόημα καί τίς συνέπειες τῆς δημοκρατίας στόν καπιταλισμό. Σίγουρα πρέπει νά ἔχουμε συνείδηση τῶν ὀρίων τῆς καπιταλιστικῆς δημοκρατίας, τοῦ γεγονότος ὅτι ἀκόμη καί ἕνα δημοκρατικό καπιταλιστικό κράτος θά δεσμεύεται ἀπό τίς ἀπαιτήσεις τῆς σφισσώρευσης κεφαλαίου, καί τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ φιλελεύθερη δημοκρατία ἀφήνει τήν καπιταλιστική ἐκμετάλλευση οὐσιαστικά ἄθικτη. Ἀλλά ἐπιπλέον πρέπει καί νά ἔχουμε συνείδηση τῆς θετικῆς *βλάβης*, τήν ὁποία ἔχει ἐπιφέρει ὁ καπιταλισμός στή δημοκρατία, τήν ἴδια ἀκριβῶς στιγμή κατὰ τήν ὁποία προωθοῦσε τήν ἀνάπτυξή τῆς.

Ἄς ἐξετάσουμε αὐτή τήν ἀντιφατική ἐνότητα προώθησης καί ὑποχώρησης μέ τή βοήθεια μιᾶς σύγκρισης μέ προκαπιταλιστικές κοινωνίες — καί ἐδῶ ἐννοῶ κοινωνίες πού ἔχουν ἤδη διαιεθεῖ ταξικά. Θά μιλήσω ἐλεύθερα γιά «προκαπιταλιστικές» κοινωνίες, σάν ὁ ὄρος νά μήν κάλυπτε μιά μεγάλη ποικιλία ἀπό κοινωνικές καί πολιτιστικές μορφές, πολὺ ἀπομακρυσμένες ἢ μιά ἀπό τήν ἄλλη στό χρόνο καί στό χώρο, ἐπειδή μποροῦν σχετικά νά γίνουν γενικεύσεις ὅσον ἀφορᾷ τά κύρια σημεία πού ἐξετάζουμε. Πάνω ἀπ' ὅλα, τό κλειδί γιά νά καταλάβουμε τό status τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων εἶναι ὅτι στίς προκαπιταλιστικές κοινωνίες, ὅπου οἱ ἀγρότες ἦταν ἡ κύρια ἐκμεταλλεῦμένη τάξη, ἡ ἐκμετάλλευσή τους πῆρε τυπικά τή μορφή ἐξωοικονομικῆς, πολιτικῆς, νομικῆς καί στρατιωτικῆς κυριαρχίας. Μέ ἄλλα λόγια οἱ κύριες μορφές ἐξαγωγῆς τῆς ὑπεραξίας στίς ὁποῖες ὑπέκειντο οἱ ἀγρότες στίς προκαπιταλιστικές κοινωνίες — νοίκι καί φόρο — ἦταν πραγματοποιήσιμες μέσα ἀπό διάφορους μηχανισμούς νομικῆς καί πολιτικῆς ἐξάρτησης: δεσμός μέσω χρεῶν, δου-

λοπαροικία, σχέσεις υποτελείας, υποχρεωτική εργασία κ.λπ. Δέν είναι δύσκολο νά δει κανείς πώς αυτό τό γεγονός από μόνο του πριμοδότησε πολύ τό νομικό προνόμιο και τά πολιτικά δικαιώματα και έπέβαλε ένα άπόλυτο όριο στην κατανομή τους. Ή μεσαιωνική αντίληψη γιά τόν άρχοντα συνοψίζει αυτές τίς σχέσεις πολύ καλά. Είναι μιά αντίληψη πού συνδέει άναπόσπαστα τήν πολιτική και οικονομική ισχύ· και αυτό τό γεγονός, βέβαια, είχε συνέπειες γιά τήν άγροτική αντίσταση. Γιά παράδειγμα, στην περίφημη άγγλική άγροτική εξέγερση τό 1381, ή όποία προκλήθηκε από τήν προσπάθεια επιβολής κεφαλικού φόρου, ό ήγέτης τής εξέγερσης Βάτ Τέυλερ διατύπωσε τά παράπονα τών άγροτών ως αίτημα γιά τήν ίση κατανομή τών δικαιωμάτων του άρχοντα σέ όλους τούς ανθρώπους. Και άν θεωρήσουμε τή φύση τής έκμετάλλευσης σέ αυτό του είδους κοινωνίες, δέν είναι νά άπορεί κανείς πού ή άγροτική αντίσταση στην οικονομική έκμετάλλευση είχε ως αίτημα τή συμμετοχή στα νομικά και πολιτικά προνόμια τών άρχόντων.

Γιά τούς άγρότες, ή οικονομική αντίσταση ενάντια στην εκμετάλλευση εξαρτιόταν, σέ μεγάλο βαθμό, από τά όρια δικαιοδοσίας τής δικής τους κοινότητας, του χωριού, σέ σχέση με τά δικαιώματα του γαιοκτήμονα και του κράτους. Και, έξ όρισμού, όποιαδήποτε διεύρυνση τής κοινοτικής δικαιοδοσίας περιόριζε τή δυνατότητα του γαιοκτήμονα γιά καταπίεση. Μερικές δυνατότητες, όμως, ήταν πίο σημαντικές από άλλες. Σέ αντίθεση με τόν καπιταλισμό, ό προκαπιταλιστής γαιοκτήμονας ή τό κράτος, όσο εξέγαγε ύπεραξία, δέν στηριζόταν τόσο στον έλεγχο τής διαδικασίας παραγωγής όσο σέ έξαναγκαστικούς έξωοικονομικούς μηχανισμούς έξαγωγής ύπεραξίας. Ή προκαπιταλιστής άγρότης, ό όποιος διατηρούσε τήν κυριότητα τών μέσων παραγωγής είχε τόν έλεγχο τής παραγωγής, και άτομικά και συλλογικά, μέσω τής κοινότητας του χωριού του. Ήταν χαρακτηριστικό τής φεουδαρχίας, όπως και άλλων προκαπιταλιστικών μορφών, ότι ή πράξη ιδιοποίησης ήταν γενικά πολύ πίο καθαρά ξεχωριστή από τή διαδικασία παραγωγής, άπ' όσο είναι στον καπιταλισμό. Ή άγρότης παρήγαγε, ό γαιοκτήμονας έπαιρνε ένοίκιο, ή τό κράτος οικειοποιούνταν φόρο· ή άλλως, ό άγρότης παρήγαγε τή μιά μέρα στο δικό του κληρο και γιά τίς δικές του οικιακές ανάγκες, και μιά άλλη μέρα στο τιμάριο του γαιοκτήμονα ή σέ κάποια ύπηρεσία γιά τό κράτος. Έτσι, οι ιδιοποιητικές δυνάμεις του γαιοκτήμονα ή του κράτους μπορούσαν νά διατηρούνται ακόμη και με κάποιο βαθμό ανεξαρτησίας γιά τούς άγρότες, όσον άφορά τήν όργάνωση τής παραγωγής, όσο ή δικαιοδοσία τής άγροτικής κοινότητας δέν υπερέβαινε τά όρια έλέγχου τών νομικών και πολιτικών μηχανισμών έξαγωγής ύπεραξίας.

Οι άγροτικές κοινότητες κατά καιρούς έξάσκησαν μεγάλη πίεση ενάντια σέ αυτούς τούς φραγμούς, πετυχαίνοντας ένα ουσιαστικό βαθμό ανεξαρτησίας στους τοπικούς πολιτικούς θεσμούς τους, εκλέγοντας τούς δικούς τους προκρίτους, στή θέση τών αντιπροσώπων τών γαιοκτημόνων, επιβάλλοντας τό δικό τους τοπικό χάρτη δικαιωμάτων, κ.ο.κ. Και στο μέτρο πού πέτυχαν αυτό τό βαθμό πολιτικής ανεξαρτησίας, περιόρισαν και τήν οικονομική τους εκμετάλλευση. Άλλά γενικά παρέμεινε ένα τελικό και άξεπέραστο φράγμα στην απελευθέρωση του άγρότη, τό φράγμα άνάμεσα στο χωριό και στο κράτος. Ή κοινότητα του χωριού παρέμεινε, κατά κάποιο τρόπο, έξω από τό κράτος, ύποταγμένη σέ αυτό σαν σέ κάτι τό ξένο.

Στίς προκαπιταλιστικές κοινωνίες, οι έξωοικονομικές δυνάμεις, ή πολιτική άρχή και τό νομικό προνόμιο είχαν ιδιαίτερη σημασία, γιατί ή οικονομική δυνατότητα ιδιοποίησης ήταν άδιαχώριστη από αυτές. Θα μπορούσε κανείς νά μιλήσει εδώ γιά σπανιότητα έξωοικονομικών αγαθών, επειδή ήταν πολύ πολύτιμα γιά νά διανεμηθούν πλατιά. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, νά χαρακτηρίσουμε τήν κατάσταση τών έξωοικονομικών αγαθών στον καπιταλισμό λέγοντας ότι έχει υπερνικήσει αυτή τή σπανιότητα. Ή καπιταλισμός κατέστησε δυνατή μιά πολύ πίο πλατιά κατανομή έξωοικονομικών αγαθών,

και, ιδιαίτερα, αγαθών πού συνδέονται με πολιτικά δικαιώματα, άπ' όσο ήταν ποτέ δυνατόν στο παρελθόν. Άλλά —και εδώ είναι τά άρνητικά στοιχεία— ό καπιταλισμός υπερνίκησε τή σπανιότητα τών έξωοικονομικών αγαθών μειώνοντας τήν άξία τους.

Η ΥΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Άς εξετάσουμε τώρα αυτό τό ουσιαστικό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού, τήν υποτίμηση τών πολιτικών δικαιωμάτων. Ένας τρόπος διατύπωσης του έπιχειρήματος είναι νά πούμε ότι ό καπιταλισμός κατέστησε δυνατή τήν πλατιά κατανομή πολιτικών αγαθών, εξαιτίας του χαρακτηριστικού διαχωρισμού του οικονομικού από τό πολιτικό. Έχουμε άκούσει πολλά σχετικά με αυτό και δέν προτίθεται νά επαναλάβω γνωστά πράγματα έδώ, αλλά θά ήθελα νά εξετάσω τίς συνέπειες αυτού του διαχειρισμού, όσον άφορά τό ζήτημα με τό όποιο άσχολούμαστε. Θα σκιαγραφήσω σύντομα τίς πλευρές αυτού του διαχωρισμού πού είναι σχετικές έδώ.

Καταρχήν ύπάρχει βέβαια τό γεγονός ότι ή όνομαζόμενη «οικονομία» άποκτά ζωή και νόμους δικούς της υπό τή μορφή τής άγοράς, καθώς ή παραγωγή γενικά γίνεται παραγωγή γιά άνταλλαγή και, ακόμη ειδικότερα, καθώς ή εργατική δύναμη γίνεται έμπόρευμα. Δεύτερον, ή δύναμη ιδιοποίησης δέν συνδέεται πιά άμεσα με τήν κατοχή έξωοικονομικής δύναμης, πολιτικής άρχής ή νομικού προνομίου. Αυτό δέν σημαίνει ότι ή καπιταλιστική εκμετάλλευση μπορεί νά κάνει χωρίς τήν ύποστήριξη τής καταπιεστικής δύναμης του κράτους· αλλά ό καπιταλιστής δέν άποκτά τή δυνατότητα νά εκμεταλλεύεται με τό νά χειρίζεται ό ίδιος τό σταθί ή με τό νά είναι κύριος ενός τμήματος του κράτους. Έξίσου σημαντικό είναι τό γεγονός ότι ή δυνατότητα ιδιοποίησης διαχωρίζεται όλοκληρωτικά από τήν άσκηση δημόσιων αξιωμάτων, νομικών, πολιτικών, θρησκευτικών ή στρατιωτικών άρκει μόνο νά σκεφτούμε, γιά παράδειγμα, τήν αντίθεση άνάμεσα στην καπιταλιστική τάξη και τούς προκαπιταλιστές άριστοκράτες, οι όποιοι ήταν τυπικά στρατιώτες, δικαστές, ακόμη και ιερείς. Γιά τόν άρχαίο Όμηρικό άρχοντα, όπως και γιά τή φεουδαρχική άριστοκρατία, ή ιδιοποίηση ήταν άδιαχώριστη από τέτοιες έξωοικονομικές λειτουργίες, όπως ήταν σέ περιπτώσεις όπου ή εκμεταλλεύτρια τάξη ήταν άμεσα όργανωμένη ως ιδιοποιητικό κράτος ή όπου ή άπόκτηση ιδιοκτησίας ήταν από τά «τυχερά» του δημοσίου αξιωματούχου.

Τί σημαίνουν όλα αυτά γιά τό καθεστώς τών έξωοικονομικών αγαθών στο καπιταλιστικό σύστημα; Τό πρώτο και πίο προφανές σημείο είναι ότι, έφόσον ή καπιταλιστική ιδιοποίηση, σέ αντίθεση με τήν προκαπιταλιστική εκμετάλλευση, δέν έξαρτάται άμεσα από τήν άσκηση νομικού προνομίου και πολιτικής έξουσίας, ή διεύρυνση τών νομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δέν αντιπροσωπεύει τόν ίδιο κίνδυνο γιά τόν καπιταλιστή όπως, ως πούμε, γιά τόν φεουδάρχη. Έν πάση περιπτώσει, ύπάρχει στον καπιταλισμό μιά ξεχωριστή, καθαρά «πολιτική» σφαίρα, διακεκριμένη από τήν «οικονομία», και αυτό τό γεγονός καθιστά γιά πρώτη φορά δυνατή μιά «δημοκρατία», ή όποία είναι άπλά «πολιτική», χωρίς τίς οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες πού ένέχονται, γιά παράδειγμα, στην άρχαία έλληνική δημοκρατία, με τίς καθαρές παραδηλώσεις της περί άμεσης λαϊκής έξουσίας ή κυριαρχίας από τούς φτωχούς. Ή νέα δημοκρατία σίγουρα σημαίνει μεγάλες προόδους στους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, στίς πολιτικές ελευθερίες, κ.ο.κ., αλλά δέν ανακατένειμε τήν κοινωνική δύναμη, όπως ή άρχαία δημοκρατία μετασημάτισε τίς σχέσεις άνάμεσα σέ ιδιοποιητές και παραγωγούς.

Ή νέα αντίληψη περί δημοκρατίας είχε επίσης περίεργα ιδεολογικά άποτελέσματα. Από τή μιά συχνά λέγεται ότι ή αντίθεση άνάμεσα στην πολιτική ισότητα και τήν κοινωνικοοικονομική άνισότητα καθιστά τή δεύτερη πίο όρατή και λιγότερο παραδεκτή· αλλά είναι τουλάχιστον εξίσου άληθές ότι ή τυπική ισότητα τής φιλελεύθερης δημοκρατίας έχει ως

αποτέλεσμα τή νομιμοποίηση τών ταξικῶν ἀνισοτήτων, μέ τό νά ἀρνεῖται τήν ὑπαρξή τους. Δέν εἶναι ἴσως τόσο παράξενο τό γεγονός ὅτι ἡ δημοκρατία ἔχει πάψει νά εἶναι ἡ ἀναμφισβήτητη βρισιά πού ἦταν πάντα γιά τίς κυρίαρχες τάξεις μέχρι ἀργά στό σύγχρονο κόσμο. Ἐχει καταστειῖ δυνατή ἀκόμη καί ἡ χρησιμοποίηση τῆς ἔννοιας τῆς δημοκρατίας ἐναντία στήν ἀμεση ἀσκηση τῆς λαϊκῆς ἐξουσίας — ὅπως, γιά παράδειγμα, ὅταν οἱ ἐξωκοινοβουλευτικές ἐνέργειες τῆς Ἐθνικῆς Ἐνωσης Μεταλλωρύχων τῆς Μ. Βρετανίας καταγγέλλονται ὡς «ἀντιδημοκρατικές». Ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς δημοκρατίας ἔχει ἐξευτελιστεῖ.

Αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ἡ νέα δημοκρατία δέν ἔχει καμία ἀξία, ἤ, ὅτι οἱ καπιταλιστές θά μπορούσαν νά τήν δεχθοῦν χωρίς ἀντίσταση ἢ τύψεις. Κάθε ἄλλο μάλιστα, ὅπως ἡ Μ. Βρετανία τῆς Θάτσερ καί ἡ Ἀμερική τοῦ Ρήγκαν ἔχουν κάθε λόγο νά ξῆσουν. Ταυτόχρονα, τό γεγονός παραμένει ὅτι ὁ καπιταλισμός ἔχει ἐπιτρέψει μιά κατανομή πολιτικῶν δικαιωμάτων — ὅπως, γιά παράδειγμα, τήν καθολική ψηφοφορία — πολύ πύ πλατεῖα παρά ποτέ, καί ὅτι ἔχει ἐπιτρέψει αὐτή τήν ἀνακατανομή πολιτικοῦ πλούτου, κατά ἕνα μεγάλο μέρος, ὑποτιμώντας τό ἀντίστοιχο νόμισμα. Ἐδῶ, πράγματι, εἶναι τό ἔσχατο ὄριο ἀπελευθέρωσης πού μπορεῖ νά ἀνεχθεῖ ὁ καπιταλισμός. Πρέπει νά περιορίσει τή δημοκρατία σέ ἕνα πτωχευμένο ἐξωοικονομικό χῶρο ἢ ὅταν χρειάζεται μιά διευρυνμένη ἐξωοικονομική σφαῖρα, ὅπως ἔκανε ἐπί φασισμού, πρέπει νά ἀπορρίψει ὀλοκληρωτικά τή δημοκρατία.

Γιά νά θέσουμε τό ζήτημα διαφορετικά, ὁ διαχωρισμός τοῦ πολιτικοῦ ἀπό τό οἰκονομικό στόν καπιταλισμό σημαίνει διαχωρισμό τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἀπό τήν ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς καί διαχωρισμό τῆς πολιτικῆς ζωῆς ἀπό τήν ὀργάνωση τῆς ἐκμετάλλευσης. Ταυτόχρονα, ὁ καπιταλισμός ἐνώνει ἀναπόσπαστα τήν παραγωγή μέ τήν ἰδιοποίηση. Ἡ πράξη ἰδιοποίησης στόν καπιταλισμό, δηλ. ἡ ἐξαγωγή ὑπεραξίας, δέν μπορεῖ νά διαχωρισθεῖ ἀπό τή διαδικασία παραγωγῆς· καί οἱ δύο αὐτές διαδικασίες ἔχουν ἀποκοπεῖ ἀπό τήν πολιτική σφαῖρα καί, θά μπορούσαμε νά πῶμε ὅτι ἔχουν ἰδιωτικοποιηθεῖ. Ὡς αὐτά ἔχουν συνέπειες γιά τίς συνθήκες τῆς ἀντίστασης καί τοῦ ἀγώνα. Δέν ὑπάρχει, γιά παράδειγμα, στόν καπιταλισμό ἀντίστοιχη λειτουργία ὅπως αὐτή τῆς κοινότητας τοῦ χωριοῦ, ὡς τρόπος ἀγροτικῆς ταξικῆς ὀργάνωσης στόν ἀγώνα ἐναντία στήν ἐκμετάλλευση ἀπό τοὺς ἀρχόντες, δηλαδή ἕνας τρόπος ταξικῆς ὀργάνωσης ὁ ὁποῖος νά εἶναι ἀναπόσπαστα οἰκονομικός καί πολιτικός ταυ-

τόχρονα. Στόν καπιταλισμό, πολλά μποροῦν νά συμβοῦν στήν πολιτική καί κοινωνική ὀργάνωση σέ κάθε ἐπίπεδο, χωρίς νά ἐπηρεάζουν οὐσιαστικά τίς ἐκμεταλλευτικές δυνάμεις τοῦ κεφαλαίου καί χωρίς νά ἀλλάζουν οὐσιαστικά τήν ἀποφασιστική ἰσορροπία τῆς κοινωνικῆς ἰσχύος. Οἱ ἀγῶνες σέ αὐτές τίς παλαιστρος παραμένουν ζωτικά σημαντικοί, ἀλλά πρέπει νά ὀργανωθοῦν καί νά διεξαχθοῦν ὑπό τήν πλήρη ἀναγνώριση ὅτι ὁ καπιταλισμός ἔχει μιά ἀξιοσημεῖωτη ἰκανότητα νά ἀπομακρύνει τή δημοκρατική πολιτική ἀπό τὰ ἀποφασιστικά κέντρα κοινωνικῆς ἰσχύος, καί νά ἀπομονώνει τή δύναμη ἰδιοποίησης καί ἐκμετάλλευσης ἀπό τοὺς δημοκρατικούς ἀγῶνες.

Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ

Αὐτά πού εἶναι σχετικά μέ τήν ὑποτίμηση τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων, ἰσχύουν, βέβαια, γιά τόν καθένα: ἄνδρες καί γυναῖκες τό ἴδιο. Ἀλλά ἔχουν κάποιες ἐνδιαφέρουσες συνέπειες γιά τίς γυναῖκες ἰδιαίτερα, ἢ μᾶλλον γιά τίς σχέσεις τῶν φύλων, συνέπειες πού πᾶνε ἀρκετά πύ μακριά ἀπό τό καθαρά πολιτικό ζήτημα. Καταρχήν, ὑπάρχει τό πρόφανές γεγονός ὅτι οἱ γυναῖκες ὑπό τόν καπιταλισμό ἔχουν πετύχει πολιτικά δικαιώματα πού σέ προηγούμενες κοινωνίες δέν θά μπορούσαν οὔτε νά φανταστοῦν· καί πιστεύω ὅτι εἶναι ἀσφαλές νά πῶ ὅτι ἡ γενική τάση πρὸς, τουλάχιστον, τυπική ἰσότητα ἔχει δημιουργήσει πιέσεις πρὸς ὄφελος τῆς γυναικείας ἀπελευθέρωσης, χωρίς ἱστορικό προηγούμενο. Ἐν μέρει, αὐτή ἡ ἀνάπτυξη μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ στή γενική ὑποτίμηση τῶν πολιτικῶν ἀγαθῶν, ἡ ὁποία ἐπέτρεψε στίς κυρίαρχες δυνάμεις νά κάνουν λιγότερες διακρίσεις ὅσον ἀφορᾶ τήν κατανομή αὐτῶν τῶν ἀγαθῶν. Ἀλλά σέ αὐτή τήν περίπτωση, παίζονται πολύ περισσότερα πράγματα ἀπό τὰ τυπικά πολιτικά δικαιώματα.

Ἐάν ἐπιστρέψουμε στά προκαπιταλιστικά παραδείγματά μας. Ἐχομε ἐστίασει τό ἐνδιαφέρον μας στόν τυπικό συνδιασμό τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς μέ τήν ἐξωοικονομική ἐκμετάλλευση. Τώρα μποροῦμε νά ἐξετάσουμε τί σήμαινε αὐτό γιά τή θέση τῶν γυναικῶν. Σέ αὐτό τό σημεῖο πρέπει νά θυμηθοῦμε ὅτι ὅπου οἱ ἀγρότες ἦταν οἱ κύριοι παραγωγοί καί οἱ κύριες πηγές ὑπεραξίας ὅπως καί ἦταν, γενικά, στίς προκα-

πιταλιστικές κοινωνίες, δέν συνιστούσε ο αγρότης από μόνο του τη βασική μονάδα παραγωγής καθώς και — και θέλω να τονίσω αυτό το σημείο — τη βασική μονάδα εκμετάλλευσης, αλλά το αγροτικό *νοικοκυριό*. Η εργασία, την οποία οι γαιοκτήμονες και τα κράτη ιδιοποιούνταν από την αγροτιά, ήταν οικογενειακή εργασία. Και αυτή ήταν όχι μόνο παραγωγική εργασία, αλλά και οικιακή εργασία στον οικο του άρχοντα, και, προφανώς, περιλάμβανε και την αναπαραγωγή της ίδιας της εργατικής δύναμης, δηλαδή τη γέννηση και ανατροφή των παιδιών, που θα γίνονταν οι εργάτες, οι υπηρέσιες ή ακόμη και οι στρατιώτες, στην υπηρεσία της άρχουσας τάξης. Έπομένως η διαίρεση της εργασίας μέσα στην αγροτική οικογένεια, ήταν βαθιά και αναπόφευκτα δεμένη με τις απαιτήσεις που επιβάλλονταν στο νοικοκυριό από το ρόλο του στη διαδικασία της εκμετάλλευσης. Όποιοιδήποτε και αν υπήρξαν οι ιστορικοί λόγοι για συγκεκριμένες διαίρεσεις εργασίας κατά φύλα, αυτοί πάντα διαστρεβλώνονταν από τον ιεραρχικό και καταπιεστικό χαρακτήρα των ανταγωνιστικών σχέσεων παραγωγής.

Είναι ιδιαιτέρως σημαντικό να θυμόμαστε ότι οι προκαπιταλιστές αγρότες γενικά ήλεγχαν τη διαδικασία παραγωγής, ενώ οι γαιοκτήμονες αόριζαν υπό την επηρροίον τους, όχι τόσο με το να κατευθύνουν την παραγωγή, όσο με το να χρησιμοποιούν και να ενισχύουν τις δυνατότητές τους για *έξαγωγή* υπερεπιδότων, δηλαδή τά νομικά, πολιτικά και στρατιωτικά τους μέσα. Ήδη μιλήσαμε για τη σημασία αυτού του γεγονότος όσον αφορά την κατανομή πολιτικών δικαιωμάτων — αυτό είχε όμως και συνέπειες για τις σχέσεις των φύλων στο αγροτικό νοικοκυριό. Με δύο λόγια, όπουδήποτε υπάρχει εκμετάλλευση, πρέπει να υπάρχει ιεραρχία και καταπιεστική πειθαρχία, οι οποίες, σε αυτή την περίπτωση, συγκεντρώνονται στο νοικοκυριό και γίνονται αναπόσπαστες από τις καθημερινές σχέσεις της οικογένειας. Δέν μπορεί να υπάρξει έδω καθαρός διαχωρισμός ανάμεσα στις οικογενειακές σχέσεις και στην οργάνωση του χώρου δουλειάς, όπως αυτός έχει αναπτυχθεί στον καπιταλισμό.

Μέ άλλα λόγια, έχει ειπωθεί ότι το «δίλημμα» του αγρότη είναι ότι αυτός γίνεται και ο οικονομικός παράγον και η κεφαλή ενός νοικοκυριού, δηλαδή ότι η αγροτική μονάδα είναι «ταυτόχρονα οικονομική μονάδα και σπίτι». Από τη μία, το νοικοκυριό πρέπει να αντιμετωπίσει τά δικά του αίτηματα, ως μονάδα κατανάλωσης και ως σύνολο συναισθηματικών σχέσεων, και επίσης τά αίτηματα της αγροτικής κοινότητας, της οποίας αποτελεί μέρος — απ' την άλλη, από τη σκοπιά του εκμεταλλευτή, το αγροτικό νοικοκυριό είναι, όπως το τοποθέτησε ο Έρικ Βόλφ, «μιά πηγή εργασίας και αγαθών μέσω των οποίων ο εκμεταλλευτής θα αδεήσει τη δική του ισχύ». Μιά συνέπεια αυτής της αντιφατικής ένότητας φαίνεται να είναι ότι το νοικοκυριό αναπαράγει τις ιεραρχικές και καταπιεστικές σχέσεις ανάμεσα στον εκμεταλλευτή και στον εκμεταλλεόμενο. Ο οργανωτής της παραγωγής, ο αρχηγός του νοικοκυριού κατά μία έννοια ενεργεί ως *πράκτορας* του ίδιου του δικού του εκμεταλλευτή.

Τώρα βέβαια θα μπορούσατε να πείτε ότι δέν υπάρχει απόλυτη αναγκαιότητα αυτή η ιεραρχική δομή να πάρει τη μορφή της ανδρικής κυριαρχίας, μολονότι έτσι έγινε γενικά. Άλλά εκτός όλων των άλλων παραγόντων που θα μπορούσαν να ενισχύσουν αυτή τη συγκεκριμένη μορφή ιεραρχίας — όπως διαφορές ως προς τη σωματική δύναμη ή οι αναπαραγωγικές λειτουργίες της γυναίκας — υπάρχει μιά προδιάθεση για ανδρική κυριαρχία έγγενής στη σχέση ανάμεσα στο προκαπιταλιστικό νοικοκυριό και στον κόσμο των γαιοκτημόνων και του κράτους. Και πάλι αυτή η σχέση είναι αναπόσπαστα οικονομική και πολιτική ταυτόχρονα. Εφόσον οι εκμεταλλευτικές δυνάμεις τις οποίες αντιμετωπίζει το αγροτικό νοικοκυριό είναι τυπικά «έξωοικονομικές» — δηλ. νομικές, πολιτικές και στρατιωτικές — αυτές είναι αναπόδραστα δεμένες με τη μία κοινωνική λειτουργία ή οποία είναι σχεδόν καθολικά ανδρικό μονοπώλιο, δηλαδή την ένοπλη βία. Με άλλα λόγια, η οργάνωση της κοινωνίας γενικά, και η φύση της άρχουσας τάξης ειδικά, πριμοδοτούν την ανδρική κυ-

ριαρχία. Η ισχύς και το γόητρο που αποδίδονται στον ανδρικό ρόλο στην κοινωνία εν γένει και στην κυρίαρχη ιδεολογία της άρχουσας τάξης, είχαν τυπικά ως αποτέλεσμα την ενίσχυση του κύρους του άνδρα και στις πολιτικές και στις έθιμοτυπικές λειτουργίες, μέσα στά πλαίσια της αγροτικής κοινότητας και του νοικοκυριού. Άν μέσα στο νοικοκυριό ο αρχηγός είναι ο πράκτορας του γαιοκτήμονα και του κράτους, έξω απ' αυτό, αυτός είναι επίσης ο πολιτικός εκπρόσωπος του νοικοκυριού, στην έπαφή του με τις ανδροκρατούμενες έξωοικονομικές δυνάμεις των γαιοκτημόνων και του κράτους. Έτσι ο έξωοικονομικός πολιτικός - καταπιεστικός χαρακτήρας της προκαπιταλιστικής εκμετάλλευσης τείνει να ενισχύει κάθε άλλη προδιάθεση για ανδρική κυριαρχία μέσα στο αγροτικό νοικοκυριό.

Παρέμπιπτόντως, θα μπορούσαμε να ελέγξουμε αυτούς τους ισχυρισμούς με το να φανταστούμε μιά εξαρτημένη οικογένεια παραγών, στην οποία ο άνδρας δέν έχει ένα τέτοιο πολιτικό ρόλο έξω από το νοικοκυριό, ή όπου οι περιβάλλουσες κοινωνικές σχέσεις δέν είναι αυτού του έξωοικονομικού είδους. Η πιό κοντινή προσέγγιση που μπορώ να φανταστώ είναι η οικογένεια δούλων του άμερικάνικου νότου, μιά ομάδα ανθρώπων ολοκληρωτικά ξεριζωμένων, ξεκομμένων από τις κοινοτικές τους ρίζες, χωρίς νομική και πολιτική ουσιαστική ταυτότητα και ένταγμένων σε μιά καπιταλιστική οικονομία. Και όπως αποδεικνύεται, ένα από τά διακριτικά χαρακτηριστικά της άμερικάνικης οικογένειας

δούλων, ακόμη και μέσα σε μία κοινωνία, όπου η ανδρική κυριαρχία παρέμεινε ακλόνητη, ήταν τό ασυνήθιστο κύρος της γυναίκας. Είναι κάτι που θα έπρεπε να σκεφτούμε.

Έν πάση περιπτώσει, στον καπιταλισμό, η οργάνωση της παραγωγής και της εκμετάλλευσης δεν είναι, γενικά, πολύ στενά συνδεδεμένη με την οργάνωση του νοικοκυριού, ούτε είναι η εκμεταλλευτική δύναμη άμεσα εξωοικονομική, πολιτική ή στρατιωτική. Παρόλο που ο καπιταλισμός έχει μία χωρίς προηγούμενο ώθηση για συσσώρευση, ικανοποιεί αυτή την ανάγκη πίο πολύ με τό να αυξάνει την εργατική παραγωγικότητα παρά μέσω μιάς άμεσα καταπιεστικής εξαγωγής ύπεραξίας. Βέβαια η ύποχρέωση να μεγιστοποιηθεί η παραγωγικότητα και η δυνατότητα κέρδους καθώς και ο συνεπαγόμενος ανταγωνισμός ανάμεσα στά συμφέροντα του κεφαλαίου και της εργασίας δημιουργούν την ανάγκη για ιεραρχική και ιδιαίτερα πειθαρχημένη οργάνωση της παραγωγής. Άλλά ο καπιταλισμός δεν συγκεντρώνει αυτούς τούς ανταγωνισμούς, αυτή την ιεραρχική και καταπιεστική οργάνωση, μέσα στό νοικοκυριό. Ο τόπος τους είναι πίο στενά συνδεδεμένο με τό χώρο δουλειάς, όπως, για παράδειγμα, στό μικρό οικογενειακό αγρόκτημα, η καπιταλιστική αγορά δημιουργεί δικές της σχέσεις με τόν έξω κόσμο, οι όποιες διαφέρουν από τις παλιές σχέσεις ανάμεσα στην αγροτική κοινότητα και στις πολιτικές, νομικές και στρατιωτικές δυνάμεις τών προκαπιταλιστών γαιοκτημόνων και κρατών, και τις ύπερκερνούν. Αυτές οι νέες σχέσεις έχουν τυπικά ως αποτέλεσμα την αποδυνάμωση τών πατριαρχικών άρχων.

Οί κύριοι παράγοντες που προδιαθέτουν, για παράδειγμα, τή φεουδαρχία πός την ανδρική κυριαρχία λείπουν από εδώ — δηλαδή, η ένότητα ανάμεσα στην οργάνωση της παραγωγής και της εκμετάλλευσης και στην οργάνωση της οικογένειας, η εξωοικονομική σχέση ανάμεσα σε εκμεταλλευτές και εκμεταλλεόμενους, κ.ο.κ. Ένώσω η φεουδαρχία λειτουργούσε μέσω μιάς σχέσης ανάμεσα στόν άρχοντα ή στό κράτος και στό νοικοκυριό, διαμεσολαβημένης από τόν άνδρα, τό κεφάλαιο τείνει πός άμεσες και εύθιες σχέσεις με άτομα, άνδρες ή γυναίκες τά όποια, από τή σκοπιά του κεφαλαίου προσποκτούν την ταυτότητα άφηρημένης εργατικής δύναμης. Οί άνδρες που ένδιαφέρονται να διατηρήσουν τις παλιές δομές της ανδρικής κυριαρχίας, αναγκάστηκαν να τις ύπερασπιστούν ένάντια στις διαλυτικές συνέπειες του καπιταλισμού — για παράδειγμα, ένάντια στόν αδξανόμενο αριθμό γυναικών που αφήνουν τό νοικοκυριό για να ένταχθούν στην εργατική δύναμη.

της ελευθερίας και δημοκρατίας· και, όπως φαίνεται, άνθρωποι της άριστερας, επίσης, έχουν την ίδια άποψη. Έκ πρώτης ύψεως ο καπιταλισμός φαίνεται να αφήνει πολύ ελεύθερο χώρο έξω από την οικονομία. Η παραγωγή είναι περιορισμένη σε ειδικευμένα ιδρύματα, εργοστάσια και γραφεία. Η εργάσιμη ημέρα διακρίνεται καθαρά από τις μη εργάσιμες ώρες. Η εκμετάλλευση δεν συνδέεται τυπικά με νομικές ή πολιτικές άνικανότητες. Φαίνεται να υπάρχει ένα εύρύ πεδίο κοινωνικών σχέσεων, που βρίσκονται έξω από τό πλαίσιο της παραγωγής και της εκμετάλλευσης και δημιουργούν μιά ποικιλία κοινωνικών ταυτοτήτων που δεν συνδέονται άμεσα με την «οικονομία». Οί κοινωνικές ταυτότητες φαίνονται πολύ πίο «άνοικτες» κατ' αυτή την έννοια. Έτσι ο διαχωρισμός της οικονομίας μπορεί να φανεί ότι παρέχει μιά μεγαλύτερη έμβέλεια στόν κόσμο έξω από αυτήν.

Άλλά, στην πραγματικότητα, η οικονομία του καπιταλισμού έχει σφετεριστεί και περιορίσει τόν εξωοικονομικό χώρο. Τό κεφάλαιο έχει κερδίσει τόν ιδιωτικό έλεγχο ζητημάτων που άνηκαν κάποτε στό δημόσιο χώρο, αφήνοντας, ταυτόχρονα, κοινωνικές και πολιτικές εύθιες σε ένα τυπικά ξεχωριστό κράτος. Όλοι αυτοί οι τομείς της κοινωνικής ζωής, που βρίσκονται έξω από τις άμεσες σφαίρες της παραγωγής και της ιδιοποίησης, και έξω από την άμεση κυριαρχία του καπιταλιστή, ύπόκεινται στην τυραννία της αγοράς, δηλαδή σ' αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε έμπορευματοποίηση τών εξωοικονομικών αγαθών. Δεν υπάρχει σχεδόν καμία πλευρά της ζωής στην καπιταλιστική κοινωνία που να μην είναι βαθιά καθορισμένη από τή λογική της αγοράς.

Άν η πολιτική στόν καπιταλισμό έχει μιά ειδική αυτονομία (σχετική ή άλλη) κατά μιά έννοια αυτή η αυτονομία είναι άσθενέστερη, όχι ισχυρότερη, από την αντίστοιχη αυτονομία της προκαπιταλιστικής πολιτικής. Έπειδή ο διαχωρισμός του οίκονομικού από τό πολιτικό σημαίνει επίσης τή μεταβίβαση πρώνη πολιτικών λειτουργιών στη ξεχωριστή οικονομική σφαίρα, η πολιτική και τό κράτος δεσμεύονται, μάλλον περισσότερο παρά λιγότερο, από καθαρά οικονομικές αναγκαιότητες και από τά αίτήματα τών κυρίαρχων τάξεων. Έδώ θα μπορούσαμε να θυμηθούμε τά προηγούμενα παραδείγματα τάς των προκαπιταλιστικών κρατών (συμπεριλαμβανομένης και της κλασικής περίπτωσης του «Βοναπαρτισμού») τά όποια δεν ύπόκεινται σε κυρίαρχες τάξεις, στό μέτρο που είχαν τά ίδια τή μορφή τάξης και ανταγωνίζονταν άλλες τάξεις για τό ίδιο ύπερπρόιον.

Ήταν κάποτε αυτόνομο για την Άριστερά ότι η κοινωνική ζωή στόν καπιταλισμό είναι απόλυτα ύποτελής στις άπαιτήσεις της «οικονομίας» και διαμορφώνεται από αυτές. Άλλά οί τελευταίες τάσεις στη μεταμαρξιστική θεωρία φαίνεται πώς έχουν έγκυρια αυτή την άλλη ιδέα. Πράγματι δεν θα ύπερβάλαμε αν λέγαμε, ότι εξαπατήθηκαν από τις μυθοποιητικές ύψεις του καπιταλισμού, από τή μονομερή ψευδαίσθηση ότι ο καπιταλισμός έχει ελευθερώσει και έμπλουτίσει τελείως την εξωοικονομική σφαίρα. Άλλά αν η αυτονομία της πολιτικής, η διεύρυνση τών κοινωνικών ταυτοτήτων και η εύρεία κατανομή εξωοικονομικών αγαθών είναι μέρος της αλήθειας, είναι πράγματι μόνο μέρος της και μάλιστα μικρό και άντιφατικό.

Βέβαια η τάση να βλέπει κανείς μόνο μέρος της εικόνας δεν μās έκπλησσει. Αυτή η ικανότητα του καπιταλισμού να κρύβει τό πρόσωπό του πίσω από μιά μάσκα ιδεολογικών μυθοποιήσεων, είναι ένα από τά πίο αξιοσημείωτα χαρακτηριστικά του. Άλλά αυτό που μās έκπλησσει, αν τό καλοσκεφτούμε, είναι ότι έχει άναπτυχθεί μιά σύμβαση, σύμφωνα με την όποια ο καπιταλισμός ύποτίθεται ότι είναι ασυνήθιστα διάφανος όσον άφορά τις σχέσεις εκμετάλλευσης και κυριαρχίας. Συχνά κοινωνικοί επιστήμονες μās λένε ότι, σε άντίθεση με ό,τι συμβαίνει στούς προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, στόν καπιταλισμό οί ταξικές σχέσεις είναι καθαρά διαγεγραμμένες και δεν κρύβονται πιά από μη οικονομικές κατηγορίες, όπως διαφορές στό κοινωνικό καθεστώς ή άλλες μη οικονομικές άρχες κατηγοριοποίησης. Οί οικονομικές σχέσεις εμφανίζονται άνάγλυφα, καθώς η οίκο-

ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΞΩΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

Μιλήσαμε για διάφορες συνέπειες του διαχωρισμού, που κάνει ο καπιταλισμός, ανάμεσα στην οικονομική εκμετάλλευση, στην εξωοικονομική δύναμη και τις εξωοικονομικές ταυτότητες. Μένει μόνο να πούμε κάτι για τις ιδεολογικές του συνέπειες. Τόν τελευταίο καιρό «μεταμαρξιστές» θεωρητικοί μās λένε όχι μόνο ότι η καπιταλιστική δημοκρατία έχει παράγει ισχυρές ιδεολογικές ώθήσεις πός κάθε είδος ελευθερίας και ισότητας, αλλά και ότι η «οικονομία» έχει περιορισμένη σημασία στην έμπειρία τών ανθρώπων· ότι η αυτονομία της πολιτικής και ο άνοικτός χαρακτήρας τών κοινωνικών ταυτοτήτων είναι η ουσία της σημερινής κατάστασής μας στην καπιταλιστική Δύση. Άς δούμε τά χαρακτηριστικά του καπιταλισμού στά όποια φαίνεται να άναφέρονται από οί ισχυρισμοί.

Κατά ένα παράδοχο τρόπο τά ίδια τά χαρακτηριστικά που έχουν ύποτιμήσει τά εξωοικονομικά αγαθά στις καπιταλιστικές κοινωνίες, δίνουν την έντύπωση ότι ένισχύουν τό χώρο τών εξωοικονομικών αγαθών και ότι διευρύνουν την έμβέλεια τους. Αυτή η έντύπωση θεωρείται πραγματικότητα από τούς ιδεολόγους του καπιταλισμού, οι όποιοι μās βεβαιώνουν ότι ο φιλελεύθερος καπιταλισμός είναι η τελευταία λέξη

νομία δέν είναι πιά ένταγμένη σέ μή-οικονομικές κοινωνικές σχέσεις. Γιά πρώτη φορά, λένε, είναι δυνατόν νά μιλάμε γιά ταξική συνείδηση. Τώρα βέβαια, και αυτό είναι άρκετά ένδιαφέρον, άκόμη και αυτοί πού άρνούνται τή σημασία τών τάξεων στήν καπιταλιστική κοινωνία θά μπορούσαν νά συμφωνήσουν μέ αυτή τήν άποψη. Θά μπορούσαν νά συμφωνήσουν όσον άφορά τή διακριτότητα τής οικονομικής σφαίρας στόν καπιταλισμό και όσον άφορά τήν εύκινησία τής τάξης ως καθαρά οικονομικής κατηγορίας· και θά μπορούσαν νά θεωρήσουν τή διακριτότητα τής ως άπομόνωση και νά τήν έξορίσουν σέ μία νησίδα τής περιφέρειας. Μπορούν νά πούν, γιά παράδειγμα, ότι, ένώ οι άνθρωποι μπορεί νά άνήκουν σέ τάξεις, οι ταξικές ταυτότητες είναι περιθωριακής σημασίας στήν εμπειρία τών ανθρώπων. Οι άνθρωποι έχουν άλλες ταυτότητες, οι όποιες δέν έχουν τίποτα νά κάνουν μέ τήν τάξη και οι όποιες είναι έξίσου ή περισσότερο καθοριστικές.

Πάλι υπάρχει ένας κόκκος άλήθειας σέ μερικά από τά παραπάνω, αλλά και πάλι είναι μόνο μέρος μιάς αντιφατικής άλήθειας και μάλιστα τόσο μονομερής ώστε νά άποτελεί χυδαία παραποίηση. Αναμφίβολα οι άνθρωποι έχουν κοινωνικές ταυτότητες εκτός τών ταξικών και, αναμφίβολα, αυτές διαμορφώνουν τήν εμπειρία τών ανθρώπων μέ ισχυρούς τρόπους. Άλλά αυτή ή άπλή άυτονόηση άλήθεια δέν θά μάς πεί πολλά όσον άφορά τή μορφή μέ τήν όποία αυτές οι ταυτότητες πρέπει νά εμφανίζονται στήν οικοδόμηση μιάς σοσιαλιστικής πολιτικής, εφόσον παραμένουμε άσαφείς όσον άφορά τό τί σημαίνουν αυτές οι ταυτότητες, όχι μόνο τί άποκαλύπτουν σχετικά μέ τήν ανθρώπινη εμπειρία αλλά επίσης και τί συγκαλύπτουν. Καταρχήν πολύ λίγη προσοχή έχει δοθεί στήν χωρίς προηγούμενο ικανότητα του καπιταλισμού νά καλύπτει τις πραγματικότητες τής εκμετάλλευσης και τής τάξης — ή μάλλον υπάρχει μία άξαναόμνη άδυναμία παραδοχής ότι αυτή ή συγκάλυψη είναι ακριβώς κάλυψη. Υπάρχει μία τάση νά ξεχνιέται άκόμη και ή πιο θεμελιώδης ιδέα του Μάρξ σχετικά μέ τήν άδιαφάνεια τής σχέσης ανάμεσα στο κεφάλαιο και στήν εργασία, άδιαφάνεια ή όποία άποκρύπτει τό άπλήρωτο μέρος τής εργασίας. Η καπιταλιστική εκμετάλλευση, όχι μόνο δέν είναι πιο διαφανής από άλλες μορφές, αλλά είναι κρυμμένη περισσότερο από κάθε άλλη. Αυτή είναι ή πιο στοιχειώδης ψευδής εικόνα στήν καρδιά τών καπιταλιστικών σχέσεων, αλλά προφανώς υπάρχουν και άλλες. Υπάρχει επίσης και ό γνωστός φετιχισμός του εμπορεύματος, πού εμφανίζει τις σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους ως σχέσεις ανάμεσα σέ πράγματα· υπάρχει ή πολιτική μυθοποίηση ότι ή πολιτική ισότητα σημαίνει πλουραλισμό και ότι δέν υπάρχει κυρίαρχη τάξη στόν καπιταλισμό· κ.ο.κ.

ΜΥΘΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Όλα αυτά είναι άρκετά γνωστά αλλά πρέπει νά τονίσουμε ότι ή καπιταλιστική εκμετάλλευση και άνελευθερία είναι, από πολλές πλευρές, λιγότερο, όχι περισσότερο, διαφανείς άπ' όσο ή προκαπιταλιστική κυριαρχία. Η εκμετάλλευση του μεσαιωνικού άγρότη, γιά παράδειγμα, ήταν μάλλον περισσότερο παρά λιγότερο όρατή, μέσω τής νομικής αναγνώρισης, άπ' τήν πλευρά τής φεουδαρχίας, τής έξάρτησής του. Σέ αντίθεση, ή νομική ισότητα, ή έλευθερία του συμβάλλεσθαι και τά πολιτικά δικαιώματα του έργάτη σέ μία καπιταλιστική δημοκρατία, γενικά άποκρύπτουν τις ύποκειμενες σχέσεις οικονομικής άνισότητας, άνελευθερίας και εκμετάλλευσης. Μέ άλλα λόγια, ό ίδιος ό διαχωρισμός του οικονομικού από τό έξωοικονομικό, ό όποιος ύποτίθεται ότι άποκαλύπτει τις πραγματικότητες τής τάξης στόν καπιταλισμό, μυθοποιεί τις καπιταλιστικές ταξικές σχέσεις. Τό άποτέλεσμα του καπιταλισμού μπορεί νά είναι ή άρνηση τής σημασίας τής τάξης, τήν ίδια στιγμή και μέ τά ίδια μέσα πού αυτός ξεκαθάρισε τήν τάξη από έξωοικονομικά κατάλοιπα. Άν άποτέλεσμα του καπιταλισμού είναι ή δημιουργία μιάς

καθαρά οικονομικής κατηγορίας τάξης άποτέλεσμά του είναι επίσης ή δημιουργία τής έντύπωσης ότι ή τάξη είναι μόνο μία οικονομική κατηγορία και ότι υπάρχει ένας πολύ μεγάλος κόσμος πέρα από τήν «οικονομία», πού δέν έχει τίποτα νά κάνει μέ τάξεις... Η άντιμετώπιση αυτής τής έντύπωσης σάν νά ήταν ή καθαρή και έξοχατη άλήθεια, δέν είναι σίγουρα πρόβλημα ως λύση και ένα έμπόδιο ως εύκαιρία. Είναι λιγότερο διαφωτιστική άκόμη και άπ' τήν πιο άπλοική προμαρξιστική πολιτική οικονομία· και ή οικοδόμηση μιάς πολιτικής στρατηγικής μέ βάση αυτή τή μυθοποίηση είναι, σίγουρα, αυτοαναιρετική.

Τί έχουν, λοιπόν, όλα αυτά νά κάνουν μέ τά έξωοικονομικά άγαθά στήν καπιταλιστική κοινωνία και μέ τό σοσιαλιστικό σχέδιο; Άς συνοψίσω: Η δομική άδιαφορία του καπιταλισμού ως προς τις κοινωνικές ταυτότητες τών ανθρώπων πού εκμεταλλεύεται τόν καθιστά μοναδικά ικανό νά άπορρίπτει έξωοικονομικές άνισότητες και καταπίεσεις. Άλλά αυτό δέν σημαίνει ούτε ότι ή καπιταλισμός μπορεί νά έγγυηθεί τήν απελευθέρωση από τή γυναικεία καταπίεση, γιά παράδειγμα, ή τή φυλετική καταπίεση, ούτε αντίστροφα, ότι μπορεί ή έπίτευξη αυτής τής απελευθέρωσης νά έγγυηθεί τήν έξάλειψη του καπιταλισμού. Ταυτόχρονα, αυτή ή ίδια άδιαφορία προς έξωοικονομικές ταυτότητες καθιστά τόν καπιταλισμό ιδιαίτερος άποτελεσματικό και εύέλικτο ως προς τή χρησιμοποίησή τους ως ιδεολογικό κάλυμμα. Όπου στίς προκαπιταλιστικές κοινωνίες οι έξωοικονομικές ταυτότητες μπορούσαν νά άναδεικνύουν τις σχέσεις εκμετάλλευσης, στόν καπιταλισμό αυτές χρησιμεύουν γενικά γιά νά άποκρύπτουν τόν κύριο τρόπο καταπίεσης πού του προσιδιάζει. Και ένώ ό καπιταλισμός κάνει δυνατή μία χωρίς προηγούμενο άνακατανομή τών έξωοικονομικών άγαθών, τό κάνει ύποτιμώντας τα.

Τί γίνεται σχετικά μέ τό σοσιαλισμό, λοιπόν; Ο σοσιαλισμός μπορεί νά μήν έγγυάται από μόνος του τήν όλοκληρωτική άπόκτηση τών έξωοικονομικών άγαθών. Μπορεί νά μήν έγγυάται από μόνος του τήν καταστροφή τών ιστορικών και πολιτιστικών μορφών τής γυναικείας καταπίεσης ή του ρατσισμού. Άλλά θά κάνει τουλάχιστον δύο σημαντικά πράγματα, όσον άφορά τά παραπάνω, εκτός από τήν κατάργηση εκείνων τών μορφών καταπίεσης πού άντρες και γυναίκες, μαύροι και άσπροι μοιράζονται ως μέλη μιάς εκμεταλλευμένης τάξης. Πρώτα, θά έξάλειψει τις ιδεολογικές και οικονομικές άνάγκες, οι όποιες στόν καπιταλισμό μπορούν άκόμη νά λειτουργούν μέσω τής γυναικείας και τής φυλετικής καταπίεσης. Ο σοσιαλισμός θά είναι ή πρώτη κοινωνική μορφή, από τή γένεση τής ταξικής κοινωνίας, τής όποίας ή άναπαραγωγή ως κοινωνικό σύστημα μάλλον κινδυνεύει παρά ένισχύεται από σχέσεις και ιδεολογίες κυριαρχίας και καταπίεσης. Και δεύτερον, ό σοσιαλισμός θά έπιτρέψει τήν επανεκτίμηση τών έξωοικονομικών άγαθών, τών όποιών ή άξία έχει ύποτιμηθεί από τήν καπιταλιστική οικονομία. Η δημοκρατία πού προσφέρει ό σοσιαλισμός βασίζεται σέ μία επανένταξη τής «οικονομίας» στήν πολιτική ζωή τής κοινότητας, ή όποία άρχίζει μέ τήν ύποταγή τής στο δημοκρατικό αυτοπροσδιορισμό τών ίδιων τών παραγωγών.

Πολλά στρατηγικά σημεία έπονται άπ' αυτό, τά όποία μπορούν νά συνοψισθούν πολύ σύντομα. Έμεις, οι σοσιαλιστές, πρέπει νά ύποστηρίξουμε όλους τους απελευθερωτικούς άγώνες πού μπορούν νά κερδηθούν μέσα στο πλαίσιο του καπιταλισμού, αλλά πρέπει νά κοιτάμε και έξω από αυτά τά πλαίσια. Και ή όπτική μας θά διαστρεβλωθεί αν δεχθούμε τή μυθοποίηση του καπιταλισμού, τις ψευδαισθήσεις πού δημιουργεί, σχετικά μέ τόν πλούτο και τήν άυτονομία τής έξωοικονομικής σφαίρας, τήν ψευδή εικόνα πού δημιουργεί, ότι έξορίζει τις ταξικές σχέσεις σέ μία περιθωριακή και άπομονωμένη οικονομική σφαίρα, και τήν προσπάθειά του νά περάσει ένα ύποτιμημένο πολιτικό νόμισμα ως έμβλημα τής ανθρώπινης απελευθέρωσης.

Μετάφραση: Λιάνα Θεοδωράτου

‘Η εργατική οικόγένεια στον καπιταλισμό

του Ντανιέλ Μπερτώ

Έκ πρώτης όψεως, φαίνεται ότι η σύγχρονη εργατική οικογένεια είναι πολύ εύκολο να αναλυθεί από την άποψη της υλιστικής ανάλυσης των οικογενειακών μορφών. Πράγματι, φαντάζεται κανείς ότι το βάρος των υλικών αναγκαιοτήτων είναι τέτοιο που προσδίδει από μόνο του στην εργατική οικογένεια την ουσία των ενδοοικογενειακών σχέσεων και οικογενειακών πρακτικών: εδώ σημείο αναγνώρισης αυτών των μυστικοποιημένων μορφών των πραγματικών σχέσεων είναι για παράδειγμα οι «ψυχολογικές» σχέσεις ή οι σχέσεις «στοργής» γύρω από τις όποιες οργανώνεται η οικογενειακή ζωή στις πιο εύπορες κοινωνικές ομάδες.

Όμως αυτό που μπορεί να φανταστεί κανείς από παρόμοιες θεωρήσεις δεν είναι η συγκεκριμένη εργατική οικογένεια αλλά η εργατική οικογένεια όπως τη θέλει το κεφάλαιο και το κράτος του, ή εργατική - αστική οικογένεια. Οι πραγματικές εργατικές οικογένειες στη γιγαντιαία προσπάθεια πλαισίωσης της ιδιωτικής τους ζωής από την καθεστηκία τάξη προβάλλουν πρακτικές αντίστασης, αντιπερισπασμού καθώς και άλλες ερμητικές τακτικές περισσότερο ή λιγότερο ανεπτυγμένες ανάλογα με το γενικό επίπεδο ανάπτυξης της εργατικής πάλης. Γιατί η οικογένεια στο σύνολό της είναι το προϊόν μιας αντιφατικής σχέσης, της σχέσης της εργα-

σίας με το κεφάλαιο· ή πραγματική μορφή της εργατικής οικογένειας δεν είναι η πιο άπλη αλλά αντίθετα η πιο σύνθετη από όλες.

Γι' αυτό πρέπει να ξεκαθαρίσουμε ότι δεν πρόκειται να μιλήσουμε εδώ για την πραγματική μορφή της εργατικής οικογένειας αλλά μόνο για τη μορφή της εργατικής - αστικής οικογένειας, δηλαδή για τη δομή των σχέσεων που η κυρίαρχη τάξη εγκαθιστά στο εσωτερικό των εργατικών οικογενειών.

Ας τοποθετηθούμε λοιπόν αποφασιστικά από την πλευρά του κεφαλαίου. Το πρωταρχικό στοιχείο παραγωγής του κεφαλαίου είναι η εργατική εργασία. Και η πρωταρχική στιγμή της παραγωγής της εργατικής δύναμης είναι η ανθρωπονομική παραγωγή στο εσωτερικό της μορφής οικογένεια. Αν σταματήσει αυτή εδώ η παραγωγή σταματά άμεσα και η καπιταλιστική παραγωγή, από τη μία μέρα στην άλλη.

Αυτό το γνώριζαν πολύ καλά οι πρώτοι θεωρητικοί του καπιταλισμού, οι Άγγλοι οικονομολόγοι Άνταμ Σμιθ, Ρικάρντο, Τζέιμς Μίλλ και άλλοι. Ο Μάλθους στηριζόμενος στις εργασίες τους έγραφε το 1853:

«Ο εργάτης είναι ένας παραγωγικός καταναλωτής για το πρόσωπο που τον χρησιμοποιεί και για το κράτος, αλλά πρέπει να ομολογήσουμε ότι δεν είναι για τον εαυτό του».

Καί ο Μάρξ, πού παραθέτει αυτό τό απόσπασμα, τό σχολιάζει προσθέτοντας:

«Πράγματι, ή κατανάλωση του έργατη είναι μή παραγωγική γιά τόν ίδιο, γιατί αυτή δέν αναπαράγει παρά τό φτωχό άτομο· αυτή ή κατανάλωση είναι παραγωγική γιά τόν καπιταλιστή και γιά τό κράτος γιατί παράγει τή δημιουργική δύναμη του πλουτισμού τους».¹

Έντούτοις τόσο οί Άγγλοι οικονομολόγοι όσο και ο Μάρξ δέν είδαν μία ούσιαστική συνιστώσα τής εργατικής κατανάλωσης. Δηλαδή, ότι αυτή ή εργατική κατανάλωση προϋποθέτει μία *εργασία*. Αυτή ή εργασία είναι ή «οικιακή» εργασία τής προετοιμασίας των φαγητών (άγορές, μεταφορά, μαγειρέμα, πλύσιμο πιάτων κ.λπ.). Είναι επίσης ή αναγκαία εργασία γιά νά έλθει ένα νεογέννητο σέ ήλικία πού νά μπορεί νά εργασθεί ως εργάτης. Έτσι ή θέση τής συντρόφου του εργάτη ως οικιακής εργάτριας, ως νοικοκυράς, δέν έγινε αντιληπτή σέ όλο τό έργο του Μάρξ: τεράστιο κενό, πελώρια άβλεψία πού σήμερα αποτελεί τήν αίτια άναριθμητων παρανοήσεων.

Αυτό τό κενό ανέδειξε πρόσφατα τό φεμινιστικό κίνημα, και αποτέλεσε μία μεγάλη πρόοδο. Άλλά ώστόσο, πολλές φεμινίστριες θεώρησαν αυτό τό κενό ως μία «άποκαλυπτική» άπουσία: μία άπουσία πού θεωρήθηκε ότι άποκαλύπτει τόν πεπαλαιωμένο φαλλοκρατισμό του Μάρξ, του — άνδρα — θεωρητικού, πράγμα πού τους έπέτρεψε νά παρακάμψουν τήν άνάγνωση του έργου του, και δυστυχώς, νά αποφύγουν μία σοβαρή εργασία άποσαφήνισης των κοινωνικών σχέσεων όπως είναι αυτές πού εγκαθιδρύει ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής.

Όμως ή άβλεψία του Μάρξ μπορεί νά γίνει αντιληπτή διαφορετικά. Οί φεμινίστριες Νίκολ Κόξ και Σύλβια Φεντερίτσι τής ομάδας «Wager for Housework», τήν αναλύουν ως εξής (μεταφράζω από τά άγγλικά):

«Ο Μάρξ είχε μπροστά στά μάτια του τή γυναίκα - προλετάριο, πού εργαζόταν συνέχεια στό εργοστάσιο μέ τόν άντρα της και τά παιδιά της· όπως και τήν άσχημη γυναίκα, πού διέθετε ύπηρέτρια, και ή όποια, ό,τι και άν έκανε σπίτι της, εν πάση περιπτώσει, δέν παρήγαγε τό έμπόρευμα εργατική δύναμη. Η πυρηνική οικογένεια δέν υπήρχε τότε, χωρίς όμως αυτό νά σημαίνει και τήν άπουσία συναστροφών και σεξουαλικών σχέσεων. Τό συμπέρασμα είναι ότι δέν μπορούμε νά μιλάμε γιά οικογενειακές σχέσεις και γιά οικιακή εργασία όταν κάθε μέλος τής οικογένειας περνούσε δεκαπέντε ώρες τήν ήμέρα στό εργοστάσιο και άρα δέν διέθετε ούτε τό χρόνο ούτε τόν φυσικό χώρο γιά νά γίνει δυνατή ή ανάπτυξη μίας «οικογενειακής ζωής».²

Είναι άλήθεια ότι σήμερα γνωρίζουμε λίγα πράγματα γιά τίσ ένδοσυχνικές και κοινωνικές σχέσεις των άνδρων και των γυναικών πού εργαζόταν στα εργοστάσια: προσπαθούμε νά τίσ φαντασθούμε μέσα από τίσ έρευνες τής εποχής. Γνωρίζουμε ότι έτρωγαν κυρίως ψωμί, είδος προκατασκευασμένο πού δέν απαιτούσε καμία προετοιμασία στό σπίτι. Αυτή ή ένδειξη μαζί μέ τίσ συνθήκες στέγασης τής εποχής πού γνωρίζουμε, και βέβαια τά ώράρια στίς φάμπρικες, τή γυναικεία και παιδική εργασία (σέ αυτό θά επανέλθουμε), όλα αυτά τείνουν στό νά μάς κάνουν νά σκεφθούμε ότι ή «οικογενειακή ζωή» δέν συγκρίνεται μέ αυτό πού είναι ή σημερινή — ή μέ αυτό πού ήταν πριν τή βιομηχανική επανάσταση.

Άρα οί ιστορικές συνθήκες στίς όποιες έγραφε ο Μάρξ έξηγοούν σέ ένα μεγάλο βαθμό τήν άβλεψία του (όχι όμως τήν άβλεψία των σύγχρονων επιγόνων του): όσον άφορά τόν «άρσενικό σοβινισμό» του πρέπει νά τόν δούμε κι αυτόν στό πλαίσιο του 19ου αιώνα. Παραταύτα ή κατάσταση των εργα-

ζόμενων τάξεων, όπως λέγονταν εκείνη τήν εποχή, άλλαξε εκ θεμελίων κατά τή διάρκεια του 19ου αιώνα: ξεκινώντας από τή δεκαετία του 1830 και 1840, οί κυρίαρχες τάξεις στην Άγγλία και στη Γαλλία άνησυχούσαν ζωηρά γιά τή «φυσική και ήθική κατάσταση» (ιδιαίτερα τήν ήθική) των εργατών και αρχίζουν νά πειραματίζονται σέ μία νέα όργάνωση τής καθημερινής ζωής των εργατών. Ο σκοπός αυτού του πειραματισμού άποσκοπούσε στό νά δημιουργηθούν, φυσικά μέ όσο τό δυνατό λιγότερες δαπάνες, οί συνθήκες μίας κάποιας οικογενειακής ζωής γιά τόν εργατικό πληθυσμό. Ήταν φιλανθρωπία, φροντίδα γιά δημογραφικό έλεγχο ή πολιτική έφοια; Άς μήν λησμονούμε ότι ή δεκαετία του '30 και του '40 ήταν πλούσιες από εργατικές εξεγέρσεις: έπρεπε «κάτι νά γίνει». Σέ προσεχές κεφάλαιο θά προσπαθήσω νά αναδείξω αυτή τήν άλλαγή στάσης τής καπιταλιστικής τάξης τής δεκαετίας του '40· έδω θά εξετάσουμε τίσ πρακτικές συνέπειες αυτής τής άλλαγής, δηλαδή τήν εργατική - άστική οικογένεια όπως μπορούμε νά τήν παρατηρήσουμε σήμερα, όχι μόνο μέσα στην εργατική τάξη αλλά και σέ άλλα στρώματα μισθωτών. Πρόκειται γι' αυτό πού οί κοινωνιολόγοι άποκαλούν «**πυρηνική οικογένεια**», χωρίς νά φαντάζονται από πού προέρχεται.

«Η οικογένεια —μάς λένε— είναι ένας ιδεολογικός μηχανισμός». Σέ αυτή τή φράση τό κάθε τί είναι καλά ζυγισμένο. Τό ρήμα *είναι*, πού ένχει τόσο νόημα ώστε νά μήν έχει κανένα. Η έννοια *μηχανισμός*: παράξενος μηχανισμός ή οικογένεια, πού δέν διαθέτει τήν πυραμιδική δομή των άλλων μηχανισμών, εκκλησίας ή γραφειοκρατίας, στρατού ή σχολικού μηχανισμού· σέ αυτόν έδω τό «μηχανισμό» δέν ύπάρχει, όπως στους άλλους, ένα μισθοδοτούμενο σώμα στίς έπιταγές τής κυρίαρχης τάξης, ούτε «τά «έπαγγελματικά στελέχη» τάξης» όπως είναι, ή μάλλον όπως θά θέλαμε νά είναι οί υπάλληλοι· σέ αυτό έδω τό μηχανισμό όλοι είμαστε «έπαγγελματικά στελέχη». Όσον άφορά τό ποιοτικό προσδιοριστικό *ιδεολογικός*, είναι τελείως άδικαιολόγητο γιά τήν καθαυτό εργατική οικογένεια. Οί ένδοοικογενειακές σχέσεις πού ή καπιταλιστική τάξη εγκαθιδρύει και αναπαράγει στό έσωτερικό του εργατικού πληθυσμού είναι καταρχήν *σχέσεις παραγωγής*.

Πράγματι αυτές οί σχέσεις είναι τά ούσιαστικά εργαλεία τής πολιτικής του κεφαλαίου γιά τό εργατικό δυναμικό.

Αυτές είναι πού ρυθμίζουν καθημερινά, έβδομαδιαίως, έτησίως και έφ' όρου ζωής τή διαδικασία παραγωγής τής εργατικής ενέργειας προορισμένη γιά κατανάλωση στη διαδικασία παραγωγής ως εργατική δύναμη.

Αυτές οί σχέσεις ρυθμίζουν τήν ίδια τήν παραγωγή του εργατικού πληθυσμού από τή μία γενιά στην άλλη. Κάθε προσπάθεια όχι μόνο γιά οικογενειακή πολιτική αλλά και γιά «κοινωνική» πολιτική από τήν πλευρά του κεφαλαίου έγκειται άκριβώς στό νά μεταφυτεύσει αυτές τίσ σχέσεις μέσα στον εργατικό λαό, νά τίσ διατηρήσει και νά τίσ υπερασπίσει από αντίστασεις και πρωτοβουλίες προερχόμενες από τήν ίδια τήν εργατική τάξη. Πάνω σέ αυτό εργαζόμαστε οί στρατιές των κοινωνικών βοηθών, των άφιλοκερδών τής κοινωνικής εργασίας, οί έπιμορφωτές και άλλοι. Έπιπλέον αυτές οί σχέσεις συμβάλλουν στό νά αναπαράγονται οί διαφορές των μισθωτών άνάμεσα σέ άνδρες και γυναίκες, νέους και ενήλικες, όπως και ή κάθε πολιτική «κοινωνικής» κατοικίας, φορολογικής ρύθμισης, οικογενειακών έπιχορηγήσεων ή ακόμα και ή ιδεολογική παραγωγή πού προσανατολίζεται πός τίσ λαϊκές μάζες.

Αυτές οί οικογενειακές σχέσεις άνθρωπονομικής παραγωγής όρίζουν αυτό πού οί κοινωνιολόγοι τής οικογένειας άποκαλούν «ρόλους» τής γυναίκας και του συζύγου (και κατ' έπέκταση των παιδιών). Άλλά έκλαμβάνοντας τίσ οικογενειακές σχέσεις ως σχέσεις παραγωγής, μετασχηματίζεται τό ίδιο τό περιεχόμενο τής έννοιας του ρόλου: ο ρόλος τής γυναίκας και ο ρόλος του άνδρα δέν έκλαμβάνονται πλέον ως «οικογενειακοί ρόλοι» έγγεγραμμένοι στό έσωτερικό ενός άγραφου θεατρικού έργου πού αυτοσχεδιάζεται κάθε βράδυ

1. Κάρλ Μάρξ, *Κεφάλαιο*, βιβλ. I, κεφ. XXIII, Ed. Sociales.
2. Nicol Cox και Silvia Federici, «Counter planning from the Kitchen», Bristol Falling Wall Press, Nov. 1975, σ. 16.

πίσω από κλειστές πόρτες, αλλά ως *θέσεις εργασίας μέσα σε μία διαδικασία παραγωγής*.

Ομολογουμένως κατανοούμε άμεσα ότι έτσι όπως φτιάχτηκε το έργο το πιο μεγάλο μέρος της ανθρωπονομικής εργασίας ανήκει στις γυναίκες: είτε πρόκειται για την αναγκαία εργασία στην αναπαραγωγή της ενέργειας του συζύγου (μαγείρεμα, πλύσιμο πιάτων, πλύσιμο ρούχων, νοικοκυριό, ράψιμο), είτε πρόκειται για την εργασία παραγωγής νέων στηριγμάτων της εργατικής ενέργειας (ή ανατροφή των παιδιών), είτε πρόκειται τέλος για τα αναγκαία διαβήματα στην ανανέωση του πλαισίου της οικογενειακής ζωής.

Έτσι, και υποθέτωντας, με βάση μία μεθοδολογική υπόθεση εργασίας, ότι η σύντροφος του εργάτη δεν εργάζεται (πρόκειται γι' αυτό που προσπαθεί να επιβάλλει η οικογενειακή και κοινωνική πολιτική του κεφαλαίου) αντιλαμβάνεται κανείς ότι πραγματοποιεί στο έσωτερικό των εργατικών νοικοκυριών και μέσα στην πόλη μία τεραστίως ποσότητας μαζική εργασία: ότι αυτή η εργασία δεν είναι μία «μή παραγωγική εργασία» ή μία «γυναικεία δραστηριότητα» αλλά απλούστατα μία *παραγωγική* εργασία που παράγει το ουσιαστικό για την παραγωγή του κεφαλαίου εμπόρευμα, την άρσενική εργατική ενέργεια: ότι κάτω από τις προσωπικά προσφερόμενες υπηρεσίες σε ένα άλλο πρόσωπο, η γυναίκα βρίσκεται στην παραγωγή αυτού που παράγει το κεφάλαιο. Έτσι δραστηριοποιούνται καθημερινά εκατομμύρια γυναίκες εργατών. Αλλά αυτή η τεράστια μαζική εργασία παρουσιάζει ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό: δεν κοστίζει στο κεφάλαιο ούτε μία δεκάρα.

Η δύναμη της περιρρέουσας ιδεολογίας είναι τέτοια που αυτό φαίνεται φυσικό. Φυσικό ότι το άφεντικό δεν πληρώνει παρά μόνο την εργασία που πραγματοποιείται στο εργοστάσιο του και που ενσωματώνεται στα έμπορεύματά του για να μπορέσει να την ξαναπωλήσει με ένα καλό κέρδος. Γιατί θά πληρωνε μία εργασία που γίνεται αλλού και που παράγει ένα εμπόρευμα το οποίο δεν το πουλάει αλλά το αγοράζει;

Ωστόσο αυτή η δικαιολόγηση πραγματοποιείται στο έσωτερικό της καταληκτικής μυστικοποίησης που παράγει η μορφή μισθός: δικαιολογείται ως εάν ο μισθός αγοράζε την *εργασία* και όχι την *εργατική δύναμη*. Άρα καταλαβαίνουμε, και αυτό από την εποχή του Μάρξ, ότι ο μισθός δεν σχετίζεται άμεσα με την προσφερόμενη εργασία, ότι δεν πληρώνεται παρά ένα μέρος της, ένα μεταβλητό και ελαττούμενο άλλοτε μέρος, ένα μέρος που δεν καθορίζεται από κάποιο «οικονομικό νόμο» αλλά από το συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ των άφεντικών και των εργατών και ότι αυτός ο μισθός χρησιμεύει ολοκληρωτικά στην αναπαραγωγή της εργατικής ενέργειας ενόψει της επανα-κατανάλωσής της μέσα στην εργασιακή διαδικασία, ως εργατική δύναμη.

Εξάλλου είναι εμπειρικά λαθεμένη ή αντίληψη ότι ο εργοδότης δεν πληρώνει παρά μόνο ό,τι αντιστοιχεί άμεσα στην παραγωγική εργασία. Για παράδειγμα ως σημειωθεί ότι παλιότερα στα άνθρακωρυχεία, ο χρόνος που πενούσε μέχρι να πάνε οι εργάτες στον τόπο της δουλειάς τους μέσα στις σήραγγες (που μερικές φορές υπερέβαινε τη μία ώρα) έμενε απλήρωτος. Οι άνθρακωρύχοι θά αγωνιστούν για να αναγνωριστούν ως χρόνος *εργασίας* και ως τέτοιος να πληρώνεται.³

Σήμερα βλέπουμε να υπολανθάνει το αίτημα του υπολογισμού του χρόνου μεταφοράς στον χρόνο εργασίας. Γιατί όχι; Αυτή η διεκδίκηση παραμένει στο έσωτερικό της μυστικοποίησης που πραγματοποιεί η μισθωτή σχέση: αλλά αυτή η μυστικοποίηση, ιδεολογικής μορφής, είναι μία μορφή που αντιστοιχεί σε μία κοινωνική πραγματικότητα: μία μορφή στο έσωτερικό της οποίας οι διαπραγματεύσεις άφεντικών - εργατών, σε καιρούς «ομάλης» ήγεμονίας του κεφαλαίου, είναι άρκετά λειτουργικές. Άκατανόητη διεκδίκηση (αλλά για ποιόν;) πριν από μερικά μόνο χρόνια θά μπορούσε να θεσμοποιηθεί αύριο.

Πρόκειται γι' αυτό που συνέβη για τις άδειες μετ' αποδοχών. Ποιός θά μπορούσε να φανταστεί το 19ο αιώνα ότι μία μέρα τὰ άφεντικά «θά πληρώναν τους εργάτες τους για ν' ά-

ναπαύονταν»;

Αλλά βέβαια, αυτό που το άφεντικό προσφέρει με το ξνα χέρι το ξαναπαίρνει με το άλλο, χωρίς να χάνει επιπλέον τίποτα. Αυτό συνέβαινε παλιότερα με την αύξηση των ωρών εργασίας και με την αυταρχική περικοπή των μισθών. Σήμερα αυτό γίνεται μέσα από άλλες πρακτικές: για παράδειγμα με την αύξηση των τιμών και ιδιαίτερα με την *έντατικοποίηση της εργασιακής διαδικασίας*. Χωρίς να αλλάζει η διάρκεια της ημερήσιας εργασίας και χωρίς περικοπή του μισθού, κάθε άφεντικό πετυχαίνει το σκοπό του μέσα από την αναδιοργάνωση της εργασιακής διαδικασίας και ιδιαίτερα με την *επιτάχυνση των ρυθμών* άποσπώντας μία συμπληρωματική ποσότητα απλήρωτης εργασίας. Αυτή είναι η μορφή που προσλαμβάνει ο άγώνας της εργοδοσίας. Θά μπορούσαμε να δώσουμε ένα εκατομμύριο παραδείγματα, όχι μόνο από τὰ εργοστάσια αλλά και από γραφεία, από ταχυδρομεία κ.λπ.⁴

Πόση είναι λοιπόν η συμπληρωματική εργασία που παίρνεται και ξαναπαίρνεται από τους εργάτες; Οι *ρυθμοί* δίνουν το ακριβές μέτρο του συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα στα άφεντικά και στους εργάτες όπως και του επιπέδου εκμετάλλευσης. Από αυτούς τους ρυθμούς, και όχι από το επίπεδο των μισθών, εξαρτάται η μάζα της υπεραξίας και των κερδών που άφαιρούνται από το άπόθεμα ενέργειας των εργατών και που ξαναγυρίζει εναντίον τους με τη μορφή των μέσων πάλης υπέρ της καπιταλιστικής τάξης.

Αλλά όσο οι ρυθμοί έντεινονται τόσο η διαθέσιμη ενέργεια στα σώματα των εργατών και των ύπαλληλων δαπανάται και εξαλείφεται και τόσο καθίσταται αναγκαία η ανάληψη από άλλους των έργων ανθρωπονομικής παραγωγής, αναγκαίων για την αναπαραγωγή αυτής της ενέργειας. Πράγματι δεν είναι ακριβές, όπως τό γράφει ο Μάρξ, ότι το μέσο επίπεδο μισθών είναι ισότιμο με τη μέση άξία αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης του εργάτη: οι μισθοί δεν καλύπτουν παρά *τις τιμές αγοράς των πρώτων ύλών* που είναι αναγκαίες γι' αυτή την παραγωγή. Η εργασία της ανθρωπονομικής παραγωγής πρέπει να παρασχεθεί επιπλέον. Γιατί τό κρέας δεν τρώγεται όμο. Καί όταν η μορφή που επιλέγει τό κεφάλαιο —όχι από τό ένα ή τό άλλο άφεντικό αλλά τό κεφάλαιο με την έννοια της κοινωνικής δύναμης— είναι η εργατική - άστική οικογένεια, στο έσωτερικό της οποίας αυτή η εργασία πραγματοποιείται χωρίς άμοιβή, αυτή η οικογενειακή μορφή γίνεται όλο και περισσότερο άπαραίτητη στον κύκλο της αναπαραγωγής κεφαλαίου / εργατικής δύναμης.

Αντίθετα, η δωρεάν προσφερόμενη εργασία της ανθρωπονομικής παραγωγής δεν έχει ένα δομικό χαρακτήρα μέσα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Αυτή η εργασία, από τόν άποψη του συσχετισμού δυνάμεων μεταξύ εργοδοσίας και εργατικής τάξης, είναι του ίδιου τύπου με τόν χρόνο μεταφοράς για τόν όποιο μιλήσαμε πιο πάνω. Αν αυτή τη στιγμή η «οικιακή» εργασία των συζύγων των εργατών δεν πληρώνεται, ούτε αναγνωρίζεται ως εργασία, αυτό δεν όφείλεται σε κάποια άκλόνητη λογική του καπιταλισμού, αλλά άπλούστατα στο γεγονός ότι άκόμα δεν έγινε άντικείμενο καμιάς διεκδίκησης για να άμοιφθεί.

Άς πάρουμε τό παράδειγμα της Γαλλίας στην όποία η κυβέρνηση του μεγάλου κεφαλαίου έπιχειρεί να πάρει τήν πρωτοβουλία από τὰ εργατικά συνδικάτα προλαμβάνοντας αυτό τό αίτημα και άκυρώνοντας έτσι τήν ανατρεπτική δυναμική του: η χορήγηση «μισθού στις νοικοκυρές» θά ήταν, τό λιγότερο σε μία πρώτη φάση, μία τεράστια άντιπυρική ζώνη ενάντια στην κινητοποίηση των γυναικών των εργατών, δηλαδή του μισού της τάξης, γύρω από τή μόνη διεκδίκηση που θά μπορούσε να τις κινητοποιήσει όλες, *ως αυτό που είναι*.⁵

Αλλά μπορούμε στην πραγματικότητα να ισχυρισθούμε ότι η «οικιακή» εργασία, ή εργασία της ανθρωπονομικής πα-

3. Roger Cornu, «Mineurs cenevols et provencaux face à la crise du charbonnage», Rapport au Cordes 1975.

4. Βλέπε Jean-Pierre Barou, «Renault - Billancourt, quatre acte de contrôle ouvrier», Les Temps Modernes, no special 310, 1972.

ραγωγής των γυναικών των εργατών είναι μία μη αναγνωριζόμενη εργασία, μία εργασία που προσφέρεται δωρεάν; Αντίθετα αυτή η εργασία δεν αμοιβεται «στην ακριβή αξία της», ή ακριβέστερα με μαρξιστικούς όρους, στην αξία του κόστους ανα-παραγωγής της; Όταν σήμερα ο μισθός του εργατή αρκεί για να ζήσει το ζευγάρι, κάποιος θα μπορούσε να σκεφθεί ότι το κόστος της παραγωγής της ενέργειας της συζύγου του περιέχεται στο μισθό του: η οικιακή εργασία της γυναίκας θα πληρωνόταν όχι από τον ατομικό αλλά από ένα «οικογενειακό» μισθό του συζύγου της.

Αυτή η αιτιολογία φαίνεται μη άνασκειάσιμη. Κι όμως στο σύνολό της στηρίζεται σε ένα λαθεμένο προαπαιτούμενο. Πράγματι, αυτή η αιτιολογία υποθέτει ότι ο μισθός των εργατών ανταποκρίνεται στη μέση αξία της αναπαραγωγής των ενεργειών ενός ζευγαριού, και ότι αυτό το κόστος είναι *άνωτερο* από το κόστος της ενέργειας ενός άνυπαντρου εργατή. Ο άνυπαντρος υποτίθεται μπορεί να ζήσει άνετα με το μισθό του, γιατί αυτός ο μισθός είναι στην πραγματικότητα οικογενειακός μισθός.

Αλλά όμως στην πραγματικότητα συγκρίνουμε δύο πράγματα διαφορετικά. Ας φαντασθούμε τον άνυπαντρο μετά από έννια ώρες δουλειάς στο εργοστάσιο: έχει ακόμα να κάνει πολλές δουλειές. Πρέπει να δαπανά το λιγότερο δεκαπέντε ώρες κάθε εβδομάδα για να ψωνίσει, να μαγειρέψει, να πλύνει κ.λπ. Αντίθετα ο παντρεμένος εργατής, αν η γυναίκα του δεν εργάζεται, δεν έχει παρά να άράξει (σχηματοποιώ...). Άρα συγκρίνουμε τον άνυπαντρο με το παντρεμένο *ως εάν η οικιακή εργασία να μὴν ήταν εργασία*: με άλλα λόγια, χωρίς να το καταλαβαίνουμε πέφτουμε σε ένα φαύλο κύκλο.

Για να είναι έγκυρη η σύγκριση πρέπει να υποθέσουμε ότι οι δύο αυτοί άνδρες, παντρεμένος και άνυπαντρος, άπασχολούνται το ίδιο εκτός εργοστασίου ή δεν άπασχολούνται καθόλου. Ας υποθέσουμε ότι και οι δύο εργάζονται σε ένα από τα πολυάριθμα μέρη όπου οι ρυθμοί εργασίας είναι τέτοιοι ώστε στο τέλος της ημέρας (και τι: εβδομάδας) τους βρίσκει, όπως λέμε, «τελείως ψόφιους». ... εν πρόκειται για μία φανταστική υπόθεση, αντιθέτως είναι η μόνη πραγματική που μπορούμε να κάνουμε μέσα στη σημερινή κατάσταση πραγμάτων. Σε αυτή την περίπτωση ο παντρεμένος βρίσκει καταφύγιο στη γυναίκα του. Τι κάνει ο εργένης; Τρώει στο εστιατόριο, πληρώνει μία υπηρέτρια για το νοικοκυριό, κάνει μπουγάδα κ.λπ. Το πρόβλημα είναι: για πόσο καιρό θα διαρκεί ο μισθός του;

Αντίθετα καταλαβαίνουμε ότι αν ο άνυπαντρος πρέπει να αγοράζει από την αγορά όλες τις αναγκαίες υπηρεσίες για την ανα-παραγωγή της ενέργειάς του, έχει ανάγκη από ένα *μεγαλύτερο* μισθό από αυτό τον πολυθρύλητο «οικογενειακό μισθό» που παίρνει ο παντρεμένος. Το κλειδί του μυστηρίου είναι η οικογενειακή εργασία που προσφέρει δωρεάν ή σύντροφος του παντρεμένου εργατή.

Δέν μπορούμε να παρακάμψουμε αυτό το πρόβλημα ότι ο άνυπαντρος εργατής «δέν έχει παρά» να κάνει ο ίδιος την οικιακή εργασία. Αν την κάνει, δέν θα μπορέσει να υπομείνει τους ρυθμούς εργασίας που μπορεί να άντέξει ο παντρεμένος εργατής εξαιτίας του ότι ακριβώς δέν επιτελεί οικιακή εργασία. Αν αυτό δέν τό κατανοούμε είναι είτε γιατί δέν θεωρούμε την οικιακή εργασία ως εργασία που καταναλώνει ενέργεια, είτε γιατί φανταζόμαστε ότι τό άπόθεμα τής ανθρώπινης ενέργειας τροφοδοτείται από τό σώμα ως ένα άνεξάντλητο ρεζερβουάρ. Αλλά αυτό τό δυναμικό ενέργειας που ύπάρχει ως άπόθεμα δέν είναι ούτε άτέλειωτο, ούτε άκαθόριστο: οι εργοδότες είναι οι πρώτοι που τό γνωρίζουν, που προσπαθούν επίμονα να εξαντλήσουν αυτό τό δυναμικό μέχρι την τελευταία σταγόνα — όχι άπλώς στο «maximum» αλλά *στην όλότητά του*— έντεινοντας τους ρυθμούς στο maximum: πρόκειται γι' αυτό που άποκαλούμε όρθολογικοποίηση τής εργασίας.

Επειδή δέν ύπάρχει συγκεκριμένη μονογραφία που να έχει πραγματοποιηθεί κάτω από αυτή την όπτική γωνία (και η όποια θά είχε εξάλλου μία διαφορούμενη πολιτική σημασία) κάνω την ύπόθεση ότι ένας άνυπαντρος εργατής κοστίζει στο κεφάλαιο *πιό ακριβά*, στο άπλό οικονομικό σχέδιασμα,

άπό ένα παντρεμένο εργατή. Αλλά αυτή η ίδια σύγκριση ένέχει κάτι τό επιφανειακό: πράγματι έδω και καιρό η εργατική δύναμη όργανώνεται άπό τό κεφάλαιο με τή μορφή τής οικογενειακής αναπαραγωγής «εργατικής - άστικής» (και όχι μόνο για λόγους οικονομικής τάξης). Και αυτό είναι που κάνει τόσο δύσκολη τή ζωή στους άνυπαντρους. Όλη η παραγωγή έμπορευμάτων κατανάλωσης, άπό τά διαμερίσματα μέχρι τις κονσέρβες, τά αυτοκίνητα και τά πλυντήρια, είναι μία παραγωγή προσανατολισμένη για *οικογενειακή* και όχι για άτομική κατανάλωση. Δέν είναι τό *υψος* αυτού του μισθού που δείχνει ότι είναι οικογενειακός μισθός, αλλά η φύση του, η άγοραστική του δυνατότητα και η δομή του καπιταλιστικού περιβάλλοντος στο έσωτερικό του όποιου αυτός ο μισθός επιτρέπει τήν επιβίωση. Μία έπιστολή ενός άγνωστου έβδομαδιαίας έφημερίδας τό άποδείχνει πλήρως:

Ο Ρισάρ Κρεβιέ (France Nouvelle no 1608) (...) λέει:

«...τόν Ιανουάριο του 1975, ο κατώτατος μισθός ήταν 1.168 φράγκα και αν ήταν παντρεμένος τό επίπεδο τής κατανάλωσής του ήταν τό ίδιο με αυτό ενός άνυπαντρου ό όποιος θά κέρδιζε 510 φράγκα τό μήνα».

Όμολογώ πώς δέν καταλαβαίνω έγώ ό ίδιος είμαι χωρισμένος και δέν νομίζω ότι ξοδεύω λιγότερο άπό τά μισά που ξοδεύα πριν χωρίσω.

Μέναμε σε ένα τριάρι, τώρα μένω σε δυάρι. Είχαμε δύο αυτοκίνητα, τώρα έχω ένα αλλά τά έξοδα είναι τά ίδια. Κατ' αναλογία πληρώνω περισσότερους φόρους. Ένα πλυντήριο και ένα ψυγείο άξίζουν τό ίδιο ακριβά είτε για ένα είτε για δύο πρόσωπα.

Μας μιλάνε συχνά για τήν οικογένεια αλλά σχεδόν πάντα ξεχνούν τις δυσκολίες αυτού που ζει μόνος, είτε τό έχει άποφασίσει είτε όχι. Πρόκειται για κάθε είδους δυσκολίες που άφορούν τό σπίτι, τήν ψυχαγωγία, τή μοναξιά, χωρίς να μιλήσουμε για τά προβλήματα που αντιμετώπιζει στους δανεισμούς του. Σε ένα άνυπαντρο δυσπιστεί κάποιος γιατί δέν προσφέρει «όλες τις έγγυήσεις». Κατά τή γνώμη μου ό τρόπος ζωής ενός άνυπαντρου δέν θεωρείται τό ίδιο φυσικός όπως αυτός ενός ζευγαριού».⁵

Άρα η οικιακή εργασία των γυναικών των εργατών έχει ένα διπλό χαρακτήρα: είναι και «δωρεάν» και «άναγκαία». Αυτά είναι τά δύο χαρακτηριστικά τά όποια καταγγέλουν ζωηρά οι φεμινίστριες. Παραταύτα αν η εργασία αυτή προσφέρεται δωρεάν, δέν είναι γιατί δέν τήν πληρώνει ο σύζυγος: αυτό δέν είναι παρά η επιφάνεια του γεγονότος. Στην πραγματικότητα, αυτή η εργασία δέν πραγματοποιείται για

5. Έδω και λίγα χρόνια ύπάρχει ένα ρεύμα του φεμινιστικού κινήματος που διεκδικεί, ακριβώς, μισθό για τις νοικοκυρές. Αυτή η όμάδα στην όποια συμμετέχουν η Maria Rosa Della Costa στην Πάδοβα, η Nicole Cox και η Silvia Federici στη Ν. Υόρκη και πολλές άλλες, συγκρούστηκε με τήν άκατανοησία, τήν έχθρότητα των κύριων εργατικών όργανώσεων. Πρέπει ωστόσο να έξετάσουμε τις θέσεις τους με τήν πιο μεγάλη προσοχή. Έδω δέν μπορούμε να μπουμέ σε λεπτομέρειες. Θά έλεγα μόνο ότι οι άπόψεις τους είναι πολύ περισσότερο στοιχειωθμένες άπ' όσο φαίνεται έκ πρώτης όψεως. Ας πάρουμε για παράδειγμα τό εξάαιρετο βιβλίο τής Maria Rosa Della Costa και Selma James, «Pouvoir des femmes et subversion sociale, Geneve 1973», τήν προσούρα τής Nicole Cox et S. Federici (βλ. σημ. 2), η τήν προσούρα Le operaie della casa, Πάδοβα και Βενετία, 1975. Σ' αυτό τό τελευταίο έργο μπορεί να βρει κανείς τήν κατ' έμέ πολιτικά όρθη άνασκειή των κύριων έπιχειρημάτων που προβάλλουν κατ' άρχην οι «μαρξιστές» άγωνιστές ως προς τό ζήτημα του οικογενειακού μισθού: τό έπιχείρημα ότι ο οικιακός μισθός θά κάρφανε τις γυναίκες των εργατών στο σπίτι, χωρο άπολιτικοποίησης: ότι ό μισθός αυτός θά αφαιρούταν άπό τον μισθό των άνδρων: ότι θά άπλωνε λίγο περισσότερο τή βασιλεία του κεφαλαίου. Όλα αυτά τά έπιχειρήματα, άπολύτως «λογικά», έμφανίζονται άπελπιστικά φτωχά όταν αντιμετώπιζουμε τό ζήτημα άπό τήν πραγματικά νέα σκοπιά που άνέπτυξαν οι ένλόγω φεμινίστριες που άποτελεί μία άθθεντική σκοπιά (και άθθεντικά μαρξική) του γυναικειου τμήματος τής εργατικής τάξης.

τό σύζυγο ως άτομο αλλά για τό σύζυγο ως φορέα εργατικής δύναμης, δηλαδή σε τελευταία ανάλυση για τό κεφάλαιο, που βρίσκεται πίσω από κάθε όργανωση των «οικογενειακών σχέσεων». Αυτή ή εργασία χαρακτηρίζεται ως δωρεάν διότι, άκριβως, είναι τό κεφάλαιο που δέν τήν πληρώνει. "Όταν κάποια στιγμή ό εργάτης βρεθεί άνεργος, τό κεφάλαιο δέν άσκει πλέον τήν καθημερινή του άπαιτηση στή γυναίκα, και βλέπουμε πράγματι τούς συζύγους νά συμμετέχουν με περισσότερη ή λιγότερη θέληση (οί συνήθειες είναι πάντα βαθιά ριζωμένες) στήν οικιακή εργασία: άποδειξη του ότι όταν οι σύζυγοι εργάζονται στό εργοστάσιο, δέν τό κάνουν «για τόν εαυτό τους» αλλά εργάζονται για τίς γυναίκες τους.

Στήν άναγκαία και καθημερινή οικιακή εργασία σκοπεύει ή μυστικοποίηση αυτών των σχέσεων. Δέν είναι τό κάθε άφεντικό προσωπικά που έγκαλει τίς γυναίκες νά εκπληρώσουν τά οικιακά τους καθήκοντα. Αυτή ή έγκληση έγγράφεται και ίχνογραφείται μέσα στις ίδιες τίς σχέσεις τής εργατικής - άστικής οικογένειας. "Αν τό φαγητό δέν είναι έτοιμο δέν θά βάλει τίς φωνές ό εργοδότης αλλά ό σύζυγος. Για τό κεφάλαιο είναι σημαντικό νά μπορεί ό σύζυγος καθημερινά νά άπαιτεί από τή γυναίκα του τήν εκπλήρωση όλων των οικιακών της ύποχρεώσεων. Και οι κοινωνικοί λειτουργοί άγρυπνούν ώστε ό στόχος αυτός νά πραγματοποιείται.

Αλλά αυτό έγκαθιδρύει μία αυταρχική σχέση ανάμεσα στό σύζυγο και τή σύζυγο. Παρατηρώντας τό ζήτημα από τή σκοπιά κάποιου άλλου, για παράδειγμα του (τής) διανοούμενου, φαίνεται ότι οι εργάτες αντιμετώπιζουν τίς γυναίκες τους ιδιαίτερα αυταρχικά, δέν θά διστάσουμε νά πούμε άντιστασιακά. Τό ότι οι εργάτες σύζυγοι δέν αφήνουν τόν ύπνο τους για νά συμμετέχουν στήν οικιακή εργασία (πράγμα που εξάλλου εμπειρικά δέν είναι άκριβές, γιατί τό μοντέλο εργάτης - άστός δέν είναι ολοκληρωμένο) αυτό φαίνεται στά μάτια των διανοουμένων μας άμφοτέρων των φύλων ως τό άπόγειο τής άντιδραστηκής ιδεολογίας (!) Ξεχνούν αυτά που περνάει ό εργάτης όλη τή μέρα. Ξεχνούν, ούτε που τούς περνάει από τό μυαλό τους, τί πράγμα είναι τό καπιταλιστικό εργοστάσιο. Τό νά μιλά κανείς για τή συμπεριφορά των εργατών στήν οικογένεια (όπως πρίν από τούς δικούς μας «προσοδευτικούς» τό κάνει ό άμερικάνος κοινωνιολόγος Λιπέτ που άνέπτυξε τήν ιδέα του «εργατικού αυταρχισμού») χωρίς ποτέ νά αναφέρεται συγκεκριμένα στό εργοστάσιο, στήν εργατική εργασία, στις σχέσεις που τή συγκροτούν που τήν ορίζουν και τήν έπικυρώνουν στή μεγαλύτερη δυνατή άπόσπαση τής εργασίας, δηλαδή στή μεγαλύτερη δυνατή κόπωση, πετυχαίνεις μέ ένα σμπάρο δύο τριγόνια: τήν εύκολη σύνθεση άγνοιας και φλυαρίας.

Αλλά άν ή αυταρχική σχέση πάει από τόν άνδρα στή γυναίκα οι σχέσεις άπαιτήσης είναι άμφίδρομες. Η γυναίκα μπορεί νά στηρίζεται στόν κοινωνικό νόμο για νά άπαιτεί από τόν σύζυγο που έπιστρέφει στό σπίτι νά τής έμπιστευτεί τό σύνολο του μισθού. Αυτή ή άπαιτηση ύποστηρίζεται από κοινωνικές υπηρεσίες και έπικυρώνεται από τά δικαστήρια: στις ύποθέσεις διαζυγίου οι δικαστές άδιαφορούν για τή μοιχεία, εκτός εάν παρασύρει τή γυναίκα στήν «άρνηση» τής οικογενειακής έστίας, ή εάν «άποσπάσει» από τόν άνδρα ένα μέρος του μισθού του.⁷

Εξάλλου είναι ή ανάγκη, και όχι οι επιθυμίες τους ως προσωπικές επιθυμίες, που οδηγεί τίς γυναίκες νά άπαιτούν όλοκληρο τό μισθό. Αυτή ή άναγκαιότητα είναι έγγεγραμμένη μέσα σε συγκεκριμένες σχέσεις τής εργατικής - άστικής οικογένειας. "Αν ό μισθός είναι άρκετά χαμηλός είναι άναγκαίο νά δαπανάται έξ όλοκληρου για τήν άναπαραγωγή τής εργατικής ενέργειας, άποκλείοντας κάθε άλλη δαπάνη άντιστροφή μόνο άν άποκλείονται οι άλλες δαπάνες τό κεφάλαιο μπορεί νά μειώνει τούς μισθούς στό κατώτατο δυνατό επίπεδο, που νά αντιστοιχούν στήν άναπαραγωγή τής εργατικής δύναμης.

Μέ δύο λόγια: ή αντίφαση δέν είναι παρά τό επιφανόμενο ανάμεσα στους δύο στόχους τής κυρίαρχης τάξης: από τή μία νά συσπειρώσει τήν εργατική - άστική οικογένεια γύρω από τή γυναίκα («τήν άστή») όπως τή λένε οι εργάτες) μετά

τή δεκαετία του 1840 και από τήν άλλη νά δώσει στόν σύζυγο, στό έσωτερικό του συγκροτημένο οικογενειακού κυττάρου, έξουσία πάνω στή γυναίκα. Αλλά και στις δύο αυτές περιπτώσεις δέν πρόκειται για μία πραγματική έξουσία, για μία καθαρή έξουσία, αλλά για μία έξουσία κατ' έξουσιοδότηση. Είναι ή έξουσία, δηλαδή τό δικαιο που στηρίζεται στις κοινωνικές νόρμες και στή νομολογία, που άπαιτεί τή συναψη αυτού που ή καπιταλιστική τάξη θέλει νά τής έξοικονομείται μέσα στήν οικιακή οικονομία: τό μισθό τόν φέρνει ό εργάτης, τήν άνθρωπονομική εργασία τήν εκπληρώνει ή γυναίκα. Η εργατική οικογένεια, τής όποιος οι δεσμοί με τούς άδερφούς και τίς άδερφές τής τάξης έχουν διαραγεί, δέν μπορεί νά επιβιώσει παρά άν ό καθένας από τούς δύο συμβαλλομένους προσφέρει τό σύνολο τής εργασίας που του άναλογεί.

Η έξουσία δέν δίνεται στόν άνδρα παρά τό ότι ό τελικός στόχος αυτής τής οικογενειακής μορφής είναι ή παραγωγή τής ενέργειας για τόν άνδρα. Ό άνδρας θά έμφανισθεί στή σύζυγο του ως ή προσωποποίηση τής άπαιτήσης του κεφαλαίου. Αλλά και αυτή από τήν πλευρά της, άπαιτώντας τήν πληρωμή και τήν παρουσία, συμπεριφέρεται έπίσης ως προσωποποίηση του κεφαλαίου. "Έτσι ό καθένας ως ανθρωπινή ύπαρξη βρίσκεται άντιμέτωπος όχι με τό άλλο πρόσωπο αλλά με τήν προσωποποίηση του κεφαλαίου.

Αυτή είναι ή θεμελιώδης δομή τής πυρηνικής οικογένειας. Με τήν έπιβολή της στις εργατικές οικογένειες, επιβάλλεται και στα άλλα στρώματα των μισθωτών: σε αυτή τήν κατηγορία άνήκει τό 80% του πληθυσμού.⁸ Βέβαια αυτή ή δομή παράγει διαφορετικά άποτελέσματα ανάλογα με τά κοινωνικά στρώματα. Αλλά ή θεμελιώδης δομή είναι ή ίδια: είναι μία δομή άμοιβαίου έλέγχου. Γι' αυτό ό οικογενειακός θεσμός είναι ένας μηχανισμός ένταξης: καθένας άσκει τελικά στόν συμβαλλόμενο του μία πολιτική ένταξης, καθένας συμπεριφέρεται ως άφεντικό, έπιτηρώντας τόν άλλο.

Μέχρι τώρα δέν μιλήσαμε καθόλου για τά παιδιά. "Ας προσπαθήσουμε σύντομα νά δούμε τί είδους σχέσεις συνάπτει ό ιδεότυπος τής εργατικής - άστικής οικογένειας με τό παιδί, τά παιδιά. Και σε αυτή τήν περίπτωση πρόκειται για ύλικές σχέσεις και όχι για σχέσεις στοργής που συγκροτούν ένα άλλο είδος σχέσεων στήν ολόκληρη τους.

Καταρχήν πρέπει νά έπισημάνουμε ότι με τόν έρχομό του στόν κόσμο στό έσωτερικό τής εργατικής - άστικής οικογένειας τό παιδί βρίσκει ένα «καταμερισμό καθηκόντων» τελειώς όρατών στήν οικογένεια — τή στιγμή που τίς περισσότερες οικιακές εργασίες έπιτελεί ή μητέρα του, ενώ τό κέρδος για τό νοικοκυριό έρχεται οδσιαστικά από τόν πατέρα του. Ό έρχομός του παιδιού όχι μόνο δέν άνταρτέπει αυτό τόν καταμερισμό καθηκόντων αλλά αντίθετως τόν ένδυναμώνει και τόν σταθεροποιεί όριστικά. Πρίν τόν έρχομό του ήταν σχετικά εύκολο και στους δύο, και ιδιαίτερα στή γυναίκα, νά άποφεύγουν τό εργατικό - άστικό μοντέλο: ύπήρχαν κάποια περιθώρια ελεύθερου χρόνου. Αυτό θά συμβεί με τόν έρχομό του πρώτου παιδιού. Ό σύζυγος από τήν πλευρά του είναι ύποχρεωμένος — ιδιαίτερα με τόν έρχομό του δεύτερου και του τρίτου παιδιού — νά κάνει υπερωρίες στό εργοστάσιο, και αυτό ένδυναμώνει τόν καταμερισμό των καθηκόντων που έπιβάλλει τό εργατικό - άστικό μοντέλο.

"Αν ό έρχομός των παιδιών επιτρέπει στό εργατικό - άστικό μοντέλο νά επιβάλλεται στό ζευγάρι, αυτό συμβαίνει, άναμφίβολα, επειδή έξαρχής αυτό τό μοντέλο περικλείει τόν έρχομό των παιδιών. Για τό κεφάλαιο, ή άνωτερότητα τής

6. «France Nouvelle», Σεπτ. 1976.

7. Παρατηρήσεις σε μία έρευνα για τό διαζύγιο, Isabelle Bertaux-Wiame, Anne Biadi, Manuela Vicente (1974).

8. Η άστική τάξη, λοιπόν, δέν επιβάλλει σε εκατομμύρια μισθωτούς τή μορφή άστικής οικογένειας, ή βασισμένη στήν κληρονομία, αλλά μία άλλη μορφή: τήν «άστική - εργατική» οικογένεια.

εργατικής - άστικής οικογενειακής μορφής σε σχέση με τη μορφή του ανύπαντρου εργάτη έγκειται όχι μόνο στην άμοιβαία ένταξη που αυτή εγκαθιδρύει, σε μία τεράστια δωρεάν μάζα εργασίας που παράγει, αλλά επίσης στην έννοια παραγωγής των παιδιών που συγκαταεί.

Γνωρίζουμε τους καταναγκασμούς που άσκει ή γαλλική μπουρζουαζία πάνω στις εργατικές οικογένειες για τις γεννήσεις. Άλλά δεν συνηθίσαμε να θεωρούμε την πτώση των γεννήσεων στις εργατικές οικογένειες, στη Γαλλία και σε όλοκληρη τη Δύση (όπως και στην Άνατολική Εύρώπη), ως μία μορφή παθητικής αντίστασης των γυναικών στους «δαμονισμένους ρυθμούς» της ανθρωπονομικής παραγωγής, που τό κεφάλαιο προσπαθεί να τις επιβάλει. Άντίσταση των γυναικών όπως και των άνδρων βέβαια, όπως μου τό είπε ένας εργάτης που δουλεύει σε φούρνο:

«Σκέφτομαι να κάναμε ένα τρίτο παιδί. Άλλά όσο σκέφτομαι ότι θά μου κόστιζε... όχι σε χρήματα αλλά σε χρόνια από τη ζωή μου: καταρχήν οι υπερωρίες που θά έπρεπε να κάνω για πολλά χρόνια για να μεγαλώσει. Σε αυτά τά χρόνια θά ζούσα λίγο γιατί θά εργαζόμου πολύ. Θά κουραζόμου, τό αισθάνουμαι άρκετά καλά, και αυτό είναι που ύπολογίζω: θά πέθαινα ένα δυό χρόνια νωρίτερα. Αυτό μέ κάνει σκεπτικόν».

Μερικοί δημογράφοι και οικονομολόγοι προσπάθησαν να λογαριάσουν τό κόστος παραγωγής ενός άνδρα, σε χρήμα και σε αριθμό ώρων εργασίας. Φθάουν σε άστρονομικά ποσά: πολλά εκατομμύρια φράγκα, τέσσερα χρόνια πλήρους άπασχόλησης για κάθε παιδί.⁹ Άτά τά νούμερα μās χρησιμεύουν για να καταρρίψουμε την αντίληψη της ανθρωπονομικής εργασίας ως «μητρική δραστηριότητα» ή παροχή «προσωπικών ύπηρεσιών», που πλέον σε πελάγη άγάπης και στοργής. Παραταύτα φτάνουν στό συμπέρασμα της έφαρμογής τρόπων ύπολογισμού που χρησιμοποιούνται από την καπιταλιστική λογιστική σε μία διαδικασία παραγωγής ή όποιου, αν και είναι δομημένη από τό κεφάλαιο και χρησιμεύει σε αυτό, δεν λειτουργεί έσωτερικά ως διαδικασία καπιταλιστικής παραγωγής αλλά μάλλον ως τρόπος βιοτεχνικής παραγωγής ύποταγμένης στό κεφάλαιο.

Άρκετά από τά χαρακτηριστικά της οικιακής εργασίας δεν προέρχονται από ό,τι παράγει αλλά από τόν τύπο των σχέσεων στό έσωτερικό των όποιων αυτή παράγεται. Η οικιακή εργασία είναι μία εργασία που πραγματοποιείται στό έσωτερικό μίας μορφής βιοτεχνικής παραγωγής. Τό πρόσωπο που εργάζεται κατέχει τά δικά του μέσα παραγωγής, έξωτερικεύεται κατά τη διάρκεια της εργασίας της γιατί κυριαρχεί τη διαδικασία της (έστω και αν δεν γνωρίζει τις γενικές συνθήκες στις όποιες εργάζεται). Έτσι τό προϊόν φέρει τη σφραγίδα του παραγωγού. Άν τό νόημα της οικιακής εργασίας διαφέρει από αυτό της μισθωτής εργασίας, αυτό δεν ό-

φείλεται στό ό,τι ή μία παράγει ανθρώπινη ενέργεια και ή άλλη πράγματα: έξάλλου κάποιες μισθωτές εργασίες παράγουν ανθρώπινη ενέργεια (ιατρική, εκπαίδευση), ενώ κάποιες οικιακές εργασίες παράγουν πράγματα (ράψιμο, μαστόρεμα, κηπουρική, διακόσμηση κ.λπ.). Άτή ή διαφορά νοήματος άπορρέει από μία σχέση πραγματικής ιδιοποίησης (Μάρξ) του προϊόντος από τόν παραγωγό, σχέση που δεν μπορεί να ύπάρξει στην περίπτωση του μισθωτού. Μία μητέρα μπορεί να μιλάει στά παιδιά της όχι μέ την έννοια της νομικής ιδιότητας αλλά μέ την έννοια ότι αυτά / αυτές είναι τά προϊόντα των δικών της πρακτικών. Υπάρχει ή δυνατότητα της ύποκειμενικής προβολής πάνω στό «προϊόν»: αυτή ή διαδικασία άποτελεί συγχρόνως τό κλειδί της οικογενειακής ιδεολογίας όπως αυτή παρουσιάζεται σήμερα, καθώς και του κοινωνικού καταμερισμού των παιδιών των μισθωτών.

Έντούτοις, στην περίπτωση των εργατικών οικογενειών και γενικότερα στις οικογένειες των μισθωτών, ό οικιακός παραγωγός είναι ή μητέρα, και μόνο αυτή. Ο πατέρας είναι ξεκομμένος από τά παιδιά του: εργάζεται σε ένα μέρος που δεν είναι βατό στά παιδιά και αυτά δεν τών βλέπουν παρά στις λιγότερο σημαντικές στιγμές της ζωής του, τη στιγμή της κατανάλωσης και του ρεπό, χωρίς έξάλλου να διαθέτουν τά άναγκαία στοιχεία για να καταλάβουν τί είναι αυτό που παρατηρούν.

Έδώ έχουμε να κάνουμε μέ ένα άρκετά νέο φαινόμενο. Πρό άμνημονεύτων χρόνων, και θά πρόσθετα όποιο και αν ήταν τό κοινωνικό περιβάλλον, οι γιοί συμμερίζονται τις πρακτικές του πατέρα τους από τη στιγμή τουλάχιστον που ήταν σε θέση να τό κάνουν: κυνηγούσαν, ψάρευαν, δούλευαν στά χωράφια, άσκούσαν διάφορες τέχνες, δούλευαν στό εργοστάσιο, στά ανθρακωρυχεία του 19ου αιώνα. Η «κουλτούρα» του περιβάλλοντος του πατέρα μεταφερόταν στους γιούς του μέσω των κοινών πρακτικών.¹⁰

Η άνατροπή αυτής της διαδικασίας μεταφοράς της κουλτούρας μιάς γενιάς στην άλλη επιχειρείται μέσα από τό σχολείο. Ο νόμος για τό ύποχρεωτικό σχολείο έβαλε τέλος στην εργασία των παιδιών και όχι ό ένας ή ό άλλος νόμος που άπαγορεύει την παιδική εργασία.¹¹ Η γενίκευση του άστικού τύπου σχολείου εισάγει μία ριζική τομή από γενιά σε γενιά στό έσωτερικό των «εργαζόμενων τάξεων».

Έξάλλου ό,τι θά μπορούσε να αναπτύξει την εργατική κουλτούρα στά εργοστάσια τείνει σήμερα να άπομονωθεί, όπως επίσης ό,τι θά μπορούσε να συμβάλει σε μία εργατική άλληλεγγύη στις εργατικές συνεικίες τείνει να καταστραφεί από μία «έπιστημονική» πολεοδομία, που καταστρέφει τους τόπους όπου θά μπορούσε να αναπτυχθεί. Όπως τό έδειξε ό Χόγκαρ,¹² μία προσχηματισμένη «μαζική κουλτούρα», που άπομονώνει πλήρως τό εργοστάσιο από την καθαυτό εργατική ζωή, την ιστορία από τη συλλογική μνήμη της τάξης ως τάξης, τείνει να έδραιωθεί στη θέση της παλιής λαϊκής κουλτούρας.

Μέ αυτό τόν τρόπο οι γιοί άποκόβονται από τους πατέρες τους — αλλά όχι τά κορίτσια από τις μητέρες τους. Και αυτό ίσως προσφέρει μιάν έξήγηση την άντοχή των δεσμών άλληλεγγύης ανάμεσα σε γυναίκες διαφορετικών γενεών στην εργατική τάξη. Γνωρίζουμε ότι στά νέα ζευγάρια όταν ή σύζυγος είτε άσθενεί είτε βρίσκεται στην περίοδο μετά τόν τοκετό ύπάρχει άνάγκη της εκπλήρωσης της οικιακής εργασίας: σχεδόν πάντα αυτή που έρχεται να βοηθήσει είναι ή μητέρα της γυναίκας και όχι του συζύγου. Η άντοχή αυτού του τύπου των ένδοοικογενειακών σχέσεων είναι ένα σημάδι που δείχνει την άναγκαιότητα της ανθρωπονομικής παραγωγής που όργανώνουν στό έσωτερικό των εργατικών οικογενειών οι πρακτικές της καθημερινής ζωής.

μετάφραση: Άνδρέας Πανταζόπουλος

Σημείωση: Ο Daniel Bertaux είναι καθηγητής της Κοινωνιολογίας στό Πανεπιστήμιο της Nanterre-X στό Παρίσι. Τό κείμενο που δημοσιεύουμε είναι άπόσπασμα από τό βιβλίο του «Destins personnels et Structure de classe» σ. 82-97, PUF, 1977, σειρά POLITIQUES, διευθυντής Ν. Πουλαντζάς.

9. Alfred Sauvy, *Théorie générale de la population*, PUF, 1952, 1963.

10. Άπ' όλους τους δημογράφους ό Σωβύ είναι εκείνος που περισσότερο προσεγγίζει στην ανθρωπονομική προοπτική. Για τό θέμα του κόστους μιάς ανθρώπινης ύπαρξης βλ. Jacques Derogu et Paul Lescaut, «Population sur mesure», Seuil, 1965.

11. Τό ίδιο ίσχυε και για τις κυρίαρχες τάξεις. Η άριστοκρατία μύοισε τους γιούς της στό χειρισμό των όπλων από πολύ τρυφερή ήλικία. Ήταν πρώτος ό καθολικός κληρός, μήν έχοντας δικά του παιδιά, που άνακάλυψε μία ιδιαίτερη «παιδεία» για να διδάσκει στά παιδιά των κυρίαρχων τάξεων: τη βιβλιακή μόρφωση. Σκέφτομαι την ανθρωπιστική παιδεία που δίδασκαν οι Ίησούιτες. Άυτός ό τύπος διδασκαλίας άφομοιώθηκε από την καθολική άστική τάξη, έξ όύ μία πρώτη τομή άνάμεσα σε πατέρες και γιούς, γιατί ή βιβλιακή παιδεία έλάχιστα είχε να κάνει μέ την πρακτική των εμπόρων ύφασμάτων ή κρασιών. Ο προτεσταντισμός αντίθετα, πραγματοποιήσε μία συμπιλίωση ίερώνων και εμπόρων στό πλαίσιο μιάς και της αυτής ιδεολογίας και, σε μεγάλο βαθμό, έξάλειψε την τομή.

12. Isabelle Bertaux-Wiame, «L' apprentissage en boulangerie dans l' entre-deux-guerres. Une enquétre d' histoire orale», Mocitrise, Paris VII, 1976, σ. 186.

12. Richard Hoggart, «La culture du pauvre», Editions de Minuit, 1970.

Σέ συνέντευξή τους στο τελευταίο τεύχος του *Σχολιαστή* (τ. 70, 'Ιούνιος '88), μέλη της 'Ομάδας Γυναικείων Σπουδών του ΑΠΘ, αφού ενημέρωσαν για τις δραστηριότητες της 'Ομάδας —μαθήματα, εκδηλώσεις— αναφέρονται και στο περιεχόμενο των Γυναικείων Σπουδών οι οποίες κατά τη γνώμη τους «σήμαιναν μιά κριτική θεώρηση της πραγματικότητας και της επιστήμης από φεμινιστική σκοπιά». Δυστυχώς δεν επεκτείνονται περισσότερο ώστε να διευκρινήσουν τί έννοούν με τον όρο επιστήμη, ποιές διακρίσεις κάνουν, αν πρόκειται μόνο για τις λεγόμενες κοινωνικές επιστήμες, αν αυτό γίνεται για λόγους θεωρητικούς ή για λόγους τυχαίους, αφού συμβαίνει όλα τα μέλη της 'Ομάδας να προέρχονται από τό χώρο αυτό. Ούτε εξηγούν τί είναι εκείνο που συνιστά αυτή τη φεμινιστική σκοπιά, σέ τί διαφέρει από άλλες κριτικές θεωρήσεις, πώς συγκροτείται. Κι αν άπορρίπτουν ή άποστρέφονται τή θεωρητική θεμελίωση στους συλλογισμούς τους, άστόσο θά βοηθούσε αν έδιναν έστω στοιχεία που προκύπτουν από τή δική τους έρευνα και μελέτη: παραδείγματα, άλλες μεθοδολογικές άρχές, συμπεράσματα τής δουλειάς τους που συγκροτούνται μ' αυτά τής «παραδοσιακής» επιστήμης, έννοιες διαφορετικές από τίς κλασικές. Γίνεται μόνο επίκληση του βιώματος στην προσέγγιση τής επιστήμης χωρίς άστόσο (και πάλι) να άποσαφηνίζεται ό ρόλος του, παρά τό ότι τό έρώτημα στή συνέντευξη είναι άπολύτως συγκεκριμένο.

Παλαιότερα ('Ιούνιος '86) στό *Δεκαπενθήμερο Πολίτη* (τ. 69) είχε δημοσιευτεί άλλο κείμενο τής 'Ομάδας Γυναικείων Σπουδών που έπιγραφόταν μάλιστα «'Η γυναικεία όπτική στήν επιστήμη». 'Ηδη από τό δριστικό του τίτλου φαίνεται ότι τά ζητήματα που θίγονται είναι λυμένα και τακτοποιημένα. Όμως ούτε αυτό τό άρθρο είναι διαφωτιστικό.

'Ενα μόνο στοιχείο καταδεικτικό του προσανατολισμού τής 'Ομάδας ύπάρχει και στά δύο κείμενα. Τό σημείο όπου αναφέρονται στή *συνειδητή ύποκειμενικότητα*, έννοια ή όποια προορίζεται να αντικαταστήσει τήν αντικειμενικότητα τής επιστήμης. 'Ενώ αυτή καθεαυτή ή έννοια τής συνειδητής ύποκειμενικότητας δεν αναλύεται, οι συνοδευτικές αναφορές δίνουν πληροφορίες για τόν προβληματισμό τής 'Ομάδας.

'Υποστηρίζεται, λοιπόν, ότι ή επιστήμη δεν είναι οδότερη αλλά προσδιορίζεται πολιτικά και κατά φύλα. Είναι, αναφέρεται χαρακτηριστικά, «ή επιστήμη των λευκών, άρτιμελών, Δυτικών άντρών». Αυτή ή διαπίστωση

Φεμινισμός και 'Επιστήμη

της Βάσως Κιντή

όδηγεί τήν 'Ομάδα σέ μιά «έπανεξέταση τής έννοιας τής αντικειμενικότητας και σέ μιά πιθανή αντικατάστασή της από τήν έννοια τής συνειδητής ύποκειμενικότητας». 'Η πρόταση αυτή άποτελεί, όπως ύποστηρίζουν, «άρχική, επιστημονική παραδοχή». «Δεχόμαστε, δηλαδή», επεξηγούν, «τή δυνατότητα άγαστής συνύπαρξης των διαφορετικών ύποκειμενικότητων, άποδεχόμαστε και έμεις ότι ύπάρχουν διαφορετικές όπτικές, αντίληψεις, θεωρητικές παραδοχές και μέθοδοι που τίθενται ίσότητα ως μερικά αντικειμενικές, θεωρώντας ότι ή διαφορετικότητα και ή πολυμορφία είναι φυσικά status και δομικά στοιχεία τής πραγματικότητας και τής επιστήμης».

Πρίν ξεκινήσουμε τήν ουσιαστική συζήτηση τής προβληματικής τής 'Ομάδας δύο άρχικές παρατηρήσεις:

α) Πώς είναι δυνατόν μιά πρόταση (ή αντικατάσταση τής αντικειμενικότητας με τή συνειδητή ύποκειμενικότητα) να είναι άπλως πιθανή και συγχρόνως να άποτελεί άρχική, θεμελιώδη παραδοχή και μάλιστα επιστημονική.

β) Στόν κλασικό επιστημονικό λόγο, οι παραδοχές είτε λανθάνουν και ύσως άποκαλύπτονται με τίς επιστημονικές επαναστάσεις, είτε, όταν δηλώνονται ρητά, δεν έχουν τό χαρακτήρα που τούς προσδίδει ό λόγος τής 'Ομάδας, τής μεταφυσικής σχεδόν πεποίθησης. 'Αλλοτε διευκολύνουν τή διατύπωση μιάς θεωρίας, όποτε δλοι γνωρίζουν τούς δρους υπό τούς όποιους ίσχύει (λέμε π.χ. υπό κανονικές συνθήκες), ενώ όταν έχουν τό χαρακτήρα άξιώματος δεν τίθενται προφανώς προς διερεύνηση. Και βέβαια καμιά παραδοχή στόν επιστημονικό λόγο δεν χαρακτηρίζεται από τούς επιστήμονες ως επιστημονική. Κάτι τέτοιο είναι προφανώς άντιφατικό. Οι επιστημονικές προτάσεις είναι οι κατ' έξοχήν άποδείξιμες. Όμως ούτε μέσα στό φιλοσοφικό ή πολιτικό λόγο μιά παραδοχή μπορεί να είναι επιστημονική. Πρώτον διότι δεν έχει θέση εκεί και δεύτερον διότι ούτε ή φιλοσοφία ούτε ή πολιτική άντλούν τήν έγκυρότητα των συλλογισμών τους από τήν επι-

στήμη. Κι άς μή θέσουμε άκόμη τό έρώτημα ποιά επιστήμη; Τήν κλασική (των άνδρών κ.λπ.) ή κάποια νέα;

Είναι ώρα όμως να περάσουμε στήν ουσία τής συζήτησης άφού και οι δύο άρχικές παρατηρήσεις μäs οδηγούν κατ' ευθείαν στό θέμα: Τί σημαίνει και ποιές είναι οι συνέπειες τής αντικατάστασης τής αντικειμενικότητας τής επιστήμης από τήν έννοια τής συνειδητής ύποκειμενικότητας.

Πρώτ' άπ' όλα πρέπει να ξεκαθαρίσουμε για ποιο πράγμα μιλούν οι γυναίκες τής 'Ομάδας Γυναικείων Σπουδών. Κάνουν μιά άποτίμηση του κλασικού επιστημονικού λόγου και διαπιστώνουν ότι κακώς του άποδίδεται τό έπίθετο αντικειμενικός άφού δεν είναι οδότερος (έπιστήμη των λευκών, Δυτικών...); Και άρα αντικαθιστούν τόν κλασικό επιστημονικό λόγο με έναν νέο ό όποιος είναι «συνειδητά ύποκειμενικός»; Πώς γίνεται όμως αυτός ό νέος επιστημονικός λόγος να είναι συγχρόνως και «μερικά αντικειμενικός»; 'Η μήπως μιλούν δεοντολογικά και λένε ότι ή επιστήμη δεν είναι ούτε μπορεί να είναι αντικειμενική όποτε ό νέος επιστημονικός λόγος δεν μπορεί παρά να είναι ύποκειμενικός, άς είναι και συνειδητά;

Διατηρεί δηλαδή ή επιστήμη κάποια στοιχεία αντικειμενικότητας έστω μερικώς (αν μπορεί να σημαίνει τίποτα αυτό) ή είναι ένας ύποκειμενικός κάθε φορά λόγος;

Ότε αυτό γίνεται ομφές στά κείμενα των γυναικών τής 'Ομάδας του ΑΠΘ.

Πάντως όποια έκδοχή ή σύνθεσή τους κι αν υιοθετηθεί, γνώμη μου είναι ότι άποτελεί παραλλαγή στό ίδιο θέμα: τήν εν όνόματι του πλουραλισμού απέχθεια προς ό,τιδήποτε αντικειμενικό με συνέπεια τήν άμφισβήτηση ενός έγκυρου επιστημονικού λόγου και τήν αντικατάστασή του από πολλές ύποκειμενικές όπτικές. 'Η υιοθέτηση μιάς άπ' αυτές φαίνεται ν' άποτελεί ζήτημα έπιλογής με άπώτερη φυσικά συνέπεια, σέ ό,τι άφορά τήν επιστήμη, τόν σχετικισμό. Μά είναι κακό αυτό; 'Εδώ, αυτό άκριβώς τό στοιχείο, ύποστηρίζεται ρητά ως εδκταίο από πάρα πολλές πλευρές και για όλα τά θέμα-

τα. Νομίζω όμως ότι ένα κίνημα όπως τὸ φεμινιστικό με ἀπελευθερωτικούς καὶ χειραφετητικούς στόχους θὰ πρέπει τουλάχιστον νὰ ἔχει μελετήσει τὶς συνέπειες τέτοιων ἰσχυρισμῶν.

Εἶναι γεγονός ὅτι κάθε τί πού χαρακτηρίζεται ὡς ἐπιστημονικό περιβάλλεται αὐτομάτως με ἀδιαμφισβήτητο κύρος. Ἡ σύμφυση τῆς ἐπιστήμης με τὴν ἐξουσία ἔχει οἰκοδομήσει τὴν ἰδεολογία τοῦ ἐπιστημονισμοῦ ἢ ὅποια ἐξουδετερώνει κάθε κριτική στάση, ὑποτάσσει τοὺς ἀνθρώπους ὥστε νὰ ἀποδέχονται με δέος κάθε τί πού ντύνεται με τὸ μανδύα τοῦ ἐπιστημονικοῦ. Λογικό εἶναι λοιπὸν ἡ αὐθόρμητη στάση τῶν ἀνθρώπων ἀλέναντι στὴν ἐπιστήμη νὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ παθητικότητα, σιωπή καὶ θαυμασμό. Ὅσο αὐθόρμητο ὅμως εἶναι τὸ αἶσθημα τῆς ἀδυναμίας μας καὶ τῆς μικρότητάς μας μπροστά στὸν στυβαρό καὶ ἀκαμπτο ἐπιστημονικό λόγο — αἶσθημα πού ἐπιβάλλει ἡ ἐξουσία — ἄλλο τόσο αὐθόρμητη εἶναι ἡ ἰδεολογία τῆς παντοδυναμίας μας. Ἡ κριτική στὸ «ἀλάθητο» τῆς ἐπιστήμης, στὴν ἀντικειμενικότητα τῆς ἐπιστήμης ἀνασύρει καὶ καλλιεργεῖ, κατὰ ἕνα τρόπο, τὸν ἄλλο ἰδεολογικό μῦθο, τὸ μῦθο τοῦ ὑποκειμένου. Στὸ γνωσιακό ἐπίπεδο αὐτός ὁ μῦθος λέει ὅτι ἡ γνώση εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐμπειρίας, τῶν αἰσθήσεων, τῶν ἐντυπώσεων, τῶν ἰδεῶν, τῶν διανοητικῶν καὶ ἀντιληπτικῶν ἰδιοτήτων καὶ ἰκανοτήτων ἐνὸς ὑποκειμένου (ἀτομικοῦ ἢ συλλογικοῦ - συνόλου ἀτόμων). Ἡ θέση αὐτὴ τοῦ ἐπιστημολογικοῦ ὑποκειμενισμοῦ ὀδηγεῖ, ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία, σὲ σκεπτικισμό, σολιψισμό καὶ βέβαια σχετικισμό.

Τί σημαίνει σχετικισμός στὴν ἐπιστήμη; Ἡ πιὸ ἀπλοϊκὴ διατύπωση εἶναι αὐτὴ πού ὑπάρχει καὶ στὴ συνέντευξη τῆς Ὁμάδας τῶν Γυναικείων Σπουδῶν τοῦ ΑΠΘ: ὅτι ὅλες οἱ ὀπτικές, ἀντιλήψεις καὶ θεωρητικὲς παραδοχές, εἶναι ὄχι ἀπλῶς νόμιμες ἀλλὰ ἰσότητες.

Δηλαδή στὸ χῶρο π.χ. τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, αὐτὸ σημαίνει ὅτι μπορεῖ νὰ συνυπάρχουν θεωρίες οἱ ὁποῖες εἶναι ἀσυμβίβαστες καὶ εἶναι ζήτημα ἐπιλογῆς ἢ υἱοθέτησης μιᾶς ἐκ τῶν πολλῶν. Νὰ μπορεῖ π.χ. νὰ ἐπιλέγει κανεὶς ἂν ἢ γῆ εἶναι σφαιρική ἢ ἂν ἰσχύει ὁ νόμος τῆς βαρύτητας. Καὶ τότε δὲ θὰ ἀκούγεται ὡς παραδοξολογία ἡ φράση τοῦ Μπάρτ Λάνκαστερ στὸ φιλμ *Atlantic City*: «I don't believe in gravity». Εἶναι νομίζω προφανές πὸσο, τουλάχιστον, παράλογος εἶναι αὐτός ὁ ἰσχυρισμός.

Παραδείγματα ὑπάρχουν καὶ ἀπὸ τὸ χῶρο τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Ἄς ποῦμε, ταξικὲς κοινωνίες καὶ πάλι τῶν τάξεων. Ὑμνηθεῖτε πὸσο φαιδρές ἀκούγονταν οἱ ἐξαγγελίες γιὰ τὴν κατάργησή της. Μόνο πού ἐδῶ (στὶς κοινωνικὲς ἐπιστήμες) χρειάζεται κάθε φορά συγκεκριμένη συζήτηση καὶ γιὰ τὴ γνωστικὴ περιοχὴ ἀπ' ὅπου ἀντλοῦνται τὰ παραδείγματα καὶ γιὰ τὰ ἴδια τὰ παραδείγματα. Κατὰ πὸσον δηλαδή πρόκειται ὄντως περὶ ἐπιστήμης ἢ εἶναι, ἄς ποῦμε, ἀπλή γενίκευση ἐμπειρικῶν παρατηρήσεων, κατὰ πὸσον ἢ ὑπαρξὴ ἀσυμβίβαστων θεωριῶν ὀφείλεται ὄντως σὲ ἀνεκτικότητα ἢ ἐχει σχέση περισσότερο με τὴν ἀσκηση πολιτικῆς.

Δύο λάθη γίνονται συνήθως πού ὀδηγοῦν κατὰ τὴ γνώμη μου σὲ ἀντιλή-

ψεις πού ἀντιμάχονται τὴν ἀντικειμενικότητα καὶ ἐξαραίζουν τὸν σχετικισμό:

α) Ὅπως εἶπαμε καὶ παραπάνω θεωρεῖται αὐτονόητο ὅτι ὁποιοσδήποτε κλάδος σπουδάζεται στὸ Πανεπιστήμιο εἶναι ἐπιστημονικός. Λέμε π.χ. ἱατρικὴ ἐπιστήμη, νομικὴ ἐπιστήμη, πολιτικὴ ἐπιστήμη κ.λπ. Εἶναι ὅμως τουλάχιστον συζητήσιμο κατὰ πὸσον αὐτοὶ οἱ κλάδοι μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν ἐπιστήμες, πράγμα πού δὲν εἶναι βεβαίως ὑποτιμητικό γι' αὐτούς. Καὶ εἶναι αὐθαίρετο νὰ γενικεύονται με εὐκολία πρακτικὲς καὶ συμπεράσματα αὐτῶν τῶν γνωστικῶν περιοχῶν.

β) Γίνεται σύγχυση ἀνάμεσα στὴν πολιτικὴ καὶ τὴν ἐπιστήμη. Στὴν πολιτικὴ, ὁ λόγος τῶν καταπιεζομένων διεκδικεῖ τὴν ἰσοτιμία του με τὸ λόγο τῆς ἀρχουσας τάξης ἀκριβῶς διότι καταδιώκεται, φμῶνεται, συκοφαντεῖται. Κι ὅταν εἶναι δημοκρατικός δὲν παλεύει γιὰ τὴν κατἴσχυση ἀλλὰ γιὰ τὸν πλουραλισμό, χωρίς βέβαια νὰ παραιτεῖται ἀπὸ τῆς θέσεως του. Αὐτὰ στὴν πολιτικὴ. Δὲ μπορούμε νὰ υποστηρίξουμε ὅτι τὸ ἴδιο ἰσχύει στὴν ἐπιστήμη. Ὅτι δηλαδή ἡ πάλι τῶν τάξεων, τῶν φύλων, τῶν πολιτισμῶν ἀπλώνεται ὡς ἐδῶ. Κι αὐτὸ διότι ἡ ἐπιστήμη εἶναι σχετικὰ αὐτόνομη ὡς πρὸς τὴν κοινωνία. Εἶναι αὐτόνομη διότι παράγει γνώση ἀντικειμενική ἀλλὰ εἶναι αὐτόνομη μόνο σχετικὰ διότι καὶ στὴν ἐπιστήμη ἀντανακλῶνται οἱ ἀντιθέσεις καὶ οἱ ἰδεολογίες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἐσωτερικὰ ἡ κάθε ἐπιστήμη ἔχει τὶς δικές της διαδικασίες καὶ τὰ δικά της κριτήρια ἀποτίμησης καὶ ἐπιλογῆς θεωριῶν. Αὐτὸ δὲ γίνεται βέβαια ἐρήμην τῆς κοινωνίας. Ἡ ἰδεολογία παρεισφύρει παντοῦ καὶ ἡ ἐξουσία δὲν κρύβει τὶς βουλές της. Ὅμως οἱ ἐπιστημονικὲς θεωρίες εἶναι ἀντικειμενικὲς καὶ δὲν συνδέονται αἰτιακά με τὶς κοινωνικὲς συνθήκες. Ἡ ἐπιστήμη δὲν εἶναι οὔτε ἐξαγνισμένη καὶ ἄσπιλη οὔτε ὅμως καὶ εὐθέως ἀναγώγιμη στὸ περιβάλλον πού τὴ γεννᾷ. Νὰ μὴ θεοποιεῖται ἀλλὰ καὶ νὰ μὴ γελοιοποιεῖται με ἀναλύσεις τοῦ τύπου «κλειστὸ Ἀριστοτελικὸ σύμπαν - κλειστὴ δουλκοκτητικὴ κοινωνία» (βλ. πρὸς ἀποφυγὴν παράδειγμα τὸ βιβλίο τῶν Σαρδελῆ - Κυπριανίδη: *Ἡ Δυναμικὴ τῶν Ἐπιστημονικῶν Ἐπαναστάσεων*).

Εἶναι γεγονός ὅτι κατὰ καιροὺς διατυπώνονται διαφορετικὲς θεωρίες ἀπὸ τὶς κυρίαρχες, ἀκόμη καὶ στὸ χῶρο τῆς ἐπιστήμης. Ἡ τύχη τους ὅμως, ἂν θὰ ἐπικρατήσουν, ἂν θὰ ὀδηγήσουν σὲ ἐπιστημονικὴ ἐπανάσταση ἢ θὰ ἀποτελέσουν γραφικὲς παραδοξολογίες τοῦ περιθωρίου δὲν ρυθμίζεται ἀπλῶς οὔτε ἀπὸ τὴν ἐξουσία, οὔτε ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ὑποστηρικτῶν τους, οὔτε ἀπὸ τὴν ἔνταση τῆς φωνῆς τους, οὔτε

από τις συνθήκες γενικά. Είναι υπόθεση έσωτερική του κάθε επιστημονικού κλάδου.

Τό ότι ή επιστήμη δέν είναι ούδέτερη, δέ βρίσκειται δηλαδή στό χώρο τής μεταφυσικής, αλλά τήν άσκούν ύπαρκτά άτομα, ότι είναι προϊόν συγκεκριμένων ιστορικών και κοινωνικών συνθηκών δέν άναίρει τό ιδιάζον χαρακτηριστικό της, ότι δηλαδή είναι άντικειμενική. Κι αυτό διότι τά ύπαρκτά άτομα δέν δροϋν και διανοοϋνται ελεύθερα κατά τις βουλήσεις τους (συνειδητά), αλλά, πραγματικά ως ύποκείμενα, δεσμεϋονται από τήν υλικότητα του έξωτερικού κόσμου αλλά και από τήν ίδια τους τήν πρακτική (πειραματικοί έλεγχοι, επιστημονικός διάλογος κ.λπ.) όπως αυτή παγιώνεται μέ τήν εκπαίδευση, μέσω τής παράδοσης και τής ιδεολογίας.

Δεχόμεστε, λένε οί γυναίκες τής 'Ομάδας του ΑΠΘ τήν *άγαστή συνύπαρξη* των διαφορετικών ύποκειμενικότητων. Φαίνεται άγνοοϋν πώς παίζεται τό παιχνίδι τής επιστήμης τόσο στό έσωτερικό της όσο και έξω, στην κοινωνία. Ένδοεπιστημονικά είναι γνωστό ότι γίνεται άγώνας ταχύτητας άκόμα και μέ άνομα μέσα (δολιοφθορές, παραπλανήσεις κ.λπ.) για τήν επικράτηση μιάς θεωρίας. Άλλά και έξω στην κοινωνία άποτελεί πάντοτε επίδικο ζήτημα ή οικειοποίηση τής επιστήμης. Είναι λοιπόν δυνατόν να θεωρείται θέμα μεγαλοψυχίας, άνεκτικότητας ή δημοκρατίας ή διατήρησης ή έξασφάλιση θεωριών ή ύποκειμενικότητων; Μποροϋν έτσι άλλά, επειδή τό θέλοϋμε, να συνυπάρχουν και μάλιστα άρμονικά διάφοροι ισχυρισμοί οί όποιοι επιπλέον να διεκδικοϋν τόν τίτλο του επιστημονικού; Άν έτσι έχουν τά πράγματα, μήπως οί γυναίκες τής 'Ομάδας του ΑΠΘ θέλουν και άγωνίζονται να επικρατήσει στην επιστημονική άρένα όχι ό ανταγωνισμός και ή άντιζηλία αλλά ή συναδελφικότητα και ή άλληλεγγύη, άξίες που ως κίνημα άσπάζονται; Αυτή ή στάση δέν εκφράζει παρά μιά εύχή. Άλλά επειδή άκριβώς ή επιστήμη παράγει άντικειμενική γνώση, θά είναι πάντα τόπος και άντικείμενο διενέξεων και άντιγωνισμών.

Η θέση περί σχετικισμού ή άλλως συνειδητού ύποκειμενισμού στην επιστήμη σημαίνει και άλλα πράγματα που νομίζω πρέπει να λάβει ύπ' όψη του ένα κίνημα που στοχεϋει στην άπελευθέρωση και χειραφέτηση των γυναικών:

1) 'Οδηγεί στην άντίληψη περί φεμινιστικής, άνδρικής, λευκής, μαύρης, Δυτικής, Άνατολικής κ.λπ. επιστήμης. Κι αν άναφέρουμε και τό δίπολο προλεταριακή - άστική επιστήμη φαίνεται πιο εύκολα τό επικίνδυνο του ισχυρισμού. Όταν καταργείται ή άντι-

κειμενικότητα, ή επιστήμη μετατρέπεται σε ιστορικά ή κοινωνικά σχετική ιδεολογία, πρακτική που υιοθετούσε για τήν επιστήμη ό Λυσένκο, ό Ζντάνοφ, ή παρέα τους, τά άφεντικά τους μέ τά γνώστα όλέθρια άποτελέσματα και τις βαναυσότητες στον επιστημονικό και τόν πολιτικό κυρίως χώρο, γιατί αυτή ή ιδεολογίζουσα διάκριση προλεταριακής/άστικής επιστήμης χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον για τήν ιδεολογική κατασπίλωση και, τελικά, τήν φυσική έξόντωση των αντιπάλων του σταλινικού συστήματος.

2) Είναι θέση δογματική. Όταν όλες οί θεωρίες παρατίθενται ισότιμα και μάλιστα ως μερικά άντικειμενικές ή έμμονή σε μιά άπ' αυτές μόνο ως δογματική προσκόλληση σε κάποιες άρχές μπορεί να έρμηνευθεί.

3) Είναι θέση συντηρητική υπό δύο έννοιες:

α) Μέ μερικά άντικειμενικές άσυμβίβαστες ή συμπληρωματικές θεωρίες που τίθενται μάλιστα ισότιμα δέν μπορεί να έρμηνευθεί αλλά ούτε να επιδιωχθεί όποιαδήποτε πρόοδος τόσο στην επιστήμη όσο και στην κοινωνία. Σε κάθε διεκδίκηση και κάθε διαφορετικό ισχυρισμό θά παραχωρείται ένα κουτάκι για να συνυπάρχει άρμονικά μέ τά ύπόλοιπα. Δέ θά ύπάρχει λόγος να θίγεται τό status quo.

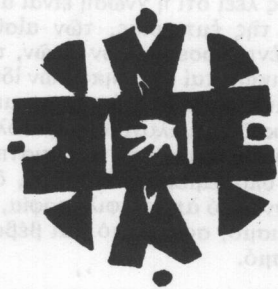
β) Πώς καταπολεμούνται και άπορρίπτονται άντιδραστικές θεωρίες π.χ. περί Άρίων όταν μποροϋν να βρίσκονται σε άγαστή συνύπαρξη μέ άλλες;

Μήπως όμως άπ' όλα αυτά τά κακά μιά διασώζει τό επίθετο συνειδητός; Ός προς τί μιάς διασφαλίζει ή *συνειδητή* ύποκειμενικότητα έναντι τής «άπλης»; Άν και ούτε αυτό τό σημείο διεκρινίζεται μποροϋμε να παρατηρήσοϋμε τά εξής:

1) Όπως είπαμε και παραπάνω, οί επιστήμονες δέν μετέχουν ούτε διεκπεραιώνουν τό επιστημονικό έργο συνειδητά. Παρά τις προσωπικές τους άπόψεις — τήν αϋθόρμητη φιλοσοφία τους — ύπόκεινται στους κανόνες του επιστημονικού παιχνιδιού.

2) Άν ύποστηρίζεται ότι κάποια συνειδητή ύποκειμενικότητα είναι καλή έναντι τής κακής «άπλης», αυτό δύο πράγματα μπορεί να σημαίνει. Η ότι ή δική μας ύποκειμενικότητα είναι ή καλύτερη — φεμινιστική, προλεταριακή, μαρξιστική, άριστερή, οικολογική — και μετά τρέχα γύρευε, επιστρέφοϋμε πάλι στό δογματισμό, ή ότι στά δικά μας συμπεράσματα ή ύποκειμενικότητα δηλώνεται ρητά και μέ παρησία. Αυτή ή έκδοχή μόνο τήν τιμιότητα τής 'Ομάδας Γυναικείων Σπουδών του ΑΠΘ διασώζει.

Έλπίζω να γίνεται κατανοητό ότι τό συμπέρασμα όσον λέχθηκαν δέν είναι ν' άφεθούν οί «λευκοί, Δυτικοί, άρτιμελείς, άνδρες» άπερίσπαστο στό θεάρεστο έργο τους. Στόχος μου ήταν να ύπογραμμίσω ότι ή συγκρότηση φεμινιστικής προβληματικής άκόμη και για τό φαινόμενο τής επιστήμης είναι πρωτίστως ζήτημα πολιτικό και ύστερα άκαδημαϊκό.

Γιά τήν ἔννοια τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου

Φυσική καί «ἱστορικός ὕλισμός»

τοῦ Ἀριστείδη Μπαλῆ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τό ἀκριβές ἐπιστημολογικό καθεστῶς τοῦ μαρξισμοῦ παραμένει μέχρι σήμερα ζήτημα ἀνοικτό. Ἄνοικτό ὄχι ὡς πρόβλημα τοῦ ὁποίου ἡ ἐπαρκής —μέ ὅποια κριτήρια— λύση δέν ἔχει ἀκόμα βρεθεῖ καί ἀναζητεῖται ἀλλά, ἀντίθετα, μέ τό νόημα πού ὑποδηλώνει τό πλῆθος, ἡ ποικιλία, ἡ ἕτερογένεια καί ἡ ἀντιφατικότητα τῶν πολύ συγκεκριμένων καί πολύ σίγουρων γιά τόν ἑαυτό τους ἀπαντήσεων πού ἔχουν κατά καιροῦς σχετικά δοθεῖ καί συνεχίζονται ἀκόμη νά δίνονται. Κάθε λόγος πού φιλοδοξεῖ νά ἀναμετρηθεῖ μέ τή μαρξιστική θεωρία —εἴτε αὐτοσυστήνεται ὁ ἴδιος ρητά ὡς μαρξιστικός εἴτε ἀντιμετωπίζει «ἐξωτερικά» καί ὁσοδήποτε «κριτικά» τό μαρξιστικό ἔργο— ὑπόκειται στίς νομοτέλειες πού διέπουν τό σύνολο «χῶρο τῆς θεωρίας». Καί αὐτές οἱ νομοτέλειες ἀπαγορεύουν σ' ἕναν τέτοιο λόγο νά συγκροτηθεῖ στό μέτρο πού αὐτός δέν ἐπιλαμβάνεται, μέ τόν ἕναν ἢ μέ τόν ἄλλο τρόπο, τοῦ ἐπιστημολογικοῦ καθεστώτος τοῦ ἀντικειμένου του. Ἡ ἐν λόγω ἀντιμετώπιση μπορεῖ νά συνιστᾷ ρητή θεματοποίηση τοῦ σχετικοῦ προβλήματος καί ἀντίστοιχα ἐπιχειρηματολογημένη πρόταση λύσης· ἢ, ἀντίθετα, μπορεῖ αὐτή νά συνίσταται στήν ἀρρητη ἀποδοχή μιᾶς προκαταβολικά δοσμένης ἀπάντησης, τά στοιχεῖα τῆς ὁποίας οὐσιαστικά ἀπουσιάζουν ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ λόγου καί λειτουργοῦν μόνον «πρακτικά» κάτω ἀπό τίς γραμμές καί ἀνάμεσα ἀπό τίς λέξεις του. Ὅμως ἐτσι ἢ ἄλλιως, τό ἐρώτημα δέν μπορεῖ νά ἀποφευχθεῖ καί ἡ σχετική ἀπάντηση ἀποτελεῖ ὑποχρεωτικά ὄχι μόνον σύστατικό στοιχεῖο κάθε μαρξιστικῆς τάσης καί κάθε γραμμῆς ἐρμηνείας τοῦ μαρξισμοῦ, ἀλλά καί ἐπίδοκο ἀντικείμενο ὅπου ὄλες ἀνεξαιρέτως αὐτές οἱ τάσεις καί ὄλες ἀνεξαιρέτως αὐτές οἱ ἐρμηνευτικές γραμμές διαφοροποιούνται, διασταυρώνουν τά ὄπλα τους καί δοκιμάζουν τά ἐπιχειρήματά τους. Ἐτσι, μέ βάση τά προσφύη κάθε φορά κριτήρια, ὁ μαρξισμός ἔχει παρουσιασθεῖ —καί περιορίζομαι μόνον στίς σοβαρές προτάσεις πού ἀναγνωρίζουν τήν ἀξία τοῦ μαρξιστικοῦ ἔργου— ὡς οἰκονομική θεωρία, ὡς πολιτικό πρόγραμμα, ὡς σχῆμα τῆς ἐν γένει ἱστορικῆς ἐξέλιξης, ὡς μεταφυσικό (δηλαδή μή ἐμπειρικό ἐλέγχσιμο) πλαίσιο ἐρευνας τῶν κοινωνικῶν ἢ/καί τῶν ἱστορικῶν φαινομένων, ὡς μεθοδολογία τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, ὡς ἔκφραση τῶν γενικῶν νόμων κίνησης τῆς ὅλης καί τῆς σκέψης, ὡς ἡ θεωρία τῆς πράξης ἢ/καί τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης, ὡς φιλοσοφία, ὡς ἐπιστήμη, ὡς κοσμοαντίληψη, ὡς κρᾶμμα αὐτῶν τῶν τελευ-

ταίων, ὡς εἰδικός προσδιορισμός ἢ ἰδιάζων συνδυασμός κάποιων ἀπό τά παραπάνω καί ὁ κατάλογος παραμένει ἀνοικτός.

Τό ἔργο τοῦ Λουί Ἀλτουσέρ, ἂν μή τί ἄλλο, ἔχει τό προσόν ὄχι μόνον ὅτι θέτει ρητά καί ἀπερίφραστα τό ἐρώτημα τοῦ ἐπιστημολογικοῦ καθεστώτος τοῦ μαρξισμοῦ ἀλλά καί ὅτι συγκροτεῖται ὀλόκληρο στή βάση τῆς πολύ συγκεκριμένης, καθόλου διφορούμενης, ἀπάντησης πού τό ἴδιο δίνει σχετικά: Τό ὄριμο ἔργο τοῦ Μάρξ καί εἰδικότερα *Τό Κεφάλαιο* ἀνοίγει στήν ἐπιστημονική γνώση τήν τρίτη μεγάλη «ἡπειρο» (μετά ἀπό ἐκείνη τῶν μαθηματικῶν πού ἀνοίξε μέ τό ἔργο τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων καί αὐτή τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν πού ἀνοίξε ἡ ἐπιστημονική ἐπανάσταση τοῦ 17ου αἰῶνα), τήν «ἡπειρο» τῆς Ἱστορίας καί τοῦ κοινωνικοῦ. Μέ ἄλλα λόγια ὁ μαρξισμός εἶναι κατά βάση μία ἐπιστήμη, ἡ ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας, ἡ ἐπιστήμη πού ἔχει ὡς ἀντικείμενό της τό σύνολο τῶν κοινωνικῶν φαινομένων ὅπως αὐτά ὑπάρχουν, συναρθρώνονται καί ἐξελίσσονται. Ὡστόσο, ὁ μαρξισμός δέν εἶναι μόνον ἐπιστήμη, δηλαδή δέν περιορίζεται σ' αὐτό πού παραδοσιακά —καί ἀνακριβῶς— ὀνομάστηκε «ἱστορικός ὕλισμός». Ὁ μαρξισμός φέρει ἀκόμη καί μιᾶ νέα ἀντίληψη γιά τή φιλοσοφία. Ὅμως αὐτή ἡ νέα ἀντίληψη —ὁ «διαλεκτικός ὕλισμός» ὅπως ἐξίσου ἀνακριβῶς ὀνομάστηκε— δέν ἰσοδυναμεῖ μέ τή συγκρότηση κάποιου νέου φιλοσοφικοῦ συστήματος. Ἡ φιλοσοφία, καί ὡς δραστηριότητα καί ὡς προϊόν, συνιστᾷ φαινόμενο κοινωνικό, δηλαδή ἀντικείμενο πού ἐμπνέει αὐτοδικαίως στή γνωσιακή ἀρμοδιότητα τῆς νέας ἐπιστημονικῆς «ἡπείρου» τῆς Ἱστορίας. Κατά συνέπεια, ἡ νέα ἀντίληψη γιά τή φιλοσοφία πού φέρει ὁ μαρξισμός εἶναι ἀντίληψη πού ἐδράζεται στήν ἐπιστημονική γνώση τοῦ λόγου καί τοῦ τρόπου ὑπαρῆς αὐτοῦ τοῦ ἰδιαίτερου κοινωνικοῦ φαινομένου. Καί αὐτή ἡ ἐπιστημονική γνώση οὔτε προτείνει τήν κατάργηση τῆς φιλοσοφίας γενικῶς, οὔτε ἀποδεικνύει τό μάταιον τῆς φιλοσοφικῆς δραστηριότητος ἐν γένει. Ὁ μαρξ-

* Τό παρόν κείμενο ἀποτελεῖ ἐπεξεργασία ὁμιλίας μου στή Συνάντηση μέ θέμα «Χρόνος καί Κοινωνία» πού ὀργάνωσε ἡ Ὁμάδα Διεπιστημονικῆς Ἐρευνας στίς 5 καί 6 Δεκεμβρίου 1987. Ἐκτός ἀπό τοὺς ὀργανωτές τῆς Συνάντησης καί τοὺς ἐκεῖ συνομιλητές, θέλω νά εὐχαριστήσω τά μέλη τοῦ Σεμιναρίου Ἐπιστημολογίας τοῦ ΕΜΠ καί ἰδιαίτερα τοὺς Κλῶντ Λωράν καί Γιώργο Φουρτούνη ὅπως καί τό συνάδελφό μου Κώστα Χριστοδουλίδη γιά τή συμβολή τους στό ξεκαθάρισμα τῶν ἰδεῶν πού ἐκτίθενται ἐδῶ.

σμός δέν εἶναι κατά κανέναν τρόπο θετικισμός. Ἄπλως αὐτή ἡ ἐπιστημονική γνώση στηρίζει μιά νέα πρακτική τῆς φιλοσοφίας, μιά πρακτική πού ἔχει γνώση τῶν ὄρων καί τῶν συνθηκῶν τῆς δικῆς τῆς διαμόρφωσης καί λειτουργίας καί πού ἔχει ἐπίγνωση τοῦ ρόλου καί τῆς σημασίας τῆς. Ὁλόκληρο τό ἔργο τοῦ Ἄλτουσέρ μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς ἡ φιλοσοφική «παρέμβαση» (δηλαδή μιά λογικά ἀρθρωμένη ἀλληλουχία φιλοσοφικῶν θέσεων πού χαράζουν διαχωριστικές γραμμές μέσα στό σύνολο «χώρο τῆς θεωρίας») πού προσπαθεῖ ὄχι νά θεμελιώσει ἀλλά ἀπλῶς νά καταδείξει τή νέα ἐπιστημονική «ἡπειρο» τῆς Ἱστορίας· καί συνακόλουθα, νά συναγάγει τά στοιχεῖα πού χαρακτηρίζουν τήν κυοφορούμενη ἀπό τή νέα ἐπιστημονική «ἡπειρο» νέα φιλοσοφική πρακτική. Καί ὅπου αὐτή ἡ φιλοσοφική παρέμβαση δέν φιλοδοξεῖ νά εἶναι ἡ ἴδια τίποτε περισσότερο ἀπό ἀπλό παράδειγμα αὐτῆς τῆς νέας φιλοσοφικῆς πρακτικῆς.

Ἡ θέση αὐτή τοῦ Ἄλτουσέρ καταπολεμήθηκε ὅσο καμία ἄλλη, τόσο ἀπό τά «δεξιά» ὅσο καί ἀπό τά «ἀριστερά». Γιά τούς μέν, οἱ φυσικές ἐπιστήμες συνιστοῦν τό ἀξεπέραστο πρότυπο καί τό μοναδικό μέτρο τῆς ἐπιστημονικότητας ἐν γένει. Μπορεῖ ὁ «ἱστορικός ὕλισμός» νά ἀποτελεῖ ἐνδιαφέρουσα καί χρήσιμη θεωρία, μεθοδολογία ἢ ὅ, τι ἄλλο, ἀλλά τόσο ἡ δομή ὅσο καί τά ἐπιτεύγματα του πολὺ ἀπέχουν ἀπό τό νά μποροῦν νά συγκριθοῦν μέ τή λογική αὐστηρότητα, τήν ἐμπειρική εὐστοχία, τήν ἐξηγητική ἰσχὺ, τή μεθοδολογική διαφάνεια τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ἡ ὅποιαδήποτε θεωρία τῶν κοινωνικῶν φαινομένων (καί συμπεριλαμβάνω ἐδῶ τὰ οικονομικά, πολιτικά, ἱστορικά κ.λπ. φαινόμενα) δέν μπορεῖ κατά κανέναν τρόπο νά προσβλέπει στόν τίτλο τῆς ἐπιστήμης ἂν δέν μιμηθεῖ πιστά στίς μεθόδους τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καί ἂν δέν οἰκειοποιηθεῖ πλήρως τὰ σχετικά μέσα (δηλαδή τό μαθηματικό ὄργανο καί τήν πειραματική διαδικασία).

Γιά τούς δέ, ἡ ἐκ μέρους τοῦ «ἱστορικού ὕλισμου» (ἢ τῆς ὀποιασδήποτε κοινωνικῆς θεωρίας) διεκδίκηση τῆς ἰσοτιμίας μέ τίς φυσικές ἐπιστήμες ἀποτελεῖ σημαντική φιλοσοφική ἀστοχία καί μείζον πολιτικό λάθος. Οἱ μέθοδοι καί τὰ μέσα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν μπορεῖ μὲν νά εἶναι προσαρμοσμένα στό ἰδιαίτερο ἀντικείμενό τους (τόν κοινωνικά ἀδρανῆ «ἐξωτερικό» κόσμο) ἀλλά εἶναι πολὺ φτωχά γιά νά συλλάβουν τὰ εἰδοποιὰ χαρακτηριστικά, τήν ἑτερογένεια καί τόν πλοῦτο τῶν κοινωνικῶν φαινομένων καί τελειῶς ἀκατάλληλα γιά νά ἀναμετρηθοῦν μέ τον αὐτοαναφορικό χαρακτήρα κάθε κοινωνικῆς θεωρίας καί συνακόλουθα μέ τό συγκροτητικό ρόλο καί τήν ἐρμηνευτική λειτουργία τοῦ ἀντίστοιχου μελετητή. Κατά συνέπεια, μιά κοινωνική θεωρία ὅπως ὁ «ἱστορικός ὕλισμός» μπορεῖ νά γίνει ἐπαρκῆς ὡς πρὸς τό ἀντικείμενό της μόνον ἂν ἀφήσει τελειῶς ἡσυχες τίς φυσικές ἐπιστήμες παραχωρώντας τους χωρὶς ἐνδοιασμούς τήν ἀποκλειστική χρήση τοῦ τίτλου τῆς ἐπιστήμης.

Εἶναι ἐν προκειμένῳ ἐνδιαφέρον τό γεγονός ὅτι καί οἱ δύο αὐτές οἰκογένειες ριζικά διαφορετικῶν ἀντιλήψεων παραμένουν οὐσιαστικά δέσμιες (ρητὰ ἢ ὄχι) τῆς ἴδιας ἀκριβῆς εἰκόνας γιά τίς φυσικές ἐπιστήμες —αὐτῆς πού ὁ κυρίαρχος ἐμπειρισμός καί θετικισμός προβάλλει γιά λογαριασμό τους— μιάς εἰκόνας πού ὀδηγεῖ ὁμόθυμα καί τίς δύο νά ἀναγάγουν ὀρισμένα χαρακτηριστικά τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν (ἅς ποῦμε τήν προβλεπτική ἰκανότητα τῶν σχετικῶν θεωριῶν καί τήν ἐπαναληψιμότητα τῶν ἀντίστοιχων πειραματικῶν μετρήσεων) σέ κριτήριο ἐπιστημονικότητας ἐν γένει, ὥστε νά ἀποφανθοῦν τελικά ὅτι ὁ «ἱστορικός ὕλισμός» (ἢ ὅποια ἄλλη κοινωνική θεωρία μέ φιλοδοξίες ἐπιστημονικότητας) εἴτε ὀφείλει νά προσπαθήσει ἀλλά ἐξαιρετικά δύσκολα νά κατορθώσει εἴτε, ἐπειδὴ δέν θά μπορέσει, δέν πρέπει νά προσπαθήσει νά προσεταιριστεῖ τόν τίτλο τῆς ἐπιστήμης. Ἔτσι καί γιά τίς δύο αὐτές οἰκογένειες ἀντιλήψεων τό ριζικά ἀντιθετικιστικό ἐγχείρημα τοῦ Ἄλτουσέρ καί τῶν μαθητῶν του διαβάξεται ὡς θετικισμός: ὡς ἕνας ἀπελπισμένος καί φι-

λοσοφικά ἄστοχος θετικισμός πού ὠθεῖ τόν «ἱστορικό ὕλισμό» νά γίνει αὐτό πού ἐγγενῶς δέν μπορεῖ.

Κατά τή δική μου γνώμη, τό ἐγχείρημα τοῦ Ἄλτουσέρ ὄχι μόνο βρίσκεται στους ἀντίποδες τοῦ θετικισμοῦ ὄλων τῶν ἀποχωρήσεων ἀλλά καί συνιστᾶ μιά νέα καί ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα προσέγγιση τοῦ ἐπιστημονικοῦ φαινομένου *συνολικά* (ὅπου προφανῶς συμπεριλαμβάνω ἐδῶ τίς φυσικές ἐπιστήμες). Γίνεται δέ ἀντιληπτό ὅτι, μέ τὰ προηγούμενα δεδομένα καί μέσα στίς παρούσες συνθήκες, τό ἐγχείρημα τοῦ Ἄλτουσέρ μπορεῖ νά ἀποτιμηθεῖ οὐσιαστικά ὄχι τόσο στή βάση τοῦ πῶς αὐτό προσεγγίζει τόν «ἱστορικό ὕλισμό» ἀλλά στή βάση τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο αὐτό πολεμᾷ τόν θετικισμό σέ ὅ, τι ἀφορᾷ τίς *φυσικές*, ἀκριβῶς, ἐπιστήμες. Σέ μιά τέτοια ἀποτίμηση βοηθᾷ καί ἡ ἀντιθετικιστική «στροφή» τῆς ἀγγλοσαξωνικῆς φιλοσοφίας τῆς ἐπιστήμης ἀπό τή δεκαετία τοῦ '60 καί μετά.

Μιά τέτοια συνολική ἀποτίμηση δέν μπορεῖ, βέβαια, νά εἶναι ἔργο τοῦ παρόντος κειμένου¹. Ἐδῶ ἀπλῶς θά στηριχθῶ στήν προσέγγιση τοῦ Ἄλτουσέρ στό ἐπιστημονικό φαινόμενο (προσέγγιση πού ἐστιάζει τήν προσοχή της στίς σχέσεις πού συναρτοῦν τό ἀντικείμενο μιάς ἐπιστήμης μέ τό ἐννοιολογικό σύστημα πού παρέχει τήν ἐπιστημονική γνώση τοῦ ἀντικείμενου αὐτοῦ) γιά νά συγκρίνω τό «χρόνο» πού διέπει τὰ φυσικά φαινόμενα μέ τό «χρόνο» πού διέπει τὰ κοινωνικά καί ἱστορικά φαινόμενα. Κατά τήν προσέγγιση πού υιοθετῶ, οἱ «χρόνοι» αὐτοί εἶναι *ἐπιστημονικές ἐννοιες*, δηλαδή στοιχεῖα πού ὀρίζουν τὰ ἐννοιολογικά συστήματα τῶν ἀντίστοιχων ἐπιστημῶν καί ὀρίζονται στά πλαίσιά τους. Καί αὐτό σημαίνει ὅτι δέν θά μέ ἀπασχολήσει καθόλου τό ὅποιο ὄντολογικό status τοῦ χρόνου (τό κατά πόσον χρόνος «υπάρχει» ἀνεξάρτητα ἀπό τίς θεωρίες μας γιά τόν κόσμο καί τὰ συναφή) καί ὅτι δέν θά ἐξετάσω τό χρόνο ἀπό μιά γενική φιλοσοφική σκοπιά. Θά περιορισθῶ ἀποκλειστικά στήν ἐπιστημολογία τοῦ χρόνου —δηλαδή τῆς θεωρητικῆς λειτουργίας τῆς ἐννοίας μέσα στά ἀντίστοιχα ἐννοιολογικά συστήματα— καί εἰδικότερα στόν ἐντοπισμό τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ φυσικοῦ χρόνου, ἐκείνου τοῦ κοινωνικοῦ-ἱστορικοῦ χρόνου καί στή σύγκριση τῶν δύο. Ἡ ἀνάλυση αὐτή θά δείξει ὅτι «προβλεψιμότητα» καί «ἐπαναληψιμότητα» εἶναι ἀπλῶς συνέπειες τῶν ἰδιαίτερων χαρακτηριστικῶν τῆς ἐννοίας χρόνου πού προσιδιάζει στή Φυσική (καί κατ' ἐπέκταση στίς φυσικές ἐπιστήμες) ἐνῶ, κατ' ἀντιδιαστολή, ἡ ἐννοία τοῦ κοινωνικοῦ-ἱστορικοῦ χρόνου δέν ἔχει αὐτές τίς συνέπειες. Θά φανεῖ ἔτσι ὅτι ἡ ἀναγωγή τῆς «προβλεψιμότητας» καί τῆς «ἐπαναληψιμότητας» σέ κριτήριο ἐπιστημονικότητας ἐν γένει εἶναι οὐσιαστικά ἀστήρικτο συμπέρασμα τῆς θετικιστικῆς ὑπεραξίωσης τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, δηλαδή μιάς θεώρησης ἢ ὅποια ἀρνεῖται ὅτι μποροῦν νά υπάρξουν ἐπιστήμες —μέ ἄλλα λόγια φορεῖς ἀντικειμενικῆς γνώσης— οὐσιαστικῶς διαφορετικές ἀπό τίς φυσικές. Ἡ ἀμηχανία μέ τήν ὁποία ὁ θετικισμός ἀντιμετωπίζει τό ἐπιστημολογικό καθεστῶς τῶν μαθηματικῶν (ἀποτελοῦν αὐτά μέρος τῆς Λογικῆς ἢ ἀντίστροφα; Εἶναι αὐτά ἐργαλεῖο, «γλώσσα», ἐπιστήμη ἢ κάτι ἄλλο;) ἤδη ὑπονομεύει αὐτό τό συμπέρασμα. Καθὼς δέ οἱ προσπάθειες γιά τήν κατασκευή «ἐπιστημονικῶν» κοινωνικῶν θεωριῶν στό πρότυπο τῶν φυσικῶν ἀποδείχθηκαν κάθε ἄλλο ἀπὸ ἐπιτυχεῖς, ἡ θετικιστική θεώρηση ὀδηγεῖ τελικά στή θέση ὅτι μποροῦμε νά γνωρίσουμε ἀντικειμενικά μόνον τὰ φυσικά φαινόμενα. Καί αὐτή εἶναι μιά θέση πού πολὺ λίγοι, βέβαια, εἶναι ἔτοιμοι νά δεχθοῦν.

1. Ἐχω προσπαθήσει νά ξεκινήσω μιά τέτοια ἀποτίμηση ἐπιχειρώντας τή συγκριτική ἐξέταση τοῦ ἔργου τοῦ Ἄλτουσέρ μέ αὐτό τοῦ Σνὴντ στό A. Baltas "Luis Althusser and Joseph D. Sneed: A Strange Encounter in Philosophy of Science?", ὑπὸ ἐκδοσὴ στά πρακτικά τοῦ Συνεδρίου πρὸς τιμὴ τοῦ Ἱμερ Λάκατος πού ἔγινε στή Θεσσαλονίκη τόν Αὐγουστο τοῦ 1986.

Ο ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΧΡΟΝΟΣ ΚΑΙ Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ

Δέν συνιστά καμιά πρωτοτυπία ή διαπίστωση ότι στο πεδίο της καθημερινής ζωής και της εμπειρίας μας (σέ αντιδιαστολή με τό επιστημονικό πεδίο τών αυστηρά καθορισμένων έννοιών) ή έννοια του χρόνου έχει πολλαπλές χρήσεις και ό χρόνος λέγεται πολλαχώς. "Ας πούμε, ό βιολογικός χρόνος της πραγματικής ώριμανσης τών ανθρώπινων ικανοτήτων και αυτός της γήρανσης, δηλαδή της πραγματικής αδυναμίας για παρατέρα δουλειά, κατά κανόνα διαφέρει από άνθρωπο σέ άνθρωπο και σπάνια ταυτίζεται με τά συμβατικά καθοριζόμενα (και νομικά προσδιορισμένα) όρια ηλικίας για τήν είσοδο στο σχολείο ή για συνταξιοδότηση. "Η, στο ψυχολογικό επίπεδο, όλοι μας έχουμε βιώσει τόν άργόσυρτο χρόνο μιας δυσάρεστης άπασχόλησης ρουτίνας και τόν ταχύρυθο χρόνο μιας εμπειρίας που μάς ευχαριστεί ιδιαίτερα. Παρατέρα, ύπάρχει ό χρόνος της διαδοχής τών γενεών και της άλλαγής τών ήθών, ό χρόνος της κυκλοφορίας του χρήματος και τών οικονομικών μεταβολών, ό χρόνος τών ιστορικών ήμερομηνιών και του προσδιορισμού τών ιστορικών περιόδων, ό χρόνος του πολέμου και ό χρόνος της ειρήνης κ.ο.κ. Μπορεί ή σημασία της έναλλαγής της μέρας με τή νύχτα (και αυτή της περιοδικότητας τών εποχών του έτους) για όλες τίς όψεις και διαστάσεις της ζωής να μάς ώθει φυσιολογικά να αναγάγουμε εκεί όλες τίς εμπειρικές χρήσεις της έννοιας του χρόνου αλλά ή άναγωγή αυτή δέν είναι κατά κανέναν τρόπο θεωρητικά (δηλαδή επιστημονικά ή φιλοσοφικά) άναγκαία ούτε ή θεσμοποίησή της κοινωνικά ύποχρεωτική. "Η άναγωγή όλων τών χρόνων στο είκοσιτετράωρο, στο δωδεκάμηνο, στα πολλαπλάσια και υποπολλαπλάσια τους άποτελεί πολιτισμικό συμβεβηκό, δηλαδή κοινωνική σύμβαση της όποιας ό χαρακτήρας καταδεικνύεται από τήν πολλαπλότητα, άκριβώς, τών εμπειρικών χρήσεων της έννοιας του χρόνου και από τή διατήρηση της σχετικής αυτοτέλειας καθενός παρ' όλες τίς ιδιαίτερα έντονες σήμερα προσπάθειες (κοινωνικές και φιλοσοφικές) για τό αντίθετο. "Ας αναλογιστούμε μόνον πόσο δλόκληρος ό πολιτισμός μας θά άλλαζε άν καταργούνταν τά ρολόγια και τά ήμερολόγια και μαζί τους όλες οι θεσμικές εκφάνσεις του χρόνου που αυτά μετρούν (ήμερομηνίες γεννήσεως, όρια ηλικίας, προσδιορισμός έν ηλικίωσης, νόμιμη διάρκεια εργασίας, όρισμός παραγωγικότητας, συνάρτηση ηλικίας με επαγγελματική ή κοινωνική «έπιτυχία» κ.λπ.).

Όστόσο, παρά τήν ποικιλομορφία τους, οι διαφορετικές εμπειρικές χρήσεις της έννοιας του χρόνου έχουν εκείνες τίς συναρτήσεις και συνάψεις μεταξύ τους που μάς επιτρέπουν να τίς αντιμετωπίσουμε όλες ως έννοιες, άκριβώς, *χρόνου*, δηλαδή ως διαφορετικές χρήσεις «μιάς» έννοιας. "Υπεραπλουστεύοντας ίσως (άλλά εμπνεόμενοι κάπως και από τόν 'Αριστοτέλη) μπορούμε να θεωρήσουμε όλες αυτές τίς χρήσεις ως «μετρήσεις» μεταβολών και να «όρίσουμε» αντίστοιχα τόν εμπειρικό χρόνο ως «μέτρο» της μεταβολής εν γένει. Αυτό, τώρα, τό «μέτρο» μπορεί να θεωρηθεί με τή σειρά του ως συνιστάμενο από τό «πλήθος» τών «άξιοσημείωτων» γεγονότων που μεσολαβούν κατά τή δεδομένη μεταβολή. "Έτσι μπορεί να προκύψει ένας «όρισμός» του «ρυθμού ροής» του χρόνου — ως «πλήθος» «άξιοσημείωτων» γεγονότων ανά μεταβολή, δηλαδή κάτι σαν «πυκνότητα» γεγονότων— που να συλαμβάνει τή σχετική εμπειρική αίσθηση: «πολλά» ενδιάμεσα «άξιοσημείωτα» γεγονότα συνιστούν «ροή χρόνου» ταχύρρυθμη, «λίγα» άργόρυστη. Οι «όρισμοί» αυτοί —στους όποιους δέν άποδίδεται εδώ καμιά ιδιαίτερη θεωρητική βαρύτητα— είναι χρήσιμοι γιατί μάς επιτρέπουν να δοουμε πώς συγκροτείται ή *επιστημονική* έννοια χρόνου που προσδιάζει σέ μια συγκεκριμένη επιστήμη σέ συσχετισμό με τήν κάθε φορά αντίστοιχη εμπειρική χρήση της έννοιας.

Ό ισχυρισμός ότι ή εμπειρική έννοια του χρόνου «μετρᾷ»

τό «πλήθος» τών «άξιοσημείωτων» γεγονότων που μεσολαβούν κατά τήν εκάστοτε δεδομένη μεταβολή προϋποθέτει τήν ύπαρξη ενός κριτηρίου για τό τί συνιστά εν προκειμένω γεγονός «άξιοσημείωτο». Καί, όπως είναι προφανές, αυτό τό κριτήριο δέν μπορεί παρά να εξαρτάται από τή δεδομένη μεταβολή και δέν μπορεί να προκύψει παρά μέσα στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης όπτικής επί αυτής της μεταβολής. "Αν, τώρα, ή όπτική αυτή είναι ή όπτική που συγκροτεί μία συγκεκριμένη επιστήμη, τότε τό εν λόγω κριτήριο δέν είναι τίποτε άλλο από τήν *επιστημονική έννοια του χρόνου που προσδιάζει στήν επιστήμη αυτή*.

Δέν είναι δυνατό να άναπτύξω εδώ αναλυτικά τή συνολική αντίληψη περί επιστήμης που προϋποθέτουν τά παραπάνω². Για τίς άνάγκες του παρόντος κειμένου άρκει να άναφερθουν επί τροχάδην τά εξής: Μία επιστήμη συγκροτείται άποτέμνοντας μία συγκεκριμένη όπτική επί του πραγματικού. Αυτό που αυτή ή όπτική «βλέπει» δέν είναι άπλά ένα «κομμάτι» του κόσμου (ένα σύνολο φαινομένων) όπως αυτό δίδεται στήν εμπειρία αλλά ένα «κομμάτι» του κόσμου όπως αυτό άποτέμνεται, περιγράφεται και συγκροτείται από τό *έννοιολογικό σύστημα* της επιστήμης αυτής. ("Ας πούμε, ή Φυσική δέν «βλέπει» άπλά να πέφτει ένα μήλο· αυτή «βλέπει» ένα ύλικό σημείο να κινείται μέσα σ' ένα πεδίο βαρύτητας). Τό έτσι μετασχηματισμένο «κομμάτι» του κόσμου (δηλαδή, για τό παραπάνω παράδειγμα, τό φαινόμενο της πτώσης του μήλου *μετασχηματισμένο* ως κίνηση ενός ύλικού σ' ένα πεδίο βαρύτητας) συνιστά τό *άντικείμενο* της επιστήμης αυτής. "Όμως τό εν λόγω έννοιολογικό σύστημα δέν προϋπάρχει του αντίστοιχου επιστημονικού αντικειμένου. "Η διαδικασία που άποτέμνει, περιγράφει και συγκροτεί τό επιστημονικό αντικείμενο είναι ταυτόχρονα και ή διαδικασία που διαμορφώνει τίς έννοιες του έννοιολογικού συστήματος και τίς μεταξύ τους σχέσεις, δηλαδή αυτή που συντάσσει τό εν λόγω σύστημα. "Επιπλέον δέ αυτή ή διαδικασία δέν ένέχει μόνον επιστημονικό αντικείμενο και έννοιολογικό σύστημα. Αυτή ύποδεικνύει και άποκαθιστά και τίς απαραίτητες εκείνες (και προσφωείς κάθε φορά) ύλικές δοκιμασίες (τίς *διαδικασίες επιστημονικού πειρατισμού*) που έλέγχουν τό κατά πόσον τό έννοιολογικό σύστημα είναι γνωσιακά έπαρκές ως προς τό αντικείμενό του. "Η όπτική επί του πραγματικού που συγκροτεί μία συγκεκριμένη επιστήμη (όπως και αυτή τούτη ή γνωσιακή λειτουργία της επιστήμης αυτής) συνίσταται στο ίδιάζον στήν επιστήμη αυτή «παιγνίδι» τών σχέσεων που άλληλοκαθορίζουν και άλληλεξαρτούν τά συστατικά της στοιχεία, δηλαδή τό αντικείμενό της, τό έννοιολογικό της σύστημα και τίς προσφωείς διαδικασίες επιστημονικού πειρατισμού.

"Η άνάλυση τών σχέσεων που άλληλοκαθορίζουν και άλληλεξαρτούν τά συστατικά στοιχεία μιας επιστήμης όδηγει στο συμπέρασμα³ ότι κάθε μία από τίς έννοιες που συναποτελούν τό έννοιολογικό σύστημα της επιστήμης αυτής (ή, καλύτερα, τό *νόημα* κάθε τέτοιας έννοιας) έχει δύο όψεις ή διαστάσεις. "Η μία όψη εκφράζει τή συγκεκριμένη «θέση» της έννοιας μέσα στο σύστημα (δηλαδή τό σύνολο τών σχέσεων που τή συνδέουν εκεί με τίς άλλες έννοιες) και συνιστά τή *συστημική διάσταση* του νοήματος της. "Η άλλη όψη έξασφαλίζει τή δυνατότητα της έννοιας να άναφέρεται στα φαινόμενα της εμπειρίας όπως αυτά μετασχηματίζονται (άπό τό έννοιολογικό σύστημα) σέ τμήμα του αντίστοιχου επιστημονικού αντικειμένου και συνιστά τήν *εμπειρική διάσταση* του νοήματος της. Με άλλα λόγια, αυτή ή δεύτερη διάσταση

2. Για μία συνοπτική παρουσίαση αυτής της αντίληψης βλέπε Α. Μπαλάς «Για τό οικολογικό κίνημα: 'Επιστήμη, Διεπιστημονικότητα και Περιβάλλον», *Ό Πολίτης*, τεύχος 63, Οκτώβριος 1983.

3. Για τόν τρόπο συναγωγής αυτού του συμπεράσματος βλέπε Α. Baltas "On the Structure of Physics as a Science" στο D. Batens and J.-P. van Bendegem (eds), *Theory and Experiment*, D. Reidel, 1988.

νοηματοδοτεί τήν έννοια έμπειρικά έξασφαλίζοντας, άς πούμε, ότι ή έννοια «κύλικό σημείο» μπορεί όντως νά αναφέρεται στό έμπειρικό μήλο. Είναι δέ ή συνύπαρξη αὐτῶν τῶν δύο διαστάσεων πού έπιτρέπει στήν έννοια νά λειτουργεῖ γνωσιακά μέσα στό έννοιολογικό σύστημα όπου αὐτή εἶναι ένταγμένη: Ἡ γνωσιακή ιδιοποίηση ενός έμπειρικά δεδομένου φαινομένου από μία έπιστήμη συνίσταται κατά βάση⁴ στό μετασχηματισμό αὐτοῦ τοῦ φαινομένου σέ τμήμα τοῦ αντίστοιχου έπιστημονικοῦ αντικειμένου. Μία έννοια, ως στοιχείο τοῦ έννοιολογικοῦ συστήματος τῆς έν λόγω έπιστήμης, συμβάλλει σέ αὐτόν τό μετασχηματισμό κατά τή συστηματική διάσταση τοῦ νοήματός τῆς. Ὅμως αὐτός ὁ μετασχηματισμός θά συνιστᾷ μετασχηματισμό (καί ἄρα γνωσιακή ιδιοποίηση) τοῦ συγκεκριμένου έμπειρικά δεδομένου φαινομένου μόνο ὅσο κάθε έννοια τοῦ συστήματος ένέχει τή δυνατότητα ἀναφορᾶς σ' αὐτό, δηλαδή μόνον ὅσο αὐτή εἶναι κατά κάποιο τρόπο προσδεδεμένη ἐκεῖ συλλαμβάνοντας κάποιο έμπειρικά διαπιστώσιμο χαρακτηριστικό του. Γιά παράδειγμα, ή «ἀφηρημένη» έννοια τῆς «έπιτάχυνσης» (συστημικά: ή δεύτερη παράγωγος τοῦ «διαστήματος» ως πρὸς τό «χρόνο») μπορεί νά λειτουργήσῃ γνωσιακά μέσα στό έννοιολογικό σύστημα τῆς Φυσικῆς μόνον ἐπειδή αὐτή συλλαμβάνει «κάτι» ἀπό τήν έμπειρική αἴσθηση πού ἔχουμε όταν τό αὐτοκίνητό μας ξεκινάει ἀπότομα. Καί εἶναι αὐτό τό «κάτι» πού συνιστᾷ τήν έμπειρική διάσταση τοῦ νοήματός τῆς.

Εἶπαμε πὼς μία έπιστήμη συνίσταται σέ μία ὀπτική ἐπί τοῦ πραγματικοῦ. Ἡ έπιστήμη αὐτή ιδιοποιεῖται γνωσιακά μόνον ἐκεῖνα τά έμπειρικά δεδομένα φαινόμενα πού αὐτή ή ὀπτική «βλέπει» (καί ὅπως αὐτή τά «βλέπει»), δηλαδή τά φαινόμενα τά ὁποῖα τό «παιγνίδι» ἀνάμεσα στά συστατικά στοιχεία τῆς έπιστήμης ἀποτεμνει καί μετασχηματίζει. Ἄν, τώρα, τά φαινόμενα πού αὐτή ή ὀπτική «βλέπει» καί αὐτή ή έπιστήμη ἀποτεμνει καί μετασχηματίζει εἶναι μεταβαλλόμενα, τότε τό έν λόγω «παιγνίδι», γιά νά μπορέσει νά λειτουργήσῃ γνωσιακά, εἶναι ὑποχρεωμένο νά καθορίσει τό τί συνιστᾷ στά πλαίσιά του τή μεταβολή τῶν φαινομένων ως μεταβολή, δηλαδή τό σέ τί συνίσταται (ποιά εἶναι ή συστηματική του διάσταση) καί τό πὼς ἀναφέρεται (ποιά εἶναι ή έμπειρική του διάσταση) ὁ χρόνος πού διέπει τά φαινόμενα αὐτά. Αὐτός ὁ καθορισμός ἰσοδυναμεῖ ἀκριβῶς μέ τή συγκρότηση τῆς έπιστημονικῆς έννοιας τοῦ χρόνου πού προσιδιάζει στήν έπιστήμη αὐτή. Αὐτή τώρα ή έννοια, μέσω τῆς συστηματικῆς διάστασης τοῦ νοήματός τῆς (δηλαδή μέσω τῶν σχέσεών τῆς μέ τίς ἄλλες έννοιες τοῦ έννοιολογικοῦ συστήματος ὅπου εἶναι ένταγμένη) συμβάλλει (μαζί μ' αὐτές τίς ἄλλες έννοιες) στό μετασχηματισμό τῶν έμπειρικά δεδομένων μεταβαλλόμενων φαινομένων πού έμπίπτουν στή γνωσιακή δικαιοδοσία τῆς έν λόγω έπιστήμης, ἐνῶ ή ἴδια μετασχηματίζει (συνιστᾷντας καί τό ἀποτέλεσμα τοῦ μετασχηματισμοῦ) τήν αντίστοιχη έμπειρική χρήση τῆς. (Δηλαδή αὐτή μετασχηματίζει τόν «ὄρισμό» αὐτῆς τῆς έμπειρικῆς χρήσης προσδιορίζοντας, μέ ὅρους πλέον τοῦ έννοιολογικοῦ συστήματος, τό σέ τί συνίσταται ή μεταβολή ενός φαινομένου ως μεταβολή). Ταυτόχρονα, μέσω τῆς έμπειρικῆς διάστασης τοῦ νοήματός τῆς, αὐτή συλλαμβάνει ἐκεῖνο τό «κάτι» ἀπό τήν αντίστοιχη έμπειρική χρήση τῆς (ἀπό τόν αντίστοιχο «ὄρισμό» αὐτῆς τῆς έμπειρικῆς χρήσης) πού τῆς έπιτρέπει νά αναφέρεται στή μεταβολή τῶν συγκεκριμένων παραπάνω φαινομένων. Ὑπό τίς δύο διαστάσεις τῆς, δηλαδή ως έννοια, ἀκριβῶς, έπιστημονική, αὐτή ὑπάγει ὅλα τά έμπειρικά προσδιορίσιμα χαρακτηριστικά τῆς αντίστοιχῆς έμπειρικῆς χρήσης τῆς (τί «ὀρίζει» αὐτή τή χρήση, τί «μετρά» τό «ρυθμό ροῆς» τοῦ χρόνου πού συνιστᾷ αὐτή ή χρήση, τί ἀποτελεῖ έν προκειμένου γεγονός «ἀξιοσημείωτο») στή δική τῆς γνωσιακή δικαιοδοσία. Καί μέ αὐτό τό νόημα αὐτή ἀποτελεῖ «κριτήριο» γιά ὅ,τι «ὀρίζει» αὐτή τή χρήση, δηλαδή ὅπως εἶπαμε, γιά τό τί συνιστᾷ γ' αὐτήν γεγονός «ἀξιοσημείωτο».

ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΤΗΣ ΦΥΣΙΚΗΣ

Σέ ὅσα ἀκολουθοῦν περιορίζομαι στήν έννοια χρόνου πού ἐνέχεται στήν κλασική Φυσική καί μάλιστα μόνο στίς βασικές, λεγόμενες, θεωρίες τῆς (κλασική Μηχανική, κλασικός Ἡλεκτρομαγνητισμός). Δηλαδή δέν ἀναφέρομαι καθόλου στή Θεωρία τῆς Σχετικότητας —Εἰδική καί κυρίως Γενική— (ὅπου τροποποιεῖται σημαντικά ή έννοια χρόνου τῆς κλασικῆς Φυσικῆς) οὔτε στή Ἑρμοδυναμική (καί κατά συνέπεια δέν θίγω τά δύσκολα ζητήματα πού σχετίζονται μέ τήν ἀναγωγή τοῦ μή ἀναστρέψιμου χρόνου τῆς Ἑρμοδυναμικῆς —ὅπως αὐτός προσδιορίζεται ἀπό τό νόμο ἀξήσης τῆς ἐντροπίας— στόν ἀναστρέψιμο χρόνο τῆς κλασικῆς Μηχανικῆς). Τά χαρακτηριστικά τοῦ χρόνου τῆς Φυσικῆς πού θά ἀπαριθμῶ συνιστοῦν ἰδιαίτερα γνωρίσματα τοῦ νοήματος τῆς έννοιας (ἐκλαμβάνομένου κατά τίς δύο διαστάσεις του) καί ἀπορροῦν ὅλες ἀπό τή συγκεκριμένη λειτουργία τῆς μέσα στό «παιγνίδι» τῶν συστατικῶν στοιχείων τῆς έπιστήμης τῆς Φυσικῆς. Ὁ καταλλήλοτος «τόπος» γιά νά ἐπισημανθοῦν αὐτά τά γνωρίσματα εἶναι ὁ κλασικός ὄρισμός τοῦ χρόνου πού προτείνει ὁ Νεύτωνας. Παραθέτω αὐτόν τόν ὄρισμό σέ πρόχειρη μετάφραση.

«Ὁ ἀπόλυτος, ἀληθινός καί μαθηματικός χρόνος, καθ' ἐαυτός καί ἀπό τήν ἴδια του τή φύση, ρεεῖ ὁμοιόμορφα χωρίς νά σχετίζεται μέ ὅτιδήποτε ἐξωτερικό καί, μέ ἄλλο ὄνομα, καλεῖται διάρκεια. Ὁ σχετικός, φαινομενικός καί κοινός χρόνος εἶναι ἕνα αἰσθητό καί ἐξωτερικό (ἀκριβές ἢ ἀνισόμετρο) μέτρο τῆς διάρκειας [τό ὁποῖο ὀρίζεται] μέσω τῆς κίνησης: αὐτός ὁ χρόνος χρησιμοποιεῖται κοινῶς ἀντί τοῦ ἀληθινοῦ χρόνου ὡς ὥρα, ἡμέρα, μήνας, ἔτος».

Ὁ ὄρισμός αὐτός ἀφ' ενός διακρίνει τόν «ἀπόλυτο, ἀληθινό καί μαθηματικό χρόνο» ἀπό τόν «σχετικό, φαινομενικό καί κοινό χρόνο» (κάτι πού τουλάχιστον θυμίζει τή διάκριση συστημικῆς καί έμπειρικῆς διάστασης τοῦ νοήματος) καί ἀφ' ἑτέρου χαρακτηρίζει τό χρόνο μέ ὀρισμένα πρόσθετα γνωρίσματα. Ὅπως δέ εἶναι προφανές, ή ἀντίληψη περί έπιστήμης πού διατρέχει τίς παρούσες σελίδες μπορεί νά στηριχθεῖ στόν ὄρισμό αὐτό γιά νά συναγάγει τά γνωρίσματα τῆς έννοιας χρόνου τῆς Φυσικῆς (δηλαδή αὐτή ή ἀντίληψη μπορεί νά «οἰκειοποιηθεῖ» τόν έν λόγω ὄρισμό) μόνο ἂν: 1) Οἱ διακρίσεις ἀπόλυτος/σχετικός, ἀληθινός/φαινομενικός, μαθηματικός/κοινός χρόνος συνδεθοῦν ρητά μέ τή διάκριση συστημική/έμπειρική διάσταση τοῦ νοήματος τῆς έννοιας καί δειχθεῖ ὅτι, μέσα στά περιθώρια πού ἀφήνει ή διαφορά τῆς ἀντίληψης περί έπιστήμης τοῦ Νεύτωνα ἀπό τήν παρούσα, οἱ πρῶτες διακρίσεις συνιστοῦν συγκεκριμένες ἐκφάνσεις τῆς δεύτερης καί μποροῦν νά ἀναχθοῦν σ' αὐτήν. 2) Τόσο αὐτές οἱ διακρίσεις ὅσο καί ὅλα τά ἄλλα ἐπί μέρους στοιχεία τοῦ ὀρισμοῦ συνδεθοῦν ρητά μέ τή συγκεκριμένη λειτουργία τῆς έννοιας τοῦ χρόνου μέσα στό «παιγνίδι» τῆς Φυσικῆς καί δειχθεῖ ὅτι, πάντα μέσα στά ἴδια περιθώρια, αὐτή ή λειτουργία μπορεί ὄντως νά συμπυκνωθεῖ σ' αὐτά τά στοιχεία. Ὅμως τά παραπάνω συνιστοῦν ἕνα φιλόδοξο ἐρευνητικό πρόγραμμα τό ὁποῖο, βέβαια, δέν μπορεί νά ἀναληφθεῖ ἐδῶ. Ἐτσι θά ἀρκεστῶ νά καταγράψω τά χαρακτηριστικά τοῦ νοήματος τῆς έννοιας τοῦ χρόνου ἐμπνεόμενος μέν ἀπό τόν ὄρισμό τοῦ Νεύτωνα ἀλλά χωρίς νά προσπαθῶ οὔτε νά συνδέσω αὐτά τά χαρακτηριστικά μέ τά στοιχεία τοῦ ὀρισμοῦ οὔτε νά τά συναγάγω ἀπό τή λειτουργία τῆς έννοιας μέσα στό «παιγνίδι» τῆς Φυσικῆς. Δέν ἰσχυρίζομαι ὅτι αὐτά τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα ἐξαντλοῦν τό νόημα τῆς έννοιας τοῦ φυσικοῦ χρόνου. Ὅμως εἶναι ἀρκετά γιά νά ἀναδείξουν τή διαφορά αὐτοῦ τοῦ χρόνου ἀπό τόν ἱστορικό - κοι-

4. Μόνο κατά βάση. Βλέπε τήν προηγούμενη ἀναφορά.

ωνικό χρόνο και να στηρίζουν τά συμπεράσματα που άνεφερα στην Εισαγωγή.

Μέσα σ' αυτά τά πλαίσια και μέ τις δεδομένες επιφυλάξεις ισχυρίζομαι λοιπόν πώς ο φυσικός χρόνος είναι:

1) Συνεχής: Δέν υπάρχουν «σημεία» άπότομης μεταβολής ή «διακοπής» του χρόνου, δηλαδή χρονικές στιγμές που όριοθετούν διαφορετικούς «ρυθμούς ζωής» ή, γενικότερα, διαφορετικά «καθεστώτα» χρόνου.

2) Όμογενής: Όλες οί χρονικές στιγμές και όλες οί ίσες διάρκειες είναι ισότιμες, ισοδύναμες, ταυτόσημες. Καμιά δέν διαφέρει από τις άλλες ούτε είναι προνομιακές ως προς τις υπόλοιπες.

Τά δύο αυτά γνωρίσματα συνδέονται στενά μέ τό χαρακτηρισμό του Νεύτωνα κατά τόν όποιο ο χρόνος είναι:

3) Όμοιόμορφα ρέων: Δέν υπάρχουν «ταχύρυθμες» ή «αργόσυρτες» διάρκειες, ο χρόνος δέν επιταχύνεται ούτε επιβραδύνεται, ή διαδοχή των χρονικών στιγμών άκολουθεί πάντοτε τόν ίδιο «ρυθμό».

Επιπλέον ο χρόνος της Φυσικής (σωστότερα: των βασικών θεωριών της κλασικής Φυσικής) είναι:

4) Ισότροπος: Δέν υπάρχει έγγενώς προσδιορίσιμη «κατεύθυνση» (βέλος) του χρόνου, δηλαδή τό «καθεστώς» που διέπει τό χρόνο δέν επιτρέπει νά διακριθεί «έσωτερικά» (μή συμβατικά) αυτό που, ως προς μιά δεδομένη χρονική στιγμή, άποτελεί παρελθόν από αυτό που άποτελεί μέλλον. (Έτσι μεταφράζεται σέ γνώρισμα του χρόνου τό γεγονός ότι οί έξισώσεις που συνιστούν τις βασικές θεωρίες της κλασικής Φυσικής είναι χρονικά αντίστρεπτες).

Τά παραπάνω γνωρίσματα μπορεί νά θεωρηθεί ότι άποτελούν διαφορετικές (άλλά στενά συνδεδεμένες μεταξύ τους) έκφάνσεις μιάς γενικής ιδιότητας του φυσικού χρόνου: Δέν υπάρχει καμιά δυνατότητα και κανένα έγγενές, μή συμβατικό, κριτήριο νά διακριθεί μιά χρονική στιγμή, μιά χρονική διάρκεια, μιά κατεύθυνση της «ευθείας» του χρόνου από άλλες ή από τήν άλλη. Ό χρόνος, «καθ' έαυτός και από τήν ίδια του τή φύση», όπως λέει ο όρισμός του Νεύτωνα, δέν ένεχει καμιά έσωτερική πηγή ή στοιχείο έτερότητας, καμιά διαφοροποιητική άρχή. Αυτός είναι όλοκληρωτικά και άπολύτως άδιαφοροποίητος και αυτή ή ιδιότητα σχετίζεται μ' ένα άκόμη χαρακτηριστικό τό όποιο έπίσης περιλαμβάνεται στον όρισμό του Νεύτωνα. Ό φυσικός χρόνος είναι:

5) Άνεξάρτητος από τά (φυσικά) φαινόμενα: Ό χρόνος «ρέει» χωρίς νά έχει τίποτα νά κάνει μέ τά φαινόμενα, είναι άπολύτως έξωτερικός και άδρανής ως προς αυτά, άπολύτως ούδέτερος άπέναντί τους. Μαζί μέ τόν έπίσης συνεχή, όμογενή και ισότροπο (δηλαδή έπίσης όλοκληρωτικά και άπολύτως άδιαφοροποίητο) Εύκλειδιο χώρο, αυτός συνιστά μόνο τό πλαίσιο αναφοράς των φαινομένων, τό άδρανές έν τόπω και χρόνο, τό άπολύτως ούδέτερο «γήπεδο» όπου τά φαινόμενα συντελούνται. Λόγω δέ του όλοκληρωτικά και άπολύτως άδιαφοροποίητου χαρακτήρα αυτού του «γήπεδου», τά φαινόμενα συντελούνται μέ άπολύτως όμοιο τρόπο σέ όποιοδήποτε «τμήμα» αυτού του γηπέδου και άν τοποθετηθούν. Τά (φυσικά) φαινόμενα είναι δηλαδή μή χρονολόγισμα και μή έντοπίσμα.

ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Κατά τήν προσέγγιση του Άλτουσέρ —τουλάχιστον όπως έγώ τήν άντιλαμβάνομαι— ο ιστορικός - κοινωνικός χρόνος συνιστά θεμελιώδη έννοια του έννοιολογικού συστήματος της έπιστημονικής «ήπειρου» της Ιστορίας. Αυτός είναι ο χρόνος που διέπει τά ιστορικά - κοινωνικά φαινόμενα —δηλαδή τά φαινόμενα που ύπάρχουν στη γνωσιακή διαδικασία αυτής της «ήπειρου»— όπως αυτά μετασχηματίζονται (άπό τό έν λόγω έννοιολογικό σύστημα) σέ μέρος του

άντικειμένου της «ήπειρου». Όστόσο δέν νομίζω πώς ύπάρχει όρισμός του ιστορικού - κοινωνικού χρόνου άνάλογος μέ τόν όρισμό του Νεύτωνα γιά τό φυσικό χρόνο. Αυτό που ύπάρχει είναι ή έπισήμανση ή και άνάλυση όρισμένων χαρακτηριστικών του ιστορικού - κοινωνικού χρόνου από διάφορους μελετητές⁵, χαρακτηριστικών που άντιδιαστέλλουν αυτό τό χρόνο μέ τό φυσικό χρόνο. Βέβαια τό έργο αυτών των μελετητών κατά κανόνα δέν έντάσσεται στην προσέγγιση του Άλτουσέρ. Ισχυρίζομαι όμως πώς είναι τελικά δυνατό νά συγκροτηθεί μιά έννοια χρόνου άφ' ενός γνωσιακά έπαρκής προς τά ιστορικά - κοινωνικά φαινόμενα και άφ' έτέρου πλήρως συμβιβαστή μέ τήν όλη άντίληψη του Άλτουσέρ⁶ άν τά χαρακτηριστικά αυτά ύποστούν τή δέουσα θεωρητική έπεξεργασία και συσχετισθούν κατάλληλα μεταξύ τους. Μιά τέτοια προσπάθεια μπορεί νά άποτελέσει έργο ενός άλλου μακρόπνοου έρευνητικού προγράμματος τό όποιο έπίσης δέν μπορεί νά άναληφθεί έδώ. Έτσι, σέ όσα άκολουθούν, θά καταγράψω άπλώς τά κυριότερα, κατά τή γνώμη μου, χαρακτηριστικά του ιστορικού - κοινωνικού χρόνου, τόσο αυτά που συνιστούν ευθείες άρνήσεις των άντίστοιχων χαρακτηριστικών του φυσικού χρόνου όσο και εκείνα που δέν έμπιπτουν ρητά στην άρμοδιότητα μιάς τέτοιας ένα-προς-ένα άντιστοιχίσης. Η καταγραφή αυτή όχι μόνο δέν ισχυρίζεται πώς έξαντλεί τό νόημα της έπιστημονικής έννοιας του ιστορικού - κοινωνικού χρόνου αλλά δέν έπιδιώκει νά άποτελέσει τίποτα περισσότερο από ένα πρώτο άχνό περίγραμμα του έρευνητικού προγράμματος που θά συγκροτήσει αυτή τήν έννοια.

Μέ αυτά τά δεδομένα, ισχυρίζομαι λοιπόν πώς ο ιστορικός - κοινωνικός χρόνος είναι:

1) Άσυνεχής: Υπάρχουν «σημεία» ρήξης της συνέχειας του χρόνου, δηλαδή χρονικές «στιγμές» που «διακόπτουν» ένα δεδομένο χρονικό «καθεστώς» εγκαινιάζοντας ένα έπόμενο. Αυτά τά «σημεία» άπότομης μεταβολής συνιστούν τις ιστορικές τομές που όροθετούν τά άντίστοιχα χρονικά «καθεστώτα».

2^α) Άνομοιογενής ως προς τις χρονικές «στιγμές»: Μιά δεδομένη χρονική «στιγή» κατά κανόνα διαφέρει ούσιωδώς από τις άλλες άκόμη και άν δέν συνιστά ιστορική τομή. Άς πούμε, ή 5 Δεκεμβρίου 1973 διαφέρει ούσιωδώς από τήν 5 Δεκεμβρίου 1974. Μιά τέτοια διαφορά δέ δέν άφορά μόνο χρονικές «στιγμές» που άνήκουν σέ διαφορετικά «καθεστώτα» χρόνου και διαχωρίζονται από τις άντίστοιχες ιστορικές τομές. Διαφέρουν μεταξύ τους άκόμη και άν χρονικές «στιγμές» που όχι μόνο γειτονούν μέσα σ' ένα δεδομένο τέτοιο «καθεστώς» αλλά και απέχουν άρκετά από τις περιοχές «άνωμαλίας» που συνήθως περιβάλλουν τις ιστορικές τομές που όροθετούν αυτό τό «καθεστώς». Η «άπόσταση» που χωρίζει τους τίτλους και τήν είδησιογραφία μιάς έφημερίδας κατά δύο τυχούσες διαδοχικές ήμερομηνίες πιστοποιεί έμπειρικά τήν ύπαρξη μιάς τέτοιας διαφοράς συνιστώντας ένα κάποιον, έντελώς πρόχειρο βέβαια, «μέτρο» της.

2^β) Άνομοιογενής ως προς τις διάρκειες: Ένα δεδομένο «καθεστώς» χρόνου δέν όρίζεται μόνο από τις ιστορικές τομές που τό όροθετούν. Αυτό όρίζεται έπιπλέον και από τό *έδος διάρκειας* που τό διέπει ένώ, άντίστοιχα, μιά δεδομένη ί-

5. Βλέπε, πρόχειρα, Fernand Braudel, *Μελέτες γιά τήν Ιστορία*, Μνήμων 1986, Γιέρκι Τοπόλσκι, *Προβλήματα Ιστορίας και Ιστορικής Μεθοδολογίας*, Θεμέλιο 1983, και Θεόφιλος Βέικος, *Θεωρία και Μεθοδολογία της Ιστορίας*, Θεμέλιο 1987.

6. Η άντίληψη του Άλτουσέρ γιά τόν κοινωνικό - ιστορικό χρόνο σκιαγραφείται στό Luis Althusser και Etienne Balibar, *Lire le Capital*, Petite Collection Maspéro 1970, Vol. I, σσ. 112-150. Τό έν λόγω ύποκεφάλαιο τίτλοφορείται, άκριβώς, "Esquisse du concept de temps historique". Στά πλαίσια της Άλτουσεριανής άντίληψης μέ άρκετά, κατά τή γνώμη μου σημαντικά, νέα στοιχεία κινείται και τό έργο Rierre Raymond, *La resistible fatalité de l'histoire*, J.-E. Hallier / Albin Michel, 1982.

στορική τομή κατά κανόνα προσιδιάζει μόνο σέ ἓνα εἶδος διάρκειας. Περιγραφικά, οἱ διάρκειες τοῦ ἱστορικοῦ - κοινωνικοῦ χρόνου διακρίνονται σέ μακρές, βραχείες καί μέσες. Καθώς δέ μία δεδομένη χρονική στιγμή μπορεῖ νά συμμετέχει σέ περισσότερα τοῦ ἑνός εἶδη διάρκειας, τὰ διαφορετικά χρονικά «καθεστῶτα» δέν συντάσσονται γραμμικά τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο ἀκολουθώντας ἀπλά μία ὑποθετική ὑποκειμένη χρονική «εὐθεία». Αὐτὰ ὑπερτίθενται μὲ τρόπους πού καθιστοῦν τὶς μεταξὺ τους ἀρθρώσεις ἰδιαίτερα πολύπλοκες.

3) Ἀνομοιομορφα ρέων: Ἡ διαδοχὴ τῶν χρονικῶν στιγμῶν τοῦ ἱστορικοῦ - κοινωνικοῦ χρόνου δέν ἀκολουθεῖ πάντοτε τὸν ἴδιο «ρυθμὸ» καί οἱ ἀντίστοιχες διάρκειες δέν εἶναι «ἰσοσταθεῖς». Μὲ ἄλλα λόγια, ἓνα εἶδος διάρκειας δέν χαρακτηρίζεται μόνον ἀπὸ τὸ «ἔυρος» τῆς ἀλλά καί ἀπὸ τὸ ρυθμὸ διαδοχῆς τῶν χρονικῶν στιγμῶν πού τὴ συναπαρτίζουν, ἀπὸ τὸ «ρυθμὸ ροῆς» τοῦ χρόνου τῆς. Ἄς ποῦμε, ὁ «ἀκίνητος» χρόνος πού διέπει μιά πανομοιότυπα ἐπαναλαμβανόμενη διαδικασία κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς (διαδικασία πού χαρακτηρίζεται τὶς κοινωνίες πού οἱ ἀνθρωπολόγοι ὠνόμασαν «κοινωνίες χωρὶς χρόνο») ρεεῖ διαφορετικά ἀπὸ τὸ χρόνο πού διέπει τὶς διαδοχικές «μικρές» μεταβολές μιᾶς ἀργόσυρτης ἐξελικτικῆς διαδικασίας (τὰ ἀποτελέσματα τῆς ὁποίας κατὰ κανόνα ἀναδεικνύονται σέ μέσες ἢ σέ μακρές διάρκειες). Καί ὁ χρόνος πού διέπει μιά ταχύρρυθμη ριζικὴ ἀλλαγὴ ἄμεσα ὀρατὴ ἀπὸ παντοῦ ἢ μιά ἐπανάσταση ἢ ὁποία —τουλάχιστον στὴ βραχεία διάρκεια— μεταβάλλει ἄρδην τὸ σύνολο «καθεστῶς» τοῦ ἱστορικοῦ - κοινωνικοῦ χρόνου προφανῶς ἀκολουθεῖ τὸ δικό του γοργὸ ρυθμὸ. Καθώς δέ οἱ χρονικὲς στιγμές μπορεῖ νά μετέχουν σέ περισσότερα τοῦ ἑνός εἶδη διάρκειας —δηλαδή, ὅπως εἶπαμε, οἱ διάρκειες ὑπερτίθενται— ὁ ρυθμὸς ροῆς πού μετέρχεται μιά δεδομένη διάρκεια δέν εἶναι πλήρως ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὸ ρυθμὸ πού μετέρχονται οἱ ὑπερτιθέμενες διάρκειες. Καί αὐτὸ εἶναι μιά ἄλλη ἐκφάνση τῆς πολυπλοκότητος πού χαρακτηρίζει τὶς ἀρθρώσεις μεταξὺ τῶν διαφορετικῶν «καθεστῶτων» χρόνου.

4) Ἀνισότροπος: Τὸ παρόν (τὸ ὁποῖο μποροῦμε προσωρινά νά ἐννοήσουμε ὡς τὴν ἐκάστοτε παρούσα «χρονικὴ στιγμή» ὅπως αὐτὴ καθορίζεται συμβατικά ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε παρούσα ἡμερομηνία —ὁ μὴ συμβατικός, ἐπιστημονικός, ὀρισμὸς τῆς «στιγμῆς» τοῦ ἱστορικοῦ - κοινωνικοῦ χρόνου θά ἀναφερθεῖ παρακάτω) διαχωρίζεται τὸ ἱστορικὸ παρελθὸν ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ μέλλον. Τὸ παρελθὸν συνιστᾷ τὸ χρόνο τοῦ τετελεσμένου, τὸ μέλλον, τὸ χρόνο τοῦ ἀσυντέλεστου. Ἡ δὲ ἀνισοτροπία τοῦ κοινωνικοῦ - ἱστορικοῦ χρόνου (ἢ ριζικὴ ἀσυμμετρία παρελθόντος / μέλλοντος) ἐγκοινοῦται σὲ τὸ τετελεσμένο δέν προσδιορίζει ποτὲ πλήρως τὸ ἀσυντέλεστο. Αὐτὸ θά συνέβαινε μόνον ἂν ἡ διαδικασία κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς ἐπαναλαμβανόταν ἀέναα πανομοιότυπα μὲ τὸν ἑαυτὸ τῆς, δημιουργώντας τὴν εἰκόνα μιᾶς καθολικῆς ἀπαρασάλευτης τάξεως ἢ ὁποία θά μποροῦσε νά διαταραχθεῖ μόνον ἀπὸ ἀπόλυτους «ἐξωγενεῖς» ὡς πρὸς αὐτὴ τὴ διαδικασία γεγονότα (φυσικὰ φαινόμενα, ἐξωγενεῖς παρεμβάσεις, δυστυχήματα κ.λπ.). Μιά τέτοια διαδικασία ἀναπαραγωγῆς καθιστᾷ τὸ μέλλον ἀπλή ἐπανάληψη τοῦ παρελθόντος, τὸν σχετικὸ κοινωνικὸ - ἱστορικὸ χρόνο «ἀκίνητο» καί τὴν ἀντίστοιχὴ κοινωνία, κοινωνία, ἀκριβῶς, «χωρὶς χρόνο».

Ὅμως ἡ διαδικασία κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς γενικά δέν ἐπαναλαμβάνει ἀρμονικά καί ἀπρόσκοπτα τὸν ἑαυτὸ τῆς. (Ἄλλωστε ἡ ἴδια ἡ ἐννοία «διαδικασία κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς» μπορεῖ νά συγκροτηθεῖ ὡς ἐννοία μόνον ἀφοῦ καταστῆ νοήσιμο τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἀρνήσεώς τῆς, δηλαδή μόνον ἀφοῦ πάψει ἡ διαδικασία κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς νά ἐκλαμβάνεται ἄρρητα ὡς αὐτονοήτως ἐξασφαλισμένη. Ἡ συγκρότηση αὐτῆς τῆς ἐννοίας σὲ ἐσωτερικὸ μιᾶς κοινωνίας «χωρὶς χρόνο» εἶναι ἀδύνατη). Στούς ταξικούς κοινωνικοὺς σχηματισμούς, δηλαδή στίς κοινωνίες πού ἀρθρώνονται στὴ βάση ἑνὸς συστατικοῦ γιὰ τὶς ἴδιες κοινωνικοὺς σχίσματος πού διαπερνᾷ τὰ πάντα (κοινωνίες πού ἀποτελοῦν

τὸ κύριο ἀντικείμενο τῆς ἐπιστημονικῆς «ἡπείρου» τῆς ἱστορίας) κάθε ἐπιμέρους στοιχεῖο, κάθε ὄνη τῆς διαδικασίας κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς, ἢ ἴδια αὐτὴ ἢ διαδικασία σὲ σύνολο τῆς ὅπως καί, ἀκόμη γενικότερα, κάθε τί πού τὸ ἤδη τετελεσμένο θέτει καί προβάλλει πρὸς συντέλεση συνιστᾷ, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, μὲ ρητὸ ἢ μὲ λανθάνοντα τρόπο, ἐπίδικο ἀντικείμενο τῶν καταστατικῶν ἀντίπαλων κοινωνικῶν τάξεων καί τῶν παράγωγων τῆς πάλης τους κοινωνικῶν δυνάμεων. Καί αὐτὸ σημαίνει πῶς ἡ ὑλικὴ πραγματοποίησις αὐτοῦ πού τὸ ἤδη τετελεσμένο θέτει σὲ ἐκάστοτε παρόν πρὸς συντέλεση δέν εἶναι ἀγνοητὸς ἀπορροεῖ νομοτελειακά ἀπὸ τὸ ἤδη τετελεσμένο ἀλλὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ δράσι πού ἀναπτύσσονται σχετικὰ κατὰ τὸ παρόν καί θά ἀναπτύξουν σχετικὰ σὲ μέλλον οἱ ἐνεχόμενες κοινωνικὲς δυνάμεις. Αὐτὴ ἢ δράσι, βέβαια, δέν εἶναι αὐτόνομη. Ἡ παρούσα καί ἡ μελλοντικὴ δράσι κάθε κοινωνικῆς δυνάμεις ὑπόκειται αὐστηρὰ στούς προσδιορισμοὺς τοῦ παρελθόντος. Ὅμως αὐτοὶ οἱ προσδιορισμοὶ εἶναι ἐγγενῶς ἀνίκανοι νὰ προκαταλάβουν πλήρως τὰ πρὸς κάθε κατεύθυνση δρῶν (τρόποι, μορφές, μέσα, ἔντασι κ.λπ.) τῆς δράσεως πού μέλλει νά ἀναπτύξει μιά κοινωνικὴ δύναμη κατὰ τὸν ἀγῶνα τῆς. Κι αὐτὸ γιὰ τὴν ἀντιδική μου ἀνᾶγνωσι τῆς Ἀλτουσεριανῆς ἐκδοχῆς (του), οἱ σχέσεις πού ὀρίζουν μιά κοινωνικὴ δύναμη ὡς «σ' ἓνα δεδομένο κοινωνικὸ σχηματισμὸ προικίζουν τὴ δύναμη αὐτὴ μ' ἓνα «δυναμικὸ» ἢ «ἀπόθεμα» δυνατοτήτων γιὰ πρωτοβουλίες, ἐμπνεύσεις, καινοτομίες κ.λπ. τὸ ὁποῖο ἐνεργοποιεῖται μόνον κατὰ τὸν ἀγῶνα καί μόνον μέσω τοῦ ἀγῶνα τῆς δυνάμεις αὐτῆς ἐναντίον στίς ἀντίπαλες δυνάμεις. Ὁ παρὼν δὲ ἀγῶνας μόνον σπάνια ἐξαντλεῖ τὸ «ἀπόθεμα» αὐτὸ (ἐξαφανίζοντας πλήρως τὴν ἀντίστοιχὴ κοινωνικὴ δύναμη ἢ, ἀντίστροφα, ἐξασφαλίζοντας τὴν ἀπόλυτὴ καί ὀριστικὴ κυριαρχία τῆς, δηλαδή ἐξαφανίζοντας πλήρως τοὺς ἀντιπάλους τῆς). Κατὰ τὸ ἐκάστοτε παρόν ἓνα τουλάχιστον μέρος τοῦ «ἀποθέματος» παραμένει γενικά λανθάνον —δηλαδή διαφεύγει τὴ σύλληψι τοῦ ἀπὸ τοὺς προσδιορισμοὺς τοῦ παρελθόντος— ἐπιτρέποντας τὴ συνέχισι τοῦ ἀγῶνα —στὴ μία ἢ τὴν ἄλλη διάρκειά— μὲ ἐντελῶς ἀπροσδόκητες μερικὲς φορές ἀντιστροφές. Ἐστὶ ἓνας ὀσοδήποτε δυσμενῆς συσχετισμὸς μπορεῖ πάντοτε, ἀργά ἢ γρήγορα, νά ἀνατραπεῖ καί μιά νικηφόρα ἐπανάσταση μπορεῖ πάντα νά χαθεῖ.

Τὰ παραπάνω δέν σημαίνουν, βέβαια, ὅτε πῶς τὸν ἐν λόγῳ «ἀπόθεμα» δημιουργεῖται ἐκ τοῦ μηδενὸς ἀποκλειστικά καί μόνον ἀπὸ τὸν ἀγῶνα ὅτε πῶς αὐτὸ εἶναι φύσει ἀπροσδιόριστο καί καθ' ἑαυτὸ μὴ γνωρίσιμο. Σημαίνουν μόνον πῶς, μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ἐννοιολογικοῦ συστήματος τῆς «ἡπείρου» τῆς ἱστορίας, τὸ ἀκριβὲς «βάθος» τοῦ «ἀποθέματος» πού χαρακτηρίζει μιά κοινωνικὴ δύναμη, ὡς ἐξαρτώμενο ἀπὸ τὸν παρόντα καί μέλλοντα ἀγῶνα τῆς δυνάμεις αὐτῆς, δέν μπορεῖ νά προσδιοριστεῖ παρά μετὰ τὸ ἱστορικὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ ἀγῶνα. Μέχρι τότε καμιά νίκη δέν εἶναι ἀμετάκλητη καί καμιά ἡττα δέν εἶναι ὀριστικὴ. Πέρα ἀπὸ ἐκεῖ, βέβαια, αὐτὸ τὸ ἐννοιολογικὸ σύστημα εἶναι ἢ ὀφείλει νά εἶναι σέ θέσι νά γνωρίσει τὸ μηχανισμό γέννησις, τὴν πορεία, τὶς ἐπιπτώσεις κ.λπ. κάθε πρωτοβουλίας ἢ καινοτομίας πού ἐμφανίζεται στὴ διάρκεια ἑνὸς κοινωνικοῦ ἀγῶνα, δηλαδή κάθε στοιχείου πού ἀναδύθηκε ἀπὸ τὸ ἐν λόγῳ «ἀπόθεμα». Μόνον πού αὐτὸ τοῦ γίνεται δυνατὸ μόνον κατόπιν ἐορτῆς.

Γιὰ νὰ συνοψίσουμε, εἶναι ἡ ὑπαρξι αὐτοῦ τοῦ «ἀποθέματος» καί ἡ ἐξάρτησι τῆς ἐμφάνισις τῶν στοιχείων ἀπὸ τὴν παρούσα (καί μελλοντικὴ) δράσι τῆς ἀντίστοιχης κοινωνικῆς δυνάμεις πού συνιστᾷ τὴν ἀνισοτροπία τοῦ κοινωνικοῦ - ἱστορικοῦ χρόνου διατηρώντας τὸ μέλλον πάντοτε (σχετικὰ μόνον καί ποτὲ ἀπόλυτα) ἀνοικτὸ. Μιά ἐκφάνσι αὐτῆς τῆς ἀνισοτροπίας εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι, πάντα κατὰ τὸν «ἱστορικὸ ὄλισθον», τὰ κοινωνικά φαινόμενα δέν διέπονται ἀπὸ ντετερμινιστικούς ἢ ἔστω πιθανοκρατικούς νόμους ἀλλὰ ἀπὸ τάσεις, ἢ ἐκπλήρωσι τῶν ὁποίων ἐξαρτᾶται πάντοτε ἀπὸ τὶς

ἐνεχόμενες κοινωνικές δυνάμεις και τή δράση τους, ἐνῶ εἶναι ἡ ἴδια αὐτή ἀνισοτροπία πού ἐπιτρέπει τήν ἄσκηση *πολιτικής πρακτικής*, δηλαδή τῆς πρακτικῆς πού ἔχει ὡς *ρητό* ἀντικείμενό της (αὐτό πού ἡ πρακτική αὐτή ὡς ἰδιαίτερη πρακτική μετασχηματίζει) τό συσχετισμό τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων κατά τή δράση τους.

Ἡ ἀνισοτροπία τοῦ κοινωνικοῦ - ιστορικοῦ χρόνου συνδέεται στενά μ' ἕνα ἀκόμη χαρακτηριστικό γνώρισμα τοῦ χρόνου αὐτοῦ τό ὁποῖο δέν βρίσκει τό ἀντίστοιχό του σέ κανένα ἀπό τά χαρακτηριστικά τοῦ φυσικοῦ χρόνου.

Ἐπομένως ὁ ἱστορικός - κοινωνικός χρόνος εἶναι:

5) Ἐνεξάντλητος σέ «βάθος»: Ὅπως μόλις εἶπαμε, κάθε κοινωνική δύναμη διαθέτει ἕνα «ἀπόθεμα» λανθάνουσων δυνατοτήτων τοῦ ὁποῖου τό συγκεκριμένο περιεχόμενο και τό ἀκριβές «βάθος» ὑπόκειται μὲν στοὺς προσδιορισμούς τοῦ παρελθόντος ἀλλά και ἐξαρτᾶται καθοριστικά ἀπό τήν παρούσα και μελλοντική δράση τῆς δυνάμεως αὐτῆς. Ἡ ἀνάδυση, τώρα, ἐνός *συγκεκριμένου* στοιχείου αἰτοῦ τοῦ «ἀποθέματος» κατά ἕναν ἀγῶνα συνιστᾶ μιά *νέα στιγμή* τοῦ κοινωνικοῦ - ιστορικοῦ χρόνου, δηλαδή μιά στιγμή ἡ ὁποία δέν περιέχεται στό χρόνο προβολῆς τῶν τάσεων πού διέπουν τόν κοινωνικό σχηματισμό, μιά στιγμή τήν ὁποία ἡ ἐκπλήρωση καμιάς ἀπό αὐτές τίς τάσεις δέν προϋποθέτει. Ἡ πάντοτε παρούσα δυνατότητα ἀνάδυσης τέτοιων νέων στιγμῶν πιστοποιεῖ ἀκριβῶς ὅτι ὁ ἱστορικός - κοινωνικός χρόνος χαρακτηρίζεται ὡς *ἴδιος ἀπό «βάθος»*⁷.

Ὅπως ἐπίσης μόλις εἶπαμε, τό ἐννοιολογικό σύστημα τῆς «ἠπείρου» τῆς Ἱστορίας εἶναι ἡ ὀφείλει νά εἶναι σέ θέση νά γνωρίσει —ἔστω μόνον ἐκ τῶν ὑστέρων— τόσο τό μηχανισμό ἀνάδυσης κάθε συγκεκριμένου στοιχείου ἀπό τά παραπάνω ὅσο και τήν παραπέρα πορεία του, τίς ἀμεσες συνέπειές του, τίς ἐπιπτώσεις του κ.λπ. Ὅμως ὑπάρχει πάντα ἡ δυνατότητα νά ἐμφανισθοῦν γεγονότα πού συνιστοῦν μὲν νέες στιγμές τοῦ ἱστορικοῦ - κοινωνικοῦ χρόνου ἀλλά τῶν ὁποίων οἱ *νομοτέλειες τῆς ἐμφάνισης* (ἀλλά ὄχι ἡ κοινωνική σημασιοδότηση, οἱ κοινωνικές συνέπειες και ἐπιπτώσεις) ὄχι μόνον δέν κυριαρχοῦν ἀπό καμιά ἀπό τίς τάσεις πού διέπουν τόν κοινωνικό σχηματισμό ἀλλά και δέν ὑπόκεινται καθόλου στή δράση τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων ὁσοδήποτε κι ἂν διασταλοῦν τά περιθώριά της. Τέτοια γεγονότα (δηλαδή κοινωνικά σημασιοδοτημένα συμβάντα) δημιουργοῦνται μὲ τήν ἐντελῶς ξαφνική ἐμφάνιση φυσικῶν, βιολογικῶν κ.λπ. φαινομένων (δηλαδή φαινομένων τῶν ὁποίων οἱ νομοτέλειες βρίσκονται καταστατικά ἐκτός τῆς γνωσιακῆς ἀρμοδιότητας τῆς «ἠπείρου» τῆς Ἱστορίας ὅπως, π.χ. μιά ἀπρόοπτη φυσική καταστροφή, ὁ αἰφνίδιος θάνατος ἐνός ἰσχυροῦ δικτάτορα κ.λπ.) τά ὁποία δέν ἔχουν ἤδη ὑπαχθεῖ ὅτε ὡς *ἀναμονές* στή διαδικασία κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς και εἶναι, κατά τοῦτο, ριζικά και ἀπολύτως ἀπροσδόκητα. Ἡ πάντοτε παρούσα δυνατότητα ἀνάδυσης νέων στιγμῶν τοῦ κοινωνικοῦ - ιστορικοῦ χρόνου μέσω τῆς ἐμφάνισης τέτοιων φαινομένων, δηλαδή φαινομένων πού δέν ἐντάσσονταν μέχρι τότε σέ ὅ,τι συνιστᾶ (ἢ συνιστοῦσε μέχρι τότε) τό *ἴδιο τό κοινωνικό*⁸ καθιστᾶ τό «βάθος» τοῦ ἱστορικοῦ - κοινωνικοῦ χρόνου ἀνεξάντλητο, δηλαδή ἐγγενῶς μὴ προσδιορίσιμο μέσα, στά ὅρια τοῦ κοινωνικοῦ.

Ἐπιστρέφοντας τώρα στήν ἕνα-πρός-ἕνα ἀντιστοιχίση τῶν γνωρισμάτων τοῦ ἱστορικοῦ - κοινωνικοῦ χρόνου μέ αὐτά τοῦ φυσικοῦ χρόνου διαπιστώνουμε πῶς ὁ ἱστορικός - κοινωνικός χρόνος:

6) Δέν εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπό τά (κοινωνικά - ιστορικά) φαινόμενα: Σέ ἀντίθεση μέ τό φυσικό χρόνο ὁ ἱστορικός - κοινωνικός χρόνος δέν εἶναι ἐσωτερικά ἀδιαφοροποίητος. Αὐτός εἶναι ἀσυνεχῆς, μὴ ὁμογενῆς ὡς πρὸς τίς στιγμές και

τίς διάρκειες, ἀνομοιόμορφα ρέων, ἀνισότροπος, μέ βάθος. Καί τά γνωρίσματά του αὐτά τόν καθιστοῦν ἐντελῶς ἀνίκανο νά συστήσει τό ἀδρανές πλαίσιο ἀναφορᾶς τῶν φαινομένων, τό οὐδέτερο «γῆπεδο» τῆς συντέλεσής τους, μιά ὑποκείμενη τῶν φαινομένων και ἀνεξάρτητη ἀπό αὐτά χρονική «εὐθεία». Ἐνα ἱστορικό - κοινωνικό φαινόμενο ἐξαρτᾶται συστατικά ἀπό τό «καθεστῶς» χρόνου πού τὸ προσιδιάζει, ὁ κοινωνικός - ἱστορικός χρόνος εἶναι ἀναπόσπαστα συνδεδεμένος μέ τά φαινόμενα και μετέχει οὐσιωδῶς στόν προσδιορισμό τῆς ἴδιας τους τῆς ταυτότητας. Καί αὐτό σημαίνει ὄχι μόνον ἀπλά πῶς ἕνα ἱστορικό - κοινωνικό φαινόμενο εἶναι ἀδιαχώριστο ἀπό τή χρονικότητά του (τό «καθεστῶς» χρόνου πού τό διέπει) και τή χρονολόγησή του (τά ὅρια τοῦ φαινομένου ὅπως τά προσδιορίζει αὐτό τό «καθεστῶς») ἀλλά και πῶς τό γίνεσθαι τοῦ φαινομένου αὐτοῦ δέν μπορεί νά διαχωρισθεῖ ἀπό τό εἶναι του, *πῶς ἕνα ἱστορικό - κοινωνικό φαινόμενο εἶναι πάντοτε φαινόμενο ἐν ἐξελίξει, πῶς τό εἶναι του εἶναι τό ἴδιο γίνεσθαι*.

Θά μπορούσαμε νά εἶχαμε συνοψίσει τά γνωρίσματα τοῦ φυσικοῦ χρόνου χαρακτηρίζοντάς τον —ὡς χρόνο ἀπολύτως ἀδιαφοροποίητο ἐσωτερικά και ὡς ἀπολύτως ἀνεξάρτητο ἀπό τά (φυσικά) φαινόμενα— *χρόνο ἀπλό*. Ἀντίστοιχα, μπορούμε νά συνοψίσουμε τά χαρακτηριστικά τοῦ κοινωνικοῦ - ἱστορικοῦ χρόνου ἐπισημαίνοντας ἕνα ἀκόμη γνώρισμά του, τό ὁποῖο ὄχι μόνον συμπυκνώνει ἀλλά και ἀποσαφηνίζει ὅλα τά χαρακτηριστικά αὐτά. Ὁ ἱστορικός - κοινωνικός χρόνος, ὡς χρόνος πολλαπλά διαφοροποιημένος ἐσωτερικά και ὡς ἀναπόσπαστα συνδεδεμένος μέ τά (ιστορικά - κοινωνικά) φαινόμενα, εἶναι χρόνος:

7) Σύνθετος⁹: Κατά τήν «ἠπείρου» τῆς Ἱστορίας, κάθε συγκεκριμένο κοινωνικό - ἱστορικό φαινόμενο, δηλαδή κάθε φαινόμενο στό ὁποῖο τό ἐννοιολογικό σύστημα αὐτῆς τῆς «ἠπείρου» ἀποδίδει μιά συγκεκριμένη ταυτότητα περιγράφοντάς το και διακρίνοντάς το ἀπό ἄλλα τέτοια φαινόμενα, δέν εἶναι ποτέ ἀπομονωμένο και αὐτοτελές ἀλλά σχετίζεται πάντοτε, συστατικά γιά τό ἴδιο, μέ τά ἄλλα φαινόμενα πού συναποτελοῦν τό σύνθετο δομημένο ὅλο ἐνός κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Καθῶς δέ τό φαινόμενο αὐτό, ὅπως ὅλα τά κοινωνικά - ἱστορικά φαινόμενα, εἶναι πάντοτε, ὅπως εἶπαμε, φαινόμενο ἐν ἐξελίξει, αὐτές οἱ συστατικές γιά τό ἴδιο σχέσεις του μέ τά ἄλλα φαινόμενα εἶναι σχέσεις *ἀλληλεπίδρασης*, δηλαδή αὐτές συνιστοῦν *παράγοντες τῆς δικῆς του ἐξέλιξης*. Τώρα, ὅπως τουλάχιστον ὑπαινιχθῆκαμε στά προηγούμενα, κάθε συγκεκριμένο ἱστορικό - κοινωνικό φαινόμενο (π.χ. αὐτό πού θά χαρακτηρίζαμε ἐμπειρικά ὡς μιά ἀπεργία, ὡς μιά πολιτική ἀλλαγῆ, ὡς μιά περίοδο οἰκονομικῆς ἀνάκαμψης, ὡς τήν κυρίαρχησιν κάποιων νέων ἀντιλήψεων, ὡς μιά μεταβολή τῶν ἠθῶν κ.λπ.) μετέρχεται τή δική του χρονικότητα, δηλαδή διέπεται ἀπό τό «καθεστῶς» χρόνου πού τὸ προσιδιάζει. Καί αὐτό τό «καθεστῶς» χρόνου δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά τό ἀποτέλεσμα τῆς *μεταγραφῆς* τῶν *σχέσεων τοῦ φαινομένου αὐτοῦ μέ τά φαινόμενα πού ἐπιδροῦν στήν ἐξέλιξή του στοὺς ὅρους πού ἀποδίδουν στό πρῶτο φαινόμενο, τή συγκεκριμένη του ταυτότητα*. Μέ ἄλλα λόγια, τά συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (ὄρια, εὐρος, εἶδος διάρκειας, ρυθμός ροῆς) τοῦ «καθεστῶτος» χρόνου πού ὀργανώνει τή διαδοχή τῶν καταστάσεων ἐνός φαινομένου συγκροτώντας ἡ «παρὰλειποντας» νά συγκροτήσει τά προσίδια στό φαινόμενο αὐτό γεγονότα δέν εἶναι παρά οἱ ἐκφάνσεις τῆς παρουσίας μέσα στό φαινόμενο αὐτό και μέ τούς ὅρους τῆς δικῆς του ταυτό-

8. Ἡ ἰδέα γιά μιά δύναμη, μιά θέληση ἢ ἕναν κόσμο πού ὑπερβαίνει ὅλα ὅσα κάνουν ἢ ἐπιθυμοῦν οἱ ἄνθρωποι —δηλαδή τό κοινό ὑπόβαθρο τῶν μυθολογιῶν και τῶν θρησκειῶν— ὅπως ἐπίσης και ἡ ἰδέα γιά τήν ὑπαρξή μιάς ἐξωτερικῆς, ἀνεξάρτητης ἀπό τοὺς ἀνθρώπους και τή δράση τους, πραγματικότητας πού βρίσκειται στή βάση τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἴσως συναντοῦν ἐδῶ τήν πρωταρχική τους ρίζα.

9. Ἡ παρουσίαση τοῦ «σύνθετου» χαρακτήρα τοῦ κοινωνικοῦ - ἱστορικοῦ χρόνου πού ἀκολουθεῖ στηρίζεται ἄμεσα στό σχετικό «σκιαγράφημα» τοῦ Ἀλτουσέρ στό *Lire le Capital*, ὁπ.π.

7. Αὐτή εἶναι ἡ βασική ἰδέα τοῦ Raymond. Σ' αὐτό δέ τό γνώρισμα ἀνάγει και μερικά ἀπό ὅσα ἤδη εἶπαμε γιά τήν ἀνισοτροπία τοῦ κοινωνικοῦ - ἱστορικοῦ χρόνου.

τητας των σχέσεων που τό συναρτούν με τά άλλα φαινόμενα του κοινωνικού δλου. Προκύπτει έτσι πώς ό σύνθετος χαρακτήρας του κοινωνικού - ιστορικού χρόνου, όπως τόν είδαμε μέχρις εδώ, είναι *συνέπεια του σύνθετου χαρακτήρα του κοινωνικού δλου* (του δλου που συνιστά έναν κοινωνικό σχηματισμό ή μία συνάρθρωση τέτοιων σχηματισμών), δηλαδή του γεγονότος ότι τά ιστορικά - κοινωνικά φαινόμενα δέν είναι απομονωμένα και αυτοτελή, αλλά σχετίζονται και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους (σωστότερα: *ορίζονται τά ίδια μέσα από τίς άμοιβαίες σχέσεις και αλληλεπιδράσεις τους*).

Όμως αυτές οι «πρώτης τάξης» σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών - ιστορικών φαινομένων που άποδίδουν σε κάθε τέτοιο φαινόμενο τή συγκεκριμένη του ταυτότητα και ορίζουν τό «καθεστώς» χρόνου που τό διέπει δέν έξαντλούν τήν πλέξη του κοινωνικού δλου. Πάντα σύμφωνα με τόν «ιστορικό ύλισμό» κατά τήν Άλτουσεριανή έκδοχή του, ένα ιστορικό - κοινωνικό φαινόμενο με δεδομένη ταυτότητα και υπό δεδομένο χρονικό «καθεστώς» δέν καθίσταται λόγω αυτού αυτοτελές αλλά σχετίζεται και αλληλεπιδρά, πάλι συστατικά για τό ίδιο, με τά άλλα φαινόμενα, επίσης με δεδομένη ταυτότητα και υπό δεδομένο χρονικό «καθεστώς», που συναποτελούν τό κοινωνικό δλο. Μέ άλλα λόγια, κάθε ιστορικό - κοινωνικό φαινόμενο όχι μόνο καθορίζεται «πρωτογενώς» από τά άλλα φαινόμενα κατά τόν προσδιορισμό τής ταυτότητάς του και του χρονικού «καθεστώτος» που τό διέπει¹⁰ αλλά και *επικαθορίζεται*, ως ήδη συγκροτημένο δλο, από αυτά. Αυτές οι «άνωτερης τάξης» (σε μαθηματική γλώσσα: μή γραμμικές) σχέσεις επικαθορισμού¹¹ δέν καθιστούν άπλως πίο πολύπλοκη τήν ύφανση του κοινωνικού δλου. Ή ύπαρξή τους επιπλέον άπαγορεύει σ' ένα κοινωνικό - ιστορικό φαινόμενο να έξελιχθεί εν πλήρει άυτονομία. Και αυτό γιατί άν όριζομε ως άυτονομία ενός φαινομένου τήν ικανότητά του να έξελισσεται υπό τούς όρους τής δικής του ταυτότητας, τότε αυτό που συνιστά τό μέτρο ή τό δείκτη αυτής τής άυτονομίας πρέπει να είναι, σύμφωνα με τά προηγούμενα, ό «βαθμός» πληρότητας τής «μεταγραφής» σ' αυτούς τούς όρους των σχέσεών του με τά άλλα φαινόμενα, δηλαδή αυτό που θα μπορούσαμε να άποκαλέσουμε «βαθμό άυτοτέλειας» του φαινομένου υπό τό συγκεκριμένο «καθεστώς» χρόνου που διέπει τήν έξέλιξή του. Και οι σχέσεις επικαθορισμού, *καθώς άφήνουν άποχρεωτικά πάντοτε κάτι έξω από αυτή τή «μεταγραφή»*, καθώς δηλαδή άπαγορεύουν σε κάθε φαινόμενο να γίνει ποτέ άπολύτως άυτοτελές, καθιστούν άκριβώς τήν όποια άυτονομία του φαινομένου άυτονομία πάντοτε μόνο σχετική. Ό δέ

σχετικός πάντοτε και ποτέ άπόλυτος χαρακτήρας αυτής τής άυτονομίας, δηλαδή ή συστατική για κάθε κοινωνικό - ιστορικό φαινόμενο με δεδομένη ταυτότητα έξάρτηση τής έξέλιξής του από τήν έξέλιξη των άλλων φαινομένων, δέν σημαίνει παρά τό ότι τό «καθεστώς» χρόνου που διέπει αυτή τήν έξέλιξη δέν είναι ούτε αυτό άυτοτελές, αλλά συναρθρώνεται, συστατικά για τό ίδιο, με τά «καθεστώτα» χρόνου που διέπουν τήν έξέλιξη των σχετιζομένων με αυτό φαινομένων. (Ή ύπέρθεση των διαρκειών που είδαμε στα προηγούμενα άποτελεί μία συγκεκριμένη έκφανση τέτοιων συναρθρώσεων). Έτσι τελικά ό κοινωνικός - ιστορικός χρόνος είναι σύνθετος όχι μόνο γιατί κάθε κοινωνικό - ιστορικό φαινόμενο είναι άναπόσπαστα συνδεδεμένο με τό «καθεστώς» χρόνου που τό διέπει και γιατί αυτό τό «καθεστώς» είναι πολλαπλά διαφοροποιημένο έξωτερικά, αλλά και γιατί αυτό τό «καθεστώς» δέν καθορίζεται ποτέ άυτοτελώς αλλά πάντοτε επικαθορίζεται από τά άλλα «καθεστώτα» χρόνου που συναρθρώνονται μαζί του.

Τά παραπάνω οδηγούν στον όρισμό τής στιγμής του ιστορικού - κοινωνικού χρόνου.

Μπορούμε να πούμε, πρώτα απ' όλα, πώς ή έξέλιξη ενός φαινομένου με δεδομένη ταυτότητα συνίσταται στη διαδοχή των καταστάσεών του. Τό «καθεστώς» χρόνου που διέπει αυτή τήν έξέλιξη όργανώνει αυτή τή διαδοχή καταστάσεων, ενώ κάθε τέτοια κατάσταση, συνιστώντας μία «τομή» τής έξέλιξης του φαινομένου, ορίζει άκριβώς, μία στιγμή τής. Όμως καθώς κανένα «καθεστώς» χρόνου δέν είναι άυτοτελές, αλλά συναρθρώνεται πάντα με τά «καθεστώτα» χρόνου που διέπουν τήν έξέλιξη των σχετιζομένων φαινομένων, μία τέτοια στιγμή δέν μπορεί ποτέ να άφορά τήν έξέλιξη ενός μόνο φαινομένου αλλά συνιστά ύποχρεωτικά «τομή» στην έξέλιξη όλων των σχετιζομένων φαινομένων, δηλαδή *στιγμή συνάρθρωσης* όλων των αντίστοιχων «καθεστώτων» χρόνου. Έτσι, καθώς μία στιγμή του κοινωνικού - ιστορικού χρόνου άρθρώνει πάντοτε στιγμές τής έξέλιξης περισσότερων φαινομένων, καθώς δηλαδή ό «καιρός» ενός φαινομένου δέν είναι ποτέ άποκλειστικά δικός του, αλλά πάντοτε συν-καιρός, μπορούμε να πούμε, παρετυμολογώντας, πώς ή στιγμή του κοινωνικού - ιστορικού χρόνου δέν μπορεί να όριστεί παρά ως *συγκυρία*. Ό κοινωνικός - ιστορικός χρόνος ό ίδιος συνίσταται λοιπόν στη διαδοχή συγκυριών και, κατά συνέπεια, μία έμπειρικά προσδιορισμένη στιγμή του, όπως μία ήμερομηνία, δέν μπορεί να έχει νόημα μέσα στα πλαίσια τής «ήπείρου» τής Ίστορίας παρά μόνον ως *συμβατικό όνομα* μιάς συγκυρίας.

ΜΕΡΙΚΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ή σύγκριση μεταξύ φυσικού και κοινωνικού - ιστορικού χρόνου που έπιχειρήσαμε στα προηγούμενα είχε ως ύπόβαθρο και γενικό πλαίσιο μία αντίληψη περί έπιστήμης, ή όποια μπορεί να συνοψισθεί στην έξής θέση: Κάθε έπιστήμη, ως φορέας άντικειμενικής γνώσης κάποιου μέρους του πραγματικού που ή ίδια άποτέμνει, συνιστά ένα «παιγνίδι» σχέσεων ανάμεσα σε τρία στοιχεία συστατικά για τήν ίδια: τό έννοιολογικό της σύστημα, τό άντικείμενό της και τίς προσίδες σ' αυτήν διαδικασίες έπιστημονικού πειραματισμού. Τά τρία αυτά στοιχεία δέν προϋπάρχουν τής αντίστοιχης έπιστήμης ούτε ορίζονται ανεξάρτητα τό ένα από τά άλλα. Αυτά προσδιορίζονται μόνον μέσα στο «παιγνίδι» και από τό «παιγνίδι» σχέσεων που συνιστά ή εν λόγω έπιστήμη ενώ, άντίστροφα, είναι αυτές οι σχέσεις άλληλοπροσδιορισμού που συγκροτούν αυτό τοϋτε τό «παιγνίδι». Ή λειτουργία δέ του «παιγνιδιού» συνίσταται στο ότι τό έννοιολογικό σύστημα τής έπιστήμης (οι έπί μέρους θεωρίες τής) παρέχουν τήν έπιστημονική γνώση του άντικειμένου τής (του μέρους του πραγματικού τό όποιο ή ίδια άποτέμνει) υπό τόν έλεγχο των

10. Ή διατύπωση αυτή δέν είναι τόσο άθωα όσο ίσως φαίνεται. Και αυτό γιατί άν όντως, όπως είπαμε, κάθε κοινωνικό - ιστορικό φαινόμενο ορίζεται —δηλαδή άποκτά τή συγκεκριμένη του ταυτότητα— μόνον από τίς σχέσεις του με άλλα κοινωνικά - ιστορικά φαινόμενα, τότε ό όρισμός του *όποιουδήποτε* κοινωνικού - ιστορικού φαινομένου προϋποθέτει πάντοτε ότι κάποια άλλα κοινωνικά - ιστορικά φαινόμενα έχουν ήδη όριστεί όποτε και καταλήγουμε σε φαύλο κύκλο. Ό κύκλος όμως αυτός είναι φαύλος μόνον υπό τή λανθάνουσα παραδοχή ότι τά «σύνθετα» κοινωνικά - ιστορικά φαινόμενα τελικά άνάγονται (ή όφείλουν να άνάγονται σε κάποια φαινόμενα «στοιχειώδη», δηλαδή σε κάποια «ελάχιστα» ή «άπλούστατα», μή άναγώγιμα παραπέρα, «δομικά στοιχεία», τά όποια με τίς σχέσεις τους, άδιάφορο πόσο πολύπλοκες, συνθέτουν τό κοινωνικό δλο. Και ή Άλτουσεριανή έκδοχή του «ιστορικού ύλισμού» αυτήν άκριβώς τήν παραδοχή άρνείται ρητά: Κανένα κοινωνικό - ιστορικό φαινόμενο δέν ορίζεται καθ' έαυτό ανεξάρτητα από τίς σχέσεις του με τά άλλα, κοινωνικο-ιστορικό φαινόμενο «στοιχειώδες», μή άναγώγιμο παραπέρα, δέν ύπάρχει, κάθε κοινωνικο-ιστορικό φαινόμενο είναι πάντοτε ήδη σύνθετο και ή άνάλυσή του στα στοιχεία τής ταυτότητάς του οδηγεί πάντοτε σε φαινόμενα έξίσου σύνθετα με αυτό. Και αυτά δέν σημαίνουν παρά τό ότι τό κοινωνικό δλο συνιστά *δομή*, δηλαδή δλον του όποιου κάθε στοιχείο ορίζεται μόνο από τή «θέση» του μέσα στη δομή, δηλαδή μόνο από τίς σχέσεις του με τά άλλα στοιχεία τής δομής.

προσίδων διαδικασιών επιστημονικού πειραματισμού. Κάθε συγκεκριμένη επιστήμη συνιστά μόνον ένα τέτοιο «παιγνίδι» (αυτό είναι το κοινό γνώρισμα των επιστημών, δηλαδή αυτό που μᾶς επιτρέπει νά τις ἀποκαλοῦμε ὄλες, ἀκριβῶς, ἐπιστήμες διακρίνοντάς τες ἀπό θεωρητικές κατασκευές πού δέν εἶναι) ἀλλά τό συγκεκριμένο ποιόν τῶν συστατικῶν στοιχείων καθεμιάς καί τό συγκεκριμένο εἶδος τῶν σχέσεων πού ἀλληλοπροσδιορίζουν τά στοιχεία αὐτά μπορεῖ νά διαφέρει καί κατά κανόνα διαφέρει οὐσιωδῶς ἀπό ἐπιστήμη σέ ἐπιστήμη.

Στά πλαίσια αὐτῆς τῆς ἀντίληψης (ἡ ὁποία προφανῶς δέν ἐξαντλεῖται στήν παραπάνω θέση), μποροῦν νά διακριθοῦν μέ αὐστηρό τρόπο τά κοινά ἐπιστημολογικά γνώρισμα τῶν ἐπιστημῶν —δηλαδή αὐτά πού χαρακτηρίζουν τό ἐπιστημονικό «παιγνίδι» στή γενικότητά του— ἀπό τά εἰδικά ἐπιστημολογικά γνώρισμα μιάς μόνον ἐπιστήμης ἢ οἰκογένειας ἐπιστημῶν. Σύμφωνα δέ πάντα μέ τήν ἴδια ἀντίληψη, αὐτή ἡ διάκριση δέν μπορεῖ παρά νά ὑπόκειται στούς σχετικούς καθορισμούς καί τίς σχετικές δεσμεύσεις τῆς ἐκάστοτε συγκυρίας. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ *σημερινή* περιγραφή, ὁσοδήποτε ἐξαντλητική καί πλήρης, τοῦ ἐπιστημονικοῦ «παιγνιδίου» δέν μπορεῖ νά ἀφορᾷ τελεσιδικία παρά μόνο τίς *ὑπάρχουσες σήμερα* ἐπιστήμες στό *σημερινό* στάδιο ἀνάπτυξής τους καί εἶναι ἐγγενῶς ἀνίκανη νά προκαταλάβει τά γνώρισμα τῶν ἐπιστημῶν πού *μέλλουν* νά γεννηθοῦν καί τίς ἀλλαγές πού αὐτά ἐνδέχεται νά ἐπιβάλλουν στήν περιγραφή αὐτή.

Μέ αὐτά δεδομένα καί ἀφοῦ δεχθοῦμε χωρίς ἀπόδειξη ὅτι τόσο ἡ Φυσική ὡς καί ὁ «ιστορικός ὕλισμός» μποροῦν ὄντως νά περιγραφοῦν στούς ὅρους τοῦ ἐπιστημονικοῦ «παιγνιδίου», θά δεῖξουμε ἀμέσως ὅτι «προβλεψιμότητα» καί «ἐπιναληψιμότητα» συνιστοῦν ἐπιστημολογικά γνώρισμα εἰδικά τῆς Φυσικῆς (καί κάποιων συγγενῶν τῆς φυσικῶν ἐπιστημῶν) καί ὄχι τοῦ ἐπιστημονικοῦ «παιγνιδίου» στή γενικότητά του. Ὅπως ἀναφέραμε στήν Εἰσαγωγή, τά γνώρισμα αὐτά ἀπορρέουν ἀπό τό ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τῆς ἔννοιας τοῦ φυσικοῦ χρόνου καί συγκεκριμένα ἀπό αὐτό πού ὀνομάσαμε ἀνεξαρτησία τοῦ φυσικοῦ χρόνου ἀπό τά (φυσικά) φαινόμενα ἢ ἀπόλυτη οὐδετερότητα του ἀπέναντί τους. Κατ' ἀντιδιαστολή, ἡ ἔννοια τοῦ κοινωνικοῦ - ιστορικοῦ χρόνου ἀποδίδει κάποια ἄλλα πολύ διαφορετικά ἐπιστημολογικά γνώρισμα στόν «ιστορικό ὕλισμό» τά ὁποῖα καί θά ἀναφέρουμε συνοπτικά στό τέλος.

Ἀρχίζουμε ἐπιαναλαμβάνοντας ὅτι ἡ ἐξέλιξη ἑνός μεταβαλλομένου φαινομένου συνίσταται στή διαδοχή τῶν καταστάσεων του, διαδοχή ἢ ὁποία ὑπόκειται σ' ἕνα σύνολο παραγόντων πού ἀρθρώνονται καί ἀλληλεπιδροῦν μεταξύ τους. Ἡ ἐξέλιξη τοῦ φαινομένου (δηλαδή αὐτή ἡ διαδοχή) διέπεται πάντοτε ἀπό τόν προσίδιο στό φαινόμενο αὐτό χρόνο. Ἄν τώρα τό φαινόμενο εἶναι αὐτόνομο, δηλαδή ἡ ταυτότητα του προσδιορίζεται αὐτοτελῶς καί ἐξαντλεῖ ὅλους τούς παράγοντες πού ἐπιδροῦν στήν ἐξέλιξή του χωρίς νά ἀφήνει κανένα «ὑπόλοιπο» σχέσεων μέ φαινόμενα διαφορετικῆς ταυ-

τητας, τότε ὁ προσίδιος χρόνος τοῦ φαινομένου δέν συνιστᾷ ὁ ἴδιος, ὅπως εἶπαμε, παράγοντα τῆς διαδοχῆς τῶν καταστάσεων του, ἀλλά εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπό τό φαινόμενο καί οὐδέτερος ἀπέναντί του. Σέ μιά τέτοια περίπτωση μποροῦμε νά ποῦμε μέ σχῆμα ὀξύμωρο, πῶς ἡ χρονική ἐξέλιξη ἑνός φαινομένου (ἡ διαδοχή τῶν καταστάσεων του) εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τό χρόνο.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ γνωσιακή ἰδιοποίηση τῆς ἐξέλιξης ἑνός μεταβαλλομένου φαινομένου ἀπό μιά ἐπιστήμη (σαφέστερα: ἀπό μιά συγκεκριμένη θεωρία μιάς δεδομένης ἐπιστήμης) συνίσταται στήν πλήρη ὑπαγωγή τοῦ φαινομένου καί ὄλων τῶν παραγόντων πού συμβάλλουν στή διαδοχή τῶν καταστάσεων του στό «παιγνίδι» τῶν συστατικῶν στοιχείων τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς (καί εἰδικότερα τῆς συγκεκριμένης θεωρίας τῆς). Κατά τήν ὑπαγωγή αὐτή, ἡ ταυτότητα τοῦ φαινομένου, οἱ παράγοντες τῆς ἐξέλιξής του καί οἱ τρόποι συνάρθρωσης αὐτῶν τῶν παραγόντων ἀποδίδονται στούς ὅρους τοῦ ἀντίστοιχου ἐννοιολογικοῦ συστήματος, δηλαδή ὡς ἔννοια καί σχέσεις ἔννοιῶν. Μέ δεδομένο ὅτι τό φαινόμενο εἶναι μεταβαλλόμενο, ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς ἔννοιες ὑπάρχει πάντοτε μιά ἔννοια ἢ ὁποία ἀποδίδει μέσα στά πλαίσια τοῦ συστήματος καί, μέ τούς ὅρους του, τόν χρόνο πού διέπει τό φαινόμενο.

Ἡ προβλεπτική ἰκανότητα, τώρα, μιάς ἐπιστημονικῆς θεωρίας ὀρίζεται γενικά ὡς ἐξῆς: Ἄν μιά ὁποιαδήποτε κατάσταση (ἢ ὁποία μπορεῖ συμβατικά νά ὀνομασθεῖ «ἀρχική») ἑνός μεταβαλλομένου φαινομένου πού ὑπόκειται στή γνωσιακή ἀρμοδιότητα αὐτῆς τῆς θεωρίας εἶναι πλήρως (μέ τά κριτήρια τῆς δεδομένης ἐπιστήμης) προσδιορισμένη τότε ἡ θεωρία αὐτή (ἀκριβέστερα: οἱ σχέσεις πού συνιστοῦν τό ἐννοιολογικό της σύστημα, δηλαδή οἱ «νόμοι» τῆς) ἔχει τήν ἰκανότητα νά προσδιορίσει ἐξίσου πλήρως τήν ὁποιαδήποτε διάδοχη κατάσταση (ἢ ὁποία συμβατικά ὀνομάζεται «τελική» καί ἡ ὁποία μπορεῖ νά εἶναι τόσο «προηγούμενη» ὅσο καί «ἐπόμενη» ἂν ὁ χρόνος εἶναι ἰσότροπος). Μέ ἄλλα λόγια, ἡ «προβλεψιμότητα» μιάς ἐπιστημονικῆς θεωρίας ἐγκρίεται στήν ἰκανότητά της νά ἰδιοποιεῖται γνωσιακά τή διαδοχή δύο οἰωνδήποτε καταστάσεων ἑνός φαινομένου τῆς ἀρμοδιότητάς της μέ μόνο ἐφόδιο τόν πλήρη προσδιορισμό τῆς ἀφετηρίας αὐτῆς τῆς διαδοχῆς. Ἄλλά, σύμφωνα μέ τά παραπάνω, ἂν ὁ χρόνος πού διέπει τήν ἐξέλιξη ἑνός φαινομένου εἶναι οὐδέτερος ἀπέναντί του, δηλαδή δέν συνιστᾷ παράγοντα τῆς διαδοχῆς τῶν καταστάσεων τοῦ φαινομένου, τότε ἡ γνωσιακή ἰδιοποίηση αὐτῆς τῆς διαδοχῆς δέν ἐνέχει τό χρόνο. Καθώς δέ ἡ διαδοχή δύο καταστάσεων ἑνός φαινομένου δέν μπορεῖ νά γίνει συγκεκριμένη ἂν δέν προσδιοριστεῖ πλήρως ἡ ἀφετηρία της, ἡ γνωσιακή ἰδιοποίηση αὐτῆς τῆς διαδοχῆς δέν μπορεῖ παρά νά ὑπόκειται σέ αὐτόν τόν προσδιορισμό. Ἄλλά, αὐτό τελικά δέν εἶναι παρά τό συμπέρασμα πού ἀναζητούσαμε: Ἄν ὁ χρόνος πού διέπει τήν ἐξέλιξη ἑνός φαινομένου εἶναι οὐδέτερος ἀπέναντι στό φαινόμενο, τότε ἡ ἐπιστημονική θεωρία τοῦ φαινομένου αὐτοῦ χαρακτηρίζεται ἀπό «προβλεψιμότητα». Καί ὁ φυσικός χρόνος, ὅπως εἶδαμε εἶναι οὐδέτερος ὡς πρός τά φυσικά φαινόμενα: ἄρα οἱ φυσικές θεωρίες δέν μποροῦν παρά νά διαθέτουν προβλεπτική ἰκανότητα. Προκύπτει λοιπόν πῶς ἡ «προβλεψιμότητα» πολὺ ἀπέχει ἀπό τό νά ἀποτελεῖ τό ὄξύ καί ἀκαταμάχητο ἐκεῖνο κριτήριο πού διαχωρίζει ὀριστικά καί ἀμετάκλητα τή γνήσια ἐπιστήμη ἀπό τούς σφετεριστές τῶν τίτλων της. Αὐτή δέν εἶναι παρά ἀπλή συνέπεια τῆς «φτώχειας» τῆς ἀντίστοιχης ἔννοιας χρόνου καί οἱ ὑπερφιάλες βλέψεις της στήν πραγματικότητα χωροῦν μέσα στά περιθώρια μιάς σχεδόν ταυτολογίας: Μιά θεωρία ἔχει προβλεπτική ἰκανότητα ἂν ὁ χρόνος δέν ἀποτελεῖ παράγοντα ἐξέλιξης τῶν φαινομένων τῆς ἀρμοδιότητάς της, δηλαδή ἂν ἡ χρονική ἐξέλιξη τῶν φαινομένων εἶναι —μέ τό νόημα πού προσδιορίσαμε— ἀνεξάρτητη ἀπό τό χρόνο. Παρ' ὅλα αὐτά ὁμως, ὅπως ξέροῦμε ἀπό τή Φυσική, ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου δέν ἀχρηστεύεται. Στίς περιπτώσεις τέτοιων θεωριῶν, αὐτή ἀποτελεῖ ἕνα δείκτη, μιά

11. Οἱ σχέσεις ἐπικαθορισμοῦ, ὡς σχέσεις πού συναρθρώνουν, κατά συστατικό γιά τά ἴδια τρόπο, φαινόμενα πάντοτε ἤδη σύνθετα, εἶναι οἱ «ἀνώτερης τάξης» σχέσεις σχέσεων πού καθιστοῦν τήν ἴδια τή δομή τοῦ κοινωνικοῦ ὄλου *δομῆ σύνθετη*. Ἐπιπλέον δέ, πάντε κατά τόν Ἄλτουσερ, ἡ δομή αὐτή εἶναι καί δομή πάντοτε *ἐσωτερικά ἱεραρχημένη*. Οἱ σχέσεις καθορισμοῦ καί ἐπικαθορισμοῦ πού τή συνιστοῦν ἀφ' ἑνός ὀρίζουν τρεῖς «βαθμίδες» ἢ «ἐπίπεδα» —τό οικονομικό, τό πολιτικό καί τό ἰδεολογικό— καί ἀφ' ἑτέρου καθιστοῦν τό οικονομικό ἐπίπεδο, ἐπίπεδο πάντα *τελεσιδικία* καθοριστικό (καθοριστικό «σέ τελευταία ἀνάλυση»), δηλαδή ἐπίπεδο τό ὁποῖο καθορίζει σέ κάθε συγκεκριμένη περίπτωση (σέ κάθε κοινωνικό σχηματισμό ἢ συνάρθρωση τέτοιων σχηματισμῶν) ποῖο ἐπίπεδο (τό ἴδιο ἢ ἄλλο) καθορίζει κυριαρχικά τά ὑπόλοιπα. Κατά τήν Ἄλτουσεριανή ἐκδοχή τοῦ «ιστορικοῦ ὕλισμοῦ» λοιπόν, τό κοινωνικό ὄλον δέν συνιστᾷ ἀπλῶς δομή· αὐτό εἶναι πάντοτε μιά σύνθετη, ἱεραρχημένη δομή μέ τελεσιδικία καθοριστικό τό οικονομικό ἐπίπεδό της.

παράμετρο, τὴν ἀνεξάρτητη «μεταβλητὴ» ποὺ ἀπλῶς ὀνομάζει τὶς καταστάσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες διέρχεται ἡ ἐξέλιξη ἐνὸς φαινομένου. Καὶ τὸ ὄνομα αὐτὸ, ὅπως κάθε ὄνομα, εἶναι συμβατικό: Ὁ χρόνος ξεκινᾶ ἀπὸ μιὰ συμβατικὴ ἀφετηρία καὶ μετρεῖται μὲ ἓνα συμβατικὸ μέτρο.

Ἡ ἀπόδειξη ὅτι ἡ ἐπαναληψιμότητα τῶν προσίδων σὲ μιὰ ἐπιστὴμη διαδικασιῶν ἐπιστημονικοῦ πειραματισμοῦ —τὸ ἄλλο δὴθεν ἀκαταμάχητο κριτήριό τῆς ἐπιστημονικότητας ἐν γένει καὶ ἐπισειώσιμο φόβητρο στὶς θεωρίες ποὺ δὲν αἰρῶνται στὸ ὕψος του— ἀποτελεῖ ἐπίσης συνέπεια τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς ἀντίστοιχης ἔννοιας χρόνου ἀκολουθεῖ ἓναν ἐντελῶς ὁμοιο δρόμο: Ἄν ὁ χρόνος (καὶ ὁ χῶρος) ποὺ προσιδιάζει στὴν ἐπιστὴμη αὐτὴ εἶναι ἐσωτερικὰ ἀπολύτως ἀδιαφοροποίητος καὶ οὐδέτερος ἀπέναντι στὰ φαινόμενα τῆς ἀρμοδιότητάς της, δηλαδή ἂν τὰ φαινόμενα αὐτὰ εἶναι μὴ χρονολογήσιμα καὶ μὴ ἐντοπίσιμα, τότε τὸ καθένα μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ ὅπουδῆποτε καὶ νὰ ἐξελιχθεῖ ὅποτεδῆποτε χωρὶς νὰ ἀλλάξει κανένα ἀπολύτως στοιχεῖο τῆς ταυτότητάς του. Ὅποτε μιὰ διαδικασία ἐπιστημονικοῦ πειραματισμοῦ —ἡ ὁποία συνίσταται ἀκριβῶς στὴν παραγωγή ἢ στὴν παρακλούθηση ἐνὸς τέτοιου φαινομένου ὥστε νὰ ἐλεγχθεῖ κατὰ πόσον ἱκανοποιεῖται ἀπὸ αὐτὸ μιὰ συγκεκριμένη σχέση τοῦ ἀντίστοιχου ἐννοιολογικοῦ συστήματος— μπορεῖ νὰ ἐπαναλαμβάνεται ἔσαεὶ καὶ παντοῦ μὲ τὰ ἴδια ἀποτελέσματα.

Θὰ ὀλοκληρώσουμε, ὅπως εἶπαμε, τὴν ἤδη μακρὴν παρὸν κείμενο παραθέτοντας συνοπτικὰ ἐκεῖνα τὰ ἐπιστημολογικὰ γνωρίσματα τοῦ «ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ» ποὺ ἀπορρέουν λίγο-πολύ ἄμεσα ἀπὸ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῆς ἔννοιας τοῦ ἱστορικοῦ - κοινωνικοῦ χρόνου ὅπως τὰ ἐκθέσαμε στὰ προηγούμενα. Εἶναι πασίγνωστο πῶς ὅλα τὰ γνωρίσματα αὐτὰ μὲ τὴν μιὰ ἢ τὴν ἄλλη διατύπωση, ἔχουν ἀποτελέσει στὸ παρελθόν καὶ συνεχίζουν ἀκόμη νὰ ἀποτελοῦν ἀντικείμενο ὄχι μόνον μεγάλων καὶ ζωηρῶν θεωρητικῶν συζητήσεων ἀλλὰ καὶ δεξυτάτων πολιτικῶν ἀντιπαραθέσεων. Ὅμως αὐτές οἱ συζητήσεις καὶ ἀντιπαραθέσεις πολὺ ἀπέχουν ἀπὸ τὸ νὰ υἰοθετοῦν ὄλες τὴ θεμελιακὴ Ἀλτουσεριανὴ θέση κατὰ τὴν ὁποία ὁ «ἱστορικός ὕλισμός» συνιστᾶ τὴν ἐπιστημονικὴ «ἡπειρο» τῆς Ἱστορίας καὶ τοῦ κοινωνικοῦ καὶ νὰ ἐντάσσονται στὸ πλαίσιο ποὺ αὐτὴ ὀρίζει. Ἄντίθετα, αὐτές ἐνέχουν πολὺ διαφορετικὲς καὶ συχνὰ ἀντιφατικὲς μεταξὺ τους ἀντιλήψεις ὄχι μόνον γιὰ τὸ συγκεκριμένο κάθε φορά ἀντικείμενο τῆς διαμάχης ἀλλὰ, ὅπως εἶδαμε στὴν Εἰσαγωγή, καὶ γιὰ αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ τὸ θεωρητικὸ καθεστῶς τοῦ «ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ», ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ὀρθὴ γραμμὴ ἐρμηνείας τοῦ μαρξισμοῦ γενικότερα. Ἐδῶ θὰ ἀποφύγουμε κάθε ἀναφορά σὲ αὐτές τὶς διαμάχες καὶ θὰ προσπαθήσουμε μόνον νὰ συναρτήσουμε τὰ ἐν λόγω γνωρίσματα μὲ τὴν θεμελιακὴ Ἀλτουσεριανὴ θέση, δηλαδή νὰ τὰ συναγάγουμε ὡς ἰδιαίτερα ἐπιστημολογικὰ, ἀκριβῶς, γνωρίσματα τῆς ἐπιστημονικῆς «ἡπείρου» τῆς Ἱστορίας.

Τὰ γνωρίσματα αὐτὰ, ὅπως ἀπορρέουν ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἔννοιας τοῦ ἱστορικοῦ - κοινωνικοῦ χρόνου, συνοψίζονται στὰ παρακάτω:

1. Σχετικὰ μὲ τὸ «βάθος» τοῦ ἱστορικοῦ - κοινωνικοῦ χρόνου. Ἄν ὁ ἱστορικός - κοινωνικός χρόνος δὲν εἶχε «βάθος», τότε οἱ τάσεις ποὺ διέπουν κάθε δεδομένο κοινωνικὸ σχηματισμὸ θὰ ἐκπληρώνονταν στὸ μέλλον ὅπως ἔχουν καὶ ὁ «ἱστορικός ὕλισμός» θὰ διέθετε κάποιας μορφῆς προβλεπτικὴ ἱκανότητα. Ἄλλωστε, ὑπὸ τὴν καθοριστικὴ προϋπόθεση αὐτῆς τῆς ἔλλειψης, ὁ «ἱστορικός ὕλισμός» ὄντως διαθέτει μιὰ τέτοια ἱκανότητα: Ἄν α) οἱ τάσεις ποὺ διέπουν ἓνα κοινωνικὸ σχηματισμὸ, μέσα στὸ σύνολο τῶν ὄρων συνάρθρωσής τους, εἶναι γνωστές καὶ β) ἡ παρούσα κατάσταση τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ εἶναι πλήρως (μὲ τὰ κριτήρια τοῦ «ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ») προσδιορισμένη, τότε, ὑπὸ τὴν ἀπόλυτη προϋπόθεση ὅτι ἡ δράση τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων θὰ παραμείνει αὐστηρὰ μέσα στὰ ὄρια ποὺ ὀρίζει ἡ ἐκπλήρωση αὐτῶν τῶν τάσεων, γενικοῦ χαρακτήρα προβλέψεις, ὅπως π.χ.

ὅτι ἡ παρούσα οικονομικὴ κρίση θὰ συνεχισθεῖ ἢ ὅτι τὸ τάδε κόμμα θὰ κερδίσει τὶς ἐπόμενες ἐκλογές, εἶναι ἐπιστημολογικὰ ἀπολύτως νόμιμες καὶ στὴν πράξη πλήρως ἐπαληθεύσιμες. Ἡ ὑπαρξὴ ὅμως «βάθους», δηλαδή ἡ πάντοτε παρούσα δυνατότητα νὰ ἀναδυθοῦν νέες στιγμὲς τοῦ κοινωνικοῦ - ἱστορικοῦ χρόνου, ὄχι μόνον καθιστᾶ τὸν «ἱστορικό ὕλισμό» ἀνίκανο, ὅπως εἶδαμε, νὰ προβλέπει τὸ μέλλον, ἀλλὰ καὶ συναρτᾶ μὲ αὐτὸ τὸ μέλλον τὴν ἴδια τὴ γνώση τοῦ παρελθόντος ποὺ αὐτὸς νομιμοποιεῖται κατ' ἀρχὴν νὰ παρέχει: Ἡ ἀνάδυση μιᾶς νέας στιγμῆς τοῦ κοινωνικοῦ - ἱστορικοῦ χρόνου δὲν ἀλλάζει βέβαια τὸ ἤδη τετελεσμένο. Τὸ μόνον ποὺ μπορεῖ νὰ ἀλλάξει εἶναι τὴν κοινωνικὴ σημασιολόγησι κάποιου μέρους αὐτοῦ τοῦ τετελεσμένου, δηλαδή τὶς ἐστὶ ἢ ἀλλιῶς δρῶσες κατὰ τὸ παρὸν ἀντιλήψεις γιὰ τὸ παρελθόν. Ὅμως μιὰ τέτοια ἀνάδυση θέτει ἀφ' ἑαυτῆς ἓνα νέο ἐρώτημα στὴν «ἡπειρο» τῆς Ἱστορίας: Γιατί τὸ συγκεκριμένο στοιχεῖο τοῦ παρελθόντος «ἀποθέματος» τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων ἀναδύθηκε ὅταν ἀναδύθηκε (συνιστώντας ἐστὶ τὴν νέα στιγμή τοῦ κοινωνικοῦ - ἱστορικοῦ χρόνου) καὶ ὄχι πῶς πρὶν, ποῖα εἶναι ἡ γενεαλογία του, τί ἐμπόδιζε μέχρι τότε τὴν ἀνάδυσή του κ.ο.κ. Ἡ δὲ προσπάθεια ἀπάντησης σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει τὸν «ἱστορικό ὕλισμό» στὸν ἐντοπισμὸ κάποιων τάσεων ποὺ παρέμεναν μέχρι τότε ἀόρατες γιὰ τὸν ἴδιο (μιὰ νέα κοινωνικὴ σημασιολόγησι τοῦ παρελθόντος ἀποτελεῖ κατὰ κανόνα ἰσχυρὴ ἐνδειξη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς τέτοιας τάσης) καὶ κατὰ συνέπεια σὲ μιὰ λίγο ἢ πολὺ σημαντικὴ ἀλλαγὴ τῆς γνώσης τοῦ παρελθόντος ποὺ αὐτὸς παρέχει. Μποροῦμε νὰ ποῦμε λοιπὸν πῶς, γιὰ τὸν «ἱστορικό ὕλισμό» ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση τοῦ παρελθόντος ὑπόκειται στὸ μέλλον, πῶς ἡ ἐπιστημολογικὴ σκοπιὰ τοῦ «ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ» εἶναι ἡ σκοπιὰ τοῦ μέλλοντος.

2) Σχετικὰ μὲ τὴν συστατικὴ ἐξάρτησι τῶν κοινωνικῶν - ἱστορικῶν φαινομένων ἀπὸ τὸν κοινωνικό - ἱστορικό χρόνο. Ὅπως εἶπαμε, κάθε κοινωνικό - ἱστορικό φαινόμενο ἐξαρτᾶται συστατικὰ γιὰ τὸ ἴδιο ἀπὸ τὸ «καθεστῶς» χρόνου ποὺ τὸ διέπει, δηλαδή, γιὰ τὸν «ἱστορικό ὕλισμό», ἓνα κοινωνικο-ἱστορικό φαινόμενο εἶναι πάντοτε φαινόμενο ἐν ἐξελίξει. Ὅμως, πάντα σύμφωνα μὲ τὸ ἐννοιολογικὸ σύστημα τοῦ «ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ», σὲ ταξικούς κοινωνικούς σχηματισμοὺς αὐτὴ ἡ πρότασις δὲν μπορεῖ ποτέ νὰ εἶναι καθολικὴ ἀποδεκτὴ καὶ ἄρα ὁ ἴδιος ὁ «ἱστορικός ὕλισμός» δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἰδεολογικὰ οὐδέτερος: Τὸ καταστατικὸ κοινωνικὸ σχῆμα ποὺ συνιστᾶ ἓνα ταξικὸ κοινωνικὸ σχηματισμὸ ὀρίζει δύο θεμελιώδεις, ἀντίθετες μεταξὺ τους, ἰδεολογικὲς ὀπτικές ἐπὶ αὐτοῦ τοῦ σχηματισμοῦ συνολικὰ τὴν ὀπτικὴ ποὺ συνδέεται μὲ τὰ συμφέροντα ἀναπαραγωγῆς τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ ὡς τοῦ συγκεκριμένου ταξικοῦ σχηματισμοῦ (τὴν ὀπτικὴ συντήρησης τοῦ ὑπάρχοντος καθεστῶτος), καὶ τὴν ὀπτικὴ ποὺ συνδέεται μὲ τὰ συμφέροντα μετασχηματισμοῦ αὐτοῦ τοῦ σχηματισμοῦ ὡς τοῦ συγκεκριμένου ταξικοῦ σχηματισμοῦ (σήμερα: τὴν «ὀπτικὴ τοῦ προλεταριάτου»). Μὲ βάση δὲ τὴν θεωρίαν τῆς ἰδεολογίας ποὺ ἐνέχει ὁ «ἱστορικός ὕλισμός», μπορεῖ νὰ δειχθεῖ ὅτι ἡ πρώτη ὀπτικὴ εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ «βλέπει» τὰ κοινωνικά - ἱστορικά φαινόμενα ὡς οὐσιωδῶς ἀμετασχημάτιστα, ὡς κατὰ βάσιν «ἀκίνητα», ὡς εἶναι, ἐνῶ ἡ δεύτερη εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ τὰ «βλέπει» ὡς φύσει μετασχηματίσιμα, ὡς ἐν ἐξελίξει, ὡς γίνεσθαι. Ὁ «ἱστορικός ὕλισμός» δὲν εἶναι ἰδεολογικὰ οὐδέτερος γιατί ἀκριβῶς μεροληπτῆ ἐγγενῶς ὑπὲρ τῆς δευτέρης ὀπτικῆς. Ἄν δὲ συνεχίσουμε νὰ δεχόμεσθε ὅτι ὁ «ἱστορικός ὕλισμός» συνιστᾶ ὄντως τὴν ἐπιστημονικὴ «ἡπειρο» τῆς Ἱστορίας, δηλαδή ὅτι αὐτὸς παρέχει τὴν ἀντικειμενικὴ γνώση τῶν ἱστορικῶν - κοινωνικῶν φαινομένων, τότε τὰ παραπάνω σημαίνουν ὅτι μόνον αὐτὴ ἡ δεύτερη ἰδεολογικὴ ὀπτικὴ εἶναι ἱκανὴ νὰ στηρίξει ἐν προκειμένῳ ἀντικειμενικὴ γνώση ἢ, σὲ σχῆμα δεξύμωρο, ὅτι ὁ ἱστορικός ὕλισμός εἶναι ἀντικειμενικός μόνον ἐπειδὴ αὐτὸς μεροληπτῆ (ὅπως μεροληπτῆ) ἰδεολογικὰ. Βλέπουμε λοιπὸν πῶς ἡ ἐπιστημολογικὴ σκοπιὰ τοῦ «ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ» δὲν εἶναι ἀπλὰ μιὰ ταξικὰ οὐδέτερη σκοπιὰ τοῦ μέλλοντος. Αὐτὴ εἶναι ταυτόρονα ἡ ἰ-

δεολογική σκοπιά του προλεταριάτου ή, σέ δρους μέλλοντος, *ή σκοπιά του κομμουνισμού*¹².

3) Σχετικά με την ανισοτροπία του κοινωνικού - ιστορικού χρόνου. Είπαμε στά προηγούμενα ότι η ανισοτροπία του κοινωνικού - ιστορικού χρόνου επιτρέπει την άσκηση πολιτικής πρακτικής, δηλαδή της πρακτικής με αντικείμενο τό συσχετισμό των κοινωνικών δυνάμεων κατά τή δράσή τους. Όπως δέ είναι προφανές, ή άσκηση αυτής της πρακτικής έχει ως αποτέλεσμα (καί άρα αυτή ή πρακτική έχει ως στόχο) μία μετατόπιση της συγκυρίας, μετατόπιση που γίνεται πάντοτε προς όφελος κάποιων κοινωνικών δυνάμεων καί εις βάρος κάποιων άλλων. Δεδομένης της ύπαρξης του καταστατικού κοινωνικού σχίσματος, κάθε τέτοια μετατόπιση, τελικά, είτε ένισχυει είτε εξασθενίζει¹³ τή συνολική διαδικασία άναπαγωγής του αντίστοιχου ταξικού κοινωνικού σχηματισμού. Σύμφωνα δέ με τά παραπάνω, ή ιδεολογική όπτική του «ιστορικού ύλισμού» δέν μπορεί παρά να «έννοεί» έγγενώς τή δεύτερη πολιτική κατεύθυνση, δηλαδή να «βλέπει» πώς μόνον αυτή του προσιδιάζει. Όμως υπάρχει άκόμα κάτι πολύ πιό σημαντικό. *Η άσκηση αυτής της προσιδίας προς τόν «ιστορικό ύλισμό» πολιτικής πρακτικής συνιστά τήν κύρια διαδικασία έπιστημονικού πειραματισμού που του προσιδιάζει ως έπιστήμη*¹⁴. Κάθε σχέση, δηλαδή, του έννοιολογικού του συστήματος που άφορά άμεσα ή έμμεσα τό παρόν έλέγχεται ως προς τήν αλήθειά της από αυτήν τήν πρακτική, πράγμα που τήν καθιστά, άκριβώς, *τό ένα από τά τρία συστατικά στοιχεία του έπιστημονικού «παιγνιδιού» που τόν όρίζει*. Καθώς δέ αυτή ή πολιτική πρακτική μετατοπίζει (ή τουλάχιστον επιδιώκει να μετατοπίσει) τή συγκυρία προς τήν κατεύθυνση της εξασθένησης καί τελικά της καταστροφής της διαδικασίας άναπαγωγής του ταξικού κοινωνικού σχηματισμού, καθώς δηλαδή τό ένα από τά τρία συστατικά στοιχεία αυτού του έπιστημονικού «παιγνιδιού» παίζει τόν ιδιαίτερο έπιστημονικό του ρόλο μετασχηματίζοντας *τό ίδιο τό αντίστοιχό του έπιστημονικό αντικείμενο* (τά σχετικά κοινωνικά - ιστορικά φαινόμενα) προς αυτήν τήν κοινωνικά έπαναστατική κατεύθυνση, *ό έπιστημονικός χαρακτήρας του «ιστορικού ύλισμού» είναι άναπόσπαστα συνδεδεμένος με τήν έπαναστατική του λειτουργία*. Με άλλα λόγια ή έπιστημολογική σκοπιά του «ιστορικού ύλισμού» δέν είναι μόνον ή σκοπιά του κομμουνισμού γιατί αυτός δέν είναι μόνο σκοπιά. Ο «ιστορικός ύλισμός» ένεχει ως άναπόσπαστα δικό του στοιχείο *τήν ίδια τήν κομμουνιστική πολιτική πρακτική*¹⁵.

12. Σύμφωνα με τά παραπάνω, ή ιδεολογική σκοπιά του κομμουνισμού όρίζεται άποκλειστικά ως ή μία από τίς δύο ιδεολογικές σκοπές που συμφύονται με τό συστατικό κάθε ταξικού κοινωνικού σχηματισμού θεμελιώδες κοινωνικό σχίσμα καί έτσι αυτή ή σκοπιά ούτε άναφέρεται άποκλειστικά σέ έναν καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό ούτε προϋποθέτει τόν «ιστορικό ύλισμό» για να υπάρξει. Η έξέγερση των σκλάβων του Σπάρτακου ή αυτή των άγροτών στή Γερμανία του Μεσαίωνα έγιναν, μ' αυτό τό νόημα, υπό τήν ιδεολογική σκοπιά του κομμουνισμού. Η Πολωνική Άλλυλεγγύη δείχνει μάλιστα πώς ή ιδεολογική σκοπιά του κομμουνισμού μπορεί να συγκροτείται καί ως ιδεολογικός αντίπαλος μιας κοινωνικά κυριαρχής έκδοχής του ίδιου του «ιστορικού ύλισμού».

13. Όπως έχουμε πεί, αυτή ή ένίσχυση ή εξασθένηση ύπόκειται πάντοτε στή μέλλοντική δράση των κοινωνικών δυνάμεων που παράγει αυτή ή διαδικασία κοινωνικής άναπαγωγής καί άρα είναι έγγενώς άναστρέψιμη — δηλαδή μόνιμα προσωρινή — μέχρι τήν όλοκληρωτική καταστροφή αυτής της διαδικασίας. Καί αυτό οδηγεί άμεσα στό συμπέρασμα πώς ή νίκη του κομμουνισμού δέν είναι κατά κανέναν άπολύτως τρόπο νομοτελειακά βέβαιη. Όμως ή κομμουνιστική τάση είναι σύμφυτη με τό καταστατικό κοινωνικό σχίσμα, δηλαδή τήν ύπαρξη τάξεων. Άρα αυτό που είναι βέβαιο είναι τό πώς όσο υπάρχουν τάξεις θα είναι πάντοτε παρούσα ή δυνατότητα για τήν έπιτευξη του κομμουνισμού.

Για να συνοψίσουμε με δύο λόγια όλα τά παραπάνω σέ μία γλώσσα ή όποία εδώ δέν μπορεί παρά να είναι περισσότερο

14. Στο Α. Baltas, "La comfutabilità del materialismo storico e la struttura della pratica politica", *Nuova Civiltà delle Machine*, nn. 3/4, 1986, σσ. 21-35, ό γνωσιακός αυτός ρόλος της προσιδίας στον «ιστορικό ύλισμό» πολιτικής πρακτικής αναλύεται άρκετά διεξοδικά καί επιχειρείται μία άπόδειξη του έξής ισχυρισμού: Αυτό που καθιστά ικανή αυτή τήν πολιτική πρακτική να παίξει αυτόν τόν γνωσιακό ρόλο είναι συγκεκριμένα ή άσκηση της όλο ένα κόμμα (καί μέσα σ' ένα κόμμα) με ιδιαίτερα γνωρίσματα, κατά βάση τό λενινιστικό κόμμα «νέου τύπου».

15. Γι' αυτό ό «ιστορικός ύλισμός» δέν μπορεί ποτέ να διδαχθεί όλοκληρώμενα μέσα σ' ένα Πανεπιστήμιο!

Άνεξάρτητα πάντως τόσο από αυτήν όσο καί από τίς πολλές άλλες πρακτικές (άλλά καί θεωρητικές) συνέπειές του (π.χ. τή νέα έρμηνεία της τελευταίας «θέσης για τόν Φούερμαχ» που μπορεί να ύποβαστάξει) τό τελευταίο αυτό γνωρίσμα εξακολουθεί να παραμένει έπιστημολογικό κατά βάση χαρακτήρα. Για να γίνει δέ εύκρινέστερος αυτός άκριβώς ό χαρακτήρας του, δέν είναι ίσως άσκοπο να δοθμε εδώ συνοπτικά τόν τρόπο με τόν όποιο αυτό συνάγεται καί άπό έναν άλλο δρόμο: τή σύγκριση άνάμεσα στή Φυσική καί στον «ιστορικό ύλισμό» όχι από τήν πλευρά του έννοιολογικού συστήματος (καί ειδικότερα της έννοιας του χρόνου, όπως κάναμε μέχρι εδώ) αλλά από τήν πλευρά του αντικειμένου.

Πρώτα άπ' όλα, κάθε διαδικασία έπιστημονικού πειραματισμού (στό βαθμό που δέν έκφυλίζεται σέ άπλή παρατήρηση άν ύπάρχει κάτι τέτοιο καί ό,τι καί άν σημαίνει αυτό) είναι μία ύλική διαδικασία ή όποία έτσι κι άλλιώς επιδρά με κάποιο, ύλικό άκριβώς, τρόπο στό συγκεκριμένο φαινόμενο που ύπέχει μετασχηματίζοντάς τό άνάλογα. Όμως ένώ για τή Φυσική ένας τέτοιος μετασχηματισμός είναι γνωσιακά άδιάφορος, για τόν «ιστορικό ύλισμό», όπως μόλις είδαμε, δέν είναι. Η διαφορά δέ μεταξύ των δύο όφειλεται στον τρόπο με τόν όποιο κάθε έπιστήμη συγκροτεί τά έπιμέρους στοιχεία του ιδιαίτερου αντικειμένου της (τά φυσικά καί τά κοινωνικά - ιστορικά φαινόμενα αντίστοιχα). Άς δοθμε συνοπτικά τό πώς με βάση όσα χαρακτηρίζουν σχετικά τή Φυσική.

Όπως είπαμε ή άφήσαμε σαφώς να έννοηθεί στά προηγούμενα, ή Φυσική όργανώνει τό αντικείμενό της συγκροτώντας τά έπιμέρους στοιχεία που τό άποτελούν σέ φαινόμενα αυτοτελή. Αυτό σημαίνει, όπως έπίσης είπαμε, πώς τό «παιγνίδι» που συνιστά τή Φυσική καθορίζει τήν ταυτότητα κάθε συγκεκριμένου φυσικού φαινομένου με τρόπο ώστε αυτή να έμπεριέχει όλα όσα ένέχονται στήν εξέλιξη του φαινομένου χωρίς να μένει κανένα «ύπόλοιπο», «ύπόλοιπο» τό όποιο, άν ύπήρχε, θα έξέφραζε τήν έξάρτηση της εξέλιξης του φαινομένου από φαινόμενα διαφορετικής ταυτότητας, δηλαδή, άκριβώς, τήν έλλειψη αυτοτελείας του. Όμως αυτό δέν μπορεί να έπιτευχθεί παρά ύπό τό «κόστος» μιας έγγενούς άπροσδιοριστίας όσον άφορά τόν καθορισμό αυτής της ταυτότητας: Κατά τό «παιγνίδι» της Φυσικής πάντα, ή ταυτότητα ενός φυσικού φαινομένου ένεχει όχι μόνο όλους τούς παράγοντες που επιδρούν στήν εξέλιξη του μέσα στους δρους συνάρθρωσής τους (τίς σχέσεις — τούς «νόμους» — του έννοιολογικού συστήματος που διέπουν αυτή τήν εξέλιξη) αλλά καί τά προσιδία στό φαινόμενο αυτό άναγκαία καί άρκετά εκείνα «μεγέθη» (στοιχεία του έννοιολογικού συστήματος) των όποιων οι «τιμές», μέσα στα προσδιορισμένα (άπό τό «παιγνίδι») όρια μεταβολής τους (μέσα στο «πεδίο τιμών» τους), όρίζουν πλήρως (με τά κριτήρια του «παιγνιδιού») τίς διάφορες συγκεκριμένες καταστάσεις άπό τίς όποιες μπορεί να διέλθει τό φαινόμενο κατά τήν εξέλιξη του. (Τά μεγέθη αυτά συναπαρτίζουν αυτό που ή Φυσική άποκαλεί «αρχικές καί όριακές συνθήκες»). Κατά τό «παιγνίδι» της Φυσικής όμως, οι συγκεκριμένες τιμές των «μεγεθών» που όρίζουν τίς συγκεκριμένες καταστάσεις του φαινομένου ούτε άνήκουν στα στοιχεία ταυτότητας του φαινομένου ούτε άπορρέουν εϋθέως άπό αυτά αλλά προσδιορίζονται πάντοτε από παράγοντες έξωτερικούς ως προς τό φαινόμενο. Με άλλα λόγια, ή ταυτότητα ενός φυσικού φαινομένου έξαντλείται στον προσδιορισμό των «μεγεθών» αυτών καί των επιτρεπτών όρίων μεταβολής τους, δηλαδή στον προσδιορισμό μόνο των δυνατών καταστάσεων του φαινομένου (μιας τυχοσάς κατάστασης στήν όρολογία της Φυσικής). Τό γεγονός ότι τό «παιγνίδι» της Φυσικής συγκροτεί, όπως είδαμε, τά φυσικά φαινόμενα ως μη χρονολόγησιμα καί ως μη έντοπίσιμα συνιστά έκφανση αυτής άκριβώς της άπροσδιοριστίας: Τό «πού» καί τό «πότε» ενός φυσικού φαινομένου δέν έχει τίποτα ουσιαστικό να κάνει με τή συγκεκριμένη

ἀφηρημένη καί κατά τοῦτο, διφορούμενη καί θεωρητικά ὅσο καί πολιτικά πιό ἐπικίνδυνη, μπορούμε νά καταστρώσουμε τήν ἐξῆς ἀντιδιαστολή: Ἡ Φυσική ὡς φορέας γνώσης τοῦ ἀνιστορικοῦ καί τοῦ ἄχρονου εἶναι ἀνίκανη νά διακρίνει τό παρελθόν ἀπό τό μέλλον καί χαρακτηρίζεται ἀπό προβλεψιμότητα. Ὡς φορέας γνώσης τοῦ ταυτοῦ, τοῦ ἴδιου μέ τόν ἑαυτό του, μπορεί νά διαθέτει διακριτό ἐργαστήριο καί χαρακτηρίζεται ἀπό ἐπαναληψιμότητα. Ὡς φορέας γνώσης φαινομένων αὐτοτελῶν, δέν ἔχει ἀνάγκη νά ὑπαγάγει τή γνώση πού παρέχει στό μετασχηματισμό τοῦ ἀντικειμένου της. Ὡς καταστατικά ὑποχρεωμένη νά διαγράψει ἀπό τό ὄπτικο της πεδίο κάθε τι πού σχετίζεται μέ τίς κοινωνικές δυνάμεις καί τή δράση τους, συγκροτεῖ τήν ἀντικειμενικότητά της διεκδικώντας διαρκῶς καί κερδίζοντας μερικά τήν ἰδεολογική της οὐδετερότητα¹⁶ καί καθιστώντας ἔτσι τή γνώση πού παρέχει ἐπιδεκτική καθολικῆς ἀποδοχῆς. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ «ἱστορικός ὕλισμός» ὡς φορέας τοῦ μεταβαλλόμενου, τοῦ ἱστορικοῦ, ὄχι μόνο δέν χαρακτηρίζεται ἀπό προβλεψιμότητα ἀλλά καί ὑπάγει στό μέλλον τή γνώση τοῦ παρελθόντος πού παρέχει. Ὡς φορέας γνώσης τοῦ πλήρως προσδιορισμένου καί τοῦ ἐγγενῶς χρονολογημένου, δηλαδή τοῦ μοναδικοῦ καί τοῦ ἀνεπανάληπτου (ἂν ἡ ἱστορία ἐπαναληφθεῖ ἐπαναλαμβάνεται μόνο ὡς φάρσα τοῦ ἑαυτοῦ της) ὄχι μόνο δέν μπορεί νά διαθέτει διακριτό ἐργαστήριο ἀλλά ταυτίζει μέ αὐτό τό ἴδιο τό ἀντικείμενό του· ἔτσι δέν χαρακτηρίζεται ἀπό ἐπαναληψιμότητα. Ὡς φορέας γνώσης φαινομένων μὴ αὐτοτελῶν καί σχετικά μόνο αὐτόνομων εἶναι ὑποχρεωμένος νά

ταυτότητά του. Ὅλα αὐτά ἄλλωστε σημαίνουν πῶς ἓνα φαινόμενο τοῦ ὁποίου ἔχει μέ κάποιο τρόπο προσδιοριστεῖ μία συγκεκριμένη κατάσταση (καί γιά τή Φυσική αὐτό μαζί μέ τοῦς «νόμους» πού διέπουν τό φαινόμενο, εἶναι ἀρκετό γιά νά προσδιοριστεῖ κάθε ἄλλη συγκεκριμένη κατάσταση ἀπό τήν ὁποία διέρχεται ἡ ἐξελιχθῆ του) δέν εἶναι ἓνα φαινόμενο τοῦ ὁποίου ἡ ταυτότητα ἔχει προσδιοριστεῖ *πληρέστερα* ἀλλά ἀπλῶς ἓνα *τυχαῖο δείγμα* τοῦ φαινομένου, ἓνας *τυχῶν ἐκπρόσωπος* του, ὁ ὁποῖος δέν διαθέτει κανένα ἀπολύτως οὐσιαστικό διακριτικό γνώρισμα. Ἔτσι, ὅπως εἶδαμε στήν περίπτωση τοῦ χρόνου, οἱ συγκεκριμένες τιμές τῶν «μεγεθῶν» πού δρῖζουν μία συγκεκριμένη κατάσταση τοῦ φαινομένου δέν συνιστοῦν τίποτε περισσότερο ἀπό τό *ὄνομα* αὐτοῦ τοῦ ἐκπροσώπου.

Ὡστόσο τά παραπάνω δέν συνεπάγονται οὔτε ὅτι τό «παιγνίδι» τῆς Φυσικῆς δέν ἔχει ποτέ ἀνάγκη νά προσδιορίσει τέτοιες συγκεκριμένες τιμές, οὔτε ὅτι αὐτό εἶναι ἐγγενῶς ἀνίκανη νά τό κάνει. Συγκεκριμένα —καί ἐδῶ θέλαμε νά καταλήξουμε— οἱ διαδικασίες ἐπιστημονικοῦ πειρατισμοῦ πού προσδιάζουν στή Φυσική στήρίζονται μέν στήν αὐτοτέλεια τῶν φυσικῶν φαινομένων γιά νά μωρέσουν νά ἀπομονώσουν τό συγκεκριμένο φαινόμενο πού ὑπέχουν (αὐτή ἡ δυνατότητα ἀπομόνωσης ἐπιτρέπει στή Φυσική τήν ὑπαρξή διακριτοῦ *ἐργαστηρίου*, δηλαδή ἐνός «χώρου» ὅπου τά φυσικά φαινόμενα δέν συντελοῦνται «ἐλεύθερα» ἀλλά μπορούν νά παράγονται ἢ νά παρακολουθοῦνται κατά ἐλεγχόμενο τρόπο) ἀλλά οἱ ἴδιες, ὡς ὕλικές διαδικασίες, δηλαδή ὡς διαδικασίες ἐντοπισμένες, χρονολογημένες καί πλήρως προσδιορισμένες, δέν ἐγκοινοῦν παρά (μέσω τῆς διαδικασίας *μέτρησης* πού κατά γενικό κανόνα περιλαμβάνουν) *σέ ἓναν τέτοιο ἀκριβῶς προσδιορισμό*. Τό «παιγνίδι» τῆς Φυσικῆς ἀρα ἐνέχει κάθε κατάσταση ἐνός φυσικοῦ φαινομένου μέ δύο μορφές: ὡς κατάσταση τυχοῦσα (πού συνιστᾶ στοιχεῖο ταυτότητας τοῦ ἴδιου τοῦ φαινομένου) καί ὡς κατάσταση συγκεκριμένη (πού δέν συνιστᾶ στοιχεῖο ταυτότητας τοῦ φαινομένου καί πού προσδιορίζεται γενικά ἀπό κάποια διαδικασία ἐπιστημονικοῦ πειρατισμοῦ). Μία διαδικασία ἐπιστημονικοῦ πειρατισμοῦ, τώρα, ἐπιδρᾷ, ὅπως εἴπαμε στό φαινόμενο πού ὑπέχει καί τό μετασχηματίζει ἀνάλογα. Αὐτός

ὑπαγάγει τή γνώση πού παρέχει στό μετασχηματισμό τοῦ ἀντικειμένου του καί νά συναρτᾷ ἀναπόσπαστα τόν ἐπιστημονικό του χαρακτήρα μέ τήν ἐπαναστατική κοινωνική του λειτουργία. Ἐχοντας ὡς ἀντικείμενό του τή δράση τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων, τοῦς ὄρους, τίς συνθήκες καί τά ἀποτελέσματά της, μετέχει ὑποχρεωτικά κι αὐτός σ' αὐτή τή δράση ὡς μέσο, ὡς ἐπίδικο ἀντικείμενο καί ὡς παιδαγωγός της. Γι' αὐτό εἶναι ἀνίκανος νά εἶναι ἢ νά γίνει ἰδεολογικά οὐδέτερος καί ἡ γνώση πού παρέχει δέν εἶναι γενικά ἐπιδεκτική καθολικῆς ἀποδοχῆς. Γιά νά γίνει ὁ ἴδιος αὐτό πού εἶναι ὑποχρεώνεται νά ἀναγάγει σέ ἀντικειμενικότητα τήν ἴδια τήν ἐγγενή ἰδεολογική του μεροληψία.

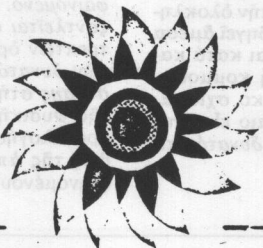
Ὅπως πρέπει νά ἔγινε ἤδη προφανές, οἱ διαφορές αὐτές, ὡς ἐπιστημολογικά ἀκριβῶς γνωρίσματα, δέν ἐνέχουν κανέναν ἀπολύτως εἶδους ἀξιολογική κρίση ἢ ἔστω φόρτιση. Δέν ὑπάρχει κανένα ἀπολύτως κριτήριο σύμφωνα μέ τό ὁποῖο ἡ Φυσική εἶναι ἢ πρέπει νά εἶναι καλύτερη ἢ περισσότερο ἐπιστημονική ἀπό τόν «ἱστορικό ὕλισμό» ἢ ὁ «ἱστορικός ὕλισμός» καλύτερος καί ἐπιστημονικότερος ἀπό τή Φυσική. Καί οἱ δύο εἶναι ἐπιστήμες —δηλαδή φορεῖς ἀντικειμενικῆς γνώσης— καί οἱ τίτλοι τους ὅπως καί τά ιδιαίτερα γνωρίσματά τους δέν ἀπορροῦν ἀπό κάποια ὑπερκεῖμενη δικαιολογία φιλοσοφική θεώρηση περί γνώσης, ἀλήθειας, ἀντικειμενικότητας, ἐπιστημονικότητας κ.λπ. ἀλλά ἀποκλειστικά καί μόνο ἀπό τά χαρακτηριστικά τοῦ «παιγνιδίου» πού συνιστᾷ κάθε μία¹⁷.

δέ ὁ μετασχηματισμός εἶναι ὅπως ἰσχυριστήκαμε ξεκινώντας, γνωσιακά ἀδιάφορος γιά τή Φυσική γιατί ἀκριβῶς τό ὑπό μετασχηματισμό αὐτό φαινόμενο δέν εἶναι τό φαινόμενο πού ἡ Φυσική ἰδιοποιεῖται γνωσιακά, ἀλλά ἓνα *τυχαῖο δείγμα* του, ἓνας ἄλλος *ἐκπρόσωπος* του. Οἱ διαδικασίες ἐπιστημονικοῦ πειρατισμοῦ, δηλαδή, μπορούν νά μετασχηματίζουν ὅσο θέλουν αὐτό τό δείγμα χωρίς νά μετασχηματίζουν καθόλου τό φυσικό φαινόμενο τοῦ ὁποίου αὐτό εἶναι δείγμα. Ἡ καλύτερα, μετασχηματίζουν τό πρώτο μόνο γι' αὐτό αὐταί ἡ γνωσιακή ἰδιοποίηση τοῦ *δεύτερου*.

Ἄν, γιά νά συνιψίσουμε, τό πρῶν γνώση *φυσικό* φαινόμενο δέ μετασχηματίζεται τό ἴδιο ἀπό τίς προσφυεῖς διαδικασίες ἐπιστημονικοῦ πειρατισμοῦ γιατί, τελικά, τό «παιγνίδι» πού συνιστᾷ τή Φυσική συγκροτεῖ τά στοιχεῖα τοῦ ἀντικειμένου της σέ φαινόμενα αὐτοτελή, στήν περίπτωσή τοῦ «ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ» δέν μπορεί παρά νά καταλήγουμε στό ἀκριβῶς ἀντίθετο συμπέρασμα: τά στοιχεῖα τῶν ἀντικειμένου του δέν εἶναι αὐτοτελή ἀλλά σχετικά αὐτόνομα, αὐτά, δηλαδή τά κοινωνικά - ἱστορικά φαινόμενα, εἶναι πλήρως (μέ τά κριτήρια τοῦ ἀντίστοιχου «παιγνιδίου») προσδιορισμένα, ἡ διάκριση φαινόμενο / δείγμα δέν μπορεί νά σταθεῖ καί ἡ ἐννοια τοῦ ἐργαστηρίου δέν ἔχει νόημα. *Κατά συνέπεια, ἡ γνώση ἐνός κοινωνικοῦ - ἱστορικοῦ φαινομένου —ὅσο ἐξαρτᾶται ἀπό τήν προσφυή ὕλική διαδικασία ἐπιστημονικοῦ πειρατισμοῦ— ὑπόκειται στόν ἴδιο τό δικό του μετασχηματισμό*. Παρεμπιπτόντως, τά παραπάνω ἐπιτρέπουν τή διάκριση καθαρή / ἐφαρμοσμένη Φυσική ἐνῶ ἀπαγορεύουν μία τέτοια διάκριση στόν «ἱστορικό ὕλισμό». Ἄν θέλουμε νά διατηρήσουμε αὐτοῦς τοῦς ὄρους ὁ «ἱστορικός ὕλισμός» εἶναι πάντοτε «ἐφαρμοσμένος».

16. Τό γιά τή Φυσική δέν μπορεί νά κερδίσει ποτέ μία *πλήρη* ἰδεολογική οὐδετερότητα ἀναλύεται στό Α. Baltas "Ideological Assumptions" in Physics: Social Determinations of Internal Structures", A. Fine and P. Machamer (eds), *PSA 1986*, Vol. II, PSA 1987.

17. Αὐτός ὁ τελευταῖος ἰσχυρισμός δέν ἐπιδιώκει καθόλου νά αὐτοσυστηθεῖ ὡς φιλοσοφικά οὐδέτερος. Ἡ ἀνάλυση ὁμοῦ τοῦ συγκεκριμένου χαρακτήρα καί τῶν τίτλων του θά μᾶς πῆγαινε πολύ μακριά.

1

Τό έγχειριδιο του Λυκείου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

νεα ιδεολογήματα στη διδασκαλία της ιστορίας

Έκτός από την έρευνα και διδασκαλία κάποιων ιστορικών περιόδων χρειάζεται κάποτε να άρχισουμε να ασχολούμαστε —κι αυτό γίνεται τελευταία— με το πώς γράφεται η ιστορία. Ίσως μ' αυτό τον τρόπο απαλλαγούμε από πολλές αντιεπιστημονικές απόψεις για την ιστορία και την ιστοριογραφία (αντικειμενικότητα, ιστορική αλήθεια, εμφυτες ικανότητες του ιστορικού κ.λπ.). Η μελέτη δηλαδή των διαφορετικών ιστορικών σχολών, των διαφορετικών προβλημάτων και απαντήσεων που έδωσε ή κάθε μία από αυτές και, τέλος, η μελέτη των μεθοδολογικών και έννοιολογικών εργαλείων που ή κάθε ιστορική σχολή πρότεινε είναι και χρήσιμη και απαραίτητη για να αποκτήσουμε μία αίσθηση ιστορικότητας πέρα από την αντίληψη για την άνεπη διαδοχή των ιστορικών γεγονότων, την όποια ή διδασκαλία της ιστορίας σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης κατάφερε να μās εγχαράξει με μικρή ή μεγάλη επιτυχία.

Μέσα στα παραπάνω πλαίσια ή διδασκαλία στο Λύκειο του έγχειριδίου *Εισαγωγή στις Ιστορικές Σπουδές* έχει μεγάλη χρησιμότητα και αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί σ' αυτό επιχειρείται να δοθεί μία συνολική εικόνα των θεωρητικών και μεθοδολογικών προβλημάτων που θέτει σήμερα ή επίσημη της ιστορίας. Βέβαια όταν εξετάζει κανείς ένα σχολικό έγχειριδιο ιστορίας, έχει ύποψη του ότι αυτό δεν είναι το μόνο κανάλι μέσα από το όποιο ή μαθητής αποκτά κάποιες ιστορικές γνώσεις και ταυτόχρονα κάποια γενικότερη αντίληψη για το παρελθόν και τον τρόπο μελέτης του, αλλά ότι παράλληλα και άλλοι παράγοντες, ίσως πιο καθοριστικοί, συμβάλλουν στην απόκτηση παρόμοιων γνώσεων και κυρίως στη δημιουργία κάποιας αντίληψης για το ιστορικό παρελθόν, π.χ. ή οικογένεια, ή καθηγητής, οι σχολικές εκδηλώσεις, όπως επέτειοι, εκπαιδευτικές εκδρομές ή σχετικές εκδηλώσεις της πολιτείας, παρελάσεις, διαγγέλματα, αφιερώματα στην τηλεόραση, πολιτικά μνημόσυνα κ.λπ.

Τό βιβλίο που θά μās απασχολήσει γράφτηκε από τρεις συγγραφείς και χωρίζεται σε ισάριθμα μέρη: Α. Θεωρητικά προβλήματα, Γ. Γιαννόπουλος (σελ. 7-87), Β. Μεθοδολογικά προβλήματα, Ξ. Οικονομοπούλου (σελ. 88-114) και Γ. Βοηθητικές επιστήμες της ιστορίας, Θ. Κατσουλάκος (σελ. 114-150). Τά αντικείμενα που εξετάζονται

στο Β' και Γ' μέρος διδάσκονταν τά τελευταία χρόνια από τό έγχειριδιο της Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου, *Εισαγωγή στις Ιστορικές Σπουδές, Β' Λυκείου, Ύλη επιλογής, Αθήνα* 1980. Αντίθετα τό Α' μέρος άρχισε να διδάσκεται από τό 1983, όποτε και πρωτοκυκλοφόρησε τό έγχειριδιο που εξετάζουμε. Αυτό ακριβώς τό μέρος θά επιχειρήσουμε να κρίνουμε εδώ με την άνάλυση που άκολουθεί.^{1α}

Η διάταξη της ύλης

Ό σκοπός, τό περιεχόμενο της διδασκαλίας του μαθήματος της ιστορίας καθώς και οι εξετάσεις καθορίζονται, όπως είναι γνωστό, από τά αρμόδια όργανα του Ύπουργείου Παιδείας (τό Κέντρο Έκπαιδευτικών Μελετών και Έπιμορφώσεων παλιότερα και σήμερα τό Παιδαγωγικό Ίνστιτούτο): Τό βιβλίο διδάσκεται στην Γ' Λυκείου μία ώρα την εβδομάδα ως μάθημα «δέσμης» (3η και 4η δέσμη). Σύμφωνα με τις όδηγιες του ΚΕΜΕ στη διδασκαλία προτείνεται να προηγηθούν τά δύο τελευταία μέρη και να ακολουθήσει τό πρώτο.¹ Στην εξεταστέα ύλη των γενικών εξετάσεων από τό 1983 ως τώρα ποτέ δεν συμπεριελήφθη όλόκληρο τό περιεχόμενο του βιβλίου. Για τις εξετάσεις π.χ. του 1986 ή εξεταστέα ύλη όρίζεται από τη σελίδα 7-57 και 89-98.² Έτσι οι ύποψήφιοι εξετάζονται, εκτός από 10 σελίδες του Γ' μέρους, μόνο τά 2/3 του Α' μέρους. Έπειδή είναι γνωστός ή ρόλος των γενικών εξετάσεων στη διαμόρφωση των κατευθύνσεων της διδασκαλίας και μάλιστα της Γ' Λυκείου, καταλαβαίνει κανείς εύκολα γιατί περιοριστήκαμε στη διερεύνηση μόνο του Α' μέρους (Θεωρητικά προβλήματα).

Από τό 1983 ως τό 1985 τό έγχειριδιο *Εισαγωγή στις Ιστορικές Σπουδές* γνώρισε τέσσερις εκδόσεις (δύο πανομοιότυπες τό 1983, μία τό 1984 και μία τό 1985) με άρκετές διαφορές μεταξύ τους. Οι άλλαγές που έγιναν δεν άφορούσαν άπλά και μόνο πρόσθεση, άφαίρεση ή άλλαγή θέσης διαφόρων κεφαλαίων. Έκτός από αυτές τις όφθαλμοφανείς άλλαγές έγινε άναμόρφωση της ύλης και τροποποίηση της αντίστοιχης όπτικής κάτω από την όποια αυτή εξετάζονταν. Τό γεγονός αυτό φανερώνει μία συνεχή ένασχόληση, θά λέγαμε άνησυχία, για τό

νέο αυτό αντικείμενο διδασκαλίας στο Λύκειο και από αυτή την άποψη είναι βέβαια θετικό ότι άνανεώνεται κάθε χρόνο. Πάντως, χωρίς να επεκαθούμε σε συγκριτική μελέτη των παραπάνω εκδόσεων, θά προσπαθήσουμε να διατυπώσουμε κάποιες γενικές σκέψεις για τη διάρθρωση, τό περιεχόμενο και τελικά την ιστορική αντίληψη με βάση την όποια είναι γραμμένο αυτό τό έγχειριδιο, στηριγμένο κυρίως στην δ' έκδοση.³

Λίγα για τη διάταξη της σχετικής ύλης. Σ' ένα πρώτο κεφάλαιο (σελ. 7-9) επεξηγείται ή όρος ιστορία, επιστημαίνονται οι άπαρχές της στην αρχαιότητα και αντιδιαστέλλεται από την ιστορία-επιστήμη του 19ου και 20ού αιώνα. Στη συνέχεια εξετάζεται τό πρόβλημα του ιστορικού γεγονότος (σελ. 10-15) και του ιστορικού (σελ. 15-19), έτσι όπως παρουσιάζεται στην παλιά και τη νέα ιστοριογραφία. Στο υπόλοιπο τμήμα του Α' μέρους εξετάζονται διαχρονικά τά ιστορικά ρεύματα (σχολές) του 19ου και 20ού αιώνα: θετικισμός, μαρξισμός, σχολή Annales. Τά δύο πρώτα αναλύονται συνοπτικά (σελ. 19-22), ενώ ή σχολή των Annales και γενικά ή ιστοριογραφία

* Τό κείμενο αυτό είναι μία πιο άναπτυγμένη μορφή άνακοίνωσης στο *διήμερο συζητήσεων* με θέμα «Η διδασκαλία της ιστορίας στη μέση εκπαίδευση» που όργάνωσε ή Έταιρεία Μελέτης Νέου Έλληνισμού στην Αθήνα στις 9 και 10 Μαΐου 1986.

1α. Με τό περιεχόμενο του α' μέρους του έγχειριδίου αυτού ασχολήθηκε ή Ειρήνη Κατσιμπρη, «Για τό βιβλίο *Εισαγωγή στις Ιστορικές Σπουδές*», σειρά *Θέματα Παιδείας* 5, Σύγχρονη Έποχή, Αθήνα 1985, σελ. 269-77. Τό αντιμετώπισε όμως με κάποια ξενοφοβία, γεγονός που είχε σαν αποτέλεσμα να άπορριψει συνολικά, τουλάχιστον σ' ό,τι άφορά τό Α' μέρος, και να μην μπορέσει να άσκήσει μία οδισιαστική κριτική στις συγκεκριμένες απόψεις που διατυπώνονται άσχετα από τον τόπο προέλευσής τους. Χαρακτηριστικό είναι τό συμπέρασμά της: «Τό μόνο που έχουμε να πούμε είναι ότι οι δαιδαλώδεις δρόμοι της Μέντλιν Φράνς λεξικοπλόκα κουλτούρας μάλλον άπομακρύνουν παρά προσελκύουν όχι μόνο τον μαθητή αλλά και τον όποιοδήποτε από την επιστημονική αναζήτηση και τον προβληματισμό», σελ. 268.

1. *Όδηγιες για τη διδασκτέα ύλη και διδασκαλία των μαθημάτων στο Γυμνάσιο και τό Λύκειο κατά τό σχολικό έτος 1985-86*, τεύχος Α', φιλολογικά μαθήματα, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1985, σελ. 96-98. Οι ίδιες όδηγιες δόθηκαν και τό επόμενο έτος, βλ. τό αντίστοιχο έντυπο για τό 1986-87, σελ. 90-92.

2. Έφ. Αύγή 15.11.1985. Η ίδια ακριβώς ύλη όρίστηκε και για τις εξετάσεις του 1987, Αύγή 4.12.1986.

του 20ου αιώνα αναπτύσσεται διεξοδικότερα στο κεφάλαιο «Η νέα ιστορία (πρώτες κατευθύνσεις)» (σελ. 22-85).

Με μία πρώτη ματιά διαπιστώνει κανείς την άνιση κατανομή της όλης πρόσδεσης της νέας ιστορίας και σέ βάρος του θετικισμού και του ιστορικού υλισμού. Τό κεφάλαιο γιά τό θετικισμό θά μπορούσε κάλλιστα νά συναποτελέσει μία ένότητα μαζί μέ όρισμένα προηγούμενα ύποκεφάλαια πού αναφέρονται στό «ιστορικό γεγονός» και τόν ιστορικό (σελ. 10 κ.έ.), γιατί παρόμοια προβλήματα τέθηκαν γιά πρώτη φορά από θετικιστές ιστορικούς του 19ου αιώνα μέσα στά πλαίσια πού έβαζε τότε ή έπιστημονική μελέτη του παρελθόντος.⁴ Η χωριστή διάταξη πού ακολουθείται έχει ως άποτέλεσμα νά μή γίνεται σαφής διάκριση ανάμεσα στην παλιά και τή νέα ιστοριογραφία, πράγμα άπαραίτητο, άφου πρόκειται γιά σχολικό έγχειρίδιο και μάλιστα μέ έντελώς νέο περιεχόμενο γιά τούς μαθητές. Άλλά σ' ό,τι άφορά τό θετικισμό θά 'λεγε κανείς ό,τι όχι μόνο δέν εξετάζονται προβλήματα, όπως οι όροι εμφάνισης και επικράτησης της ιστορικής αυτής σχολής, τό καινούριο πού εισήγαγε στην ιστοριογραφία του 19ου αιώνα κ.λπ., αλλά ούτε και ή κριτική πού του άσκήθηκε από τις άρχές κιόλας του αιώνα μας και κυρίως τό μεσοπόλεμο.

Μέ τόν ίδιο τρόπο και στό κεφάλαιο γιά τόν ιστορικό υλισμό πού, όπως άναφέραμε, καλύπτει μία σελίδα, τά κενά και οι άσάφειες έχουν ως άποτέλεσμα νά συσκοτιστεί παρά νά δοθεί συνοπτικά αυτό πού προαναγγέλλει ό τίτλος, δηλαδή «Η έπίδραση του μαρξισμού στην ιστορία». Θά άναρωτιόταν μάλιστα κανείς γιατί τό κεφάλαιο αυτό περιορίζεται στην έπίδραση πού ό μαρξισμός άσκησε στή μεταγενέστερη ιστορική σκέψη και όχι στον ίδιο τόν ιστορικό υλισμό. Θά μπορούσε τουλάχιστον νά γραφτεί π.χ. ότι πρόκειται μάλλον γιά μία μέθοδο άνάλυσης της κοινωνικής πραγματικότητας πού έχει ύποστεί και ύφίσταται άκόμα καταφανείς διαστρεβλώσεις —συγκεκριμένα ποιές— και ότι δέν ταυτίζεται άναγκαστικά ή καλύτερα απέχει πολύ άπ' αυτή πού εφαρμόστηκε «στις χώρες της άνατολικής Ευρώπης» (σελ. 9).⁵ Άκόμα νά έπισημανθούν οι διαφορές της από τήν ιστορική σχολή του θετικισμού ή από τή σχολή των Annales ή τά κοινά σημεία της μέ τήν τελευταία.

Τέλος, και ή διάταξη του ύπόλοιπου τμήματος του κειμένου, πού καταλαμβάνει τά 3/4 του συνόλου, νομίζουμε πώς προκαλεί μάλλον συγχύσεις στους μαθητές. Κι αυτό γιατί εκτίθενται όχι μόνο προβλήματα πού έ-

θεσε ή νέα ιστορία, αλλά και άλλα —άκόμη πιο παράδοξα— πού άπασχόλησαν κυρίως τούς ιστορικούς του 19ου αιώνα (π.χ. Γενίκευση και νόμος στην ιστορία, σελ. 46-48, Κοινωνία και άτομο, σελ. 51-57). Άξίζει νά σημειώσουμε ότι και τά δύο αυτά κεφάλαια στην α' και β' έκδοση του έγχειριδίου είχαν μπει πριν από τό κεφάλαιο «Η νέα ιστορία» (βλ. σελ. 19 κ.έ. και 36-42). Έτσι ή μετάθεσή τους στην γ' (1984) και δ' (1985) έκδοση μετά τό κεφάλαιο «Η νέα ιστορία (πρώτες κατευθύνσεις)», είναι τουλάχιστον άτυχή, γιατί δίνει τήν έντύπωση στον άναγνώστη ότι ή νέα και όχι ή παλιά ιστοριογραφία θέτει παρόμοια θεωρητικά προβλήματα γιά τις σχέσεις κοινωνίας και άτομου ή γιά τούς νόμους πού διέπουν τήν ιστορική εξέλιξη. Καθώς λοιπόν τά συγκεκριμένα προβλήματα δέν έντάσσονται στην εποχή και τό ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο μέσα στό όποιο πρωτοδιατυπώθηκαν, χάνουν τό νόημά τους, αλλοιώνεται ή προβληματική της νέας ιστορίας, ενώ παράλληλα παραμένει έλλιπής και εκείνη της παλιάς ιστορίας. Σέ ό,τι άφορά τό κεφάλαιο γιά τούς νόμους θά έπανεέλθουμε.

Ειδικότερα γιά τό κεφάλαιο περί νέας ιστορίας, δηλαδή γιά τή σχολή των Annales (σελ. 22 κ.έ.). Καθώς σ' αυτό επιχειρείται νά δοθεί ένα ιστορικό πλαίσιο πού νά εξηγή τήν εμφάνιση τό 1929 του περιοδικού Annales και γενικότερα της όμώνυμης ιστορικής σχολής —γιατί ως «σχολή» νοείται— γίνεται άναφορά στην οικονομική κρίση του ίδιου έτους στην Άμερική και όχι στις προγενέστερες ή σύγχρονες κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες στή Γαλλία ή τουλάχιστον σέ μία προηγούμενη άνάπτυξη άλλων έπιστημών του άνθρώπου. Έτσι τό ιστορικό πλαίσιο στό όποιο έντάσσεται ή εμφάνιση του περιοδικού και της νέας αυτής τάσης είναι και άνεπαρκές και λαθεμένο. Άντίθετα, αν ύπήρχαν στό βιβλίο τέτοιες πληροφορίες, θά έκταναν κατανοητή και τήν ίδια τή σχολή των Annales και τις διαφορές της από τή σύγχρονη της παραδοσιακή ιστοριογραφία και γενικότερα θά φαίνονταν μέσα από τό συγκεκριμένο παράδειγμα ότι τέτοιου είδους φαινόμενα, δηλαδή έπιστημονικές τάσεις, ιστορικές σχολές κ.λπ., κυφορούνται στή διάρκεια κάποιων χρονικών περιόδων μέσα σέ όρισμένες συνθήκες⁶ και δέν γεννιούνται ξαφνικά μία όρισμένη στιγμή. Πολύ περισσότερο ότι δέν συνδέονται μηχανιστικά π.χ. μέ οικονομικές κρίσεις πού μάλιστα ξεσπών σέ μία άλλη ήπειρο ακριβώς τήν ίδια στιγμή. Έπιπλέον τό γεγονός ότι πιο κάτω αναφέρονται δύο ιστορι-

κοί πού ήδη πριν από τήν εμφάνιση των Annales εργάστηκαν μέ τήν ίδια προβληματική, ό Λυσιέν Φέβρ και ό Φρανσουά Σιμιάν (σελ. 23-24), κάνει πιο έπιτακτική τήν άνάγκη νά άναφερθεί ή άνανέωση των ιστορικών σπουδών πού έγκαινιάστηκε ήδη από τό 1900 στή Γαλλία από τόν Άνρί Μπέρ και τήν ομάδα του,⁷ στην όποία βέβαια βρίσκουμε και τούς συγγραφείς αυτούς. Έτσι, στό σχολικό έγχειρίδιο ή προσπάθεια των ιστορικών του πρώτου μισού του 20ου αιώνα νά μελετήσουν τό ιστορικό παρελθόν, θέτοντας νέα ζητήματα και άκολουθώντας νέες μεθόδους, συσκοτίζεται και αλλοιώνεται σ' ό,τι άφορά τή σημασία και τό χαρακτήρα της, δέν εξηγείται όρθά, συνεπώς πρέπει νά ύποθέσουμε πώς οι μαθητές έχουν μικρότερα περιθώρια νά τήν κατανοήσουν και νά τήν κρίνουν.

3. Έτσι δέν θά άναφερθούμε στά λάθη της πρώτης έκδοσης από τά όποια ξεχωρίζουμε ένδεικτικά αυτό πού γράφτηκε γιά τό θετικισμό. Διαβάσαμε λοιπόν στην α' και β' έκδοση (1983): «Τόν ίδιο καιρό μαζί μέ τήν πολιτική, στρατιωτική και διπλωματική ιστορία προάγει μέ τήν έπίδραση του διαφωτισμού και του ρομαντισμού ή ιστορία του πολιτισμού και μέ τό θετικισμό ή οικονομική και κοινωνική ιστορία» (σελ. 8)! Οι ύπογραμμίσεις του συγγραφέα. Πανομοίωτη μέ τήν δ' έκδοση κυκλοφόρησε ή ε' γιά τό σχολικό έτος 1986-7 και ή σ' γιά τό 1987-8, παρά τό γεγονός ότι τήν άνοιξη του 1986 προκηρύχθηκε διαγωνισμός γιά τή συγγραφή νέου έγχειριδίου μέ τίτλο *Εισαγωγή στην έπιστήμη της ιστορίας*, βλ. *Τό Βήμα* 16.3.86.

4. Βλ. π.χ. τό κείμενο του Gabriel Monod, *Du progrès des études historiques en France depuis le XVIe siècle*, «Revue Historique» 1(1876), πού άναδημοσιεύτηκε 100 χρόνια μετά στό ίδιο περιοδικό (τόμ. 258, 1976, κυρίως σελ. 322-24) και θεωρήθηκε τό μανιφέστο της θετικιστικής ιστορικής σχολής. Guy Bourdè - Hervé Martin, «Les écoles historiques», Éditions du Seuil, Παρίσι 1983, σελ. 168-70.

5. Οι παρανοήσεις και ό ύπερτονισμός του οικονομικού π.χ. στοιχείου άρχισαν νά διατυπώνονται ήδη από πολύ νωρίς. Γιά τό θέμα αυτό βλ. ένδεικτικά μία έπιστολή του Fr. Engels του 1890, Μάρξ - Ένγκελς, *Κείμενα γιά τήν λογοτεχνία και τήν τέχνη*, έπιλογή - παρουσίαση Carlo Salinari, έκδ. Έξάντας 1975, σελ. 55-65.

6. Ηδη από τήν τελευταία δεκαετία του περασμένου αιώνα οι έπιστήμες του άνθρώπου, συμπεριλαμβανομένης και της ιστορίας, γνώρισαν έντονη άνάπτυξη παίρνοντας νέο περιεχόμενο. Άρκεί ή άπλή άναφορά των τίτλων των νέων περιοδικών πού εμφάνιστηκαν αυτή τήν περίοδο. Ειδικά στή Γαλλία ό Émile Durkheim έκδίδει τό περιοδικό «Année sociologique», 1896, ό Paul Vidal de la Blache τά «Annales de géographie», 1891 και ό Henri Berg τή «Revue de synthèse historique», 1900.

Τελειώνοντας με τις γενικές σκέψεις για τη διάρθρωση της ύλης, επισημαίνουμε μόνο την υπαρξη ενός κεφαλαίου με τίτλο «Διαρκές, κανονικό, αναγκαίο» (σελ. 28-31) που βρίσκεται μετά τα κεφάλαια για την ποσοτική και δημογραφική ιστορία και πολύ πιο πριν από εκείνο για την κοινωνική ιστορία. Νομίζουμε ότι θα ήταν προτιμότερο ή εννοια της διάρκειας και της κανονικότητας να αναλυθεί εξαρχής σαν ένα από τα κυριότερα σημεία της προβληματικής της νέας ιστορίας —σε αντίθεση με το σύντομο χρόνο του γεγονότος που μελετούσε αποκλειστικά ή παλιά ιστοριογραφία— και επομένως να ενυπάρχει ως προβληματισμός σ' ολόκληρο το κεφάλαιο για τη νέα ιστορία.

Η έννοια της δομής

Πέρα όμως από το ζήτημα της διάρθρωσης των κεφαλαίων που έχει κι αυτό την παιδαγωγική - διδακτική του σημασία, αξίζει να εξετάσουμε το ίδιο το περιεχόμενο. Από τα πολλαπλά προβλήματα, θεωρητικά και μεθοδολογικά, που θέτει το συγκεκριμένο εγχειρίδιο θα εξετάσουμε δύο μόνο, την έννοια της δομής και τους ιστορικούς νόμους. Επιλέξαμε αυτά τα δύο ζητήματα, γιατί σ' αυτά δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στο κείμενο και επομένως είναι ενδεικτικά για την αντίληψη που διέπει ολόκληρο το Α' μέρος του εγχειριδίου για την επιστήμη της ιστορίας και τη μελέτη του ιστορικού παρελθόντος. Τα παραπάνω θέματα αναλύονται στα κεφάλαια «Η έννοια της δομής στην ιστορία» (σελ. 33-34), «Οι επαναστάσεις» (σελ. 35), «Παράδειγμα μετάβασης από μία δομή ιστορικής κοινωνίας σε μία άλλη. Η Αγγλία το 16ο και 17ο αι.» (σελ. 36-37), «Οι παράγοντες» (σελ. 37-46) και τέλος «Γενίκευση και νόμος στην ιστορία» (σελ. 46-48) και «Διαρκές, κανονικό, αναγκαίο» (κυρίως σελ. 31).

Η έννοια της δομής, των ιστορικών νόμων και άλλες συναφείς (αναγκαίο, παράγοντες κ.λπ.) αναλύονται από την γ' έκδ. κ.ε. σε τόση έκταση και με τέτοια έμφαση ώστε να δίνουν την κύρια θεωρητική κατεύθυνση σε ολόκληρο το α' μέρος. Η βαρύνουσα σημασία που αποκοτύν στα πλαίσια του βιβλίου οι έννοιες αυτές δεν φαίνεται να είναι μία τυχαία επιλογή του συγγραφέα. Η ίδια τάση μπορεί να επισημανθεί και σε καθοδηγητικά κείμενα των τελευταίων χρόνων που στέλνονται στους καθηγητές από παράγοντες που παρεμβαίνουν στην εκπαιδευτική πράξη μέσα στα πλαίσια πάντα της

πολιτικής του υπουργείου Παιδείας (ΚΕΜΕ, σχολικοί σύμβουλοι).⁸ Τις ίδιες έννοιες (δομή, αναγκαίο) τις συναντάμε στα θέματα των γενικών εξετάσεων, σε δύο από τις τέσσερις χρονιές που εξετάζεται το εγχειρίδιο *Εισαγωγή στις ιστορικές σπουδές*⁹ και, τέλος, τις έντοπιζουμε και σε ανέπισημα αλλά ένυπόγραφα κείμενα, πρωτότυπα ή μεταφράσεις, παραγόντων του ΚΕΜΕ που ως κάποιο βαθμό κι αυτά επηρεάζουν έμμεσα τη διδακτική πράξη.¹⁰

Βέβαια η δομή ως νοητικό εργαλείο, κλειδί για την ανάλυση της ιστορικής πραγματικότητας χρησιμοποιείται στα πλαίσια της νέας ιστορίας και επομένως θα ήταν παράλειψη να μην αναλυθεί σε ένα παρόμοιο εγχειρίδιο. Εκείνο όμως που προκαλεί άρχικά αντιρρήσεις δεν είναι ούτε καν η έμμονη (πολλές σελίδες, σχεδιαγράμματα, φωτογραφίες κ.λπ.) στην έννοια της δομής και η απουσία από το εγχειρίδιο άλλων νοητικών εργαλείων που επίσης χρησιμοποιούνται σήμερα από εκπροσώπους πάντα της νέας ιστορίας, όπως π.χ. τρόπος παραγωγής.^{10α} Είναι κυρίως η αντίληψη του συγγραφέα πως η δομή χρησιμοποιείται ως «θεωρητικό σχήμα (ή μοντέλο) έρευνας και ιστορικής εξήγησης» το οποίο «έχουμε στο νου μας... και με βάση τις πηγές που διαθέτουμε, μελετούμε το φυσικό περιβάλλον, την οικονομία, τις κοινωνικές τάξεις, τους θεσμούς (την οργάνωση του κράτους και το δικαιο) και την ιδεολογία».¹¹ Μιά τέτοια προσέγγιση τείνει να παρουσιάσει ως σταθερό το περιεχόμενο του δρου δομής και να υποβάλει την καθολικότητα της χρήσης του. Ωστόσο, μία και γίνεται λόγος για τη νέα ιστορία, είναι απαραίτητο να υπενθυμίσουμε την άποψη του Φ. Μπρωντέλ. Γι' αυτόν η δομή και το μοντέλο δεν είναι δύο έννοιες ταυτόσημες. Από τη μία, η έννοια της δομής συνδέεται με φαινόμενα μακράς διάρκειας. «Για μας τους ιστορικούς, γράφει ο Μπρωντέλ, δομή είναι ένδεχομένης μία συναρμολόγηση, μία αρχιτεκτονική, αλλά ακόμη περισσότερο μία πραγματικότητα που δύσκολα φθείρεται από το χρόνο και που ο χρόνος μετακινεί με μεγάλη βραδύτητα». Από την άλλη, σύμφωνα πάντα με τον ίδιο, τα μοντέλα είναι «καινούρια εργαλεία γνώσης και έρευνας», που δεν νοούνται στατικά κι ούτε είναι έφ' άπαξ δοσμένα, ώστε να τα «έχουμε στο νου μας», όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας του εγχειριδίου. Σύμφωνα πάντα με τον Μπρωντέλ, «δεν είναι παρά υποθέσεις...», «συστήματα έρμηνείας που ποικίλλουν επ' άπειρον ανάλογα με την ιδιοσυγ-

κρασία, τους ύπολογισμούς ή το στόχο εκείνου που τα χρησιμοποιεί...». Για να δείξει ο Μπρωντέλ τη σχετικότητα ενός μοντέλου και την επιφυλακτικότητα με την όποια πρέπει να το χρησιμοποιούμε, παρομοίασε τα μοντέλα με πλοία. «Τό σημαντικό για μένα, γράφει, άφου ναυπηγηθεί τό πλοίο

7. Για τον Henri Berg και τό έργο του στα ελληνικά βλ. τό σύντομα σημειώματα των Κ.Θ. Δημαρά και Γιώργου Μουρέλου στό περιοδικό *Έρανιστής Γ'* (1965), σελ. 170-73.

8. Βλ. την εγκύκλιο του ίδιου του συγγραφέα του σχολικού εγχειριδίου, Γ. Γιαννόπουλου, που έστειλε ως σχολικός σύμβουλος στους καθηγητές του Λυκείου της περιφέρειάς του με ήμερομηνία 28.9.1984.

9. Έφ. *Τά Νέα* 11.6.1985 «Ποιά είναι τά βασικά στοιχεία της δομής της ιστορικής κοινωνίας και ποιά είναι ή μεταξύ τους σχέση. Η Αγγλία τόν 16ο και 17ο αιώνα ως παράδειγμα μετάβασης από μία δομή ιστορικής κοινωνίας σε μία άλλη» καί 21.6.1984 «Η αιτιότητα στην ιστορία α) Αναγκαία και έπαρκή αίτια, β) Σχήμα συνθηκών».

10. Βλ. π.χ. την αντίληψη του Φ. Κ. Βώρου για τους ιστορικούς νόμους, έτσι όπως διατυπώθηκε πρόσφατα. «1) Η αναγνώριση των ιστορικών νόμων δεν σημαίνει άρνηση της ανθρώπινης ελευθερίας· πάντα μένου περιθώρια ελευθερίας επιλογής· 2) οι ιστορικοί νόμοι, παρ' όλο που δεν έχουν την αυστηρότητα των φυσικών νόμων και δεν προϋποθέτουν άδηριτη αναγκαιότητα, έχουν την ίδια λογική βάση, θεμελιώνονται στην ίδια συλλογιστική, Μεθοδολογία και φιλοσοφία της ιστορίας - Εισαγωγικό σχέδιασμα, *Νέα Παιδεία* 27(1983), σελ. 84. Οι ύπογραμμίσεις του συγγραφέα. Αντίθετα την επόμενη χρονιά ο ίδιος μας πληροφορεί ότι οι γενικεύσεις «που τείνουν να πάρουν τή μορφή νόμου... δεν έχουν... την αυστηρότητα και την άμεσότητα φυσικού νόμου, αλλά δεν παύουν να λειτουργούν μακροπρόθεσμα με άδηριτη σχεδόν αναγκαιότητα», Σκέψεις για τη διδακτική της Εισαγωγής στις ιστορικές σπουδές, *Δοκίμια Ιστορίας - Κοινωνιολογίας Γενικής Παιδείας*, έκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 1984, σελ. 74. Βλ. επίσης του ίδιου, Η φιλοσοφία της ιστορίας σήμερα, *Νέα Παιδεία* 28(1983), σελ. 71 και τή μετάφραση από τόν ίδιο του άρθρου του Carl Hempel, Η λειτουργία των γενικών νόμων στην ιστορία, *Νέα Παιδεία* 27(1983), σελ. 88-93 (γράφτηκε τό 1942).

10α. Αντί του δρου αυτού χρησιμοποιούνται συχνά άλλοι περισσότερο «ανάδινου», π.χ. στή σελ. 31 «άγροτοπομεινική ζωή στα Βαλκάνια κατά την τουρκοκρατία», «νέος τρόπος ζωής, όπως αυτός διαμορφώθηκε μετά τή βιομηχανική επανάσταση». Στην ίδια σελίδα ή φεουδαρχία χαρακτηρίζεται άπλως ως «ιστορικό φαινόμενο» και όχι σαν ένας ιδιαίτερος τρόπος παραγωγής.

11. Σελ. 34. Οι ύπογραμμίσεις του συγγραφέα.

είναι να τό ρίζεις στο νερό να δεις αν επιπλέει, ύστερα να τό βάλεις να πηγαίνει, κατά τή βούλησή σου, στά νερά του χρόνου. Τό ναυάγιο είναι πάντα ή πιό άποκαλυπτική στιγμή». «Μ' αυτό τόν τρόπο τό μοντέλο γίνεται μέ τή σειρά του άπόπειρα έρμηνείας τής δομής, έργαλειό έλέγχου, σύγκρισης, έπαλήθευσης τής σταθερότητας και τής ίδιας τής ζωής μιάς συγκεκριμένης δομής».¹²

Αποτέλεσμα αυτής τής «άχρονικής χρήσης» τής δομής, πού υιοθετείται άπό τό σχολικό έγχειρίδιο, είναι και ή άρρηκτη σύνδεσή της μέ τούς «*βασικούς ιστορικούς νόμους*».¹³ Έτσι δοσμένη ή έννοια τής δομής, μάς οδηγεί στην άχρονική στρουκτουραλιστική αντίληψη για τήν ιστορία,^{13α} πού διατυπώθηκε μεταπολεμικά και επικρίθηκε έντονα άπό πολλούς μελετητές. Οί τελευταίοι, χωρίς να άπορρίπτουν τήν έννοια τής δομής, προτείνουν να χρησιμοποιείται αυτή άπλώς σαν ένα έργαλειό έρευνας. Κι αυτό γιατί, αν περιορίσουμε τήν έρευνά μας στο σταθερό και μη μεταβαλλόμενο μιάς ιστορικής κοινωνίας, δηλαδή στή δομή, χάνουμε άπό τήν προβληματική μας τίς αλλαγές πού συμβαίνουν σ' αυτή τήν ίδια κοινωνία άπό τόν ένα τρόπο παραγωγής στον άλλο.¹⁴ Πράγματι στο έγχειρίδιο άκόμα και οι επαναστάσεις νοούνται άποκλειστικά μέσα άπό τό πέρασμα άπό μιά δομή σε μιά άλλη. «Καθώς οι δομές διαρκούν, τό έσωτερικό τους φαίνεται σχεδόν άκίνητο. Όταν όμως συγκρίνονται διαδοχικές δομές, τότε γίνεται κατανοητή ή κίνηση, ή μεταβολή πού σηματοδεύει τό πέρασμα άπό τόν ένα τύπο δομής σ' έναν άλλο. Η μεταβολή άπό τή μιά δομή στην άλλη γίνεται μέ επαναστάσεις πολιτικές, άγροτικές (...), τεχνικές, επιστημονικές, δημογραφικές. Έπανάσταση σημαίνει άνατροπή τής ύπάρχουσας δομής και εμφάνιση μιάς άλλης νέας».¹⁵ Πάντως όπως και να έχει τό θέμα, είτε δέχεται κανείς είτε άπορρίπτει τήν παραπάνω κριτική πού άσκήθηκε στο στρουκτουραλισμό, δέν μπορεί μέ κανένα τρόπο να ταυτίζει τή δομή, δηλαδή τά άμετάβλητα και σταθερά εκείνα στοιχεία όποιασδήποτε κοινωνίας, αυτά πού ό Μπρωντέλ όνόμασε «πλαίσια», «μονιμότητες», «ένπιλώσεις», «μακροχρόνιες φυλακές πού δύσκολα ξεπερνιούνται άπό τόν άνθρωπο και δύσκολα μεταβάλλονται»¹⁶ μέ εκείνο πού ή ιστοριογραφία του 19ου αιώνα και όρισμένοι έρευνητές του 20ου όνομάζουν νόμους τής ιστορίας. Παρ' όλα αυτά ή θέση του συγγραφέα του έγχειριδίου είναι σαφής. «Μέσα στις άμοιβαίες έξαρτήσεις» του οικονομικού, κοινωνικού, πολιτιστικού παράγοντα, οι ό-

ποιοι παράγοντες, κατά τή γνώμη του, άποτελούν τά βασικά στοιχεία τής δομής, «άνακαλύπτουμε τούς *βασικούς ιστορικούς νόμους*».¹⁷ Κάτω μάλιστα άπό αυτή τήν όπτική αφιερώνονται και ιδιαίτερα κεφάλαια στους παραπάνω παράγοντες και τούς ιστορικούς νόμους γενικά.

Άς σταθούμε λοιπόν στα δύο αυτά κεφάλαια μέ τά όποια συμπληρώνεται ή άνάλυση τής έννοιας τής δομής, «Οί παράγοντες» (σελ. 37-46) και «Γενίκευση και νόμος στην ιστορία» (σελ. 46-48). Πρόκειται για κεφάλαια πού ξαναγράφτηκαν σχεδόν άπαράλλαχτα και πού στην α' και β' έκδοση (1983) εντάσσονταν, όπως αναφέραμε, στα πλαίσια τής μελέτης τής θετικιστικής ιστοριογραφίας (σελ. 27-35 και 19-22). Ός παράγοντες πού «συντελούν τόσο στή διατήρηση τής συνοχής και τής σταθερότητας (τής δομής) όσο και στή βαθμιαία μεταβολή της» (σελ. 37), αναφέρονται ό γεωγραφικός, ό οικονομικός, ό κοινωνικός και ό πολιτιστικός (σελ. 37-46). Δέν θα αναλύσουμε κάθε παράγοντα χωριστά. Περιοριζόμαστε μόνο να ύπογραμμίσουμε:

1) Τό μονοδιάστατο χαρακτήρα μέ τόν όποιο εμφανίζονται τά διάφορα μεγέθη, κοινωνικά, οικονομικά, πολιτιστικά (δηλαδή ιδεολογικά) στην παραπάνω κατάταξη. Ένα παράδειγμα: Αναλύοντας τόν οικονομικό παράγοντα ό συγγραφέας αναφέρει ότι «ή *τεχνική, ό άνθρωπος και ή φύση* στην όποία αυτός επεμβαίνει συνθέτουν τίσ *παραγωγικές δυνάμεις*».¹⁸ Άπό τά τρία στοιχεία πού αναφέρονται παρατακτικά είναι ανάγκη να γίνουν κάποιες έπισημάνσεις. Η τεχνική είναι ένα ούδέτερο μέγεθος; Η σχέση των ανθρώπων μ' αυτή είναι όμοια ή όλους; Μέ τή σειρά της ή φύση είναι ένα όμοιο μέ τά άλλα μέγεθος; Μήπως ό οικονομικός παράγοντας γίνεται περισσότερο κατανοητός, αν αντί του όρου τεχνική, χρησιμοποιήσουμε τόν όρο μέσα παραγωγής, τά όποια άκριβώς ό συγγραφέας έννοει (βλ. σελ. 37), και αν άκόμα ξετάσουμε όχι γενικά τόν άνθρωπο, αλλά τό συγκεκριμένο κάθε φορά άνθρωπο ή κοινωνική ομάδα και τή σχέση του άκριβώς μέ τά μέσα παραγωγής, αν δηλαδή τά κατέχει ή όχι;

2) Τήν εξαφάνιση ούσιαστικά του ταξικού χαρακτήρα τής κοινωνίας, καθώς σαν κριτήριο για τήν κοινωνική διαστρωμάτωση θεωρείται: α) «ό *πλοτός ή τό εισόδημα*». Μ' αυτό τόν τρόπο όμως εκμηδενίζεται, ειδικά για τίς καπιταλιστικές κοινωνίες, ό ρόλος του κεφαλαίου πού άσφαλώς δέν ταυτίζεται, σ' ό,τι άφορα τήν οικονομική

λειτουργία του, μέ τόν πλούτο, β) «ή κοινωνική *αναγνώριση ή αξιολόγηση* (status· κοινωνική θέση)». Η έξατομίκευση και έδω είναι σαφής, καθώς εισάγονται ήθικά μεγέθη ή κριτήρια προβολής και γ) «ή δύναμη πού μπορεί να διαθέτει ό άνθρωπος ή ό *έλεγχος* πού μπορεί να άσκει μέσα στην κοινωνία». Υιοθετείται έτσι τό κριτήριο τής άτομικής, προσωπικής ικανότητας του «άνθρώπου» να άνέλθει, άποψη πού προϋποθέτει ότι ή κοινωνία είναι ένα σύνολο άτομικών πρωτοβουλιών πού ίσοται μέ τό άθροισμα των άτόμων πού τήν άπαρτίζουν».¹⁹ Ανα-

12. Οί έννοιες τής δομής και του μοντέλου αναλύονται άπό τόν Fernand Braudel στο άρθρο του Histoire et sciences sociales. La longue durée, «Annales E.S.C.», Οκτώβριος - Δεκέμβριος 1958, σελ. 725-753. Ανατυπώθηκε στο F. Braudel «Écrits sur l'histoire», Flammarion 1969, σελ. 50, 63-4 και 71-72. Στα ελληνικά μεταφράστηκε στο περιοδικό Έποπτεία 13-14(1977), ανατυπώθηκε και στον τόμο Βασικές έννοιες, Ιμαγο, Αθήνα 1983, σελ. 111-169. Τό ίδιο άρθρο ξαναμεταφράστηκε πρόσφατα στο Fe land Braudel. Μελέτες για τήν ιστορία, E.M.N.E., Μνήμων 1986, σελ. 13-64.

13. Σελ. 34. Η ύπογράμμιση του συγγραφέα.

13α. Δέν είναι τυχαίο ότι ό συγγραφέας του έγχειριδίου κάνει αναφορές στην ανθρωπολογία κάτω άπό αυτή τήν όπτική (βλ. για τά συστήματα συγγένειας, σελ. 42-43) ή αναφέρεται στον ίδιο τόν Claude Levi-Strauss (βλ. τό μοτό στή σελ. 69).

14. Η δημοσίευση όρισμένων έργων του Cl. Levi-Strauss, π.χ. Φυλή και ιστορία τό 1952 και Άγρια σκέψη τό 1962, έδωσε άφορμή για μιά έντονη συζήτηση πού συνεχίζεται μέ μικρότερη ένταση άκόμη και σήμερα. Βλ. Henri Lefebvre, «L' idéologie structuraliste», éd. Anthropos 1971, όπου αναδημοσιεύονται άρθρα τής περιόδου 1963-69. Πιέρ Βιλάρ, Η ιστορία ως επιστήμη του ανθρώπου, Β' εβδομάδα σύγχρονης σκέψης, 4-5 Μαΐου 1966, έκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1974, σελ. 181-211. Lucien Goldman, «Structuralisme, marxisme, existentialisme, L' Homme et la société» 1966, σελ. 105-124 και Lucien Sève, «Structuralisme et dialectique, Éditions sociales», Παρίσι 1984.

15. Σελ. 35. Οί ύπογραμμίσεις του συγγραφέα.

16. Βλ. σημ. 12.

17. Σελ. 34. Η ύπογράμμιση του συγγραφέα.

18. Σελ. 39. Οί ύπογραμμίσεις του συγγραφέα.

19. Είναι ενδεικτική ή χρήση των όρων άνθρωπος, μέλη μιάς κοινωνίας, μιάς ομάδας, άτομο, π.χ. «Τά μέλη κάθε κοινωνίας άσκοφν κάποιες *κοινωνικές λειτουργίες*», σελ. 40. «Θεσμοί είναι τά μέσα μέ τά όποια μιά κοινωνία άσκει τήν ειδική έπιρροή της ή επιβάλλει τήν έξουσία της στο άτομο», σελ. 41. Η ύπογράμμιση του συγγραφέα.

20. Η σχέση τής επιστήμης μέ τήν ιδεολο-

λύοντας τόν κοινωνικό παράγοντα ό συγγραφέας του εγχειριδίου, άκόμα κι όταν αναφέρεται στην κυριαρχία μιιάς τάξης, άποφεύγει νά θίξει τό θέμα τής ταξικής έκμετάλλευσης. Ή κυρίαρχη λοιπόν τάξη όρίζεται στό εγχειρίδιο ώς «Ή τάξη πού βρίσκεται στην κορυφή τής κοινωνικής ιεραρχίας και έκμεταλλεύεται τίς πηγές του πλούτου (γεωργία, βιομηχανία, εμπόριο),... (π.χ. οί εϋγενείς φεουδάρχες στόν ευρωπαϊκό μεσαίωνα)» (σελ. 40). Τελικά, καθώς στόν οικονομικό παράγοντα δέν αναφέρεται ό τρόπος παραγωγής τής υλικής ζωής, είναι επόμενο νά άπουσιάζει και τό ζήτημα τών σχέσεων παραγωγής.

3) Τήν ιδυλλιακή εικόνα του κράτους πρόνοιας, του κράτους «ρυθμιστή τών κοινωνικών σχέσεων», πού «συγκρατεί τήν κοινωνική τάξη, υπερασπίζεται τά συμφέροντα τής κυριαρχής τάξης ή προβαίνει σε μεταρρυθμίσεις άποβλέποντας στό καλό τών λιγότερο εϋνοημένων τάξεων» (σελ. 41). Μέ τόν τρόπο αυτό δύσκολα ό μαθητής, κι όχι μόνο αυτός, μπορεί νά κατανοήσει τό κράτος ως άποτελεσμα συσχετισμού κάποιων κοινωνικών δυνάμεων και επομένως νά αντιληφθεί τόν ταξικό ανταγωνισμό πού συντελείται στά πλαίσιά του.

4) Τέλος, σ' ό,τι άφορά τόν πολιτιστικό παράγοντα, άξίζει νά επισημάνουμε τήν άπόκρυψη τής διαπάλης τών ιδεών άνάμεσα σε διαφορετικές τάξεις αλλά και στά πλαίσια μιιάς μόνο τάξης. Ήτσι π.χ. ή έπιστήμη²⁰ είναι, σύμφωνα μέ τόν συγγραφέα, όχι ένδεχομένως τό πεδίο διαπάλης κάποιων ιδεών, αλλά τό πεδίο στό όποιο επιτυγχάνεται μιιά άκόμα ισορροπία. Κατά τή γνώμη του λοιπόν έπιστήμη είναι «ή λογική και μεθοδική μελέτη μιιάς κατηγορίας εμπειρικού υλικού και τό σύνολο τών γνώσεων πού προκύπτουν από αυτή τή μελέτη». Αυτή ή «μελέτη» γίνεται από «τήν "κοινότητα τών έπιστημόνων"» ή όποια μάλιστα «παράγει όλο και περισσότερους κοινούς κανόνες, όπως τήν έντιμότητα στην έρευνα, τήν άυστηρή κριτική, τή σαφήνεια, τήν άκρίβεια κ.λπ., πού θέτουν ένα όριο πέρα από τό όποιο αρχίζει ή παραμόρφωση τής πραγματικότητας» (σελ. 46). Και στην περίπτωση αυτή μιιά άρμονική σχέση διαγράφεται άνάμεσα στα μέλη τής «επιστημονικής κοινότητας». Κριτήρια ήθικού τύπου ή προβλήματα μεθοδολογίας ύποκαθιστούν, ή καλύτερα ύποκρύπτουν, τόν κοινωνικό, ταξικό χαρακτήρα τής έπιστήμης. Μ' άλλα λόγια ή άποψη του συγγραφέα προϋποθέτει τήν ταύτιση τής έπιστήμης ως κοινωνικής δραστηριότητας μέ τήν έ-

πιστήμη ως γνωστική διαδικασία. Ήπιλέον μέ τό νά έντάσει ό συγγραφέας τούς θεσμούς, δηλαδή τό κράτος, τό δίκαιο, τήν οίκογένεια, τό έθνος, στόν πολιτιστικό παράγοντα (σελ. 41-43), άποκρύπτει τήν άμεση έξάρτησή τους από τό βαθμό ανάπτυξης τών παραγωγικών δυνάμεων και τών παραγωγικών σχέσεων, δηλαδή από τό συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής.

Είναι σαφές πώς τά παραπάνω διατυπώνονται, παρ' όλο πού δέν δηλώνεται ρητά, μέ βάση τή γνωστή φονεϊοναλιστική θεωρία τής ισορροπίας πού εμφανίστηκε πριν τό Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και διατυπώθηκε από τόν Τάλκοτ Πήρσονς τό 1951 στό έργο του *Τό κοινωνικό σύστημα* και πού από τότε γνώρισε ευρεία άπήχηση αλλά και δέχτηκε έντονη κριτική.²¹ Βέβαια δέν μπορούμε έδώ νά αναπτύξουμε διεξοδικά αυτό τό θέμα. Αυτό πού μäs ενδιαφέρει, σ' ό,τι άφορά τήν έπιστήμη τής ιστορίας, είναι οί ιδεολογικές προεκτάσεις πού αυτή ή συγκεκριμένη αντίληψη άποκτά, όταν εφαρμόζεται στην μελέτη τών ιστορικών κοινωνιών. Ή «κανονιστική τάξη» και ή «ιεραρχία αξιών», πού ύπονοούνται μέσα από τά κριτήρια μέ βάση τά όποια στό συγκεκριμένο εγχειρίδιο εξετάζονται οί διάφοροι παράγοντες, άποκλείουν τή δυνατότητα νά συμπεριλάβουμε στην προβληματική μας και επομένως νά φωτίσουμε τίς βαθύτερες αιτίες τών κοινωνικών, ταξικών ανταγωνισμών, καθώς όλα έντάσσονται στην σφαίρα τής ήθικής και τών «διατομικών» σχέσεων και άποκρύπτονται οί σχέσεις έκμετάλλευσης - ύποταγής.²²

Παράγοντες και ιστορικοί νόμοι

Άκριβώς τό θέμα αυτό άγγίζει και τό περιεχόμενο του κεφαλαίου «Γενίκευση και νόμος στην ιστορία». Θα προτιμήσουμε έδώ αντί νά αναλύσουμε τούς ίδιους τούς νόμους πού αναφέρονται στό εγχειρίδιο (νόμος για τή σχέση άνθρώπου-φύσης, νόμος για τή σχέση οικονομικού και κοινωνικού στοιχείου, κοινωνικού και πολιτιστικού στοιχείου, νόμος για τή σύνδεση τών στοιχείων τής δομής, σελ. 46-47); νά έξετάσουμε τή γενικότερη αντίληψη πού προτείνεται για τήν άνάλυση τής ιστορικής πραγματικότητας στό σημείο αυτό. Σύμφωνα μέ τόν συγγραφέα του εγχειριδίου «άπό τή μελέτη τής δομής τής ιστορικής κοινωνίας και τών στοιχείων της (ή τών παραγόντων) προκύπτουν... βασικοί ιστορικοί νόμοι πού ισχύουν για κάθε ιστορική κοινωνία». Κι αυτοί οί νόμοι,

πως σημειώνεται σε άλλο σημείο, ύπάρχουν σε κάθε άφήγησι, είτε όνομάζονται ρητά είτε όχι, «ισχύουν για κάθε ιστορική κοινωνία, έχουν δηλαδή καθολική ισχύ...» (σελ. 47). Αυτές οί άποφθεγματικές φράσεις συμπληρώνονται από τόν όρισμό «του καθήκοντος του ιστορικού πού είναι νά εξετάζει σε κάθε περίπτωση, μετά από προσεκτική μελέτη τών πηγών, πώς και πόσο ισχύει ό κάθε ιστορικός νόμος» (σελ. 48) και όχι ένδεχομένως νά κατανοήσει τήν πολυπλοκότητα μιιάς συγκεκριμένης ιστορικής πραγματικότητας ή νά θέσει κάποια προβλήματα πρός έρευνα. Ήτσι, κι όταν άκόμα δηλώνεται ότι «οί νόμοι έχουν *ιστορικότητα*, δέν ισχύουν δηλαδή όμοιόμορφα για κάθε ιστορική πραγματικότητα»²³ — άφήνουμε τό πρόβλημα πόσο ιστορικά μαθαίνουμε νά σκεφτόμαστε σε όλες τίς βαθμίδες τής έκπαίδευσης στην Έλλάδα, επομένως αν καταλαβαίνουμε τόν όρο «ιστορικότητα» —, αυτό πού βαρβαίνει περισσότερο σ' αυτό τό σημείο του κείμενου καθώς και στίς οδηγίες του KEME, είναι ή ύπαρξη «βασικών ιστορικών νόμων» οί όποιοι μάλιστα πρέπει νά άποτελέσουν και άντικείμενο έρευνας.

Άλλά τί σημαίνει νά έπικεντρώσουμε τήν προσοχή μας στην μελέτη τών νόμων πού διέπουν τά στοιχεία τής δομής (οικονομικό, κοινωνικό, πολιτιστικό); Μ' άλλα λόγια τί σημαίνει νά μελετάμε στην ιστορία στοιχεία, δηλαδή δομές και συστήματα και όχι συγκεκριμένες κοινωνίες, τίς ιδιαιτερότητές τους, τίς μεταβολές τους; Δέν δίνουμε μέ τόν τρόπο αυτό έμφαση και προτεραιότητα στό σταθερό τής ιστορίας και όχι στό μεταβαλλόμενο; Δέν παραγνωρίζουμε έτσι τόν πρωταρχικό ρόλο πού παίζει ό άνθρώπινος παράγοντας; Είναι τυχαίο άραγε πού ό μόνος νόμος από όσους αναφέρονται στό εγχειρίδιο πού άφορά τόν άνθρωπο είναι εκείνος πού διέπει τή

για δέν ξεκαθαρίζεται τελικά στό εγχειρίδιο. Ήτσι, ενώ στην σελ. 43 διαβάζουμε «Ή ιδεολογία έκφράζει... τίς μη επιστημονικές αντίληψεις για τήν ήθική, τή θρησκεία...», στην σελ. 46 μαθαίνουμε ότι «δέν μπορούμε νά όροθετήσουμε κατά τρόπο ξεκάθαρο τήν ιδεολογία από τήν έπιστήμη».

21. Για τίς κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες μέσα στίς όποιες εμφανίστηκε ή παρσονική θεωρία βλ. Michel Dion, «Sociologie et idéologie», Editions sociales, Παρίσι 1973, κυρίως σελ. 81. Κριτική στην ίδια θεωρία άσκησε και ό C. Wright Mills, *Ή κοινωνιολογική φαντασία*, έκδ. Όλκόκ, Άθήνα 1974.

22. Στο ίδιο, κυρίως σελ. 45-85.

23. Σελ. 48. Ή ύπογράμμιση του συγγραφέα.

σχέση του με τη φύση; Μέ τα παραπάνω ερωτήματα δεν βάζουμε βέβαια για πρώτη φορά το πρόβλημα της ύπαρξης νόμων στην ιστορική εξέλιξη. Είναι γνωστό πώς αυτό έχει διατυπωθεί από παλιά. Υποστηρίχθηκε κατά καιρούς και μάλιστα από ριζικά διαφορετικές ιδεολογικές θέσεις. Αρχικά οι θετικιστές ιστορικοί του 19ου αιώνα, έπηρεασμένοι από την ανάπτυξη των θετικών επιστημών στην εποχή τους, καθώς και για άλλους κοινωνικούς και ιδεολογικούς λόγους αναζητούσαν, σε αντίστοιχία με τους φυσικούς νόμους, τους νόμους που διέπουν την ιστορική πραγματικότητα. Αργότερα υποστηρίχθηκε η ίδια ντετερμινιστική αντίληψη από σοβιετικούς μελετητές, για να εξηγηθεί και στη συνέχεια να δικαιολογηθεί ο σημερινός κοινωνικός και πολιτικός σχηματισμός της Σοβιετικής Ένωσης,²⁴ τέλος από άλλους, για να παρουσιαστεί ο καπιταλισμός ως το τελευταίο στάδιο στο οποίο αναγκαστικά φτάνουμε περνώντας από άλλα πέντε ή τρία στάδια.²⁵ Η ύπαρξη όμως νόμων υποστηρίχθηκε και έξω από αυτό το θεωρητικό πλαίσιο της γραμμικής ιστορικής εξέλιξης. Η ιστορία θεωρήθηκε σαν ένα σύστημα, και μάλιστα κλειστό, το οποίο μέσα στο χρόνο και το χώρο λειτουργεί με τον ίδιο τρόπο. Αλλά, για να φέρουμε ένα συγκεκριμένο παράδειγμα, τί κοινό μπορεί να έχει η πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής με τη συσσώρευση πλούτου στο φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής; Και επομένως πώς θα «εξετάσει» ο ιστορικός —άφοι αυτό ορίζεται ως καθήκον του στο σχολικό έγχειριδιο— πώς και πόσο ισχύει ο ιστορικός νόμος «για τη σχέση οικονομικού και κοινωνικού στοιχείου»; Πρόκειται για μεγέθη που απλώς δεν είναι «ομοίμορφα» ή για δύο οικονομικά μεγέθη με έντελως διαφορετική οικονομική και κοινωνική λειτουργία και βαρύτητα στις αντίστοιχες κοινωνίες; Από την άλλη μεριά, με την απόρριψη των βασικών ιστορικών νόμων, οδηγούμαστε στην άποψη σύμφωνα με την οποία η ιστορία είναι η διαδοχή τυχαίων περιστατικών, ένα «ζωντανό μυθιστόρημα», όπως έχει προταθεί.²⁶ Άποψη που στην ουσία αποκλείει την ιστορία σαν γνώση-όπλο ή σαν γνώση με εκπολιτιστικό ρόλο. Συνεπώς καμιά από τις δύο παραπάνω απόψεις δεν βρίσκεται, κατά τη γνώμη μας, κοντά στην πραγματικότητα. Θα μπορούσαμε ίσως να δεχτούμε την άποψη ότι υπάρχουν όρισμένοι νόμοι που ισχύουν για κάθε τρόπο παραγωγής χωριστά, αλλά που δεν συνεπάγονται απαραίτητα την ύπαρξη μιας παγκόσμιας νομοτέ-

λειας, γιατί η δυνατότητα να γενικευτούν, ακόμα και στα πλαίσια του ενός τρόπου παραγωγής, φαίνεται περιορισμένη. Για το τελευταίο αυτό θέμα το παράδειγμα που ο Ν. Σβορώνος ανέλυσε πρόσφατα είναι χαρακτηριστικό. Ένώ υπάρχουν αναλογίες ανάμεσα στη βυζαντινή και τη δυτική κοινωνία σ' ό,τι αφορά τον τρόπο παραγωγής, μία σειρά ωστόσο από διαφορές στο οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο μας εμποδίζουν να τις ταυτίσουμε και να τις αποκαλέσουμε και τις δύο φεουδαρχικές.²⁷

Τά περιορισμένα πλαίσια ενός άρθρου δεν μας επιτρέπουν να επιμείνουμε σε επιμέρους ζητήματα που ανακύπτουν από την ανάγνωση αυτού του κεφαλαίου. Αυτό που αξίζει τελικά να επισημανθεί είναι ο υπερτονισμός του ατόμου - ήγέτη, χωρίς μάλιστα να συσχετίζεται με τις κοινωνικές, οικονομικές και άλλες συνθήκες που συμβάλλουν κάθε φορά στην ανάδειξή του. Τά περί προσωπικότητας δίνονται χωρίς προσδιορισμούς τύπου και χρόνου, με ταυτολογίες του τύπου «Στην κορυφή της ιεραρχίας στέκεται ο άρχηγός, η προσωπικότητα που ξεχωρίζει επειδή ήγεται, ο ήγέτης» (σελ. 53). Και παρακάτω, ενώ γίνεται προσπάθεια να προσδιοριστεί αυτό κοινωνικά —«ο ήγέτης εκφράζει κάποιο συσχετισμό κοινωνικών δυνάμεων, ζεί, ανεξάρτητα από τη θέλησή του, σ' ένα κοινωνικό πλαίσιο, που προϋπήρχε κι είχε τη δική του καθορισμένη φορά και δυναμική, δική του ιστορική πορεία, στην οποία κι αυτός κινούνταν» (σελ. 53)—, τελικά εξογκώνεται, με όρους που παραπέμπουν στο θυμικό, τό έργο που καλείται αυτός μόνος να επιτελέσει. «Ο ήγέτης καλείται από τις κοινωνικές δυνάμεις που εκπροσωπεί ή συγκινεί να δώσει λύσεις σε προβλήματα, να ικανοποιήσει αιτήματα, να αντιμετωπίσει κινδύνους, να ανταποκριθεί στις επιδιώξεις, στις προσδοκίες, στα δράματα, στους ανεκπλήρωτους πόθους της κοινότητας» (σελ. 54). Μετά από αυτά πολύ φυσιολογικά ο συγγραφέας καταλήγει να επιβεβαιώσει την ύπαρξη του «χαρισματικού ήγέτη».²⁸ Η συμβολή των ήγετων στην ιστορική εξέλιξη —ως σημειωθεί ότι πρόκειται πάντα για πολιτικούς ήγέτες— διαγράφεται με μεγαλοστομίες. «Σε μεταίχμια εποχών αναδειχονται μεγάλοι ήγέτες και δίνεται η έντύπωση ότι αλλάζουν αυτοί την πορεία της ιστορίας. Μερικοί από αυτούς γίνονται πρώιμοι εκφραστές, μορφοποιούν μία εποχή (Μ. Κωνσταντίνος, Κρόμβελ, Λένιν, Μάο), άλλοι είναι τό αποτέλεσμα μιάς φάσης κυοφορίας (Αδγούστος, Ναπολέον, Βίσμαρκ, Βενιζέλος)»²⁹ (σελ. 55). Και

πιό κάτω «οί λαοί... θεοποιούν τούς ήγέτες τους». Τελικά ο συγγραφέας καταλήγει στο ότι «όσο περισσότερο εμβαθύνουμε στην ιστορία, τόσο καλύτερα κατανοούμε ότι η προσωπικότητα δεν είναι ο μοναδικός δημιουργός της» (σελ. 57), χωρίς πάντως ποθενά να ριξει τη διαλεκτική σχέση που υπάρχει ανάμεσα στο άτομο και την

24. Βλ. π.χ. στα ελληνικά Ι. Σ. Κόν, *Φοβούνται τους νόμους της Ιστορίας*, μτφρ. Τ. Βαφειάδη, έκδ. Γνώσεις, Αθήνα 1978, «...το σοσιαλιστικό σύστημα φανεράνεται προοδευτικό κοινωνικό σύστημα που κληρονόμησε ό,τι καλό και προοδευτικό υπήρχε στην ιστορία της ανθρωπότητας και, από ιστορική νομοτέλεια, ήρθε να αντικαταστήσει τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα», σελ. 108 και άλλου «Οί νόμοι που κυβερνούν την εξέλιξη στην κοινωνία, όπως και οι νόμοι που κυβερνούν τη φύση, είναι νόμοι αντικειμενικοί. Αυτό σημαίνει πώς υπάρχουν ανεξάρτητα από τη θέληση και από τη συνείδηση των ανθρώπων», σελ. 20. Καί Βίκτωρ Νεζνάνοφ, *Η λογική της Ιστορίας*, μτφρ. Μ. Χριστοδουλίδη, έκδ. Πλανήτης (χ.χ.).

25. Michèle Bertrand, «Le marxisme et l'histoire», Editions sociales, Παρίσι 1979, σελ. 197, σημ. 2 όπου και βιβλιογραφία.

26. Paul Veyne, «Comment on écrit l'histoire», éd. du Seuil, Παρίσι 1978, σελ. 10 (α' έκδ. 1971).

27. Ν. Σβορώνος, «Η επιστήμη της ιστορίας και τό επάγγελμα του ιστορικού», *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, Ιστορική βιβλιοθήκη, Θεμέλιο, Αθήνα 1982, σελ. 28-29 βλ. και Πιέρ Βιλάρ, «Η ιστορία ως επιστήμη του ανθρώπου», δ.π., σελ. 189. Μ. Bertrand, *Le marxisme et l'histoire*, δ.π., κυρίως τό κεφάλαιο. Υπάρχουν νόμοι στην ιστορία, σελ. 195-205.

28. Σελ. 54. Η ύπογράμμιση του συγγραφέα.

29. Τά κριτήρια βέβαια με τά όποια διακρίνεται ή πρώτη ομάδα ήγετων από την άλλη είναι άσαφή.

30. Τά παραδείγματα με τά όποια αρχίζει τό κεφάλαιο «κοινωνία και άτομο», για τά δύο κορίτσια δηλαδή «που μικρά τά είχαν άρπάξει οι λύκοι» και τό αγόρι «που κι αυτό είχε ζήσει στη σπηλιά ενός λύκου» (σελ. 51) θίγουν γενικά τό ζήτημα της κοινωνικοποίησης του ατόμου που όμως είναι έντελως διαφορετικό από τό πόσο τό άτομο επηρεάζει την ιστορική εξέλιξη στα πλαίσια της ομάδας. Έτσι, μάλλον σύγχυση προκαλούν και αποπροσανατολίζουν τον αναγνώστη από τό ιστορικό πρόβλημα.

31. Καί ή εικονογράφηση αυτού του κεφαλαίου είναι ένδεικτική. Από τη μία τέσσερις φωτογραφίες «μεγάλων ανδρών», Μέγας Άλέξανδρος, Ροβεσπιέρος, Ναπολέον Βοναπάρτης, Έλ. Βενιζέλος από την άλλη μία φωτογραφία τραβηγμένη από ψηλά: Ένας άνδρας σε πανύψηλο βάθρο -οικοδόμημα και μπροστά του πολύ χαμηλότερα πολυάριθμο πλήθος που διακρίνεται σαν μυρμηγκία!

κοινωνία στην οποία ζει, χωρίς δηλαδή να επισημαίνεται ο διττός ρόλος του ανθρώπου στην ιστορική εξέλιξη, ότι δηλαδή αυτός δρα και ως υποκείμενο και ως αντικείμενο της ιστορίας.³⁰ Ο αναγνώστης μένει με την εντύπωση ότι πρόκειται για δύο αντιπαρατιθέμενα μεγέθη: την κοινωνία — ομάδα, μάζα, οχλος, λαός είναι και οι όροι που χρησιμοποιούνται — και το άτομο, πίο συγκεκριμένα τον ήγέτη.³¹

Συνοψίζοντας τις προηγούμενες παρατηρήσεις θά λέγαμε ότι ενώ αρχικά όρισμένα ζητήματα εκτέθηκαν, και πολύ σωστά κατά τη γνώμη μας, με μία χρονολογική σειρά κατά ιστορικά ρεύματα, σχολές (θετικισμός, μαρξισμός, νέα ιστορία), στη συνέχεια κάποια άλλα και ίσως πίο σημαντικά ιστορικά προβλήματα παρουσιάστηκαν αποκλειστικά κάτω από την οπτική μιας όρισμένης τάσης, τού δομισμού - λειτουργισμού, πού δέν είναι, νομίζω, ούτε ή επικρατέστερη σήμερα στο χώρο των ιστορικών σπουδών και, τό κυριότερο, ούτε ή πίο «ιστορική». Ο μαθητής καλείται να αντιληφθεί την ιστορική πραγματικότητα μέσα από συσχετίσεις άφηρημένων μεγεθών πού συγκροτούνται σε δομές, μέσα από την ύπαρξη «βασικών ιστορικών νόμων» καθώς μέσα από την αντιθετική σχέση κοινωνίας και ατόμου. Μ' αυτό τόν τρόπο είναι σχεδόν άδύνατο γι' αυτόν να συλλάβει τό πολύπλοκο της ιστορικής πραγματικότητας ή να υποψιαστεί ότι έργο του ιστορικού είναι ή κατανόηση μιας κοινωνίας, δηλαδή ή αντίληψη και έρμηνεία των ιδιαίτεροτήτων της. 'Επιπλέον ο μαθητής μένει κατά πάσα πιθανότητα με την εντύπωση ότι, μελετώντας τό ιστορικό παρελθόν με τόν τρόπο πού προτείνει ο συγγραφέας του έγχειριδίου, είναι πράγματι δυνατό να φτάσουμε στην αλήθεια, ή άκόμα στη διατύπωση ιστορικών νόμων — και τά δύο έξάλλου συμπεριλαμβάνονται στους στόχους του ύπουργείου Παιδείας και του Παιδαγωγικού 'Ινστιτούτου. Τελικά έξαιτίας της ανεπάρκειας και της μονομέρειας πού χαρακτηρίζουν τό κείμενο του έγχειριδίου (ούτε όλα τά ιστορικά ρεύματα αναλύθηκαν ούτε έγιναν αναφορές στην κριτική πού τούς άσκήθηκε) καθώς και έξαιτίας του συγκεκριμένου τρόπου με τόν όποιο είναι γραμμένο (ζητήματα πού έθετε ο θετικισμός αναφέρονται κάτω από τόν τίτλο 'νεά ιστορία') ο μαθητής μπορούμε να υποθέσουμε πώς όχι μόνο συναντάει μεγάλες δυσκολίες στην εκμάθηση των συγκεκριμένων ιστορικών ρευμάτων, των μεθοδολογικών και θεωρητικών ζητημάτων πού έθεσαν κ.λπ., αλλά τό κυριότερο δυσκολεύεται να αντιληφθεί την

ιστορικότητα των άπόψεων πού διατυπώθηκαν και εφαρμόστηκαν κατά καιρούς στη μελέτη του ιστορικού παρελθόντος. Μ' άλλα λόγια είναι πιθανό πώς δέν θά κατανοήσει τελικά γιατί κάθε εποχή και κοινωνία γράφει τη δική της ιστορία. Δέν ύπάρχει στο συγκεκριμένο έγχειριδίο καμιά αναφορά γιά την ιδεολογική χρήση του παρελθόντος. 'Αφθονούν τά κείμενα των ιστορικών των δύο τελευταίων αιώνων πού θά ζωντάνευαν τέτοιου είδους προβλήματα, δέν άφέθηκαν όμως οι ίδιοι οι ιστορικοί να μιλήσουν. 'Αντίθετα όταν ο συγγραφέας θέτει τό ζήτημα «της ιστορικής μας παιδείας» στην 'Ελλάδα και ειδικότερα «της ανεπαρκούς πληροφόρησης του 'Ελληνα» (τίνος άραγε ακριβώς;), αναζητά την εξήγηση στον ίδιο τόν ιστορικό ο όποιος «δέν πλησίασε όσο έπρεπε τό μέσο αναγνώστη με έκλαϊκευμένα επιστημονικά έργα» (σελ. 18). Τό θέμα όμως, νομίζουμε, δέν είναι ποσοτικό —επαρκής / ανεπαρκής ιστορική γνώση— αλλά πια ακριβώς ιστορική αντίληψη γιά τό παρελθόν έχουν τά διάφορα κοινωνικά στρώματα στην 'Ελλάδα και πώς αυτή συγκροτείται. Πρόκειται μ' άλλα λόγια γιά τό ζήτημα της ιστορικής συνείδησης πού διαμορφώνεται καθημερινά σε ποικίλους χώρους της κοινωνικής ζωής.

Τελικά με τό έγχειριδίο *Εισαγωγή στις ιστορικές σπουδές* ο μαθητής δέν φαίνεται να «εισάγεται» στην επιστήμη της ιστορίας. Καλείται να μάθει, ή μάλλον να άποστηθίσει —άν κρίνει κανείς από την άμνησία σ' ό,τι άφορά τό συγκεκριμένο έγχειριδίο πού παρατηρείται στους πρωτοετείς φοιτητές της φιλοσοφικής των τελευταίων χρόνων— κάποιες γνώσεις ασύνδετες από την πραγματικότητα, αυτή πού καθημερινά βιώνει και βλέπει να εξελίσσεται μπροστά του κι αυτή πού μελετάνε, όπως τη μελετάνε, οι ιστορικοί νύρω του.

Άγγελική Κωνσταντακοπούλου

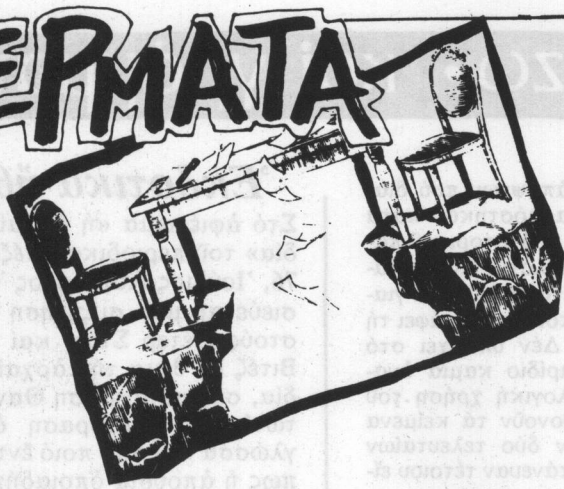

Έκδοτικά ήθη

Στό αφιέρωμα «ή άρχαία τραγωδία» του περιοδικού *Λέξη* (άρ. 75-76, 'Ιούλιος-Αύγουστος '88) δημοσιεύεται μία συζήτηση ανάμεσα στους Πέτερ Στάιν και 'Αντουάν Βιτέζ με θέμα την άρχαία τραγωδία, σε «μετάφραση Θανάση 'Αντωνίου». Μετάφραση από πια γλώσσα και από πιο έντυπο; Μήπως ή άπουσία όποιαδήποτε αναφοράς ύπονοεί πώς πρόκειται γιά μία συζήτηση πού όργάνωσε τό ίδιο τό περιοδικό *Λέξη* με τίς δύο προσωπικότητες του θεάτρου;

Οί εκδότες της *Λέξης* ίσως να μην θυμούνται ούτε καν τό έξώφυλλο του τεύχους 50(1985) του *Δεκαπενθήμερου Πολίτη*, στό όποιο (δίπλα στις φωτογραφίες των δύο σκηνοθετών) αναγράφεται εύκρινέστατα: «ΑΠΟΚΛΕΙΣΤΙΚΟ: 'Ο 'Αντουάν Βιτέζ και ο Πέτερ Στάιν συζητούν γιά την 'Αρχαία Τραγωδία και τό Θέατρο». Πρόκειται γιά μία συζήτηση πού όργάνωσε τό περιοδικό μας πριν τρία άκριβώς χρόνια όταν οι δύο ξένοι σκηνοθέτες βρίσκονταν στην 'Αθήνα. Οί συντάκτες της *Λέξης* μπορεί να άγνοούσαν την πρώτη δημοσίευση της συζήτησης, αλλά γιά ποιους άραγε λόγους δέν αναφέρουν ούτε την γαλλική πηγή (Περιοδικό *L'art du théâtre*, No 5, φθινόπωρο 1986, τίτλος της δημοσίευσης: *Entretien d'Athènes*) άπ' όπου μεταφράζουν ένα κομμάτι της συζήτησης, παραλείποντας βέβαια εκείνο τό μεγάλο τμήμα στό όποιο παίρνουν τόν λόγο ταπεινοί τους συμπατριώτες, ο Νικηφόρος Παπανδρέου και ο Νίκος Πολίτης, στους όποιους όφείλεται και ή πρωτοβουλία και ή όργάνωση της ένλόγου συζήτησης. Πέρα από τό δεοντολογικό θέμα, άνακύπτει κι ένα ούσιαστικότερο: 'Η αναφορά στό τεύχος του *Δεκαπενθήμερου Πολίτη* θά πληροφορούσε τόν σημερινό αναγνώστη γιά τη συζήτηση εκείνη πού, βέβαια, ήταν πολύ εκτενέστερη, έθιγε πολύ περισσότερα θέματα και κυρίως έδειχνε καλύτερα τίς άπόψεις των δύο σκηνοθετών γιά την τραγωδία και τό θέατρο άπ' όσο επιτρέπουν τό άποσπασματικό δημοσίευμα της *Λέξης*. Θά τούς όφείλονταν μία καλύτερη ένήμερωση.

ΚΕΡΜΑΤΑ

Σεούλ, Σεούλ, τί μέ διώκεις...

Και ενώ βαίνουμε πλησίον προς τό 1992, μέ τίς ράγες του Τρικουπη και τά καλώδια του Παπάγου, τό βιαστικό «1996» άρχισε ήδη νά ψωμίζει δσους έγκολπώνονται τίς Μεγάλες Ίδέες αλλά αυτό δέν τούς αναγκάζει νά αποποιηθούν και τή μικρά ύλη. Έτσι, ή ΑΚΤΩΡ Α.Ε., τουτέστιν ό Μπόμπολας, ό έστί μεθερμηνευόμενον τό Έθνος (ιδού λοιπόν δικαίως όμιλούν περί έθνικής ύποθέσεως) ανέλαβε νά κατασκευάσει τό Όλυμπιακό κολυμβητήριο έναντι όχτώ δισεκατομμυρίων. Έξι δισεκατομμύρια ήταν στην άρχή αλλά οι τιμές άκολούθησαν τόν Σεργκέι Μπούμπκα στις αίθεροβασίες του και έντός μίας και μόνης έβδομάδος φτασαν τά όχτώ. Νά τά κατοστήσουν; Μά δέν χρειάζονται εύχές για τά σίγουρα...

Άλλά εκείνος πού κυρίως θά τραφεί (πολιτικά) από τήν Έπιχρυσωμένη Όλυμπιάδα είναι ό Όλυμπιακός ύπουργός Γεώργιος

του Άνδρέα. Αυτή είναι άλλωστε ή προίκα του, και όχι τό άποπαιδι, τό ύπουργείο τής Παιδείας δηλαδή. Μέ τούς Golden Olympics θά ένηλικιωθει και θά κερδίσει τό Ίματζ του ό Πανανδρέου του 2000.

Γιά τούς ύπόλοιπους, τό θέαμα. Ό βαρόνος ντέ Κουμπερτέν («ός είναι εύλογημένος ό Φύρερ» ξέσπασε κηρύσσοντας τή λήξη τής Όλυμπιάδας του '36). Και ή Φλόγα. Μέ ήλεκτρονικές μουσικές και πλαστικά μπάλετα ή καλλιμάρμαρη παράδοσή της. Μέ τελετές και πανηγύρεις πού ύποτίθεται πώς έλκουν τήν καταγωγή τους από τούς αρχαίους παππούδες. Άλλά σκότος καλύπτει (και) τή Φλόγα. Καθόσον ή τελετή τής άφής της τυγχάνει ναζιστικής έμπνεύσεως και πρώτης έφαρμογής: τήν «έστησε» ή σκηνοθέτης του Τρίτου Ράιχ Λένι Ρίφενσταλ.

Μολαταύτα, περίσσεψε ό ύπερθετικός και τά λευκά γάντια. Τέτοια φορούν και

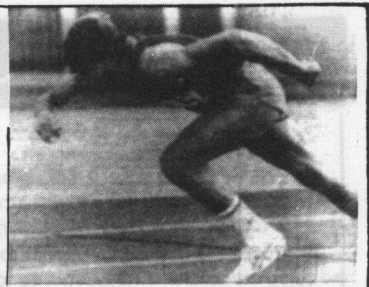
οί φίλαθλοι άστυνομικοί τής Νότιας Κορέας όταν συμμορφώνουν τούς διαδηλωτές. Άλλά ή κερδώα έπιχείρηση άνασύστασης των μύθων δέν δυσκολεύεται νά άντιπαρέλθει τή δεινή πραγματικότητα. Υποτίθεται, λοιπόν, πώς ό λαός τής Έλλάδος έδωσε τή φλόγα του στό λαό τής Κορέας. Άνάλογα ύπόθεση έμπορευόνταν οι μεταπράτες τής έξουσίας και τριάντα τόσα χρόνια πριν. Όταν ό λαός τής Έλλάδος έξεστράτευε για νά σώσει τό λαό τής Κορέας, «νά του δείξει τί θά πεί έλευθερία» «πνίγοντας τούς κίτρινους στό αίμα»...

Μιά κάποια άλλη δεινή πραγματικότητα, καταπλεκωμένη άπ' τά μυθεύματα των έξαγνιστών του παρελθόντος, άφηγείται ό Αίλιανός στην Ποικίλη Ίστορία του:

«Κατά τήν πρώτην και έννενηκοστήν Όλυμπιάδα, καθ' ήν ένίκα Έζαίνετος ό Άκραγαντίνος στάδιον, άνηγωνίσαντο άλλήλοις Ξενοκλής και Εύριπίδης. Και πρώτος γε ήν Ξενοκλής, όστις ποτέ ούτός έστιν, «Οιδίποδι» και «Λυκάονι» και «Βάκχαις» και «Άθάμαντι» Σατυρικῶ. Τούτου δεύτερος Εύριπίδης ήν «Άλεξάνδρω» και «Παλαμήδει» και «Τρωσί» και «Σισύφω» Σατυρικῶ. Γελοϊόν δέ (ού γάρ;) Ξενοκλέα μέν νικάν, Εύρυπίδην δέ ήττᾶσθαι, και ταῦτα τοιοῦτοις δράμασι. Τῶν δύο τοίνυν τό έτερον: ή άνόητοι ήσαν οι τής ψήφου κύριοι και άμαθείς και πόρρω κρίσεως όρθής, ή έδεκάσθησαν. Άτοπον δέ έκάτερον και Άθηναίων ήκιστα άζιον».

«Έδεκάσθησαν», λοιπόν, οι Άθηναίοι. Όπως και σήμερα. Όπότε ή δωροδοκία συντελείται μ' ένα δώρο πλαστικό θέαμα...

Παντελής Μπουκάλας

ΕΡΩΣ ΑΝΙΕΡΟΣ

Ναί. Τ' αγαπάμε τ' αρχαία μας.

Τό Λόφο του Φιλοπάπου τόν παραδώσαμε στις φλόγες των πρασινοφάγων μόνο και μόνο για νά μήν τόν μολεύουν πιά οι χυμοί των θηρευτών τής νυχτερινής ήδονής.

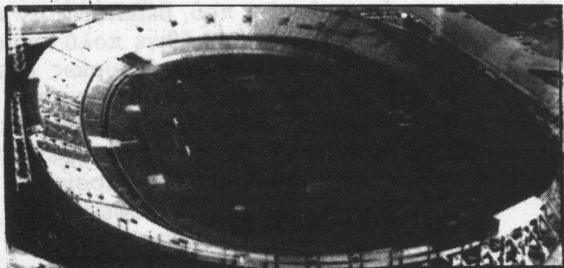
Τό Θέατρο τής Έπιδάουρου τό παραδώσαμε στον ίθαγενή «Πανναυπλιακό», για νά προπονοῦνται οι θεατρόφιλοι ποδοσφαιριστές του άνεβοκατεβαίνοντας τά σκαλιά του, μόνο και μόνο για νά άποδείξουμε πόσο βαθιά έχει χαραχθεί μέσα μας τό παλαιό εκείνο «νούς ύγιής έν σώματι ύγιεί».

Τόν Τύμβο του Μαραθώνα τόν παραδώσαμε κι αυτόν δι' ειδικής ύπουργικής άποφάσεως, στους άθαίρετους οικιστές μόνο και μόνο για μή βαραίνει τίς ένδοξες σκιές των τεθνεώτων ή άγωνα μοναζιά.

Τά εύρήματα τής Βεργίνας θά τά παραδώσουμε έν καιρῶ τῶ δέοντι στην τοπική «Έταιρεία Άνάπτυξης» μόνο και μόνο για νά μήν τά ιδιοποιηθεί κανένας ιδιοτελής Άνδρόνικος.

Ναί. Πολλές, πάμπολλες οι άποδείξεις. Τ' αγαπάμε τ' αρχαία μας. Και, ως γνωστόν, ή άγάπη δέν είναι παρά μετωνυμία...

Φ.ΕΥ.

Λογοπαίγνια εν οὐ παικτοῖς

Διαβάσαμε τό παρακάτω δημοσο σχόλιο καί λέγαμε «τί θά δοῦν ἀκόμα τά μάτια μας». Ἴδου:

«Καί μιάς καί τό ἔφερε ὁ λόγος, τί εἶναι πάλι αὐτή ἡ καινούργια ἐπιδημία, πού λέγεται «ρέγκε»; Ὡς τώρα ξέραμε τίς κοινές ρέγκες, καθώς καί τά σαρκαστικά σχόλια, ὅπως π.χ. «ἀρμυρό σάν ρέγκα», «βρωμερό σάν ρεγκοκασόνα», «μαυριδερός σάν ρεγκοκέφαλο» κ.λπ. Ξέραμε ἀκόμα καί τό «Βασιλιά τῆς ρέγκας», πού δέν θυμᾶμαι πιά ἂν ἦταν ἐλληνικό θεατρικό ἔργο ἢ γαλλική κινηματογραφική ταινία μέ τόν Μπουμπούλ.

Τώρα οἱ μαυριδεροί σάν ρέγκες λέγονται «ρεγκίστες»! Κι ἕνας ἀπό δαύτους καί τούς πιό σημαντικούς θά δώσει «ρεγκορεσιτάλ» στό Θέατρο τοῦ Λυκαβηττοῦ καθόσον ὕστερα ἀπό τούς Τσιριγῶτες, πού ἔβαλαν τή σαρδέλα στό κλωβί νά κελαηδήσει, ἔχουμε καί τούς ἐκπροσώπους τοῦ ΕΟΤ, πού ἀνεβάζουν τίς ρέγκες στό Λυκαβητό γιά νά τραγουδήσουν.

Καί τί θά δοῦν ἀκόμα τά μάτια μας!».

Κάναμε λοιπόν μιά πρόχειρη δημοσκοπηση. Διαβάσαμε τό ἐν λόγω κείμενο σέ δέκα φίλους. Κοινό τό ἐρώτημα: «Ποῦ νομίζετε ὅτι δημοσιεύτηκε τό σχόλιο;». Ἐλαβον: Ἀύριανή: Ἐφτά ψήφους (ποσοστό 70%). Φίλαθλος: Δύο ψήφους (ποσοστό 20%). Οἰκογενειακός Θησαυρός: Μία ψήφο (ποσοστό 10%).

Οὐδέεις φυσικά διανοήθη ὅτι τέτοιο κείμενο θά μπορούσε νά παρεισφρήσει στίς

κυριακάτικες «Σελίδες» τῆς «καθιερωμένης» Καθημερινῆς (στό φύλλο τῆς 28ης Αὐγούστου). Καί μάλιστα στή στήλη τῆς ἐφημερίδας πού ἔχει ἀντιγράψει τόν δικό μας τίτλο «Κέρματα» καί πού θεώρησε περιττό νά ἐνοχληθεῖ ἀπό τίς γραπτές ἐνστάσεις μας (ὁ καθείς καί τό δέρμα του...).

Στήν Καθημερινή, λοιπόν, ὁ «Κερματοδέκτης» ἐπιδόθηκε στό εὐκολο, πανεύκολο λογοπαίγνιο. Ἀφέθηκε καί ἐνέδωσε στό κοινότοπο «εὐρημα», ἀφήνοντας ὀρθάνοιχτη τήν πόρτα γιά νά εἰσβάλλει ἕνας ἐλαφρός ρατσισμός —καθότι μαῦροι συνήθως οἱ μουσικοί τῆς ρέγκε— καί ἕνας βαθύτατο πολιτισμικός πουριτανισμός.

Ἄν τουλάχιστον ἰσχυρίζοταν ὅτι ἄκουσε ρέγκε καί δέν τόν συγκίνησε, τότε θά ἔχε τό δικαίωμα νά ἀπαιτήσει ἀπό τόν ΕΟΤ (τό κράτος, τήν ἀστυνομία ἐν τέλει) νά παρέμβει λογοκριτικά. Ἄλλά ὄχι. Ἀρκεῖται νά αὐτοηδονίζεται λογοπαίζοντας. Ναρκισσευόμενος ἐντός τοῦ κόσμου τῶν λέξεων, ἀποτάσσει μετά βδελυγμίας τόν κόσμο τῶν ἀνθρώπων, τίς ἐπιθυμίες καί τήν ἀγωνία τοῦ ἱστοροῦν τά τραγούδια του.

Σάν νά ἔχουν δίκιο οἱ ἀρχαῖοι: «Ἡ γάρ ἀντίθεσις ἢ περί τά ὀνόματα ἐμφαίνει τινα ψυχρότητα ἤθους καί ἀναγωγίαν» ψέγει ὁ Δημήτριος στό Περί ὕφους του. Καί κατά τήν ἀκριβοδικαίη μετάφραση τοῦ Παναγιῆ Λεκατοῦ: «Τό λογοπαίγνιο φανερώνει μιά ψυχρότητα ἤθους καί μιά κάποια ἀναιδῆ χοντροκοπία»...

Πα.Μ.

Τό κέρασ τῆς Ἀμάθειας

Ἄμα εἶναι μαθημένος κανεῖς νά γεμίσει τό στυλό του μέ λιβάνι ἀντί γιά μέλανι, φυσικό εἶναι νά χάνει τ' αὐτά καί τά πασχάλια δταν ἀνεβαίνει στό στυλό τῆς ἐξουσίας του κι ἀρχίζει νά στηλιτεύει δικαίους καί ἀδίκους. Πρασίνου ἡλίου φαεινότερον ὅτι γιά τό παρατιθέμενο θερινό δείγμα, ἀντλημένο ἀπό τήν πρωινή ἐφημερίδα τῆς κυβερνήσεως, τόν Δημοκρατικό Λόγο, δέν φταίει μόνο ὁ καύσω. Ἄντιγράφουμε:

«Ὅλοι πλὴν Λακεδαιμονίων. Αὐτό το ρόλο κράτησε γιά τον εαυτό του και το κόμμα του ο Μητσοτάκης. Ὅπως οἱ ἀρχαῖοι Λακεδαιμόνιοι δέν πήραν μέρος στήν ἀπόκρουση τῶν ἐπιδρομέων, κι αὐτή τους ἡ πράξη στιγματίστηκε με τὴν ἀθάνατη ἐπιγραφή του ἱστορικοῦ τῆς ἐποχῆς, ἔτσι και τώρα ἡ Δεξιά ἀρνεῖται προκλητικὰ το ἐθνικό χρέος τῆς» κτλ. κτλ.

Δυστυχῶς, ἀλλιῶς τά ἱστορεῖ ὁ δόλιος ὁ Ἄρριανός. Πρῶτον: Ἡ πλήρης ἐπιγραφή εἶναι: «Ἀλέξανδρος Φιλίππου καί οἱ Ἕλληνες πλὴν Λακεδαιμονίων ἀπό τῶν βαρβάρων τῶν τῆν Ἄσιαν κατοικούντων». Καί στή συντομευμένη —κοινόχρηστη— ἐκδοχή «Πλὴν Λακεδαιμονίων», ἢ ἔστω «Ἀπαντες πλὴν Λακεδαιμονίων». Πάντως ὄχι «δλο».

Δεύτερον: «Ἀρχαῖοι Λακεδαιμόνιοι». Ἀναζητοῦνται ἐπαιγόντως οἱ «νέοι Λακεδαιμόνιοι».

Τρίτον: «Δέν πήραν μέρος στήν ἀπόκρουση τῶν ἐπιδρομέων». Μάλιστα, μάλιστα. Οἱ Πέρσες, ὡς γνωστόν, ἐπέδραμαν ἐναντίον τοῦ Ἀλεξάνδρου μέσα στήν ἔδρα του γιατί δέν ἤθελαν νά τούς «ἐκπολιτίσει». Ἀπλῶς, κατά τό «τί Λοζάνη - τί Κοζάνη», μπερδεύουμε τίς Θερμοπύλες μέ τά Γαυγάμηλα καί τό Μαραθῶνα μέ τό Γρανικό. Ἴδεολογία μου, ἄμαρτία μου...

Τέταρτον: Δέν τούς «στιγματίσει» βεβαίως ὁ «ἱστορικός τῆς ἐποχῆς» μέ τήν «ἀθάνατη ἐπιγραφή του». Περί ἀφιερῶσεως τοῦ ἰδίου τοῦ Ἀλεξάνδρου πρόκειται. Μετά τῆ μάχη τοῦ Γρανικοῦ ποταμοῦ ἔστειλε πεσκέσι στοὺς Ἀθηναίους τριακόσιες περσικές ἀρματοσιές, μέ τήν προαναφερθεῖσα ἀφιέρωση. Ἀλλά ἄς ὄψονται ὁ Μάριος Πλωρίτης καί ὁ Θανάσης Κανελλόπουλος μέ τίς σχολές τους καί τά βοηθήματά τους.

Πέμπτον: Λεπτομέρειες. Ἐνας χυλός ἢ ἱστορία κι οἱ μῦθοι βάζει ὁ καθείς τήν κουτάλα του καί τραβάει ὅ,τι τόν βολεύει. Ἐδῶ δέν ἀπολογοῦνται γιά τήν ἀθήθεια τῆς ἐξουσίας τους καί θά ἀπολογηθοῦν γιά τήν παχυλῆ ἀμάθειά τους;

Τ.Σιμπούρης

Περισσότερη ελληνική μουσική

Ώραϊα λοιπόν. «Γιά περισσότερη ελληνική μουσική», είναι τό νέο σύνθημα τοῦ κ. Μαρούδα, σύνθημα ἢ περίπου ἐντολή πρὸς τοὺς ὑπεύθυνους τῶν μουσικῶν προγραμμάτων τῶν ραδιοφωνικῶν σταθμῶν.

Καί χωρίς περιστροφές, σάν κι αὐτές πού ἀκούστηκαν ἢ γράφτηκαν στὸν Τύπο, συμφωνοῦμε. Ναί, χρειάζονται τὰ μουσικά προγράμματα περισσότερη ελληνική μουσική, περισσότερη ελληνική λαλιά, γλώσσα, ὅπως θέλετε πείτε το καί λιγότερα ἐγγλέζικα. Γιατί φτάσαμε στό σημεῖο πρῶτα νά πρέπει νά μάθουμε ἐγγλέζικα, μάλιστα ἰδιωματικά, καί μετὰ νά καταλαβαίνουμε, νά νοιώθουμε ἢ νά μᾶς ἀρέσει ἓνα τραγούδι. Γιατί ἢ συντριπτική πλειοψηφία τῶν ἱθαγενῶν ἔχουν συνηθίσει νά συνεννοοῦνται ἀναμεταξύ τους στήν ἐλληνική, ἐνῶ τώρα δέν γνωρίζουν ἄν τό τραγούδι πού ἀκούνε κλαίει ἢ γελάει, ἄν μιλάει γιά ἔρωτα ἢ γιά πολιτική, γιά τοῦτο τόν νταλκά ἢ τόν ἄλλο. Ἔτσι εἶναι. Τό τραγούδι εἶναι μέλος, ρυθμός ἀλλά καί λόγος. Ἄν τοῦ πάρεις τό λόγο πεθαίνει. Στήν καλύτερη περίπτωση μένει μόνο ρυθμός ἢ συνοδεία κατ'ἀλληλη γιά τή σουηδική γυμναστική.

Ὅσοι ὅμως στατιστικές κι ἄν παρουσιάσουν οἱ ὑπεύθυνοι τῶν προγραμμάτων (π.χ. 60% ἐλληνόφωνα τραγούδια, 40% ἀλλοδαπά) εἶναι ἀδύνατο νά διασκεδάσουν τήν ἐντύπωση πὼς ἡχητικά μετακομίσαμε στό Λονδίνο ἢ στή Ν. Ὑόρκη. Καί εἶναι καθαρὴ ὑποκρισία τό ἐπιχείρημα ὅτι οἱ σταθμοὶ ἀκολουθοῦν τό κοινὸ γούστο, βάζουν ὅ,τι θέλει ὁ λαός καί οἱ νέοι. Ὑποκρισία γιατί τό γούστο δέν ἐρχεται ἀπό κάτω. Ἀπό πάνω ἐπιβάλλεται κυρίως. Ἀπό τίς ἐταιρεῖες, τοὺς σταθμούς, τοὺς δίσκους, τίς κασέτες, τοὺς σχολιαστές πού ἀκατάπαυστα μᾶς ἐξηγοῦν μέ τό νί καί μέ τί σίγμα πού, πῶς, πότε, μέ ποιούς τό τάδε συγκρότημα τραγούδησε, ποιές μεταγραφές γνώρισε, πότε διαλύθηκε καί ξαναφτιάχτηκε στά 1965 ἢ

στά 1987 ἢ σ' ἐκεῖνα τὰ μακρινὰ βάρη τοῦ μεσοπολέμου. Ὅπως ἢ μόδα δέν φτιάχνεται ἀπό τὰ κάτω. Καμιὰ γυναίκα, μόνη της, δέν ἐπέβαλε τήν κοντή ἢ τή μακριὰ φούστα, τό μῶβ ἢ τὰ κλαρωτά. Αὐτά ἐρχονται ἀπ' ἄλλου, συνήθως καπέλλο. Οἱ προτιμήσεις φτιάχνονται, τὰ γούστια φτιάχνονται. Καί καθοδηγοῦνται. Πάντα ἀπό καί μέ ἰδιαιτέλεια. Ἔτσι καί οἱ μουσικές προτιμήσεις.

Ἄλλά αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι τοῦ ΠΑΣΟΚ ἔχουν μιὰ καταπληκτικὴ ἱκανότητα νά γίνονται χασοδίκες δικηγόρων ὄλων τῶν δίκαιων ὑποθέσεων. Ἔρχεται λοιπόν ὁ ὑπουργός, ὡς ὑπουργός καί μιᾶ γιά τό τραγούδι. Δηλαδή ἐντέλλεται; Καί δέν ξέρεي ὅτι ὅταν, χωρίς καμιὰ ἐγκυρότητα πνευματικὴ ἢ μουσική, ἀκόμη κι ἄν ἀπλῶς ὑποδεικνύει φέρνει τό ἀντίθετο ἀποτέλεσμα; Δέν ξέρει ὅτι αὐτὰ τὰ προβλήματα δέν λύνονται μέ ὁδηγίες ἢ ὑποδείξεις;

Δεύτερο, τί πάει νά πῆ «περισσότερο» ἐλληνικό τραγούδι; Εἶναι θέμα ποσότητας; Καί ἄν αὐτὴ ἢ ποσότητα εἶναι ποιοτικῶς γιά κλάματα, ὅπως π.χ. τὰ ἰνδιανορεμπέτικα καί τὰ «ἐλληνικά» κλαυροκόκ ἢ ἐκεῖνα τὰ τρομερὰ «πολιτικοποιημένα», μέ «κοινωνικὸ περιεχόμενο» τραγούδια τῆς μεγαλόστομης καί ρηχῆς μεταπολιτευτικῆς δεκαετίας; Ἐκτός κι ἄν, μέ τὰ γνωστά ἄλματα τῆς σταλινικῆς διαλεκτικῆς ἢ ἀξέσηση τῆς ποσότητας δημιουργεῖ νέα ποιότητα κ.λπ.

Τρίτο, ἐκπρόσωπος ὁ κ. Μαρούδας τῆς ἐλληνικῆς πολιτείας καί μαζί μέ κάποιους ἄλλους συναδέλφους τοῦ καθ' ὅλην ἀρμόδιος, ἀφοῦ διαχειρίζεται τό κατ' ἐξοχὴν μέσο μαζικῆς κουλτούρας, δηλ. ραδιόφωνο καί τηλεόραση, τί ἔχει προσφέρει γιά τή μουσικὴ παιδεία τοῦ Ἑλληνα ὥστε τό ὑψηλὸ προσωπικὸ γούστο καί ἢ καλλιεργημένη αἴσθηση νά μπορεῖ νά ἀνθίσταται στό χοντρεμπόριο τοῦ σόου μπίζνες; Πόσο τό μάθημα

τῆς μουσικῆς στὰ σχολεῖα δέν προσφέρεται γιά τήν «πλάκα» τῶν παιδιῶν, πόσο δέν εἶναι μιὰ βαρετὴ ἢ φαιδρὴ ἱστορία; Μπορεῖ τό κράτος νά αἰσθάνεται περήφανο μέ τὰ ποσὰ πού ἔχει διαθέσει γιά τή μουσική, γιά τήν ἐλληνικὴ μουσική, τοὺς μουσικούς καί κυρίως τοὺς μέλλοντες μουσικούς; Ἡ μήπως νομίζει ὅτι ἐκπληρώνει τὰ καθήκοντά του ἐπιδοτώντας ψευτοφολκλορικὲς δραστηριότητες «ἐκπολιτιστικῶν συλλόγων» καί ἄλλων εὐαγῶν ἰδρυμάτων τοῦ ἀνυπόφορου λαϊκισμού; Κάποιες γιγαντοσυναυλίες, πασοκοκρατούμενες κυρίως — ἄν κι ἐδῶ ἢ ΚΝΕ θά μποροῦσε νά ἀμφισβητήσῃ τὰ πρωτεῖα — τῆς τελευταίας δεκαετίας εἶναι ἀρκετὰ εὐγλωττες κι ἔχουν ἀφήσει βαθιὰ τὰ σημάδια τους στίς μουσικὲς συμπεριφορὲς τοῦ κόσμου. Γιά πολλά χρόνια οἱ παραμορφώσεις ἀπ' αὐτὴ τήν ἡχορροῦπανση, θά εἶναι ἢ μόνη μουσικὴ πραγματικότητα. Μαζί μέ τὰ σκυλάδικα καί τίς στίβες τὰ σπασμένα πιάτα.

Τέλος, ὅταν ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, διαχωρίζει τή μουσικὴ σέ (καλὴ) ἐλληνική καί (κακὴ) ἀλλοδαπὴ δέν χωρίζει οὔτε κἄν δύο γαϊδουριῶν ἄχυρο. Ὅλοι οἱ λαοὶ τοῦ κόσμου ἔχουν ὑπέροχα δείγματα μουσικῆς. Τό καθένα τήν ὁμορφιά καί τήν ἀλήθεια του. Παντοῦ ὑπάρχει καί ἢ κακὴ, ἢ κακιστὴ μουσικὴ. Πῶς θά κόψουμε τόν κόσμο στὰ δύο; Αὐτὴ ἢ πολυφωνία πού πάει ἀπὸ τίς Ἄνδεις ὡς τό Θιβέτ κι ἀπ' τόν Ἀρχάγγελο ὡς τό Κέιπ Τάουν, ἢ χιλιόχρονη κι ἐξαιρετικὰ πολυφωνη ἐκφραση ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων, πολιτισμῶν, ἱστοριῶν, εὐαισθησιῶν δέν περιστέλλεται στή ρόκ ἀπὸ τή μιὰ, στό τσάμικο ἀπ' τήν ἄλλη. Ἐκεῖ βρίσκεται τό πρόβλημα. Σήμερα πολυὰ ἢ ρόκ — καί τό ντόπιο ἐμπόρευμα παραμερίζεται. Πρέπει νά χωθοῦμε ὀπωσδήποτε στό ἓνα ἢ τό ἄλλο σουπερμάρκετ, ἐν ὀνόματι τῆς ἐλληνικότητας ἢ ἐν ὀνόματι τοῦ μοντερνισμού;

Κώστας Βλάχος